श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

महामहोपाध्याय श्रीनागोजिभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम्

सम्पादकः
श्रीगुरुप्रसादशास्त्री

प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

a reproduction of earlier edition of Vyākaraṇa Mahābhāṣya first
ublished in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

महामहोपाध्याय श्रीनागोजिभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम्

तस्यायं–

पञ्चमोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य पण्डित
श्री शिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा
व्याकरणाद्याचार्येण महता परिश्रमेण संशोधितं,
टिप्पणया संयोजितञ्च

प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

If any defect is found in this book please return the copy by V.P.P. to the publisher for exchange free of cost and / or postage

The publication has been brought out with financial asistance from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi

प्रथम संस्करण - 1938

पुनर्मुद्रण - 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (सैट)

मूल्य : रू. 375/- (9 भाग)
(रुपये तीन सौ पचहत्तर प्रति सैट (नौ भाग)

प्रकाशक

प्रतिभा प्रकाशन

(प्राच्य-विद्या-प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता)
29/5, शक्ति नगर, दिल्ली - 110007
दूरभाष : 7451485

मुद्रक :
तरुण आफसैट प्रैस, दिल्ली

It is a reproduction of earlier edition of Vyākaraṇa Mahābhāṣya first published in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

PATAÑJALI'S
VYĀKARAṆA MAHĀBHĀṢYA

WITH

KAIYAṬA'S *PRADĪPA*

AND

NĀGOJIBHAṬṬA'S *UDDYOTA*

With the Notes

By

Pt. Guruprasad Shastri

(Vth Adhyāya)

Pratibha Prakashan
Delhi

If any defect is found in this book please return the copy by V.P.P. to the publisher for exchange free of cost and / or postage.

The publication has been brought out with the financial asistance from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi

Ist Edition in 1938

Reprinted in 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (for set)

Rs. 375/- Set For 9 vols.

(Rs. Three hundred seventy five only for nine vols.)

Published by :

Pratibha Prakashan

(Oriental Publishers & Booksellers)

29/5, Shakti Nagar

Delhi-110007

Phone : 7451485

Printed at :

Tarun Offset Printers, Delhi

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं—

व्याकरणमहाभाष्यम्

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपाविराजितम् ।

तस्याऽयं पञ्चमोऽध्यायः

तत्र च—प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्

प्राक् क्रीताच्छः ।५।१।१।

प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥ ॥ * ॥ प्राग्वचन उक्तम् ॥ * ॥ **[प्राग्वचने[1] उक्तम्] किमुक्तम् ?** ॥ **तत्र[2] तावदुक्तम्**—॥ * ॥ "प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्गः" ॥ * ॥ **इति । इहापि[3]**—[॥*॥ प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थं[1] ॥*॥] **प्राग्वचनं क्रियते । 'सकृद्विधानार्थम्' । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्याद्योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥**

प्रदीपः] प्राक्क्रीताच्छः । प्राग्वचनमिति । छ इत्येवाधिकारोऽस्त्विति **प्रश्नः । प्राग्वचन उक्तमिति ।** अस्मिन् प्राग्वचने यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं । न्यायस्य तुल्यत्वात्—'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्यत्र यदुक्तं तदेवेहाऽपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । **सकृद्विधानार्थमिति ।** प्राक्क्रीताद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवाऽनेन तेष्वर्थेषु च्छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः । **विहितो यथा स्यादिति ।** पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः—**सुष्ठु**—लाघवेन—विहितो

उ.] प्राक्क्री । ननु प्राक्पदाऽभावे 'क्रीता'दित्यस्याऽपि व्यर्थत्वेन भाष्ये 'प्राग्वचनं किमर्थ'मिति तन्मात्रोल्लेखे न बीजमिति चेन्न; अवयवाक्षेपद्वाराऽवधिनिर्देशाक्षेपे एव तात्पर्यादित्याह—**इत्येवेति ।** ननु 'छ' इत्येव नानावाक्यत्वाऽभावात्सकृद्विधानं सिद्धमेवेत्यत आह—**प्राक्क्रीतादिति ।** ननु विहितो विहित इति पुनरुक्तमत आह—**पुनरिति ।** प्रकर्षमेव दर्शयति—**सुष्ठ्विति ।** नन्वधिकारत्वेऽपि कियद्दूरमधिकार इत्येतज्ज्ञानायाऽवधिनिर्देशाऽवश्यकत्वे

---

१ अयं पाठो नेदानीमुपलभ्यते । २ प्राग्दीव्यत इति सूत्रे उक्तम् । ३ 'इहापी'त्यस्यानन्तरं—'प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्', 'अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः" इति वार्त्तिकस्योहः कर्त्तव्यः । तद्व्याख्या च अग्रे 'प्राग्वचनं क्रियते'इत्यादीति **गौडाः ।**

नैतदस्ति प्रयोजनम्–अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते ॥ ॥ * ॥ 'अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः' ॥ * ॥ **अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छः प्राप्नोति । 'उगवादिभ्यो यत्' 'छश्चे'ति च्छोऽपि प्राप्नोति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्त्तव्यम् ॥**

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते–प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय, आहो स्वित्प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति ? ॥

किञ्चाऽऽतः ? ॥ **यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति, स एव दोषः–'अपवादविषये[1] च्छप्रसङ्ग' इति ॥**

अथ विज्ञायेत[2]–'प्राक्क्रीताद्येऽर्था' इति—न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधिष्यते ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

'प्राक्क्रीताद्येऽर्था'इति विज्ञायते ॥ कुत एतत् ? ॥ तथा ह्ययं प्राधान्ये-

---

प्र.]यथा स्यादित्यर्थः। **योगे योग इति ।** असति सकृद्विधाने 'तस्मै हितं' 'छ' इत्येवं प्रत्यर्थनिर्देशसूत्रं छो वक्तव्यस्तथा च शास्त्रगौरवप्रसङ्गः । **अधिकारादिति ।** 'छ' इत्येतावदेव सूत्रमस्तु, नार्थः 'प्राक्क्रीता'दित्यनेन । यथैव प्रत्ययादयोऽधिकारा अवधिविशेषोपादा[3]नमन्तरेणेष्टं साधयन्त्येवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः । **प्रतियोग**मित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति । 'योगे योग उपतिष्ठते'इत्यनेन त्व[4]धिकारस्य व्यापारः प्रदर्श्यते ।

उगवादिभ्यो यच्छश्चेतीति । नदीस्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिकारस्योपस्थानादुत्सर्गापवादयोः सन्निधानाऽविशेषात्तव्यत्तव्याऽनीयरामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः ।

केचिदाहुः–'उगवादिभ्यो य'दित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात्परस्पराऽसम्बन्धादुपलक्षणमेतत् । इदन्तु प्रदर्शनीयं —'शरीरावयवाच्छश्चे'ति ।

स एव दोष इति । 'तस्मै हित'मित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्सन्निहिता। 'शरीरावयवाद्य'दित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात्प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ **समानेऽर्थ इति ।** 'तस्मै हित'मित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यद्विधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते तक्रमिव कौण्डिन्ये दधीत्यर्थः । **तथा हीति** । यथाजातीयोऽवधिस्तथाजातीयेनावधिमता

उ.] किं तत्र लाघवमत आह–**छ इतीति ।** ननु 'प्रतियोग'मिति 'योगे योगे' इति च पुनरुक्तमत आह–**प्रतियोगमिति । व्यापार इति ।** उत्तरत्रोपस्थितिरूपः । नन्वत्र यतैव निराकाङ्क्षत्वा'च्छ' इत्यस्याऽसम्बन्धोऽत आह–**नदीति ।** एतेन 'श्रौतसम्बन्धेन निराकाङ्क्षत्वात्प्रकरणलब्धस्य कथं सम्बन्ध' इत्यपास्तम् । स्वरितत्वरूपयत्नेन तस्याऽपि सम्बन्धसम्भवादिति भावः । **केचिदाहुरिति ।** संज्ञापरिभाषयोः परार्थयोः परस्परसम्बन्धदर्शनादत्राऽपि स्यादित्यत्राऽरुचिः । ननु 'तस्मै हित'मित्यादौ सामान्यप्रकृतिविषये चरितार्थश्छो विशेषप्रकृतिभ्यस्तैस्तैर्बाध्येतेत्यत आह–**तस्मै इत्यादि ।** ननु 'क्रीता'-

---

१ 'अपवादविषयेऽपी'ति पा०। २ 'विज्ञायते' पा०। ३ 'अवधिविशेषमनुपादाय'। ४ 'ह्य' पा० ।

नाऽर्थं [प्रति]निर्दिशति। इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां काञ्चिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत ॥

अथवा पुनरस्तु 'प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय' इति। ननु चोक्तमपवादविषये[1] च्छप्रसङ्ग **इति ॥** ॥ * ॥ न वा क्व चिद्वावचनात् ॥ * ॥ **न वैष दोषः॥ किं कारणम्?॥ 'क्वचिद्वावचनात्'। यदयं क्व चिद्वावचनं करोति–'विभाषा हविरपूपादिभ्य' इति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो[2]–'नापवादविषये छो भवती'ति ॥**

यद्येवं,–नार्थः प्राग्वचनेन, अधिकारात्सिद्धम् ॥ ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छप्रसङ्ग **इति॥ परिहृतमेतत्**–न वा क्व चिद्वावचनादि**ति ॥**

अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न 'प्राक्ठञ' इत्येवोच्यते[3]?॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यः–'अर्थेष्वयं[4] भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥ समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधते ॥ [प्राक्क्रीताच्छः]।

प्र.] भाष्यम्। यथा 'मासात्पर' इत्युक्ते कालः प्रतीयते, 'ग्रामात्पूर्व' इत्युक्ते देशः। 'अलोन्त्यात्पूर्व' इत्य(त्रा)ऽलेव। **यां कां चिदिति**। 'आ परिखायाश्छ'इत्येवंवाच्यं स्यादित्यर्थः।

अथवेति–अभ्युपगम्य वादोऽयम्। न त्वयं पक्षो युक्तोऽवधिविजातीयत्वात्। नन्वस्मिन्पक्षे छस्यार्थो न निर्दिष्टः स्यात्ततश्च स्वार्थे प्राप्नोति। नैष दोषः। 'तस्मै हित'मित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रति साकाङ्क्षत्वात्सन्निहितेन च्छेन निराकाङ्क्षीकरणादर्थस्य लाभात्स्वार्थे प्रत्ययाऽप्रसङ्गात्। **वावचनादिति**। विकल्पवचनादित्यर्थः। **अथेति**। ठञः परोऽर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं 'प्राक्ठञ'इति वक्तव्यम्। 'प्राग्वतेष्ठ'ञिति प्रत्यासन्नष्ठञ्ग्रहीष्यत इत्यर्थः। **अर्थेष्विति**। तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छस्याऽप्रवृत्तिः सिध्यति। 'प्राक्ठञ'इति तूच्यमाने तुल्यजातीयस्याऽवधिमतोऽभावादर्थाः प्रकृतयो वाऽवधिमत्त्वेन संगृह्येरन्। **[प्राक्रीताच्छः] ॥**

उ.] दित्यस्य प्राग्विशेषणत्वेन कथं प्राधान्यमत आह–**यथेति**। **प्राधान्येनेत्य**स्याऽवधित्वेनेत्यर्थ इति भावः। स ह्यवधिमदपेक्षया प्रधानं, तत्प्रतिपादनतात्पर्येणाऽवधिनिर्देशादिति बोध्यम्। **नन्वस्मिन्पक्ष इति**। प्रकृतियुक्ते सूत्रेऽर्थानिर्देशादित्यभिमानः।

ननु 'वा वचन'मित्यस्य 'विभाषा हवि'रित्युदाहरणमसङ्गतमत आह–**विकल्पेति**। वाशब्दोऽर्थपर इति भावः। नन्वेवं 'लोकसर्वलोके'ति ठञोऽप्यवधित्वं सम्भाव्येतेत्यत आह–**प्राग्वतेरिति**। **न्यायेनेति**। न्यायश्च यच्छयोः सामान्यविशेषभाव एव।

अवधिमतोऽभावादिति। सर्वत्राऽन्वयप्रयोजकस्येत्यर्थः। **प्रकृतयो वेति**। वाशब्दश्चाऽर्थे। प्रकृतीनाश्चाऽवधित्वे यच्छयोः समावेशः स्यात्। तद्वारणायोक्तज्ञापकाश्रयणे गौरवं स्यादिति तत्परिहाराय सूत्रकृताऽर्थोवधित्वेनाऽऽश्रित इति भावः। अनेन च भाष्येण 'अथ वा पुन'रित्यस्य प्रौढिवादत्वं सूचितम् ॥ **[प्राक्रीताच्छः]**

---

१ 'विषयेऽपि' पा०। २ 'आचार्य' इति क्वाचित्कं। ३ 'उच्येत' पा०। ४ 'अर्थेष्वेव' पा०।

उगवादिभ्यो यत् ।५।१।२।

॥ * ॥ यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम् ॥ * ॥ **यञ्ञ्यौ भवतोऽञः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम्'[1] । यतोऽवकाशः-शङ्कव्यं दारु [पर्शव्यं[2]] पिचव्यः कार्प्पासः । अञोऽवकाशः-वाध्रं[3] वारत्रम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-सनङ्गव्यं चर्म । ञ्यस्यावकाशः-औपानह्यं दारु । अञः स एव । उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति औपानह्यं चर्म [यञ्ञ्यौ भवतः[4] पूर्वविप्रतिषेधेन]॥**

॥ * ॥ ढञ्[2] ॥ * ॥ **ढञ्[5] भवत्यञः पूर्वविप्रतिषेधेन । ढञोऽवकाशः-छादिषेयं तृणम् । अञः स एव । छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-छादिषेयं चर्म । ढञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥**

॥ * ॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् ॥*॥ **हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः-आमिक्ष्यम्, आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यं पुरोडाशीयम् । यतः स एव । इहोभयं**

प्र.] उगवा । यञ्ञ्याविति । छापवादानां परविप्रतिषेधबाधनायेदम् । **छदिर्नामेति ।** छादनं छदिस्तच्च चर्मविकारोऽपि सम्भवति । अत्राहुः-छदिरुपानहोः प्रतिपदं प्रत्ययविधानादयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा चोक्तम्-'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्व'मिति, नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्त्यमेतत् । **हविरपूपादिभ्य इति** सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम् । न ह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते । पाठेऽपि वाऽपवादोऽसौ भवति,उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्धविर्विशेषवाचिविषय एव विप्रतिषेधोऽभिमतः । गवादिगणे हविःशब्दस्य पाठात्स्व-

---

उ.] उगवादि । वाध्रे-चर्मणोऽञ् । **औपानह्ये**-'ऋषभोपानहोर्ञ्यः' । नन्वञश्छाऽपवादत्वाद्बाध्यसामान्यचिन्तया यतोऽप्यपवादत्वादयुक्तो विप्रतिषेधोऽत आह-**छाऽपवादानामिति । येन** नाप्राप्तिन्यायेन च्छापवादत्वमेव न तु यदपवादत्वम् । यदपि छापवाद इति अपवादविप्रतिषेध इति भावः । **छादनमिति**-करणे ल्युट् । **छदिरित्यत्र** 'इस्मन्त्रे'ति ह्रस्वः । तच्च तृणविकारः, क्वचिच्चर्मविकारोऽपि । **अत्राहुरिति ।** अत्राऽरुचिबीजं निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बाधकत्वे प्रयोजकं नाऽन्यथेति । ननु हविर्विषयस्यैवोदाहरणादपूपादिग्रहणं व्यर्थमत आह-**सूत्रपाठेति ।** असम्भवोऽपि तद्विषये विप्रतिषेधस्येत्याह-**न हीति । पाठेऽपि** वेत्यभ्युपगमवादः । ननु 'हविः'शब्दस्य ग्रहणात्कथं तत्राऽपि विप्रतिषेधप्रसक्तिरत आह-**गवादीति । स्वरूपेति ।** असञ्जातविरोधन्यायेन तत्रैव स्वरूपग्रहणमिति भावः । ननु चरुशब्दस्य स्थाल्यां प्रसिद्धेः कथमत्रोभय-

---

१ इतोऽग्रे 'सनङ्गूपानहौ प्रयोजयतः'इति पाठो लुप्त इति भाति । २ क्वाचित्कोऽयं पाठः । ३ 'वार्ध्रं' पा० । ४ अयमावश्यकः पाठो बहुषु पुस्तकेषु विलुप्तः । ५ चकारः क्वचिन्नास्ति ।

प्राप्नोति–चरव्यास्तण्डुलाः। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

॥ * ॥ अन्नविकारेभ्यश्च ॥ * ॥ **अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः–सुर्याः[1] सुरीयाः। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–सक्तव्या धाना इति। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥**

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः? ॥ न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः–विप्रतिषेधे परं–यदिष्टं–तद्भवती'ति ॥

अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते। तत्रैव[2] चोच्यते—'नाभि नभञ्चे'ति। तत्र चोद्यते–॥*॥ नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् ॥ * ॥ **नाभेर्नभभावे प्रत्ययविधानानुपपत्तिः[3]॥ किङ्कारणम् ?॥ 'प्रकृत्यभावात्'। विकृतेः प्रकृताव-भिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च नाभिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति।**

प्र.] रूपग्रहणाच्च 'विभाषाहवि'रित्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम्। **चरव्या इति**। चर्वधिकरणं हविरुपचाराच्चरुशब्देनोच्यते। **अन्नविकारेभ्यश्चेति**। अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते। तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते। प्रपञ्चार्थश्चायं पाठो 'हविरपूपादिभ्यो विभाषाया'दित्युक्तत्वात्। तत्र सामर्थ्यादपूपादिग्रहणेनानिर्द्धारितविशेषा अन्नविकारा एव ग्रहीष्यन्ते। **प्रकृत्यभावादिति**। यद्यपि हितार्थे नभ्यं तैलं नभ्यं लोहबन्धनमिति सिध्यति। तथापि 'नभ्यं चक्र'मिति न सिध्यति, न हि चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः। नापि-तादर्थ्यमस्ति, अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः। यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः परत्वाद्धितार्थे 'शरीरावयवाद्य'दिति यता भाव्यं–'नाभ्यं तैल'मिति। गवादियता सन्नि-युक्तो नभभावोऽन्यत्र यति न भवति।

न चेति। यद्यपि दारुलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति यथापि **नभ्यशब्दवाच्यं** चक्रं नाभेः

उ.] प्राप्तिरत आह–**चर्वधीति**। ननु 'हविरपूपादिभ्य'इति वार्त्तिकेऽपूपादिग्रहणं व्यर्थमन्न-विकाराऽतिरिक्ताऽपूपादिषूवर्णान्ताऽभावादत आह–**तत्रेति**। विप्रतिषेधवार्त्तिके इत्यर्थः।

सामर्थ्यादिति। अपूपादिषु तद्भिन्नोवर्णान्तपाठाऽभावादिति भावः। **अनिर्द्धारित-विशेषा इति**। तत्स्वरूपा अन्नविकारवाचकाः शब्दा इत्यर्थः। तस्य क्वचित्सुरादौ चारितार्थ्याद्विप्रतिषेधसङ्गतिरिति भावः। पूर्वम'न्नविकारेभ्यश्चे'त्यस्याऽपूर्वत्वं मत्वा अपूपादिग्रहणं सूत्रपाठाऽनुपूर्वीप्रदर्शनार्थमुक्तम्। इह त्वस्य तत्प्रपञ्चार्थत्वमुच्यते।

ननु हिताद्यर्थे प्रत्ययविधानोपपत्तेः'किमुच्यते प्रत्ययाऽनुत्पत्ति'रित्यत आह-**यद्यपीत्यादि**। तैलं स्नेहनत्वाल्लोहबन्धनमशैथिल्यकारकत्वान्नाभये हितमिति बोध्यम्। **अवयव इति**। छिद्रवत्प्रदेशरूप इत्यर्थः। यच्छिद्राऽनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्ष इत्युच्यते। **अव-यवार्थत्वाऽभावादिति**। आरम्भकत्वेनाऽवयवानामेवाऽवयव्यर्थत्वादिति भावः। नन्वेवं 'नाभ्यं तैल'मिति न सिध्येदत आह–**यस्त्विति**। 'मण्डलचक्राणां मण्डलचक्र'मित्य-

---

१ 'सूर्याः' 'सूरीयाः' पा०। २ 'तत्रैवोच्यते' पा०। ३ 'प्रत्ययस्यानुपपत्तिः'।

यदेव हि तन्मण्डलचक्राणां मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते ॥[1]

॥ * ॥ सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद्ध्रस्वत्वं च[2] ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यो ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । नाभिरिव नभ्यमिति ॥ कः पुनरिहोपमार्थः ? ॥ यत्तदक्षधारणं परिवर्त्तनं वा ॥**

अपर आह—यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं-नाभि नभञ्चेति ? ॥ वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनं ? ॥ यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नाभिसञ्ज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति ॥

यानि चाऽप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यं । दृश्यते हि समुदाया-

---

प्र.] प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः। **मण्डलचक्राणामिति**—नेयं निर्द्धारणे षष्ठी, सामान्यविशेषाभावात्। न हि भवति 'गवां गौः सम्पन्नक्षीरतमे'ति । तस्मादवयवावयविभावे षष्ठी । मण्डलाकारं चक्रं येषां तानि मण्डलचक्राणि—शकटानि । तेषां मण्डलाकारं यच्चक्रं तन्नभ्यमुच्यते । तत्र[3] नाभेः प्रकृतिर्न भवतीति तत्र प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कः पुनरिति । अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति **प्रश्नः ।** इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति—**यत्तदिति ।** छिद्रवान् रथाङ्गविशेषो नाभिशब्दवाच्यः, स यथाऽक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्त्तते चैवं चक्रमपीति तत्सादृश्यान्नभ्यशब्देनाभिधास्यत इत्यर्थः । **अञ्जनोपाञ्जनमिति । अञ्जनं**-तैलाभ्यङ्गः । **उपाञ्जनं**-समीपाऽभ्यङ्गः । **यान्येतानीति ।** एतच्चोपलक्षणं नभ्यो लोहबन्धो नभ्योऽक्ष इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव । अरवत्सु चक्रेषु पृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोऽवयवा उत्पद्यन्ते । तत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव । अररहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठादुत्पद्यत इति पृथङ्नाभेः प्रकृतिभूतकाष्ठाभावात् प्रत्ययाऽप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । **यानि चापीति ।** अनरा-

---

उ.] न्वयाऽनुपपत्तिं परिहरति—**नेयमित्यादिना । सामान्यविशेषाऽभावादिति ।** तत्त्वाऽभावादित्यर्थः । क्वचित्तु 'सामान्ये विशेषाऽभावा'दिति पाठः । तत्राऽयमर्थः—सामान्यबोधके विशेषबोधकत्वाऽभावादित्यर्थः। 'सामान्यविशेषभावाभावा'दिति क्वचित्पाठः। भाष्ये—**सिद्धन्तु शाखादिष्विति ।** 'शाखादिभ्यो य' इति पाठस्त्वसाम्प्रदायिक इति भावः ।

सादृश्याऽभावादिति । संस्थानकृतसादृश्याऽभावादित्यर्थः । **रथाङ्गविशेष इति । रथाङ्गस्य**—चक्रस्य **विशेषो**ऽवयवविशेष इत्यर्थः । **एवं चक्रमिति ।** अवयविनो धारणाद्यभावेऽवयवस्याऽपि तदभावप्रसङ्ग इति भावः । **समीपेति ।** नाभिसमीपवर्त्तिदेशाऽभ्यङ्ग इत्यर्थः । यथा नाभेरिदं तथा चक्रस्याऽपीति सादृश्यमिति भावः । अरवत्सु को विशेषोऽत आह—**अरवत्स्विति । पृथग्व्यवस्थितेभ्य इति ।** अरनिर्माणसौकर्यार्थमिति भावः । **तत्र नाभेरिति ।** तत्प्रकृतिभूतकाष्ठस्य पृथग्भावादित्यर्थः । विकारद्वारा तद्योगाच्च चक्रमपि नभ्यमिति भावः । ननु वृत्तिद्वयकल्पनागौरवेण बहुव्रीहिणा'ऽनराणी'त्येव युक्तमत आह—**चक्रजातीति ।** अनरवचक्रार्थत्वमुपपादयति—भाष्ये—**दृश्यते हीति ।**

---

१ 'तस्मिन्नभ्य' पा० । २ चकारः क्वचिन्नास्ति । ३ 'तन्नाभेः' पा० ।

दवयवस्य पृथक्त्वं। तद्यथा-वार्क्षी शाखेति। गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते। तद्यथा-बैभीतको यूपः, खादिरं चषालमिति। तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति॥

अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यं?॥ नभ्यो वृक्षो नभ्या शिंशपेति।

॥ * ॥ नभ्यात्तु लुग्वचनम् ॥*॥ नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः॥ स तर्हि लुग्वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति-नभ्यार्थो नभ्य इति॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।५।१।३।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्॥ कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति?॥

निपातनादेतत्सिद्धम्॥ किं निपातनम्?॥ 'अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकी'ति॥

इदं तर्हि प्रयोजनं,-'संज्ञायामिति वक्ष्यामी'ति। इह मा भूत्-कम्बलीया ऊर्णा॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते

प्र.] णीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थो मतुम्निर्देशः। 'अनराणी'त्युक्ते भग्नाराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन्, तस्मादरवत्पर्युदासेनानुपजातारचक्रप्रतीतिरनरवन्तीत्यनेन भवति।

ननु यथा वृक्षा एव बहवो वनं न तु तद्व्यतिरिक्तम्, एवं नाभ्यादय एव चक्रं, तत्र भेदनिबन्धनो नाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य भेदं तावदवयवावयविनोः साधयति-**दृश्यत इति**। भेदेनाऽपि व्यवहारोऽवयवावयविनोर्दृश्यते न केवलमभेदेनैवेत्यर्थः। ननु प्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनं,-यथा-काष्ठोच्छेदे भस्मनः। न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशङ्क्याह-**गुणान्तरयोगादिति**। तत्रावयवो यश्चक्रस्य नाभिसञ्ज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्तनाभिसञ्ज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिः। दृश्यते ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेशः समुदाये, यथा-'पटो दग्ध'इत्यादौ। तत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षालब्धप्रकृतिव्यपदेशनाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः।

तादर्थ्यादिति। अनेनैव न्यायेन चरव्यतण्डुलार्था व्रीहयोऽपि चरव्याः। अङ्गारीयकाष्ठार्थो वृक्षोऽप्यङ्गारीय एवेति प्रकृतौ छो न भवतीति वेदितव्यम्। **[उगवादिभ्यो यत्]**॥

उ.] **समुदायादिति**। अपृथगुत्पन्नादपीत्यर्थः। ननु गुणान्तरयोगाद्विकृतित्वेऽपि चक्रस्य नाभिः कथं विकृतिरत आह-भाष्ये-**तत्राऽवयवादिति**। तद्व्याचष्टे-**तत्रेति**। **सोऽञ्जनादीति**। अञ्जनादिगुणयुक्तनाभिसंज्ञकस्य स्वात्मकाऽवयवस्य तद्रहितः स्वयं प्रकृतिरित्यर्थः। नन्वेवमवयवस्य नाभेर्नभ्यत्वेऽप्यवयविनि चक्रे कथं तद्व्यपदेशोऽत आह-**दृश्यते हीति**। **भाविविकारो**ऽञ्जनादिगुणयोगस्तद**पेक्षया लब्धः प्रकृतिव्यपदेशो** येनेदृश**नाभिलक्षणाऽवयवद्वारे**णेत्यर्थः। **प्रकृताविति**। प्रकृतेः प्रकृताविल्यर्थः। अनभिधानादिति भावः॥ **[उगवादिभ्यो यत्]**॥

१ 'चखाल' मिति पा०। २ 'ऊर्णाः' पा०। ३ अयं पाठः कचिन्न दृश्यते।

तत्र कम्बल्यग्रहणं क्रियते-परिमाणार्थम् । परिमाणञ्च सञ्ज्ञैव ॥ [कम्बलाच्च] ।

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।५।१।४।

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ? ॥

कथञ्च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते ? ॥ 'उवर्णान्ता'दिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते ॥ ॥ * ॥ हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते[1] ॥ * ॥ **हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा । प्राप्ते नित्यो विधिः,-चरव्यास्तण्डुलाः ॥**

शरीरावयवाद्यत् ।५।१।६।

॥ * ॥ यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ * ॥ **यत्प्रकरणे रथाच्चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । रथाय हिता—रथ्या ॥** [शरीरावयवाद्यत्] ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।५।१।७।

वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते ॥ [॥ * ॥ वृषन्शब्दस्योपसङ्ख्यानं वृषशब्दादेशश्च[2] ॥ * ॥] **वृषन्शब्दश्चा[3]ऽपि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं । 'वृषशब्दादेशश्च'। वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यो,--वृष्णे हितमिति विगृह्य**

प्र.] **कम्बलात् । निपातनादिति ।** अन्तस्वरितपाठाच्च यदन्तत्वं विज्ञास्यते। **परिमाणपर्युदासेनेति ।** अपरिमाणान्ताद्द्विगोस्तद्धितलुकि पञ्चाश्वेत्यादौ लुकि प्रतिषिद्धे कम्बल्यग्रहणं तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः । **परिमाणञ्च सञ्ज्ञैवेति ।** सञ्ज्ञायत इति सञ्ज्ञा ॥

विभाषा । किमियमिति । यद्यपि 'हविरपूपादिभ्यो विभाषाया य'दिति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्वमिहावगतन्तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः ॥

शरीरा । रथायेति । हितार्थ एव रथाद्यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसङ्ख्यानं न कृतम् । केचिद् 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधा'विति तदन्तविधिमिच्छन्ति । **अन्ये** तु हलसीताशब्दयोः साहचर्याच्चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदन्तविधिर्न त्वस्मिन्नित्याहुः । [**शरीरावयवाद्यत्**] ॥

खलयव । वृषशब्दोऽयमिति । न तु कृतनलोपोऽकारान्तः, अन्यथाऽसन्देहायाऽकृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः। **वृषन्शब्द इति ।** उच्चारणादेव नान्तत्वे ज्ञाते 'नकारान्त'

उ.] **कम्बलाच्च ।** ननु तेन कम्बल्यशब्दसाधुत्वबोधनेऽपि स्वरार्थं यद्विधिरत आह—**अन्तेति ।** 'लोके वेदे चे'ति शेषः । ननु परिमाणमर्थः, सञ्ज्ञा तु शब्द इति कथं तयोः सामानाधिकरण्यमत आह—**सञ्ज्ञायत इति ।** परिमाणं रूढ्या कम्बल्यशब्देन गम्यत इत्यर्थः॥*॥

शरीराऽवयवा । इत्याहुरिति । अत्राऽरुचिस्त्वसमासग्रहणज्ञापकसिद्धतदन्तविधेः 'कृष्णतिल्यं' 'राजमाष्य'मित्यादाविवेहाऽपि दुर्वारत्वमिति ॥ [**शरीरावयवा**] ॥ ६ ॥

खलयव । भाष्ये-**अकारान्त इति ।** अत एव वृष्यमिति सिध्यति । **अन्यथेति ।** 'आत्मन्विश्वजने'तिवत् । किञ्च नान्तग्रहणे तस्य वृषादेशवचनं, वृषस्य वृषीयमिति,

---

१ इदं क्वचिन्न दृश्यते। २ इदं वार्त्तिकं नेदानीमुपलभ्यते । ३ 'शब्दः' इति, 'शब्दोऽपि' पा० ।

वृष्यमित्येव यथा स्यात् ॥ तथा ब्रह्मन्शब्दो नकारान्तो गृह्यते ॥ [॥ * ॥ ब्राह्मणशब्दस्योपसङ्ख्यानं ब्रह्मन्शब्दादेशश्च ॥ * ॥] ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽस्ति तस्योपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं । [ब्रह्मन्शब्दादेशश्च'[1]] । ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यो-ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य 'ब्रह्मण्य'मित्येव यथा स्यात् ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं । समानार्थावेतौ वृषशब्दो वृषन्शब्दश्च, ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आतश्च समानार्थौ,-एवं ह्याह-कुतो नु चरसि ब्रह्मन् !, कुतो नु चरसि ब्राह्मणेति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा-अवेर्मांसमिति विगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति[2]-आविकमिति,-एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्य[3]मिति भविष्यति । वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव। तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति , ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ।५।१।९।

॥ * ॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात् ॥ * ॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्व-

---

प्र.] इति वचनं स्वरूपनिरूपणार्थम् । **तस्येति** । अन्यथा ततश्छः प्रसज्येत । **वृषशब्दादेश इति** । अन्यथा 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावाद्वृषण्यमिति स्यात् । **कुतो नुचरसीति**-ब्रह्मन्शब्दस्यानेकार्थत्वाद्ब्राह्मणशब्दपर्यायत्वं नातिप्रसद्धमिति व्युत्पादयति । **एकेन विग्रह इति** । एकेन विग्रह एवेत्यर्थः । विग्रहस्तु द्वाभ्यामपि भवतीति नासौ नियम्यते । **विगृह्येति**-भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते, अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्पदेः 'परावरयोगे चे'ति वा क्त्वाप्रत्ययः । वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्छप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । [**खलयवमाष**] ॥

आत्मन् । अनिर्देश इति । योऽयं हितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदा-

---

उ.] स्यादिति ततो यद्वचनमावश्यकमेव । **स्वरूपनिरूपणं**-स्वरूपस्य साक्षाच्छब्देन बोधनम् । ननु ब्रह्मन्शब्दस्य ब्राह्मणपर्यायत्वे इव वृषस्य वृषन्पर्यायत्वे कुतो युक्तिर्न दर्शितेत्यत आह-**ब्रह्मन्शब्दस्येति** । अनेकाऽर्थत्वञ्च-कमलासनादावपि वृत्तेः । वृषन्वृषभयोस्तु नाऽन्यतरस्याऽप्यनेकार्थत्वमिति भावः । **नाऽसौ नियम्यत इति** । एकेनैव विग्रह इत्येवमित्यर्थः । तथा च सति त्रैशब्द्यसिद्धिर्न स्यादिति भावः । **भिन्नेति** । विग्रहे प्रयोक्ता कर्त्ता, भवने उत्पत्तिः, उत्पत्तौ च प्रत्ययः कर्त्तेति भावः । एवमपि 'वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेवे'त्यनुपपन्नमेवाऽत आह-**परावरेति** । कालकृतोऽत्र परावरयोगः, विग्रहज्ञानोत्तरकालिकत्वात्प्रत्ययतदभावज्ञानस्य । इदमप्यतिवाललोकदृष्ट्येति बोध्यम् ॥

---

१ इदं लुप्तमासीत् । २ भवतीत्यसार्वत्रिकम् । ३ वृषशब्दादुत्पत्तिर्भविष्यति ।

पदार्थहितत्वात्' । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थहिते च प्रत्यय इष्यते। पितृभोगाय हिते प्राप्नोति पित्रे चैव हित इष्यते ॥

एवं तर्हि भोगीनप्रत्ययो विधास्यते ॥ * ॥ भोगीनरिति चेद्वावचनम् ॥ * ॥ भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्त्तव्यम् । [मातृभोगीणः । पितृभोगीणः ।] मात्रीयः । पित्रीय इत्यपि यथा स्यादिति ॥

॥*॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥*॥ राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । राजभोगीनः ॥ * ॥ आचार्यादणत्वश्च ॥ * ॥ आचार्यभोगीनः ॥

किं भोगीनप्रत्ययो विधीयत इत्यतो राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ? ॥ नेत्याह–सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इत्युत्तरपद इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । इह चाऽब्भोगीन इत्यपो भीति तत्वं प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं–भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वा'दिति ? ॥

नैष दोषः–अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा–भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्त्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थकः–

प्र.]खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनाऽसामर्थ्यादनिर्देशः । तत्कार्याऽकरणात् । तथाहि लोके पितृभोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्याऽर्थस्य प्रतिपत्तिः । पित्रादिभोगहितस्यतु प्रतिपत्तिप्रसङ्गः । **वावचनमिति** । अन्यथा भोगीनराच्छो बाध्येत । भोगोत्तरपदात्खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति । **किं भोगीनरिति** । प्रत्यासत्त्याश्रयेण **प्रश्नः** । **सर्वथेति** । सामर्थ्यं बलवदित्युत्तरम् । ननु भोगोत्तरपदात्खविधाने क्रियमाणेऽपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति । एवं तर्हि तथा पाठः कर्त्तव्यो यथेष्टं सिध्यति । राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हि प्रत्यय इति । **ग्रामणिभोगीन इति** । ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्ये'ति ह्रस्वः । **तत्वं प्राप्नोतीति** । भकारादौ प्रत्ययेऽङ्गस्य विधीयमानमिति भावः ।

उ.] आत्मन् । कस्य निर्देशस्याऽगमकत्वमत आह–**योऽयमिति** । **विवक्षितार्थेति** । पितृभोगीणशब्दाद्विवक्षितार्थेत्यर्थः । **तत्कार्येति** । निर्देशकार्येत्यर्थः । प्रत्ययार्थनिर्देशकार्यश्च प्रयोगतस्तदर्थप्रतीतिः । भाष्ये–**पूर्वपदार्थप्रधाने इति** । पूर्वपदार्थनिरूपितप्राधान्यवति हितरूपेऽर्थे प्रत्यय इष्यते । 'लोके' इति शेषः । तदेव व्युत्पादयति–**पितृभोगायेत्या**दिना । **निवृत्तिर्न सिध्यतीति** । 'नित्य'मित्यस्य प्रत्ययेन सम्बन्धान्महाविभाषानिवृत्तिरेव स्यादिति भावः । **राजेति** । 'राजाचार्याभ्यां यदि हिते प्रत्ययस्तर्हि भोगोत्तरपदाभ्यामेवे'त्यर्थादिष्टसिद्धिरिति भावः । **नित्यमित्यस्यैव** विवरणं–**भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति** । भाष्ये–**इह चेत्या**दिना प्रत्ययान्तरविधाने दोषान्तरमाह–**इह चेति** । यथान्यासे यथा सिध्यति तदाह–

१ 'प्रधाने' इति पाठान्तरं, तदेव च **नागेशा**भिमतम् । २ अयं पाठो न सार्वत्रिकः ।

तद्यथा–'भोगवानयं ब्राह्मण' इत्युच्यते यः सम्यक्स्नानादीः[1] क्रिया अनुभवति। तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदङ्ग्रहणं। यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः सम्बन्धादसौ पित्रेऽपि हितो भवति॥

यदि सम्बन्धात्,–अस्तु द्रव्यपदार्थकस्याऽपि ग्रहणं, योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः सम्बन्धादसौ पित्रे हितो भवति॥ अथ वा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते। तद्यथा–'अहिरिव भोगैः पर्येति बाहु[2]'मिति। अहिरिव शरीरैरिति गम्यते। एवं पितृशरीराय हितः–पितृभोगीण इति॥

॥ * ॥ खविधाने पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ खविधाने पञ्चजनादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः॥ [॥ * ॥ समानाधिकरणे[3] ॥ * ॥] समानाधिकरण इति वक्तव्यम्। यो हि पञ्चानां जनाय हितः–पञ्चजनीयः स भवति।

प्र.] द्रव्यपदार्थक इति। भोगो धनमुच्यते। भोगवानयं ब्राह्मण इति। धनवानपि कृपणो निर्भोग उच्यते, तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या। सम्बन्धादिति। यस्तु पितृधनाय हितो नाऽसाववश्यं पितृहितो भवति। 'ममैतद्धनं भविष्यती'त्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः। यो हीति। यस्तु 'ममैतद्भविष्यती'ति मन्यते नाऽसौ 'पितुरेतद्धन'मिति रक्षति, किन्तर्हि 'ममैत'दित्यभिमानेन। अहिरिवेति। समुदाये वृत्तो भोगशब्द एकदेशेषु फणेषु प्रयुज्यते। केचिदाहुः–भुजङ्गाङ्गमेव भोगशब्देनोच्यते, न तु सर्वं शरीरमिति। तदयुक्तम्, अनन्तत्वात्प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्।

पञ्चजनादिति। मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते चत्वारो वर्णाः रथकारपञ्चमाः। पञ्चजनायेति। 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति समासः। समुदाये वृत्तस्याऽवयवेऽपि वृत्त्या एकवचनं यथा सप्तर्षिरिति। यो हि पञ्चानामिति। ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यम्। सङ्ख्या हि सङ्ख्येयविशेषमपेक्षते। सङ्ख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्द्वारेण तु सङ्ख्याया गुणस्येति साक्षात्सम्बन्धाभावात्समासाऽप्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्ट-

उ.] ग्रामण्य इत्यादि। भोगो धनमिति। कर्मणि घञिति भावः। नन्वत्रापि धनमेव भोगपदार्थोऽस्त्वत आह–धनवानपीति। ननु द्रव्यपदार्थेऽप्येतत्तुल्यमत आह–यस्त्विति। मन्यते नासाविति। एवं हि पित्रादिना धनस्य विशेषणमयुक्तं स्यादिति भावः।

ननु भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वे एकदेशे फणे प्रयोगो न स्यादत आह–समुदाये इति। भुजङ्गाऽङ्गमेवेति। भुजङ्गशरीरमेवेत्यर्थः। न तु सर्वमिति। अत एव 'अहेश्च फणकाययो'रिति कोशः सङ्गच्छत इति भावः। अनन्तत्वादिति। भाष्यप्रामाण्यात्कोशः प्रसिद्धतरार्थविषय इति भावः। नन्वेवं बहुवचनं स्यादत आह–समुदाये वृत्तस्येति। एवञ्चैकस्मिन् यदा वृत्तिस्तदैकवचनम्। संख्या हीति। पञ्चादयः केवलसङ्ख्याबोधका इत्यभिमानः। व्यतिरेकः–भेदपूर्वकः सम्बन्धः। साक्षात्सम्बन्धाऽभावात्–सङ्ख्येयमन-

१ 'स्नानादिक्रियाः' पा०। २ 'बाहु'मित्यस्य पाठो न सार्वत्रिकः। ३ इदं सम्प्रति न दृश्यते।

॥ * ॥ सर्वजनाट्ठञ्च ॥ * ॥ **सर्वजनाट्ठञ्च वक्तव्यः, खश्च। सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः। सर्वजनीनः।** [॥ * ॥ समानाधिकरणे[1] ॥ * ॥] **समानाधिकरण इति च वक्तव्यं। यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति।**

॥ * ॥ महाजनान्नित्यम् ॥ * ॥ **महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः। महाजनायहितो माहाजनिकः** ॥ * ॥ तत्पुरुषे ॥ * ॥ **तत्पुरुष इति वक्तव्यं। बहुव्रीहौ मा भूत्[2]-महान् जनोऽस्य महाजनः। महाजनाय हितो महाजनीयः॥**

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिःक्रियते-आद्यन्यासे[3]ऽप्युपाधिः कर्त्तव्यः। आत्मन्विश्वजन[भोगोत्तरपदात्][4]समानाधिकरणे इति वक्तव्यम्। यो हि विश्वेषां जनाय हितः विश्वजनीयः स भवति॥ अथ मतमेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भविष्यतीति, इहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन, इहाप्यनभिधानान्न भविष्यति॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।५।१।१०।

॥ ॥*॥ सर्वाण्णस्य वावचनम् ॥ * ॥ **सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम्[5]। सार्वः। सर्वीयः।** ॥ * ॥ पुरुषाद्वधे ॥ * ॥ **पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम्। पौरुषेयो वधः॥ अत्यल्पमिदमुच्यते-'पुरुषाद्वध' इति। 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृते'ष्विति**

प्र.] सङ्ख्येयवृत्तित्वावसायः सङ्ख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्सम्बन्धाद्भवति वृत्तिः।

सर्वजनायेति। सर्वो जन इति 'पूर्वकालैकसर्वे'ति समासः। **सर्वेषां जनायेति।** सर्वसाधारणाय वेश्यादिजनायेत्यर्थः। **महाजनादिति।** नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तः खो मा भूदित्येवमर्थम्। महाजनशब्दश्च समानाधिकरणपदः, आत्वनिर्देशादेवावसीयते॥

सर्वपु। सर्वादिति। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः, 'सर्वनामानी'त्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अनाश्रितार्थस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं न भवति। **पुरुषाद्वधेति।** प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते। कृते तु

उ.] पेक्ष्य सम्बन्धाऽभावात्। अनेन साऽपेक्षत्वादसामर्थ्यं दृढं कृतम्। वस्तुतः सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि तद्विशेषाऽपेक्षत्वेन साऽपेक्षत्वं बोध्यम्। ध्वनितश्चेदं 'सङ्ख्येयविशेषमपेक्षते' इत्युक्त्या, सिद्धान्ते 'विशिष्टसङ्ख्येयवृत्तित्वाऽवसाय' इत्युक्त्या चेति बोध्यम्। नेदं नित्यग्रहणं महाविभाषानिवृत्त्यर्थमित्याह—**नित्यग्रहणमिति।** अन्यथा खाऽनुवृत्तिरप्यत्र सम्भाव्येतेति भावः। अत्र 'समानाऽधिकरण' इत्यनुक्तौ बीजमाह—**महाजनशब्दश्चेति॥ ९॥**

सर्वपुरुषाभ्यां। भाष्ये—**सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यमिति।** सर्वाण्णविधायकांऽशस्य वेति वक्तव्यम्। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। **अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्येति।** शब्दस्वरूपपरस्येत्यर्थः। एवञ्च—प्रकृतेरेव सर्वनामत्वाऽभावेन तदतिदेशोऽशक्य इति भावः। तस्याऽनित्यत्वादिति तु तत्त्वम्। ननु समर्थविभक्तिर्न निर्दिष्टेत्यत आह—**प्रत्ययाऽर्थेति।**

---

१ अयं पाठो न क्वाऽप्युपलभ्यते। २'मा भूदिति'। ३ 'आद्येन्यासे' पा०। ४[] एतदन्तर्गतः पाठोऽसार्वत्रिकः। ५ इदं वार्त्तिकमेवेति तु **गौडाः**। ६ 'वावचनं चेति' पा०।

वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयस्समूहः । तेन कृतं–पौरुषेयं न दैवम् ॥ [सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ] ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।५।१।१२।

॥ * ॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ् ॥*॥ **तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ्वक्तव्यः । इन्द्रमहार्थमैन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् । काशेरुयज्ञिकम्** ॥ * ॥ न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ * ॥ **न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रयोजनेन कृतत्वात्' । यद्धीन्द्रमहार्थम्–इन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति। तत्र 'प्रयोजन'-मित्येव सिद्धम् ॥** [तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ] ।

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ।५।१।१३।

॥ * ॥ उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावात् ॥ * ॥ **उपध्यर्थमिह प्रत्यय-स्येहाऽनुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उपध्यभावात्' । विकृतेः प्रकृतावभिधे-यायां प्रत्ययेन भवितव्यं, न चोपधिसञ्ज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते ॥**

प्र.]तेनेति तृतीयोपात्तैव । पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाण्यादियुक्त इह गृह्यते न तु साङ्ख्यादि-शास्त्रप्रसिद्धस्तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः ॥ [**सर्वपुरुषाभ्यां**] ॥

तदर्थं । कृत्यनामभ्य इति । अवश्यकर्त्तव्यत्वात्करणार्हत्वाद्वा **कृत्या** उत्सवास्तन्ना-मभ्य इत्यर्थः । **नवेति** । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं–फलमप्यभिधीयते, कारणमपीतिभावः ॥

छदिरु । उपध्यभावादिति । उपधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति, एकस्यैव

उ.]तेनेति तृतीयेति । सौत्रत्वाद्द्वन्द्व इति भावः । **तत्र प्रत्ययस्येति** । तस्य वधविका-रांचसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यम् । अनेकार्थत्वाच्च वधादिशब्दप्रयोगोऽपि ॥ **[सर्वपुरु] ॥ १० ॥**

तदर्थं विकृतेः । ननु प्रकृतिविकृतिभावस्थले कार्यत्वरूपकृत्यत्वाऽव्यभिचारादाह–**अवश्येति** । ननु कार्यस्येन्द्रमहस्य कथं कारणत्वरूपं प्रयोजनत्वं, तत्र चैकागारिकाऽनुरोधेन कारणपर्यायस्य ग्रहणमत आह–**प्रयुज्यतेऽनेनेति** । ऐकागारिकाऽनुप्रवचनीयाद्यनुरोधेनो-भयमपि तत्र गृह्यत इति भावः ॥ **[तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ] ॥ १२ ॥**

छदिरुपधि । भाष्ये-**उपध्यर्थमितीति** । 'उपध्यर्थमेषा प्रकृति'रित्यर्थे प्रत्ययाऽनुपपत्ति-रित्यर्थः । **ननूपध्यभावा**दित्यस्य–'उपधिशब्दाऽभावा'दिति नार्थः, तस्य किप्रत्ययान्तस्य शास्त्रसिद्धत्वादत आह–**उपधीत्यादि** । औपधेयपदस्य योऽर्थस्तद्विकृतिवाची नास्तीत्यर्थः । तदेवाह–**एकस्यैवेति** । एकश्च तादर्थ्यस्याऽप्यभाव इत्यपि ध्वनितम् । भाष्ये–**न चेति** ।

---

१ क्वचित्तु–**वध**–पौरुषेयो वधः । वध ॥ **विकार**–'यः पौरुषेयेण कृ(ह)विषासमङ्क्ते' । विकार॥ **समूह**–पौरुषेयं समागतम् । समूह ॥ **तेन कृत**–पुरुषेणकृतं पौरुषेयमित्येवं पा०।
२ असार्वत्रिकोदैवमितिपाठः।३'काशेरुपर्ज्ञ'पा.।४'प्रयोजनकृतत्वात्'पा०।५चकारःक्वचिन्नास्ति।

॥ * ॥ सिद्धन्तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽन्वचनात्[1] ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथं ? ॥ ['कृदन्तस्य[2] स्वार्थेऽन्वचनात्'] कृदन्तस्य स्वार्थेऽन्वक्तव्यः-उपधीयते उपधेयम् । उपधेयमेवौपधेयम् ॥ सिध्यति,-सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यास-मेवास्तु ॥ ननु चोक्तम्**-'उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावा'**दिति ॥**

नैतदस्ति-अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः-उपधीयते उपधिरिति। अस्ति भावसाधनः-उपधानमुपधिरिति। तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम् ॥

एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ विकृतेः प्रकृताविति वर्त्तते, प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्त्तिष्यते। तच्चाऽवश्यं निवर्त्यमिहार्थमुत्तरार्थं च। इहार्थन्तावत्-बालेयास्तण्डुलाः। उत्तरार्थम्-'ऋषभोपानहोर्ञ्यः-आर्षभ्यो वत्स इति ॥

अथ तदर्थमित्यनुवर्त्तते उताहो न ?॥ किं चाऽर्थोऽनुवृत्त्या ? ॥ बाढमर्थः। -'तदस्य तदस्मिन्स्या'दिति तदर्थे यथा स्यादिह मा भूत्-'प्रासादो देवदत्तस्य स्या[3]दिति, 'प्राकारो नगरस्य स्या'दिति ॥

प्र.] रथाङ्गविशेषस्योपध्यौपधेयशब्दाभ्यामभिधानात्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः ।

सिद्धं त्विति । उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात्स्वार्थेऽन्वक्तव्य इत्यर्थः । **तद्यो भावसाधन इति** । तत्र हि तादर्थ्यं संभवति उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्गविशेषस्य । **एवमपीति** । यद्यपि लोके क्रिया विकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते-'बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यती'ति, तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते-यत्र प्रकृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः । **बालेया इति** । अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति न तु प्रकृतिविकारभावो, बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वादिति भावः । **आर्षभ्य इति** । यथा पक्वमाम्रफलमाम्रफलविकारत्वेन न प्रसिद्धमपि तु प्रत्यभिज्ञानवशात्तत्वेनैव-मृषभोऽपि न वत्सविकारः । **अथेति** । तदर्थग्रहणाननुवृत्तौ स्वार्थे प्रत्यय उपधिशब्दात्सिध्यतीति भावः । ऋषभोपानद्वरत्रादयश्च शब्दास्तादर्थ्याद्वत्सादिषु वर्त्तमानाः स्वार्थ

उ.]औपधेयपदवाच्योऽर्थः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः । तदेवाह-**यद्धि तद्रथाङ्गमिति** । यद्रथाङ्गमुपधिशब्दवाच्यन्तदेवौपधेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । **ननूपधी**त्यस्य कृदन्तत्वेऽपि ततोऽञि नेष्टसिद्धिरत आह-**उपधेयेति** । कृत्पदेन सामर्थ्यात्कृत्यो गृह्यत इत्यर्थः । एवञ्च स्वार्थिकप्रकरणे 'आग्नीध्रसाधारणाद'ञित्यत्रोपधेयशब्दः पाठ्य इति भावः । **विशिष्ट इति** । उभयोपादानसामर्थ्यादिति भावः ।

ननु वत्सर्षभयोरवस्थाभेदेन प्रकृतिविकारभावः स्पष्ट एवेत्यत आह-**यथेति** । ननु ऋषभाद्यनुरोधेनाऽनुवृत्तिरेव न्याय्या बहूनामनुग्रहात्,न त्वेकोपध्यर्थमननुवृत्तिः, 'त्यजेदेक'-मिति न्यायादत आह-**ऋषभेति** । मुख्याऽर्थेभ्यस्त्वनभिधानान्न प्रत्यय इति भावः ।

---

१ 'अन्विधानात्' पा० । २ अयं पाठस्त्रुटित इति भाति । ३ इतिः क्वचिन्नास्ति ।

यदि 'तदर्थ'मित्यनुवर्त्तते-'ऋषभोपानह्योर्ञ्यः-ऋषभार्थो घासः, उपानदर्थस्तिलकल्कः[1]-इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

एवं तर्ह्यनुवर्त्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम् ॥

ननु चोक्तं-'बल्यृषभयोर्न सिध्यती'ति ॥

कं पुनर्भवान् विकारं मत्वाऽऽह-'बल्यृषभयोर्न सिध्यती'ति ?। यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः-बैभीतको यूपः खादिरं चषालमिति-न सिध्यति। अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति,-बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति। गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेयाः, गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः॥ औपधेयन्तु न सिध्यति ॥ वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥ [छदिरुपधिबलेर्ढञ्]

प्र.]एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति। **प्रासाद इति।** अत्र सम्भावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यते। इतिकरणाऽपरामर्शेनेदमुच्यते। यदि तर्हि तदस्येत्यनेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययाऽप्रसङ्गः-अरणीयं सूनाकाष्ठमिति। अत्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याहुः।

गुणान्तरयुक्ता हीति। बल्यवस्थायां यो गुणः सन्निवेशलक्षणो, लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्षया प्राक्तनगुणयुक्ता इत्यर्थः। **गुणान्तरयुक्तश्च वत्स इति।** सुजातावयवः संहननवान्महाप्राण ऋषभावस्थाप्राप्तये यदा परिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थं तदा तादर्थ्यस्य सम्भवः। आम्रन्तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात्तथापि तत्त्वबुद्ध्युत्पादाल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याऽप्रसिद्धत्वात्तत्र प्रत्ययाऽभावः। आमपक्वाऽवस्थयोराम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्त्तते न तु शब्दान्तरं वत्सर्षभशब्दवत्। **औपधेयन्त्विति।** सत्यपि क्रियापेक्षद्रव्यस्य तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात्। **वचनादिति।** कर्मसाधनकिप्रत्ययान्तादुपधिशब्दात्स्वार्थे ढञ्प्रत्ययः[2], उपध्यौपधेयशब्दयोर्लोके पर्यायत्वादेकस्यार्थस्यात्मापेक्षया तादर्थ्यं, प्रकृतिविकारभावात्[3]। [**छदिरुपधिबलेर्ढञ्**]

उ.]नन्वितिकरणेनैवाऽनतिप्रसङ्गे 'तदर्थ'मित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह--**इतिकरणेति। अरणीयं सूनाकाष्ठमिति।** अरणिः सूनाकाष्ठस्य स्यादित्यर्थ इत्य**भिमानः। अत्राऽपीति।** अन्यथा सूनाकाष्ठमेवाऽरणिरिति भेदनिबन्धना षष्ठी न स्यात्। आरोपितभेदेन सूनाकाष्ठस्याऽरणिरिति षष्ठ्यान्तु तादर्थ्यमपि तथैवेति भावः। ननु प्राक्तनगुणाऽपेक्षया भिन्नगुणयुक्ता हि बलिरूपा एव, न बालेया अत आह-**बल्यवस्थायामिति।** गुणः कुङ्कुमादिकृतलौहित्यादिरूपः, सन्निवेशलक्षणो वा। ननु दानविक्रयाद्यर्थं वत्सपोषणे तादर्थ्याऽभावोऽत आह-**सुजातेति। संहननम्**-अशिथिलबन्धता। यत्त्वाम्रफलदृष्टान्तेन प्रकृतिविकृतिभावाऽभाव इत्युक्तं, तत्राह-**आम्रन्त्विति। तत्त्वबुद्धिः**-प्रत्यभिज्ञारूपा।

वैषम्यान्तरमप्याह-**आमपक्वेति।** एवञ्च पक्वाम्रे प्रख्याभेदाऽभावात्प्रकृतिविकारभावाऽभाव इति भावः॥ [**छदिरुपधिबलेर्ढञ्**]॥ १२

१ 'तिलकः' पा०। २ 'ढञ्प्रत्यये'ति पा०। ३ 'प्रकृतिविकारभावाभावा'दिति पा०।

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ।५।१।१६।

स्याद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्-प्रासादो देवदत्तस्य, प्राकारो नगरस्येति ॥

अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहण इह कस्मान्न भवति-प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्, प्राकारो नगरस्य स्यादिति ? ॥ 'शक्यार्थे लि'ङिति वक्तव्यम् ॥

प्र.] **तदस्य । स्याद्ग्रहणमिति ।** क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे नैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिः, इतिकरणादेव च सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिः सेत्स्यतीति **प्रश्नः । प्रासादो देवदत्तस्येति ।** अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे स्वस्वामिसम्बन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः । अस्येति षष्ठ्या सम्बन्धमात्रस्य प्रतिपादनात्,सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात् । ननु तदर्थग्रहणानुवृत्त्याऽत्र न भविष्यति, तथा च'च्छदिरुपधिबलेर्ढ'ञित्यत्र भाष्यं-**'बाढमर्थ'** इत्यादि । एवं तर्ह्यसति स्याद्ग्रहणे प्रासादार्थोऽयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योऽयं प्रासादलाभ इति तादर्थ्यसम्भवात्प्रत्ययप्रसङ्गः ।

अथेति । यदा देवदत्तनामा केन चिदीश्वरो दृष्टस्ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वाऽसौ सम्भावयति-नाऽयं प्रासादोऽन्यस्य सम्भवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति । एवं तर्हि 'प्रासादलाभयोग्योऽसौ देवदत्तः प्रासादार्थ' इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम् । अथ वा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्त्तते इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् । पूर्वसूत्रे तु भाष्यकारेणेतिकरणापरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण तदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शिता, न त्वसौ सिद्धान्तस्तथा चान्यार्थमपि दारु योग्यतामात्रेण 'प्रासादीय'मुच्यते । न च तत्र तादर्थ्यलेशोऽप्यस्ति, न च प्रतीयते येनाऽसदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत । **शक्यार्थ इति ।** स्याच्छक्यार्थ

उ.] **तदस्य तद ।** ननु स्याद्ग्रहणं सम्भावनार्थकत्वेन स्वस्वामिभावादिसम्बन्धव्यावृत्त्यर्थमत आह-**क्रियमाणेऽपीति ।** 'प्रासादो नगरस्य स्या'दित्यादावतिप्रसङ्गसत्त्वादिति भावः । **सर्वेति ।** एवञ्च व्यापकत्वात्तदेव कार्यमिति भावः । नन्वत्र स्वस्वामिभावोऽवयवावयविभावश्च तत्त्वेन विवक्षितो न तु सम्बन्धसामान्यम्,अस्येति च सामान्यार्थकमतो न दोषोऽत आह-**अस्येति षष्ठ्येति । तादर्थ्यसम्भवादिति ।** 'तदस्ये'त्यर्थे प्रत्ययो भवति, सम्बन्धी चेत्तदर्थो भवतीति तदर्थः । प्रासादार्थस्य देवदत्तस्याऽयं प्रासाद इत्यर्थे 'प्रासादीय' इति स्यादिति,-**इह मा भूदित्यादेरर्थः ।** ननु तत्स्वामिकत्वेन निर्णीते प्रासादे कथं सम्भावनाविषयत्वमत आह-**यदेति ।** स्वस्वामिभावविषयेऽपि[1] सम्भावनासत्त्वेन न तेन तादृशसम्बन्धव्यावृत्तिरिति भावः । भाष्योदाहरणाऽक्षरेभ्यः 'प्रासादार्थे' इत्यादेरलाभादाह-**अथ वेति । भाष्यकारेणेति ।** तदेकदेशिनेत्यर्थः । न हि सिद्धान्तिनोऽज्ञानकल्पना युक्ता । **प्रसङ्गान्तरेणेति ।** औपधेये तदर्थग्रहणाऽनुवृत्तावपि प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वव्युत्पादनप्रसङ्गेनेत्यर्थः। ननु शक्यार्थे लिङः 'शकि लिङ्चे'ति सूत्रेणैव सिद्धेर्वक्तव्यत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह-**स्याच्छक्यार्थ इति ।** यत्प्रथमासमर्थं तच्चे-

---

१ अपिः क्वचिन्नास्ति ।

नैवं शक्यम्-इदानीमेव ह्युक्तं-'न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति॥ एवं तर्हीतिकरणः क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा भवति। विवक्षा च द्वयी,-अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा, अस्ति लौकिकी॥ प्रायोक्त्री विवक्षा,-प्रयोक्ता

प्र.]इति पठितव्यमित्यर्थः। **इदानीमेवेति**। चिरवृत्तमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते। 'उपदेशेऽजनुनासिक इ'दित्यत्रेदमुक्तम्-"प्रायग्रहणादसंज्ञायामपि घञ्भवति, प्रायवचनात्संज्ञायामेव घञ्स्याद्वा न वा, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति। तत्र हि घञ्विधेयत्वात्प्रधानं, तस्यैव प्रायग्रहणं सञ्ज्ञाग्रहणञ्च च विशेषणं न्याय्यम्, न तु संज्ञायाः प्रायग्रहणं विशेषणं, परार्थस्य स्वसंस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वाच्छब्देन पारार्थ्यापन्नस्यैव प्रत्यायनादेकवाक्यत्वाच्च। उपाधिविशेषणशब्दयोश्च क चित्पर्यायत्वं क्रियाभावशब्दयोरिव, क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः। तदुक्तम्-**अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः।अनुपाधिरतोऽन्यःस्याच्छ्लाघादिविशेषणंयद्वत्॥'** इति। तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपात्तं परतन्त्रमयोग्यं शक्यार्थ इत्यनेनविशेषणेन संबन्धानुभवे। ननु विशेषणसंबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति। नैतदस्ति। विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात्, नतूपाधित्वं प्रतीतिकाल एव तस्य पारार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसम्बन्धः?। अथोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत, तदिहापि प्रस-

उ.] च्छक्यार्थकस्यात्पदबोध्यमित्यर्थः। तदस्य शक्यमित्यर्थे प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। एवञ्चाऽविकारिकारण एवाऽयम्प्रत्यय इति नोक्तदोष इति भावः। तत्र सम्भावनाविषयस्वस्वामिभावस्यैव प्रतीतिर्न तु कारणत्वस्येति तात्पर्यम्। नन्विदं प्रथमे उक्तं, तत्कथमिदानीमेवेत्युच्यतेऽत आह-**चिरेति। परार्थस्येति**। परविशेषणत्वेन प्रतीतस्येत्यर्थः। यथा राजसेवकस्य राजसेवाकरणकाले स्वसेवककृतसेवया संस्काराऽभाव इति भावः। तदेवाह·**शब्देन पारार्थ्येति**। सप्तम्येत्यर्थः। **एकेति**। घञ्विध्येकवाक्यतापन्नत्वादिति भावः। एतेन 'अवान्तरवाक्यार्थात्तदर्थः प्रागिति तत्र तस्य स्वातन्त्र्यमेवे'ति परास्तम्। **तदन्तवाच्यः**-प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः। **समानशब्दः**-समानाऽधिकरणशब्दः। यथा 'दृतिहरिः पशु'रिति,-कर्त्तुः प्रत्ययेनाऽभिधानात्पशोरुपाधित्वम्। **अतोऽन्यः**-प्रत्ययाऽवाच्यो व्यधिकरणश्चेत्यर्थः, यथा 'गार्गिकया श्लाघते'इति श्लाघा। **तत्रेति**। प्रथमासमर्थात् षष्ठ्याद्यर्थे प्रत्यय इत्येकं वाक्यं, यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेत्स्यादिति द्वितीयम्। तत्र द्वितीये प्रकृत्यर्थः प्रधानम्, विशेष्यत्वात्, 'स्या'दित्येतच्च विशेषणत्वेन प्रतीयमानत्वादप्रधानमिति न तस्य विशेषणान्तरेण सम्बन्ध इति भावः। **नन्विति**। 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इति न्यायादिति भावः। नन्वन्यनिरूपितप्रधानत्वेऽप्यन्यनिरूपितविशेषणत्वं स्यात्को विरोधोऽत आह-**प्रतीतिकाल एवेति**। अयं भावः-

'आख्यातं तद्धिताऽर्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम्।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः'॥

-**इति**'तद्वहति' इति सूत्रस्थभाष्यसंमतन्यायेन शक्योत्पत्तिकर्तृवाचकप्रथमान्तादस्येत्यर्थे

हि मृद्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून्स्निग्धाञ्श्लक्ष्णाञ्शब्दान् प्रयुङ्क्ते । लौकिकी विवक्षा,–यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः। प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च 'प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्' 'प्राकारो नगरस्य स्या'दित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

यद्येवं,–नार्थः स्याद्ग्रहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्ये-त्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥ [तदस्य तस्मिन्स्यादिति] ।

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ।५।१।१९।

अथ किमर्थं सङ्ख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते, न संख्याऽपि परिमाणमेव, तत्र परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो भविष्यति ॥

प्र.]च्येत–'शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्या'दिति। तत्र ज्ञातुमुपभोक्तुं वा शक्य[3] इति प्रकृत्यर्थ-स्य शक्यार्थत्वविशेषणसंबन्धसंभवः । **मृदूनिति ।** अपभ्रंशानित्यर्थः । तस्मात्प्रयोक्तृ-विवक्षा नाश्रीयते, प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्यान्नियमाभावात् । **प्रायस्येति ।** समग्रकल्पस्येत्यर्थः । तस्माद्यत्रार्थे लोकाः शब्दान्प्रयुञ्जते तदर्थाभिधायिन एव शास्त्रेणानुविधीयन्ते, प्रयोग-मूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः । अयमेव न्यायः क्वचिदितिकरणेनोपसंगृह्यते । तत्रेतिशब्दो हेत्वर्थः सन्विवक्षामनुसारयति । योऽयमर्थस्तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थप्रत्यायनाय यदा विवक्षा भवत्यतो हेतोरयमर्थः–प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति । अथ वा एवमर्थ-वृत्तिरितिशब्दो विवक्षामनुसारयति । एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थप्रतिपादनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्द-प्रयोगेच्छा भवति, भवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात् । **[तदस्य तस्मिन्स्यादिति]**

आर्हाद । किमर्थमिति । परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाण-शब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेदहेतुत्वात् पृथग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति मत्वा **प्रश्नः ।**

उ.] प्रत्यय इत्यर्थो वाच्यः, तत्र च शक्यत्वमसधात्वर्थोत्पत्तिविशेषणं, तस्याश्चोपस्थितिकाले एव कर्तृविशेषणतयोपस्थितेर्न तत्र विशेषणाऽन्वय इति । ननु कथं प्रासादस्य शक्यार्थ-रूपविशेषणसम्बन्धः, स्वरूपेणाऽशक्यत्वादत आह–**तत्र ज्ञातुमिति । शक्यार्थविशे-षणसम्बन्धेति ।** शक्यार्थः शक्यत्वं, तद्रूपविशेषणेत्यर्थः । **तस्मादिति ।** यतः प्रयो-क्तारो मार्दवगुणाऽऽदरेणाऽसाधूनपि प्रयुञ्जत इत्यर्थः । **समग्रेति ।** 'समग्र'शब्दार्थ-विषये समर्थः समग्रकल्पः स 'प्राय'शब्देनोच्यत इत्यर्थः । **लोकाः शब्दानिति ।** साधु-प्रयोगादरशालिनः शिष्टलोका इत्यर्थः । अनुसरणप्रकारमाह–**योऽयमिति । भवादीति ।** आदिना जातः ॥ **[तदस्य तस्मिन्स्यादिति] ॥ १६ ॥**

आर्हाद । ननु 'परिमाणन्तु सर्वत' इत्युक्तेः सङ्ख्या कथम्परिमाणमत आह–**परिमीयतेऽनेनेति ।** रूढेरद्याऽप्यज्ञानादिति भावः । ननु वास्तवे भेदे ज्ञापकं व्यर्थम्,

१ 'स्या'दिति क्वचिन्नास्ति । २ 'प्रत्ययेनेति क्वचिन्नास्ति । ३ 'शक्यत'इति पा० ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सङ्ख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या सङ्ख्याऽन्यत्परिमाणमिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्? ॥ 'अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकी'ति। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता त्रिशता,-परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवतीति ॥

यद्येतज्ज्ञाप्यते-'तदस्य परिमाणं'-'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययने'ष्विति विशेषणं न प्रकल्पते,-'परिमाणं या सङ्ख्ये'ति। इह च 'क्रीतवत्परिमाणा'दिति सङ्ख्याविहितस्य प्रत्ययस्याऽतिदेशो न प्रकल्पते,-शतस्य विकारः शत्यः शतिकः साहस्र इति ॥

यत्तावदुच्यते-"एतज्ज्ञापयत्याचार्य्योऽन्या सङ्ख्याऽन्यत्परिमाण"मिति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या सङ्ख्याऽन्यत्परिमाणमिति । न्यायसिद्धमेवैतत्-[अन्यैव हि सङ्ख्या अन्यत्परिमाणमिति]। भेदमात्रं सङ्ख्याह। यच्चेषीकान्तं यच्चाऽपरिमाणं तस्य सर्वस्य[1] सङ्ख्या भेदमात्रं ब्रवीति । परिमाणन्तु सर्वतः।

प्र.]एवंतर्हीति-आचार्य्यदेशीयः परिहरति ॥ यथा प्राच्यत्वाद्भरतानां ग्रहणे सिद्धे 'बह्वच' इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थं, तेने**ञः प्राचा**मिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति,-औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इति। एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थं, तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपोऽपरिमाणान्तत्वात्प्रतिषेधः सिध्यति । **यथा पञ्चाश्वेति।** 'पणपादे'ति नित्ये यति प्राप्ते 'शाणाद्वे'त्यत्र 'शतशाणाभ्यां वे'ति वचनाद्यत्प्रत्ययाभावात्पक्षे 'शताच्च ठन्यतावशते'इत्यत्राऽसमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनो**ऽध्यर्द्धपूर्वेति** लुकि कृते द्विशतेति भवति । **यद्येतदिति**-शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्तं दूषणमुद्भावयति ॥ इदानीमाचार्य आह-**यत्तावदिति**। परिमाणशब्दः क्रिया**शब्दत्वेऽपि** विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढो न संख्यामभिधेयत्वेन गृह्णाति। यथा पङ्कजशब्दः पद्ममेवाभिदधाति न तु कुमुदादिकमपीत्यर्थः। **भेदमात्रमिति।** भेदः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति। मूर्त्तामूर्त्तगणनात्मकत्वात्संख्यायाः। एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासाद्भेदावगतिरस्त्येव । **यश्चेषीकान्तमिति** । अपचितपरिमाणोपलक्षण**मिषीकान्त**ग्रहणम् ।

उ.]असति तु तस्मिन् ज्ञापकेन कथं तत्त्वमत आह-**यथेति**। द्विशतेत्येतदुपपादयति-**पणपादेति नित्ये यतीति**। तस्य च विधानसामर्थ्याल्लुगभाव इत्यर्थः। ननु ठन्यतोरपि विधानसामर्थ्याल्लुगभाव इत्यत आह-**असमासेति**। एवञ्च समासे तदप्राप्तिरेवेति भावः।

ननु 'परिमाण'शब्दस्य यौगिकत्वात्कथमन्या सङ्ख्येत्यत आह-**परिमाणशब्द इति।** योगरूढोऽयमिति भावः । **द्रोणादौ**-सवतो मानत्वविशिष्टे। **वैलक्षण्यं**-सङ्ख्यान्तरप्रयोजकवस्तुसाहित्याऽभावरूपं,सङ्ख्यान्तरनिवर्त्तकवस्तुसाहित्यरूपञ्च। **सङ्ख्याशब्दइत्यस्य**-सङ्ख्याशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः। तदाह-**मूर्त्तेत्यादि**। तत्राऽन्त्यभेदो **द्व्यादि**-

१ 'तस्य सर्वस्य सङ्ख्या भेदमाहे'ति 'स'पुस्तके पाठः। 'सर्वसङ्ख्या भेदमात्र' मिति 'क'पा०।

सर्वतो मानमिति चाऽऽतः परिमाणमिति । प्रस्थस्य च समानाकृतेर्न कुतश्चि-द्विशेषो गम्यते,-न चोन्मानतो, न परिमाणतो, न प्रमाणतः ॥

किं पुनरुन्मानं, किं परिमाणं, किं प्रमाणम् ? ॥

॥ * ॥ ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम् ॥*॥ **ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् ॥** ॥*॥ परिमाणन्तु सर्वतः ॥ * ॥ **सर्वतो मानमिति चाऽऽतः परिमाणम् ॥ कुत एतत् ? ॥**

प्र.]तेनायमर्थः-हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गण्यते-सप्त कुलाचला इति । अपचितपरिमाणमपि-त्रयः परमाणव इति । **यच्चापरिमाणमिति ।** अमूर्त्तमप्यात्मादि गण्यते इत्यर्थः । उन्मानप्रमाणपरिमाणानि तु मूर्त्तद्रव्यविषयाण्येव । क्वचित्पाठः-**'यच्च परिमाण'**-मिति । तत्रायमर्थः-द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते-द्वौ द्रोणाविति । परिमाणग्रहणं चोपलक्षणं, सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् । तदुक्तम्-**'दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्त्तिभेदाय कल्पते । क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका'** ॥ इति ।

सर्वत इति । आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते । **प्रस्थस्य चेति ।** सङ्ख्ययैव विशेषो गण्यते-द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न त्वन्यत इत्यर्थः । भिन्नसन्निवेशस्य हस्तादिनापि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम् । प्रसङ्गेन उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं प्रश्नपूर्वकं करोति-**किं पुनरिति । ऊर्ध्वमिति ।** ऊर्ध्वदिगवस्थितं

उ.]शब्दवाच्यः । आद्यस्त्वेकशब्दे इत्याह-**एको घट इति ।** भाष्ये-**भेदमात्रमित्यस्य**-भेदसहचरितमितरसाहित्यं, तत्सहचरितेतरसाहित्याऽभावश्चेत्यर्थः । **यच्चेषीकान्तमिति ।** चोऽप्यर्थे, तेन-'यदल्पपरिमाणं यच्च महापरिमाणं यच्चाऽपरिमाणं रूपक्रियादि, तत्सर्वं सङ्ख्यया गण्यत इत्यर्थ इत्येके । **मूर्त्तिः**-असर्वगतद्रव्यपरिमाणम् । **अमूर्त्तमप्यात्मादीति ।** नन्वात्मन्यपि परममहत्परिमाणसत्त्वात्कथमपरिमाणमिति भाष्ये उक्तिः, द्रव्यस्य परिमाणवत्त्वनियमादिति चेन्न; नियमस्य मूर्त्तद्रव्यविषयत्वात्सर्वपरिमाणाऽभाववत्त्वेनैव तत्र परममहदादिव्यवहारस्य गौणत्वादिति कैयटाशयः । **मूर्त्तद्रव्यविषयाण्येवेति ।** तदपि न सर्वमूर्त्तद्रव्यविषयमित्यपि बोध्यम् । **सर्वस्य**-मूर्त्ताऽमूर्त्तस्य । **आरोहः**-उच्छ्रायः । **परिणाहो**-विस्तारः । एतौ च न मेयगतावित्याह-**स्वगताभ्यामिति ।** परिमाणशब्दस्य प्रस्थादिमात्रवृत्तियोगमाह-भाष्ये-**सर्वतो मानमिति चात इति ।** परिमाणभेदकत्वादपि न सङ्ख्या परिमाणमित्याह-**प्रस्थस्य चेति । सङ्ख्ययैवेति ।** 'न कुतश्चि'दिति भाष्यस्य-सङ्ख्याया अन्यतः कुतश्चिद्विशेषो न गम्यत इत्यर्थः । **भिन्नसन्निवेशस्येति ।** प्रस्थान्तराद्भिन्नसन्निवेशस्य प्रस्थस्येत्यर्थः । पूर्वग्रन्थेनाऽसङ्गतिमाशङ्क्याह-**प्रसङ्गेनेति ।** 'न चोन्मानत' इत्याद्युक्तिरप्येवं प्रश्नपूर्वकं तत्स्वरूपनिरूपणायैवेति बोध्यम् । भाष्ये-**यन्मीयते इति ।**-मीङो दैवादिकस्य रूपम् । परिच्छेदं करोतीत्यर्थः । तदाह-**ऊर्ध्वदिगवस्थितमिति । हस्त्यादेरिति ।**

परिः सर्वतो भावे वर्त्तते ॥ * ॥ आयामस्तु प्रमाणं स्यात् ॥ * ॥ **आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति ॥**

॥*॥ सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः ॥*॥ **[सङ्ख्या[1] बाह्या तु सर्वतः ।] आतश्च सर्वतः सङ्ख्या बाह्या–।** भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्च न ॥

एवञ्च कृत्वा सङ्ख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते ॥

यदप्युच्यते–'तदस्य परिमाणं' 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययने'ष्विति विशेषणं न प्रकल्पत''इति । आहायं 'परिमाणं या संख्ये'ति, न चाऽस्ति संख्या परिमाणं, तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति ॥

यदप्युच्यते–''क्रीतवत्परिमाणादिति च सङ्ख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते''इति । सङ्ख्याया इ[2]ति तत्र वक्तव्यम् ॥

प्र.] परिच्छेदकमुन्मानमुच्यते । यथा हास्तिनमुदकमित्यत्र हस्तीति केचिदाहुः। **अन्ये तु**–हस्त्यादेः प्रमाणे एवाऽन्तर्भावात्तुलादण्डादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वं मीयते तदुन्मानं, तच्चोर्ध्वारोपणादूर्ध्वमुच्यत इत्याहुः। **आयाम इति।** विस्तारो येन मीयते दारुवस्त्रादीनां तत्प्रमाणं हस्तादि, तच्चायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते। **नैषेति । न कुतश्चित्** संनिवेशादेः **संख्या मानं**–सन्निवेशादिनिरपेक्षं मानमित्यर्थः । तथाहि–द्वौ मेरुसर्षपावित्यपि भवति ।

इयती विवक्षेति । रूढिपरित्यागेन परिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यते इत्यर्थः । नन्वेवमप्यव्यभिचारात्संख्याया विशेषणमनर्थकम् । नैष दोषः। प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात्पञ्चको गोसङ्घ इति । यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्चगावोऽस्य सङ्घस्येति तदा मा भूदित्येवमर्थं संख्या परिमाणग्रहणेन विशेष्यते । **संख्या**

उ.] द्विविधायामस्याऽपि प्रमाणत्वादिति भावः । **आहुरिति ।** अत्राऽरुचिबीजन्त्वेवम्-'पुरुषद्वयसं' 'हस्तिनीद्वयस'मित्यादौ 'प्रमाणे ल' इति नित्यलुगापत्तिः। अयं नित्यो लुगिति तत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः । तस्माद्द्विविधमपि तदुन्मानमेवेति बोध्यम् । तिर्यग्विस्तारपरिच्छेदकमेव च प्रमाणमिति । **विस्तारो**–दैर्घ्यम् । नन्वायामपरिच्छेदके आयामशब्दः कथमत आह–**तच्चायामेति । न कुतश्चिदिति ।** एषा सङ्ख्या कुतश्चित्सन्निवेशादेर्न मानमपि तु तन्निरपेक्षं मानमित्यन्वयः । अनेन सन्निवेशनिरपेक्षत्वसापेक्षत्वाभ्यां सङ्ख्यापरिमाणयोर्भेद उक्तः । किञ्चाऽनेन ग्रन्थेन सङ्ख्यायाः सर्वबाह्यत्वोक्त्या तेषामबाह्यत्वमपि परस्परं सूचितम् । अत एवाऽपरिमाणविस्तेति सूत्रे, 'परिमाणान्तस्ये'ति सूत्रे च परिमाणग्रहणेनोन्मानग्रहणमपि । अतएव ङीप्प्रतिषेधे विस्ताचितग्रहणं, द्वितीये शाणपर्युदासश्च सङ्गच्छते । भाष्ये–**इयतीति ।** यौगिकार्थमात्रविषयेत्यर्थः । तदाह–**रूढिपरित्यागेनेति ।** योग्यतावशाच्च विशिष्टस्योपस्थितावपि तावन्मात्रस्यैव शाब्दबोधविषयतेत्याशयः । ईदृशे विषये लक्षणेत्यन्ये । **पञ्चको गोसङ्घ** इत्यस्य पञ्चसङ्ख्यापरिच्छेद्यो गोसङ्घ

१ नायं पाठः क्वचित् दृश्यते । २ 'इति चे'ति क्वचित्पठ्यते भाष्यकैयटयोः ।

किं पुनरिमे ठगादयः प्रागर्हाद्भवन्त्याहो स्वित्सहार्हेण ? ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ ॥ * ॥ ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः ॥ * ॥ **ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः । अर्हे ठगादयो विधेयाः,–शतमर्हति शत्यः शतिकः साहस्र इति ॥**

"वस्त्रे वचनात्सिद्धम्" । **इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति,–तत्र 'सोऽस्यांशवस्नभृतय' इत्येव सिद्धम्** ॥ * ॥ वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः ॥ * ॥ **वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः,–मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वैतच्छत्रिकः । कालायसूपिकः ॥**

तथा गुणानां परिप्रश्नो[2] **भवति,–किमयं ब्राह्मणोऽर्हति,– ?–शतमर्हति–शत्यः शतिकः साहस्रो नैष्किक इति न सिध्यति ॥ सन्तु तर्हि सहाऽर्हेण**[1] **।** ॥*॥ आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः॥*॥ **आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति भोजनमर्हति पानमर्हतीति**[3]**॥ किमुच्यते–भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति,-यदा च्छेदादिभ्य इत्युच्यते ?॥ अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः,–'तदर्हति' ततः–'छेदादिभ्योनित्य'मिति ।–तस्मिन् क्रियमाणे भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति ॥**

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ **[उक्तं**[4] **वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ अनभिधानादिति । अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भविष्यति ॥**

अथ वा योगविभागो न करिष्यते ॥ कथं–मांसौदनिकोऽतिथिः श्वैतच्छत्रिकः कालायसूपिकः ? ॥ 'अस्मिन्दीयते अस्मै इति च'[5]**–एवमेतत्सिद्धम् ॥**

अथवा पुनः सन्तु प्रागर्हात् ॥ ननु चोक्तं–'ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्वि-

---

प्र.] इति तत्रेति । लक्ष्यसिद्धये संख्याग्रहणं तत्राधिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

किं पुनरिति । किं मर्यादायामाङ्, अथाभिविधाविति **प्रश्नः** । अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणश्चात्रार्हशब्दः। **वस्त्रेवचनादिति ।** पटादेरर्थस्य शत्यादिशब्दैरभिधानादिति भावः । **मांसौदनिक इति ।** नहि मांसौदनोऽतिथेर्मूल्यमिति भावः । **अस्मिन्दीयत इति ।** अधिकरणत्वं सम्प्रदानत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्शनार्थमुभयोरुपादानम् । तत्र 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते' इति योगविभागः क्रियते । 'तदस्मिन्नि-'

उ.] इत्यर्थः । **तत्राऽधिकमिति ।** लक्षणैकचक्षुषां योगार्थमात्रतात्पर्यग्रहस्य वक्तुमशक्यत्वाद्वचनमेव कार्यमिति भावः । **अर्हतिशब्देति ।** 'तदर्ह'मिति सूत्रस्थाऽजन्तग्रहे त्वार्हादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः, 'प्राग्वते'रित्येव सिद्धेः । न चाऽभिविध्यर्थतया वत्यर्थेऽपि एतदधिकारार्थन्तत्, वत्यर्थमभिव्याप्याऽधिकाराऽनिष्टेः । विशेषविहितकना वतेर्बाधापत्तावेकवचाऽस्याऽन्यतरस्यामिति प्रयोगविरोधापत्तेरिति भावः । **वस्ने इति । वस्नो**–मूल्यम् । **विकल्प इति ।** भाष्ये चशब्दो वाऽर्थ इति भावः । ननु तदस्मिन्निति सूत्रस्य 'वृद्ध्याये'-त्यादिवाक्यशेषात्कथमन्यत्र प्रत्ययोऽत आह–**तत्रेति । इति योगविभाग इति ।** इत्यत्र

---

१ भाष्यवार्त्तिकमेतत् । २ 'परिप्रश्ने' पा० । ३ 'यानम' पा० ।
४ इदं क्वचिदपि न दृश्यते । ५ 'तदस्मिन्वृद्ध्याये'ति सूत्रे उक्तमेतत् ।

धि'रिति ॥ परिहृतमेतद्वस्ने वचनात्सिद्धमिति ॥ ननु चोक्तं "वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिरिति। तथा गुणानां परिप्रश्ने[1] भवति–किमयं ब्राह्मणोऽर्हति ?–शतमर्हति–शत्यः शतिकः साहस्रो नैष्किक इति,–न सिध्यती''ति ॥ नैष दोषः-'अस्मिन्दीयते अस्मा[2] इति च'–एवमेतत्सिद्धम् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ।५।१।२०।

असमास इति किमर्थम् ? ॥ परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकम् ॥

प्र.] त्येको योगः। 'वृद्धयायलाभशुल्कोपदा' इति द्वितीयः,–पूर्वयोगस्याऽसर्वविषयत्वज्ञापनार्थः। 'दीयते' इति तृतीयो योग उभयोर्योगयोः शेषः। ततो दीयते तदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठगादयः प्रत्यया भवन्ति। 'तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति चोपसङ्ख्यान'मितिवचनाच्चतुर्थ्यर्थेपि भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिः। यद्यप्यर्हतेऽपि न दीयते तथापि योग्यतया संभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यशब्दव्युत्पत्तिरविरुद्धेति मन्यते। [आह्रोद्गोपुच्छ] ॥

असमा। असमास इति। वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभिप्रायः। **परमनैष्किकमिति।** ठञेवाऽत्र भवति। निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्पूर्वेणाप्राप्तोऽनेन ठग्विधीयते। **निष्कादि-**

उ.] योगविभाग इत्यर्थः। नन्वेवं चतुर्थ्यर्थे न स्यादत आह-**तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति।** एवं च 'प्राक्'पदाऽनुवृत्त्यैव सिद्धे आङ्ग्रहणसामर्थ्यादभिविध्यर्थक एवाऽयमत्रेति निष्कर्षः ॥

असमासे। ठञेवाऽत्रेति। 'असमास' इति पर्युदासेनाऽस्याऽप्राप्तेः। ननु निष्कस्योन्मानत्वेनाऽपरिमाणत्वात्पूर्वेणैव ठकि सिद्धेऽस्य नियमार्थत्वेन निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयत इत्यादिभाष्याऽसङ्गतिरत आह-**परिमाणवाचित्वादिति।** एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽत्र परिमाणविशेषवाचकानामेव निष्कादीनां ग्रहणमिति भावः। तेषां तद्वाचित्वेऽपीदमेव भाष्यं मानम्, असमासग्रहणस्य तदन्तविधिज्ञापकतापरं भाष्यञ्च मानम्। अन्यथा पणपादादिविषये पूर्वसूत्रप्राप्तठको निवृत्त्या तच्चारितार्थ्यं स्पष्टमेव। यद्वा पूर्वेण ठकि सिद्धे इदं व्यर्थमत आह-**परिमाणवाचित्वादिति।** पूर्वसूत्रे उन्मानस्याऽपि परिमाणग्रहणेन ग्रहणादिति भावः। पणपादादयोऽप्युन्मानमेवेति बोध्यम्। 'परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयो'रित्युत्तरपदवृद्धिः। शाणपर्युदासाच्च तत्रोन्मानमपि गृह्यते। परिमाणविशेषा एव वा निष्कादयः। यद्यपि 'उत्तरपदस्ये'ति सूत्रभाष्येऽत्र सूत्रे 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्तिरुक्ता, तथाऽप्यत्रत्यप्रयोगरूपभाष्यविरोधेनोत्तरपदाऽधिकारप्रयोजनखण्डकपूर्वपक्ष्युक्तिरूपतद्भाष्यं प्रौढिवाद इति भावः। अत एव 'परिमाणान्तस्ये'त्यन्तग्रहणं चरितार्थम्। 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्तौ तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। यद्वा 'संख्यायाः' इत्यनुवर्त्त्यं तत्र वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेन 'परिमाणान्तस्ये'त्यस्याऽसंख्यापूर्वपदे काचित्कत्वम्। अत एवाऽस्याऽप्युत्तरपदे एव प्रवृत्तिरिति न तत्राऽधिकारप्रयोजनमिति तदाशयः। एतेन 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चे'त्यत्र संवत्सरग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे कालाऽग्रहणज्ञापकमिति भाष्य उक्तम्। तत्प्रामाण्याच्च 'परिमा-

१ 'परिप्रश्नो' पा०। २ 'तदस्मिन्वृद्धयायलाभे'त्यत्रत्यं(५-१-४७)वार्त्तिकमिदम्।

नैतदस्ति–निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात्?। नैव प्राप्नोति नाऽर्थः प्रतिषेधेन॥ तदन्तविधिना प्राप्नोति॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते॥ अत उत्तरं पठति–॥*॥ निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधस्य ॥ * ॥ निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम्॥ किं ज्ञाप्यम्?॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्य्यः–'पूर्वत्र तदन्तेविधेः प्रतिषेधो न भवती'ति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥ 'प्राग्वतेष्ठ'-ञित्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते,–न च ठञ्विधौ का चित्प्रकृतिर्गृह्यते॥

इदन्तर्हि प्रयोजनम्–'आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक्',–परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकम्,–अत्र[2] तदन्तविधिः सिद्धो भवति॥

प्र.] **ष्विति**। पूर्वत्रग्रहणं वार्त्तिककारः पठन्कृष्णतिल्यादिसिद्धिमेव प्रयोजनं मेने। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय पूर्वत्रग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनानि प्रदर्श्य दूषयित्वा च कृष्णतिल्याद्यर्थत्वमेव ज्ञापकस्य स्थापयिष्यति। **प्राग्वतेष्ठञित्यत्रेति**। तेन परमनिष्कशब्दाट्ठञ्सिद्धो भवति। केवलात्प्रातिपदिकाट्ठञ्विधीयमानः समासान्न स्यादित्याभासमात्रेणेदमुक्तम्। **न चठञ्विधाविति**। यत्र विशिष्टा प्रकृतिरुपादीयते तत्रतदन्तविधेः प्रतिषेधः। ठञ्विधौङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकमात्रं प्रकृतित्वेनाश्रीयते। तत्र समासस्याऽपि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्नविधिर्न प्रतिषेधइतिठञ्सिद्ध्यतीति भावः। **पारमगोपुच्छिकमिति**। ठक्प्रतिषेधाट्ठञ्भवति। यद्येवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति–गौपुच्छिक इति। नैष दोषः। यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति सेह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते। तेन 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति द्वयोरप्यत्रानुपस्थाना-

उ.] णाऽन्तस्ये'त्यत्र 'संख्याया' इत्यनुवृत्तिरवश्यवाच्या। अन्यथा 'संवत्सरस्य चेत्संख्याया' इति नियमार्थतासम्भवेनोक्तार्थज्ञापकता न स्यादित्यपास्तम्। 'परिमाणन्तु सर्वत' इति लक्षणलक्षितपरिमाणत्वस्य संख्यायामिव कालेऽभावाल्लक्ष्याऽनुरोधेनाऽसञ्जातविरोधन्यायेन च विधित्वमङ्गीकृत्य तज्ज्ञापनमेव युक्तमित्यभिप्रायाच्चेत्याहुः। अत एव–'विभाषा कार्षापणे'ति सूत्रे 'अध्यर्द्धसौवर्णिक'मित्यादिष्वनेन वृद्धिर्वक्ष्यते कैयटेन। अन्यथा समासकन्विध्योरेव तस्य संख्यात्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

ननु वार्त्तिके 'पूर्वत्रे'त्युक्तेर्भाष्ये 'पारायण' इत्यादेरुदाहरणत्वं कथमत आह–**पूर्वत्रेति**। **प्रयोजनानीति**। 'पारायणे'ति सूत्रविषयाण्यपीत्यर्थः। **आभासमात्रेणेति**। तद्बीजन्तु 'ग्रहणवते'ति सिद्धान्त्युक्तिः। ननु प्रातिपदिकरूपा प्रकृतिस्तत्राऽस्त्येवेत्यत आह–**यत्र विशिष्टेति**। तत्रैव विशेष्यसन्निधानात्तदन्तविधिप्रसक्तेरिति भावः। **यद्येवमिति**। व्यपदेशिवद्भावस्त्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इति भावः। **सामान्यापेक्षमिति**। स निषेधः सूत्रोपात्ताऽन्तादिशब्दविषयक इत्यपि बोध्यम्। इदञ्च 'येन विधि'रित्यत्र कैयटे स्पष्टम्।

१ 'तदन्तविधिप्रति' पा०। २ अत्रेत्यादिर्भवत्यन्तः पाठः क्वचिन्नास्ति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्–विधौ प्रतिषेधः, प्रतिषेधश्चाऽयम् ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः–'इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति'–द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः,–अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनं–वक्ष्यत्येतत्–'प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकी'ति॥ पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनं–'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च'–कृष्णतिलेभ्यो हितः–कृष्णतिल्यः, राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यम्। ॥*॥प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि ॥*॥ प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्त्तव्यम्। 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति'–द्वैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः॥ अलुकीति किमर्थम्?॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्॥ [असमासे निष्कादिभ्यः]॥

प्र.]तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्यं, केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन। **विधौ प्रतिषेध इति।** 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'ति प्रत्ययविधौ 'ग्रहणवते'त्येतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद्यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवाऽनया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। 'अगोपुच्छसंख्यापरिमाणा'दित्यनेन तु ठक् प्रतिषिध्यत इति न तदन्तविधिप्रतिषेधो, नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः। अन्ये त्वाहुः–गोपुच्छात्परष्ठक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राऽविशेषात्केवलात्तदन्ताच्च ठकोऽसाधुत्वं सिध्यतीति नाऽत्र तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे तत्प्रतिषेधस्याऽप्यप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम्। **वक्ष्यत्येतदिति।** तच्चावश्यं वक्तव्यमसत्यस्मिन् ज्ञापके। विध्यर्थे सति तु नियमार्थं संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यादिह माभूत्–परमपारायणं वर्त्तयतीति। तथा लुगन्तायाः प्रकृतेर्मा भूत्–द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति। **राजमाष्यमिति।** ननु राजमाषशब्दस्य जात्यन्तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थक्यादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैकविंशतिर्नरसिंहो गौरखरो लोहितशालिरित्यादीनां समुदायानामर्थान्तराभिधायित्वेऽपि नावयवानामानर्थक्यं तथास्यापि। शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सर्वत्र परिकल्पितार्थवत्ताश्रीयते। तात्त्विकी तु वाक्यस्यैव,तस्यैवार्थस्यप्रत्यायनाय प्रयोगात्। **द्वाभ्यामिति।** तद्धितार्थेति समासे कृते 'शूर्पादञन्यतरस्या'मि...न्यतरस्याऽध्यर्द्धेति

उ.] विधावेव प्रतिषेध इत्यर्थे मानमाह–**पूर्वादित्यादि।** अन्यथा 'पूर्वादिनि'रित्येव तदन्तविधिना सिद्धे 'सपूर्वाच्चे'ति वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत्रैव 'पूर्वात्सपूर्वादिनि'रित्येकसूत्रे कर्त्तव्ये योगविभागो 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'त्यस्य ज्ञापको बोध्यः। **अन्ये त्वाहुरिति।** अत्राऽरुचिबीजन्तु विधावप्येवमेवाऽर्थापत्तौ 'ग्रहणवते'त्यस्य निर्विषयत्वापत्तिर्भाष्यविरोधश्च। **आनर्थक्यादिति।** अनर्थकेन तदन्तविधेरभावादिति भावः। **नाऽवयवानामानर्थक्यमिति।** अत एव सुबन्तत्वसमानाऽधिकरणत्वप्रयुक्तसमाससिद्धिरिति भावः। नन्वेतत्कालपनिकं न वास्तवं तत्राह–**शब्दसंस्काराय हीति।** भाष्ये–**प्राग्वतेरिति।**

१ 'द्वैशौर्पिकं त्रैशौर्पिकं' पा०।

शताच्च ठन्यतावशते ।५।१।२१।

॥ *॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ॥ * ॥ **शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रति-**

प्र.]लुक् । ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यञ्भावे सामान्यविहितष्ठञ्भवति । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः । 'परिमाणान्तस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिः । **[असमासे निष्कादिभ्यः] ॥**

शताच्च । 'संख्याया' इति कनि प्राप्ते ठन्यतौ विधीयेते । तत्राऽशत इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न प्रकृतेरसंभवात् । नहि शतशब्दस्याऽशते[1] वृत्तिः सभवति । तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं शतत्वम्–प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं, प्रकृत्यर्थविषयं च । तत्र पूर्वं यथा· शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति । अपरन्तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य शतक इति । अत्र हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा, तात्त्विकस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपि शतत्वमस्त्येव । यथा शतमित्येकत्वे विभक्तिवाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्त्तते । तत्राद्यस्य निषेधो मा भूदित्याह-**शतप्रतिषेध इति ।** तत्र **केचिदाहुः** न्यायसिद्ध एवार्थो वार्त्तिककारेण प्रतिपादितः । प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्रान्तरङ्गमहेयं, संख्यान्तरासाधारणं च शतत्वम् ,अन्यत्र तु शत्यं शाटकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद्बहिरङ्गमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः । **अन्ये** त्वाहुः–शतको ग्रन्थइत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते । तत्र यथा वृक्ष इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं

उ.]रत ऊर्द्ध्वमार्हीयेऽनार्हीये चेति शेषः । 'अलुकी'त्युक्तेः फलं दर्शयति–**समासे कृते इति ।** **अञभावे इति ।** लुगन्तायाः प्रकृतेस्तदन्तविधिना ग्रहणाऽभावादिति भावः । **अलुकी**त्यस्य लुगन्ता या प्रकृतिस्तद्विषयस्तदन्तविधिर्नेति वाच्योऽर्थः ॥ **[असमासे निष्कादिभ्यः]** ॥ २० ॥

शताच्च ठ । वार्त्तिकोत्थानायाह–**संख्याया इति । प्रकृत्यर्थेति ।** तद्व्यतिरिक्तं यत्संख्येयान्तरं संख्येयविशेषस्तद्विषयं–तदाश्रितमित्यर्थः । **यथा शतेनेति ।** अत्र च प्रत्ययार्थस्य शतत्वं शाटकशतादिपदान्तरसमभिव्याहारगम्यमिति बोध्यम् । **अपरन्त्विति ।** इदञ्च पदान्तराऽनपेक्षं प्रत्ययान्तशब्दश्रवणमात्रेणैव गम्यते प्रत्ययाऽर्थोऽपि शतमिति ।

नन्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाऽभावात्कथं 'तदस्य परिमाण'मिति प्रत्ययः, अपि च प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमत आह–**अत्र हीति ।** आरोपितभेदमादायैव प्रत्ययोत्पत्तिरिति भावः । अन्त्यं समाधत्ते–**प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति । इत्याहेति ।** इतिर्हेतौ । भाष्ये–**अन्यशतत्वे इति ।** प्रकृत्यर्थाऽतिरिक्तगतशतत्वस्य प्रत्ययाऽर्थत्वे इत्यर्थः । **तत्राऽन्तरङ्गमिति । पदाऽन्तरसमभिव्याहाराऽनपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्** । **अहेयमिति ।** 'शत्यं शाटकशत'मित्यादौ 'शत्यं शाटकद्वय'मित्यस्याऽपि सम्भवात्तस्य हेयत्वम् । अत एव तत्संख्यान्तरसाधारणमित्याहुः । **अन्ये त्वाहुरिति ।** शब्दमर्यादाऽनुसारिण इत्यर्थः । **अनुमीयत इति ।** अवयवगतं तदारोप्य शब्दजबोधोत्तरम्प्रतीतिविषयीक्रियत इत्यर्थः ।

१ 'शतेऽवृत्तिर्भवति' पाठा० ।

षेधो न भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्-शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति ॥ अन्यशतत्व इति किम्?। शतकं निदानम् ॥ [शताच्च ठन्यतौ] ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।५।१।२२।

॥ * ॥ डतेश्च ॥ * ॥ डतेश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्-कतिभिः क्रीतं कतिकम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'त्यन्ताया ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ * ॥ तिप्रतिषेधाड्डुतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥ [तिप्रतिषेधाड्डुतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्]। अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं नच डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥

नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं,-न हि केवलेन प्रत्ययेनाऽर्थो गम्यते ॥ केन तर्हि?॥ सप्रकृतिकेन॥ क्व तर्ह्येषा परिभाषा भवति[2]। यान्येतानि शब्दसङ्घातग्रहणानि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्-'अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्'॥ ननु चोक्तं-"नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते, केन तर्हि सप्रकृतिकेने"ति ॥ केवलेनाऽपि प्रत्ययेनाऽर्थो

प्र.]बहुवचनं न भवति, एवमशत इति प्रतिषेधो ग्रन्थे न प्राप्नोत्यन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः। ततोऽन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः संपद्यते। एवञ्च सति शतं गावः परिमाणमस्य गोसङ्घस्य शतको गोसङ्घ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति। 'आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थ' इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावो नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाऽद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः। [शताच्च ठन्यताव]

संख्यायाः। डतेश्चेति। विंशतिशब्दात्तु'विंशतिकात्ख'इति ज्ञापकात्कन्भवति। न च डतेरिति। समुदायस्यार्थवत्त्वात्तदवयवस्तिशब्दोऽनर्थकोऽत एव विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन्सिद्धः। नैषेति। लौकिक्यर्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति, केवलानां प्रयोगा[3]भावादिति भावः। यान्येतानीति। यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसङ्घातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवन्तः शब्दसङ्घाता इह विवक्षिताः। यथोक्तं—'सङ्ग्रहणे—पायसं करोतीति सुण्न भवति। उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं न भवति—गर्मुत्स्थास्यतीति।

उ.] बहुवचनं न भवतीति। तस्य बहुत्वस्य शब्दजप्रतीतिविषयत्वाऽभावादिति भावः। एवमिति। अस्य शतत्वस्य प्रत्ययार्थवृत्तितया शब्देनाऽप्रतीतेरिति भावः। अन्यशतत्वे इति। तत्र हि प्रत्ययार्थस्य शब्देनैव प्रतीयते शतत्वमिति तत्रैव स्यादिति भावः। नियतकालाश्चेति। 'कलौ पाराशरी स्मृति'रितिवदिति भावः॥ [शताच्च] ॥ २१ ॥

संख्याया अ। ननु डतेरुपसंख्यानेऽपि विंशतेः कन्न स्यात्तस्याऽपि त्यन्तत्वादत आह-विंशतीति। ज्ञापकमन्तरेणाऽपीति। यदा विंशादेशस्तिप्रत्ययश्च तदा तु ज्ञापकादेव सिद्धिर्बोध्या। ननु शास्त्रेणाऽर्थवत्ताबोधनात्कथमेतदत आह-लौकिकीति। संग्रहणेइति।

१ इदं न क्वचिदपि दृश्यते। २ 'कर्त्तव्या भवति' पा०। ३ 'अप्रयोगा'दिति पा०।

गम्यते ॥ कथम् ?॥ उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥[सङ्ख्याया अतिशदन्तायाःकन्]

वतोरिड्वा ।५।१।२३।

कस्याऽयमिड्विधीयते ? ॥ कन इत्याह ॥ तत्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत ॥

टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति ॥ अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनं,–'टित' इतीकारो यथा स्यात् ॥ अकारान्तप्रकरणे ईकारो, न चैषोऽकारान्तः ॥

एवमपि कुत एतत्–टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे सत्यनकारान्तादपीकारः स्यात् ? ॥ तस्मात्कनो ग्रहणङ्कर्त्तव्यम् ॥

न कर्त्तव्यं । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् ? ॥ 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ 'वतो'रित्येषा पञ्चमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–तस्मादित्युत्तरस्येति ॥ प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥ नायं प्रत्ययविधिः ।

प्र.]हन्ग्रहणे स्त्रीहन्ग्रहणं न भवति–स्त्रीहानाविति' । **केवलेनापीति** । शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकगम्यार्थवत्ताश्रीयत इत्यर्थः । अत एव शेऽर्थवद्ग्रहणात्[2]काशे कुशे वंशे इत्यादौ शेशब्दस्य ग्रहणाभावः । उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयोगाभावाल्लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थाप्यैवाऽसावाश्रीयते । **[सङ्ख्याया अतिशदन्तायाःकन्]** ॥

वतोरि । कस्यायमिति । टित्त्वादस्यागमत्वं निश्चितम्, आगमी तु न निर्दिष्ट इति तद्विषयः **प्रश्नः** । वतोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्वत्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम् । **कन इति** । वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण विहितस्येति भावः। आनन्तर्याच्च कनमागमिनं मन्यते । **तदिति** । संख्यायास्तावदनेकस्य प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः । प्रत्ययाधिकाराच्च 'चरेष्ट' इत्यादिवदिटः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः । **अनकारान्तादिति** । यथा डित्यभस्यापि टिलोपः । अथ प्रयोजनाभावाट्टकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्न कल्प्यते । नैतदस्ति । 'हलन्त्य'मिति

उ.]समादेर्लौकिकीमर्थवत्तां मन्यते। **अन्वयव्यतिरेकगम्येति**। शास्त्रवासनाकल्पिताऽन्वयव्यतिरेकगम्येत्यर्थः । **उपसर्गाणामपीति** । धातोरप्युपलक्षणम् । लौकिक्या अर्थवत्ताया ग्रहणे तु उपसर्गादीनामपि तदभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् । **अन्वयव्यतिरेकेति** । ताभ्यां व्यवस्थापनीयैवेत्यर्थः ॥ **[सङ्ख्याया अतिशदन्तायाःकन्]** ॥ २२ ॥

वतोरिडा । ननु 'वत्वन्तादि'डित्यर्थात्प्रत्ययविधेश्च 'कस्याऽयमि'डित्यनुपपन्नमत आह–**टित्त्वादिति । पञ्चमीति** । व्याख्यानादिति भावः । **सङ्ख्यात्वात्**–संख्यासंज्ञत्वात् ।

ननु सङ्ख्यावाचकेभ्यः 'पाञ्चि'रित्यादाविञादिरपि विहित इति कन एवेति कुतस्तत्राह–**आनन्तर्याच्चेति । सङ्ख्यायास्तावदिति** । व्याप्तिन्यायाश्रयणादानन्तर्याऽनादरं मन्यते।

युक्त्यन्तरमाह–**प्रत्ययाऽधिकाराच्चेति** । प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वाऽभावे

---

१ अर्थवदधातुः [१।२।४५] इति सूत्रे उक्तम् । २ 'काशे इत्यादौ' इति पा० ।

विहितः प्रत्ययः । प्रकृतश्चानुवर्त्तते ॥ [वतोरिड्वा] ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ।५।१।२४।

असंज्ञायामिति किमर्थम् ? ॥ त्रिंशत्को विंशतिकः ॥ कथं चाऽत्र कन्भवति ?॥ 'सङ्ख्यायाः कन्भवती'ति ॥ 'अतिशदन्ताया' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'भवत्यत्र क'न्निति,–यदयं 'विंशतिकात्ख'इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति ॥ विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् ॥ नेत्याह–योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ अथ वा योगविभागः करिष्यते । 'विंशतित्रिंशद्भ्यां'–कन्भवतीति । ततो 'ड्वुनसंज्ञाया'मिति ॥ [विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसञ्ज्ञायाम्] ॥

प्र.] श्रुतेर्बलीयस्त्वादत इति प्रकरणस्य दुर्बलस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनलाभात् । **नचेति ।** पञ्चमी हि प्रत्ययस्वरूपमुत्पादयति । यथा 'गुप्तिज्किद्भ्यः स'निति, न तु षष्ठीं प्रकल्पयति, असतः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः । **प्रकृतश्चेति ।** स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । ननु विधानार्थोऽपि कनोऽनुवृत्तिः संभवति इटा मा बाधीति तत्रेट्कनौ वा भवतः पक्षेठञिति प्रत्ययत्रयं स्यात् । नैष दोषः–पूर्वसूत्रेण तावत्कन्विहितइतितस्येहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते । तस्मादित्युत्तरस्येत्येषा च परिभाषावतिष्ठते, तत्र किमनिष्टप्रकल्पनयाऽनेकबाधोऽस्तु ? अथेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति; तत्र सर्वानुग्रहो न्याय्यः, लक्ष्यस्य तथावस्थानाच्च । [**वतोरिड्वा**] ॥२३॥

विंशति । प्रत्ययान्तनिपातनमिति । कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः । **ननु** विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्यात्प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन ? । उच्यते–द्विदशशब्दस्य विंशादेशस्तिप्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाऽऽश्रीयते । एवं हि ज्ञापकाश्रयेण त्रिंशच्छब्दोऽपि सिध्यति । अन्यथा त्रिंशच्छब्दे शतोऽर्थवत्त्वादशदन्ताया इति प्रतिषेधः स्यात् । ननु विंशतिशब्दादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादितिकथं ज्ञापकम् ? । नैतदस्ति । स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशतिकाया इति निर्देशः स्यात् । असंज्ञायां ड्वुनो विधानात्संज्ञाविषयमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् । **योगापेक्षमिति ।** यथा पुंवदितियोगा-

---

उ.]बीजमाह–**पञ्चमी हीति ।** प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्य तद्योगे विधानात्तस्याऽप्रत्ययस्वरूपोत्पादकत्वं बोध्यम् । प्रकृताऽनुवृत्तौ तु पूर्वसूत्रविहितत्वेन सत्त्वात्तत्र षष्ठीप्रकल्पनं युक्तमित्युत्तरम् । **अनेकेति ।** विधानार्थत्वाऽभावपूर्वकनियामकत्वप्रतीतेस्तस्मादिति परिभाषायाश्चेत्यर्थः । **तथाऽवस्थानाच्चेति ।** 'तावतिकस्तावत्क' इत्येवमेवाऽवस्थानादित्यर्थः । एवञ्च लक्ष्याऽनुसारि व्याख्यानमेवाऽत्र शरणमिति भावः ॥ [**वतोरिड्वा**] ॥ २३ ॥

विंशतित्रि । ननु निपातनत्वे ज्ञापकत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह–**कन्प्रत्ययान्तेति । एषा प्रक्रियेति ।** भाष्यानुगुण्यादेतत्प्रक्रियाश्रयणमेव युक्तमिति भावः । तत्प्रक्रियाश्रयणे युक्त्यन्तरमप्याह–**एवं हीति । निर्देशः स्यादिति ।** विंशत्यादिनवत्यन्तानां स्त्रीत्वात्स्वार्थिकानाम्प्रकृतिलिङ्गाऽनतिवर्त्तनादितिभावः । सूत्रेऽस्य शब्दपरत्वादिदमयुक्तम् ।

कंसाट्टिठन् ।५।१।२५।

॥ * ॥ टिठन्नर्द्धाच्च ॥ * ॥ **टिठन्नर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।** ॥ * ॥ कार्षापणाद्वा प्रतिश्च ॥ * ॥ **कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यो वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥** [कंसाट्टिठन्] ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।५।१।२८।

॥ * ॥ द्विगोर्लुक्युक्तम्[1] ॥ * ॥ [**द्विगोर्लुक्युक्तम्[2]**] ॥ **किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तं–"द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणमर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी"ति । इहापि–**[॥ * ॥ द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं[3] ॥ * ॥] **द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवती'ति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् ॥** ॥ * ॥ 'अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि' ॥ * ॥ **अर्थविशेषस्याऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी, द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् ॥**

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते–तस्य निमित्तं

प्र.] पेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वत्यर्थे नञ्स्नञोरप्रवृत्तौ 'स्त्रीव'दित्यपि भवति, एवमेतद्योगापेक्षं 'विंशतिका'दिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्कशब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः ॥ [**विंशतित्रिंशद्भ्यां**] ॥

कंसात् । अर्धिकइति । अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति **के चिदाहुः । अन्ये तु** प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवद्विशेषो भवति तदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वस्यैवाऽर्द्धस्य ग्रहणेन भाव्यमित्याहुः ॥ [**कंसात्**] ॥

अध्यर्द्ध । द्विगोर्लुक्युक्तमिति । 'द्विगोर्लुगनपत्य'इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत एव बोद्धव्यम् । [**अध्यर्द्धपूर्व**] ॥

उ.] व्याख्यानात्तस्याऽग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । नन्वेवमसंज्ञायामप्येतस्माज्ज्ञापकाद् 'विंशतिक' इति स्यादत आह–**असंज्ञायामिति । एतद्योगेति ।** 'विंशतित्रिंशद्भ्यामिति' योगेत्यर्थः॥

कंसाट्टिठन् । कंसाट्टिठन्निति पाठान्तरम् । **भागवदपेक्षयेति ।** अर्द्धशब्दस्य भागवाचित्वादिति भावः । **इत्याहुरिति ।** वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वेन गमकत्वान्नाऽसामर्थ्यमिति बोध्यम् । कंसशब्दोऽत्र पूर्वोत्तरसाहचर्यात्परिमाणवाच्येव गृह्यते, न लौहविशेषादिवाचीत्याहुः ॥ [**विंशतित्रिंश**] ॥ २५ ॥

अध्यर्द्धपूर्व । समाहारे द्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । भाष्ये–**द्विशौर्पिकमिति ।** अत्र द्वितीयस्य

---

१ 'द्विगोर्लुगनपत्ये (४।१।८८) इत्यत्रोक्तम् । २ इदं क्वचिदपि न दृश्यते, औचित्यात्त्वत्राऽस्माभिः स्थापितम् । ३ इदं वार्त्तिकं भाष्यसादृश्याल्लेखकप्रमादाल्लुप्तमासीत् ।

तन्निमित्तं,-तन्निमित्तादिति ?। आहो स्वित्स निमित्तं यस्य सोऽयं तन्निमित्तः,-तन्निमित्तादिति ?॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते-तस्य निमित्तं तन्निमित्तं, तन्निमित्तादिति,-क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति-द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्, द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्, त्रिशौर्पिकम्।[1]

अथ विज्ञायते—स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्तादिति, न दोषो भवति ॥

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते ॥ कुत एतत् ? ॥ यदयमाह-'अर्थविशेषासम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी'ति ॥

तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् ? ॥ न कर्त्तव्यम्। 'द्विगो'रिति नैषा पञ्चमी ॥ का तर्हि ?॥ सम्बन्धषष्ठी। द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः ॥ किं च द्विगोस्तद्धितः ? ॥ निमित्तम्। —यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति ॥ कस्मिंश्चैतद्भवति ? ॥ प्रत्यये ॥

इदं तर्हि वक्तव्यम्-'अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी'ति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं-द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं। द्विशूर्प्या क्रीतं। द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यतेऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा-अवेर्मांसमिति विगृह्य-अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्याविकमिति। एवमिहाऽपि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति, द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् ? ॥ पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलायिकम् ॥

॥ * ॥ संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यञ्च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ * ॥ संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः ॥

प्र.] **संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति।** इह **वृत्तिकारा** असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते,-न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति। पाञ्चलोहितिकपाञ्चकलायकञ्चेत्यत्र च परिमाणविशेषस्य

उ.] ठको लुङ्मा भूदिति भावः। **अर्थविशेषेति।** तद्धितार्थद्विगुना सह यत्रार्थो न भिद्यते तत्राऽतन्निमित्तद्विगोरपि परस्य लुगित्यर्थः। **इति विगृह्य द्विशूर्पमिति।** विग्रहो वृत्तिश्चेत्युभयमत्रेष्यते। भाष्ये-**इति विगृह्य वाक्यमेवेति।** न तु वृत्तिः, अनभिधानादिति भावः। ननु द्विगोः संज्ञात्वाऽभावात्कथमेतत्प्रत्युदाहरणमत आह-**इहेति।** **प्रत्ययान्तविशेषणमिति।** सप्तमीनिर्देशादिदं द्विगोर्न विशेषणं, किन्तु प्रत्ययान्तस्याऽसंज्ञात्वे लुगित्यर्थ इति भावः। पञ्चलोहिन्यः पञ्चकलायाः परिमाणमस्येति 'तद्धितार्थ' इति समासः। 'तदस्य परिमाण'मिति ठञि 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वाल्लोहिनीशब्देकारनकारयो-

---

१ 'द्वैशौर्पिकं' 'त्रैशौर्पिकं' पा०।

किं कारणम् ? ॥ तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नाऽन्तरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुसञ्ज्ञाऽस्ति, यस्तस्मादुत्पद्यते नाऽसौ तन्निमित्तः स्यात् ॥

एवं तर्हीदं स्यात्पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती, पञ्चलोहित्या क्रीतमिति ॥ अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् ॥ कथम् ? ॥ उक्तं ह्येतत्–'अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी'ति ॥

॥ * ॥ उक्तं सङ्ख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥ **उक्तं सङ्ख्यात्वेऽध्यर्द्धग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ "अध्यर्द्धग्रहणञ्च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाऽग्रहण'मिति । 'तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम्' । तस्मादिहाऽध्यर्धग्रहणमनर्थकम् । द्विगोरित्येव लुक्सिद्धः ॥** [अध्यर्धपूर्व]

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।५।१।२९।

॥ * ॥ कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । अध्यर्द्धसुवर्णम् । अध्यर्धसौवर्णिकम् [द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम्] । अध्यर्द्धशतमानम् । अध्यर्द्धशातमानम् । द्विशतमानम् ॥ द्विशातमानम् ।** [विभाषा कार्षापण] ॥

प्र.] संज्ञे इति लुङ् भवति । **वार्त्तिककारस्तु**–द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं संनिधानादवगम्य प्रत्याचष्टे–**तन्निमित्तत्वादिति** । तस्याः संज्ञाया लोप एव निमित्तमित्यर्थः । पञ्चलोहितपञ्चकलायशब्दौ द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः । **पञ्चलोहितीति** । समाहारद्विगुं संज्ञां मन्यते । ततश्च नलोपनिमित्तैव संज्ञा । **अत्रापीति** । अव्यभिचारन्यायेन वाक्यविषय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः । **अध्यर्द्धग्रहणं चेति** । बहुगणादिसूत्र इदमुक्तम् । न च सङ्ख्याकार्याभावज्ञापनमध्यर्द्धग्रहणस्येह प्रयोजनम्, कन्समासाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्तत्रत्यं वार्त्तिकमेत्र कर्त्तव्यं, तस्मिंश्च सतीहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं द्विगुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात् । [**अध्यर्द्धपूर्वद्विगो**] ॥

विभाषा कार्षापण । अध्यर्द्धसुवर्णमिति । अध्यर्द्धेन सुवर्णेन क्रीतमिति द्विगौ कृते ठञो लुक् । अलुक्पक्षे 'परिमाणान्तस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिः । उन्मानस्यापि वृद्धौ ज्ञाप-

---

उ.] निवृत्तिः । **परिमाणविशेषस्येति** । तत्सङ्ख्याकगुञ्जाकलायादिपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । **द्विगुविशेषणमिति** । विषयत्वं सप्तम्यर्थः, सङ्ख्याविषयो द्विगुर्न चेदित्यर्थः । **तस्याः संज्ञाया इति** । सत्येव लुकि संज्ञाप्रतीतेरिति भावः । **न चेति** । तेन कृत्वसुजभाव इति भावः । **तस्मादिति** । वार्त्तिके च कृते समासकनोरेव सङ्ख्यात्वोपसङ्ख्यानात् कृत्वसुजभावः सिद्ध एवेति भावः ॥ [**अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुग**] ॥ **२८** ॥

विभाषा कार्षा । ठञो लुगिति । सहस्रादप्यस्यैव लुक् । कार्षापणस्य परिमाणत्वे

---

१ 'द्विगुः संज्ञाऽस्ती'पि पा० । २ बहुगणवतु (१।१।२३) इत्यत्रोक्तमेतत् ।
३ अयं पाठो बहुषु पुस्तकेषु लुप्तोऽपि काश्मीरिकपुस्तकप्रामाण्यादत्र स्थापितोऽस्माभिः ।

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।५।१।३०। बिस्ताच्च ।५।१।३१।

॥ * ॥ द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् ॥ * ॥ **'द्वित्रिभ्या'मिति यदुच्यते द्वैयोग्यमेतद् द्रष्टव्यम्॥ किमिदं द्वैयोग्यमिति? ॥ द्वयोर्योगयोर्भवं द्वियोगं, द्वियोगस्य-भावो द्वैयोग्यमिति॥ द्वेष्यं विजानीयात्[1]–अविशेषेणेत उत्तरं द्वित्रिभ्या-मिति, तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे 'द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्य'मिति ॥**

॥ * ॥ तत्र च[2] बहुग्रहणम् ॥ * ॥ **तत्र च बहुग्रहणं कर्त्तव्यम्। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। बहुबिस्तम्। बहुबैस्तिकम्॥** [द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्] ॥

खार्या ईकन् ।५।१।३३।

॥ * ॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च ॥ * ॥ **खार्या ईकन्केवलायाश्चेति वक्तव्यम्। खारीकम्।** ॥ * ॥ का[3]किण्याश्चोपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **का[3]किण्याश्चोपङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। अध्यर्द्धकाकिणीकं द्विकाकिणीकम्** ॥ * ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥ **केवलायाश्चेति वक्तव्यम्। काकिणीकम्॥** [खार्या ईकन्] ॥

शाणाद्वा ।५।१।३५।

॥*॥ शतशाणाभ्यां वा ॥*॥ **शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम्। अध्यर्द्धशतम् अध्यर्द्धशत्यम्। पञ्चशतम् पञ्चशत्यम्। अध्यर्द्धशाणम् अध्यर्द्धशाण्यम्।**

प्र.]प्रतिषेधाद्ग्रहणात्। **द्विशातमानमिति**। शतमानादिसूत्रेणाऽण्। **[विभाषाकार्षापण]॥**

द्वित्रिपू। द्वयोर्योगयोरिति। तद्धितार्थे द्विगौ कृते'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्'। 'द्विगोर्लुगनपत्ये'इति लुक्। अथ द्विगुर्न व्याख्यातव्यनाम तदा अण एव लुक्। द्वैयोग्यशब्देन चाधाराधेयभाव उच्यते। 'समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधान'मिति वचनात् **[द्वित्रिपूर्वा]॥**

खार्या। केवलायाश्चेति। 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगो'रित्यधिकारात्केवलाया नप्राप्नोतीति वचनम्।

शाणा। शतशाणाभ्यामिति। शतान्तात्पूर्वेण नित्ये यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्।

उ.] ततोऽप्यस्यैव लुक्। अन्यथा ततष्ठको लुगिति बोध्यम्। शाणप्रतिषेधाद्धेतोरुन्मानस्यापि वृद्धौ ग्रहणादित्यन्वयः॥ **[विभाषा कार्षापण] ॥ २९ ॥**

द्वित्रिपूर्वा। अत्राऽध्यर्द्धग्रहणं न सम्बध्यते, विरोधात्, चस्याऽभावाच्च। द्विगोरिति तु सम्बध्यते। षष्ठीसमासव्यावृत्तय इति बोध्यम्। उत्तरत्र त्वनुवर्त्तत एव। भाष्ये–**द्वित्रिभ्यामिति**। अनेन सूत्रे 'पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजन'मिति ध्वनयति। **आधाराधेयभाव इति**। तेन च स्वाश्रयो लक्ष्यत इति 'एतद्द्वैयोग्य'मिति सामानाऽधिकरण्योपपत्तिः। तद्धितप्रयोगस्तु 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या' इति न्यायेनेति दिक्॥ ३१॥

खार्या ई। अध्यर्द्धेति। तदसम्बन्धे तु केवले ईकनश्चरितार्थस्य अध्यर्द्धपूर्वद्विगुविषये लुक् स्यादिति बोध्यम्॥ **[खार्या ईकन्] ॥ ३३ ॥**

---

१ 'तद्द्वेष्यं' पा०। २ असार्वत्रिकोऽत्र चस्य पाठः। ३ 'काकणी'ति क्वचित्पाठः।

पञ्चशाणं पञ्चशाण्यम् ॥ * ॥ द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ * ॥ द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यम् । द्विशाणम् त्रिशाणम् । द्वैशाणम् त्रैशाणम् । द्विशाण्यम् । त्रिशाण्यम् ॥ [शाणाद्वा] ॥

तेन क्रीतम् ।५।१।३७।

॥ * ॥ तेन क्रीतमिति करणात् ॥ * ॥ तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् । इह माभूद्-देवदत्तेन क्रीतं यज्ञदत्तेन क्रीतमिति ॥

॥ * ॥ अकर्त्रैकान्तात् ॥ * ॥ अकर्त्रैकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ॥ * ॥ सङ्ख्यैकवचनाद्द्विगोश्चोपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ सङ्ख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । [सप्तकः शत्यः साहस्रः] ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ एकवचनान्तादिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥ 'एकवचनात्' । एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह माभूत्-शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति । 'द्विगोश्च' । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति ॥

यद्येकवचनान्तादित्युच्यते-मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं माषैः क्रीतं माषिकमिति न सिध्यति ॥ परिमाणस्य सङ्ख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यं ? । तस्मिंश्च क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति ॥ न वक्तव्यम् ? ॥ कस्मान्न भवति-शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति ॥ ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा[२]] किमुक्तम् ?॥ अनभिधानादिति ॥

प्र.]यदभावपक्षे कनो लुक् । 'द्वित्रिपूर्वादण्चे'ति। सूत्रेष्वनार्षः पाठ इति वार्त्तिकारम्भः ।

तेन क्रीतम् । सङ्ख्यैकवचनादिति । समाहारे द्वन्द्वः । परिमाणस्येति । परिमाणस्य या सङ्ख्या तस्या यद्वाचकं द्योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनान्मुद्गादीनांद्व्यादीनां चाऽप्रतिषेधः । अनभिधानादिति । वृत्तौ सङ्ख्याविशेषानवगमात्परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययाभावः। एकत्वसङ्ख्यायुक्ते चार्थे तेषांस्वभावतोवृत्त्यैकवचनान्तेभ्य एवप्रत्ययः । द्व्यादयस्तु शब्दा लुप्तायामपि विभक्तौ स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतां सङ्ख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः प्रत्ययो भवत्येव । एकयाच मुद्गादिव्यक्त्याक्रयासंभवा-

---

उ.] तेन क्रीतम् । भाष्ये-करणादिति । करणत्वञ्च वाक्याऽवस्थायां बोध्यम् । अकर्त्रैकान्तादिति । कर्त्रनवयवादित्यर्थः। द्वन्द्वे द्विवचनं स्यात्समासान्तरन्तु भाष्यविरुद्धमत आह-समाहारे इति । भाष्ये-अपकर्षः । अपवाद इत्यर्थः । एकवचनान्तत्वाऽभावादप्राप्तौ वचनम्। 'द्विगोश्चे'त्यपि 'एकवचनान्ता'दित्यस्याऽपकर्षः । तद्ध्वनयन्नाह द्वाभ्यां शूर्पाभ्यामिति । परिमाणशब्देभ्य इति । वस्तुतोऽनभिधानादिति भाष्योक्तमेव साधु ।

नन्वेवं द्व्यादिभ्योऽपि न स्यादत आह-द्व्यादयस्त्विति ।

---

१ असार्वत्रिकोऽयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः । २ अयं पाठोऽसार्वत्रिकः ।

यद्येवं 'करणादकर्त्रेकान्ता'दित्यपि न वक्तव्यम् ॥ कर्त्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्न भवति ? ॥ अनभिधानात् ॥ [तेन क्रीतम्] ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।५।१।३८।

संयोगोत्पातयोः को विशेषः ? ॥ संयोगो नाम स भवति इदं कृत्वेदमवाप्यत इति । उत्पातो नाम स भवति–यादृच्छिको भेदो वा छेदो वा पद्मं वा पर्णं वा ॥

॥ * ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । वातस्य शमनं कोपनं वा–वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥**

॥ * ॥ संनिपाताच्च ॥ * ॥ **सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । सान्निपातिकम् ॥**

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।५।१।३९।

॥ * ॥ यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च ॥ * ॥ **यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः–ब्रह्मवर्चस्यः—उत्पातो वा ।**

प्र.]बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः । यदा तु जातिशब्दत्वं मुद्गादीनामभ्युपेयते तदैकवचनान्तेभ्योपि प्रत्ययः । ननु यन्निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नो भवतीति 'सोऽस्यांशवस्नभृतय' इत्यनेन प्रत्यया:(यः)सिद्धा(द्ध)इति नार्थोऽनेन योगेन । अत्राहुः–यस्य शतं मूल्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् ॥ [**तेन क्रीतम्**] ।

तस्यनि । संयोगोत्पातयोरिति । कोऽनयोः शब्दयोरर्थ इति **प्रश्नः** । नत्वेकार्थत्वं मन्यमानस्य **प्रश्नः** । कोऽसौ विशेषो येन संयोगोत्पातौ प्रतिपद्यामहे । **इदंकृत्वेति ।** यथा काम्यैर्यागैःपुत्रादयोऽवाप्यन्ते तत्र संयुज्यन्ते फलविशेषेण येन यागादिना करणेन स यागादिरर्थः संयोगः । **यादृच्छिक इति ।** अतर्कितोपनतः । **भेद इति ।**–वस्त्रादेः । **छेद इति ।**–उपानदादेः । भाविनः शुभस्याऽशुभस्य वा सूचकोऽर्थ उत्पात इत्यर्थः । तस्य च निमित्तत्वं फलविशेषविषयबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्,न तु फलं प्रति कारणत्वात् । **वातिकमिति ।** शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थो न तु निमित्तम् । ठगत्र प्रत्ययः । प्रकारणादिवशाच्च क्वचिच्छमनं प्रतीयते क्वचित्कोपनम् । [**तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ**] ।

गोद्व्यचो । ब्रह्मवर्चस्यइति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं । वृत्तस्वाध्यायसंपदुच्यते । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस' इत्यच्समासान्तः॥ [**गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्**]

उ.] **तस्य निमित्तं । न त्वेकार्थत्वमिति ।** अर्थभेदस्य स्पष्टत्वादिति भावः । यदवाप्यते स संयोग इति भ्रमं वारयति–**यथेति ।** भाष्ये–**पद्मं वा पर्णं वेति ।** पात्रादावकस्मादुपगतम्पद्मादि ताम्बूलादिपर्णं वा शुभसूचक उत्पात इत्यर्थः । **ननु तस्य फल**कारणत्वाऽभावात्कथं निमित्तत्वंमत आह–**तस्य चेति ।** [**तस्य निमित्तं**] ॥ ३८ ॥

गोद्व्यचो । ब्रह्मणः । ब्राह्मणस्य । **वृत्तम्**–आचारः । **स्वाध्यायो**–वेदाऽध्ययनम् ॥

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ।५।१।४७।

॥ * ॥ तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति च ॥ * ॥ **तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति चेति वक्तव्यम्। पञ्च वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते अस्मै· पञ्चकः। सप्तकः। अष्टकः। नवकः। दशकः॥ तत्तर्हि उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्?॥ न कर्त्तव्यम्। यद्धि यस्मै दीयते तस्मिन्नपि तद्दीयते। तत्र तदस्मिन्दीयते इत्येव सिद्धम्॥** [तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ]॥

पूरणार्द्धाट्ठन् ।५।१।४८।

॥ * ॥ ठन्प्रकरणेऽन्नन्तादुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **ठन्प्रकरणेऽन्नन्तादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। द्वितीयिकः। तृतीयिकः॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'पूरणा'दित्युच्यते न चैतत्पूरणान्तम्, अनैतत्पर्यवपन्नम्॥**

पूरणं नामार्थस्तमर्थमाह तीयशब्दः–पूरणं सोऽसौ भवति। पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन्, सोऽपि पूरणं भवत्येव॥ [पूरणार्द्धाट्ठन्]।

सम्भवत्यवहरति पचति ।५।१।५२।

॥ * ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्च ॥ * ॥ **तत्पचतीति द्रोणादण्चेति वक्तव्यम्। द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी॥** [सम्भवत्यवहरतिपचति]॥

प्र.] तदस्मिन्। यत्र नदीद्वारादौ शुल्कादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः संप्रदाने न प्राप्नोतीत्याह– **तदस्मिन्निति। तस्मिन्नपीति।** संप्रदानमेव दानक्रियापेक्षयाऽधिकरणत्वेन विवक्ष्यते। 'यथा सममब्राह्मणे दान'मिति। [**तस्मिन्वृद्ध्यायलाभ**]॥

पूरणा। अन्नन्तादिति। यथा गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीशब्देन स्त्र्यधिकारविहितानां टाबादीनां ग्रहणमेवमिहाऽपि पूरणाधिकारविहिता एव डडादयो गृह्येरन्निति वचनम्।

द्वितीयिक इति। द्वयोः पूरणो भाग इति द्वेस्तीयस्तदन्तात्पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थेऽन्प्रत्ययः। ततो द्वितीयो वृद्धादिरस्मिन्दीयत इति ठन्प्रत्ययः। **पर्यवपन्नमिति।** व्यवहितमित्यर्थः। **पूरणं नामेति।** अर्थग्रहणमिह न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः। **स्वार्थ इति।** स्वस्याः प्रकृतेरर्थः–स्वार्थः। सा हि प्रत्ययस्यात्मीया। तदर्थे चाऽन्विधीयमानः पूरणाभिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः। [**पूरणार्द्धाट्ठन्**]॥

उ.]तदस्मिन् वृद्ध्या। यथा सममिति। अब्राह्मणे दानमदानेन समं निष्फलमित्यर्थः। कालान्तरीणब्राह्मणसम्प्रदानकदानेन ग्रहणादिकालिकब्राह्मणब्रुवादिदानं सममित्यर्थो वा॥

पूरणाऽर्द्धा। ननु स्वार्थिकाऽन्प्रत्ययान्तत्वेन तस्याऽपि पूरणार्थत्वमस्त्येवेत्यत आह- **यथेति।** भाष्ये–**तमर्थमिति।** यतस्तमर्थं तीयशब्द आह अतः सोऽसौ तीयशब्दः पूरणम्भवति। यतश्च तदन्तात्स्वार्थे ततः सोऽनपि पूरणमित्यर्थः। ननु सर्वोऽपि प्रत्ययः स्वस्यैवार्थे, किञ्चानोऽर्थोऽभावात्स्वार्थे इत्यनुपपन्नमत आह–**स्वस्या इति॥ ४८॥**

कुलिजाल्लुक्खौ च ।५।१।५५।

॥ * ॥ कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिंस्त्रिकभावात् ॥ * ॥ **कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं, नाऽर्थो लुक्खग्रहणेन ॥ किं कारणम् ?। 'पूर्वस्मिंस्त्रिकभावात्'। पूर्वस्मिन्योगे सर्वं एष त्रिको निर्दिश्यते–द्व्याढकी द्व्याढकिकी द्व्याढकीना ॥**

तदस्य परिमाणम् ।५।१।५७। सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ५८

॥ * ॥ संज्ञायां स्वार्थे ॥ * ॥ **संज्ञायां स्वार्थे प्रत्यय उत्पाद्यः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः शालङ्कायनाः। सप्तका ब्रह्मवृक्षाः** ॥ * ॥ ततःपरिमाणिनि ॥ * ॥ **ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम्। पञ्चकः सङ्घः। दशकः सङ्घः** ॥ * ॥ जीवितपरिमाणे चोपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **जीवितपरिमाणे चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः।**

॥ * ॥ जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥ **जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं ॥ किं कारणम् ?॥ 'कालादिति सिद्धत्वात्'।**

प्र.] सम्भव। द्रोणादिति। द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ वर्त्तमानाद् द्रोणशब्दात्प्रत्ययस्तस्यैव पाकसंभवात् ॥ [**सम्भवत्यवहरति पचति**] ॥

कुलिजा। कुलिजाच्चेति सिद्ध इति। 'कुलिजाच्चे'त्येव सूत्रमस्तु, तत्र 'द्विगोष्ठंश्चे' त्यनुवर्त्तते 'खोऽन्यतरस्या'मिति च, तत्र ष्ठन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ्, तस्याऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। एवं रूपत्रयं सिद्धम्। न च ठञः पक्षे लुगभावेन तुरीयं रूपमिष्यत इति लुक्खग्रहणं वार्तिककृता प्रत्याख्यातम्। [**कुलिजाल्लुक्खौ च**] ॥

तदस्य। संज्ञायां स्वार्थ इति। इहाऽऽदशभ्यः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्त्तन्ते न तु सङ्ख्यानमात्रे। ततः परा तु सङ्ख्या सङ्ख्याने सङ्ख्येये च। तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसङ्ख्यायुक्ताः पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि। ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात्स्वार्थे एव प्रत्ययो वक्तव्यः। यदा तु वृत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते, तथा च 'द्व्येकयो'रितिसूत्रकारेण द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रित्य निर्देशः कृतः। सङ्ख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात्तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रयेणापि शक्यः प्रत्यय उत्पादयितुम्। **जीवितपरिमाणे चेति।** पूर्वापेक्षः समुच्चयः। सङ्घादिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽ-

---

उ.] कुलिजा। भाष्ये–**पूर्वस्मिन्योग इति।** 'आढकाचिते'ति सूत्रे। **न च ठञ इति।** अत्र सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणाऽनुवृत्त्येति भावः। वृत्तिस्तु भाष्यविरोधाच्चिन्त्यैव ॥५५॥

तदस्य प। संख्यायाः। ननु सङ्ख्यामात्रवृत्तेः पञ्चादिशब्दात्सङ्ख्येये परिमाणिनि प्रत्ययसम्भवात्किं वार्त्तिकेनेत्यत आह–**इहेति। सङ्ख्यानेति।** करणे ल्युट्। तेनैकत्वद्वित्वादावित्यर्थः। **शक्य उत्पादयितुमिति।** एवं हि 'पञ्चसङ्ख्यः सङ्घ' 'इत्यर्थे पञ्चक' इत्यपि स्यादिति सङ्ख्येयवृत्तेरेवाऽनेन प्रत्यय एष्टव्य इत्यपरे। ततः 'परिमाणिनी'त्यस्य भाष्यस्य तदूर्ध्वम्पठ्यमानसङ्घादिष्वित्यर्थः। **जीवितपरिमाणे इत्यस्य**–तत्र वर्त्तमाना-

कालादित्येव सिद्धम् । इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो भवति, तत्र 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी'त्येव सिद्धम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । ॥ * ॥ इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ * ॥ इह हि क्रियमाणे लुक्प्रसज्येत[1]—द्विषाष्टिकः । त्रिषाष्टिकः । अनेन सति लुग्भवति ॥

तेन सति कस्मान्न भवति ? ॥ आर्हादित्युच्यते ॥

न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ न हीमे कालशब्दाः ॥ किं तर्हि ? ॥ सङ्ख्याशब्दा इमे ॥ इमेऽपि कालशब्दाः ॥ कथम् ? ॥ सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्त्तते । यदि तर्हि यो यः काले वर्त्तते स स कालशब्दः–रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—रमणीयं कालं भूतः, शोभनं कालं भूतः ॥[2]

अथ मतमेतत्काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः, कालं यो न व्यभिचरतीति, न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । जीवितपरिमाणे तूपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

इह चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं–वार्षशतिको वार्षसहस्रिक इति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ न हि वर्षशतशब्दः सङ्ख्या ॥ किं तर्हि ? ॥ सङ्ख्येये वर्त्तते वर्षशतशब्दः । एवं तर्हि-- ॥ * ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम् ॥ * ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ खारशताद्यर्थम् । खारशतिको राशिः खारसहस्रिको राशिः ॥

प्र.]न्यत्र न प्राप्नोतीति वचनम् । **द्विषाष्टिक इति** । 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चे'त्युत्तरपदवृद्धिः । **आर्हादिति** । 'अध्यर्धपूर्वे'त्यत्रार्हादित्यनुवर्त्तनादार्हीयस्य लुका भाव्यम् । 'तमधीष्ट'इत्यनेन प्रत्ययोऽर्हात्पर इति तस्य लुगभावः । **न हीम इति** । मासादय एव कालशब्दा न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोगमात्रेणेति भावः । **संख्या संख्येय इति** । काले सङ्ख्येये वर्त्तमानस्य सङ्ख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमिति भावः । **वार्षशतिक इति** । संख्यायाः

उ.] त्प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थः । **पूर्वाऽपेक्ष इति** । 'सञ्ज्ञायां स्वार्थे' इत्येतदपेक्ष इत्यर्थः । एतद्वचनारम्भे बीजमाह–**सङ्ख्यादिष्विति** । परिमाणिष्वित्यर्थः । अत्र हि षष्टिसङ्ख्या सङ्ख्येयस्य परिमाणिजीवितद्वारा देवदत्तादिः, न तु सङ्ख्यादिरित्यप्राप्तिरिति भावः । नन्वेतेऽपि कालबोधका विशेष्यतयेत्यत आह–**मासादय एवेति** । कालेतराऽवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मप्रवृत्तिनिमित्तका इति भावः । सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि पश्वादिवत्सङ्ख्यात्वमक्षतमत आह–**सङ्ख्याया इति** । ननु तदन्तविधिना भविष्यतीत्यतः–**सङ्ख्यापूर्वेति । परे तु** 'ठञ्विधौ सङ्ख्याया' इति तदन्तविधिसूत्रभाष्योक्तेस्तदारम्भसामर्थ्येनाऽत्राऽन्यपूर्वपदस्याऽपि तदन्तस्य ग्रहणाच्चिन्त्यमिदम् । तस्माद्वर्षशतशब्दादौ 'शतं वर्षाणी'त्याद्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात्पूर्वपदार्थप्रधानः समासः । **सङ्ख्येये वर्त्तते** इत्यस्य वर्षादिरूपसङ्ख्येये वर्त्तते शतब्राह्मणशब्दवत् । सङ्ख्याशब्दत्वञ्च–सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम् । द्वे षष्टी संवत्सरा जीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे द्विषष्टिशब्दस्य सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव । प्रकरणा-

---

१ 'प्रसज्यते' पा० । २ इदं क्वचिन्नास्ति ।

अयं तर्हि दोषः–"इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग" इति[1]। न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्त्तव्यम् ॥ क्व च क्रियमाणे न दोषः ? ॥ परमार्हात्[2] ॥

तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ? ॥ न कर्त्तव्यम् । 'काला'दित्येव सिद्धम् ॥ ननु चोक्तं–'नेमे कालशब्दाः किं तर्हि सङ्ख्याशब्दा' इति ? ॥ ननु चोक्तम् 'इमेऽपि कालशब्दाः ॥ कथं ? ॥ सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्त्तते ॥ ननु चोक्तं–"यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्त्तते स स कालशब्दो,-रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवतीति"।

॥ * ॥ उक्तं वा[3] ॥ * ॥ [उक्तं[4] वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अनभिधाना'दिति । अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

॥ * ॥ स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ * ॥ स्तोमे डो विधेयः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'पञ्चदशाद्यर्थः' । पञ्चदशः स्तोमः सप्तदशः स्तोम इति ॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्**पतञ्जलि**विरचिते व्याकरण**महाभाष्ये पञ्चम**स्याध्यायस्य **प्रथमे**पादे **प्रथम**माह्निकम् ॥ ५।१।१ ॥ * ॥

प्र.]प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्तान्न प्राप्नोति। संख्यापूर्वपदानामेव प्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते ।

खारशताद्यर्थमिति । खारशब्दोऽकारान्तो वार्त्तिककारवचनात्साधुः । 'तदस्य परिमाण'मिति योगविभागः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । **अनभिधानादिति** । नहि रमणीयादयो वृत्तिविषये काले वर्तन्ते। षष्ट्यादयस्तु वृत्तौ सङ्ख्येयेषु संवत्सरेषु स्वभावतो वर्त्तन्त इति युक्तं तेषां कालवाचित्वम्। लोके च संवत्सरसङ्ख्यया जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यत इति संवत्सरवृत्तित्वं षष्ट्यादीनामुच्यते । **स्तोमे डविधिरिति** । डित्करणं विंशः स्तोमस्त्रिंशःस्तोमइत्यादौ टिलोपार्थं । पञ्चदश इत्यत्र तु नस्तद्धित इति टिलोपः सिध्यति । **स्तोमो** मन्त्रसमूहः ।।*।। इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्र**कैय्यट**कृते महाभाष्य**प्रदीपे पञ्चमस्या**ध्यायस्य **प्रथमे** पादे **प्रथम**माह्निकम् ॥ ५।१।१ ।।*।।

उ.]दिवशात्तु संवत्सररूपसङ्ख्येयस्य तादृशसङ्ख्यावत्त्वेनैव शाब्दबोधे भानमित्यन्यदित्याहुः । **खारशब्द इति**। खारीशब्दपर्याय इत्यर्थः। **अन्येभ्योऽपीत्यस्य**–सङ्ख्याभिन्नेभ्य इत्यर्थः। दृशेः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादन्येष्वपीत्यर्थोऽपि द्रष्टव्यः । **योगविभाग इति** । द्विषाष्टिकवार्षशतिकादिसिद्धये इति भावः । भाष्ये–**लुक्प्रसङ्ग इति** । 'द्विषाष्टिक' इत्यत्रेति भावः । **परमार्हादिति** । 'तदस्य परिमाण'मिति तत्र पठितव्यमित्यर्थः । **तत्तर्हीति** । 'परमार्हात्तदस्य परिमाण'मित्येतन्न कर्त्तव्यमिति खारशतिकवार्षशतिकार्थमत्र योगविभागः कार्यः, द्विषाष्टिकादिश्च 'काला'दित्येव सिद्ध इति न तदर्थः स आर्हात्परः कार्य इति भावः । **इमेऽपि कालशब्दा** इत्यनेन–कालग्रहणे यथाकथञ्चित्कालवृत्तीनां ग्रहणमिति सूचयति । अतिप्रसङ्गाऽभावस्त्वनभिधानात् । तदेवाह–**न हीति** । ननु संवत्सरेष्विति कुतो मासादीनामपि सङ्ख्येयत्वसम्भवादत आह–**लोके चेति** । **डित्करण-**

---

१ इतिः क्वचिन्नास्ति। २'परमर्हात्' पा.। ३ 'उक्तश्च' पा.। ४ इदं व्याख्याभाष्यं नेदानीमुपलभ्यते।

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥

इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते, तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति ?। तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययोऽयं प्रत्ययार्थ इति ॥ इमे ब्रूमो–द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः

प्र.] पङ्क्तिविं । इमे विंशत्यादय इति । सूत्रे पठितानां प्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शः । पङ्क्तिशब्दश्छन्दोविशेषे सन्निवेशविशेषे च रूढो नैवावयवार्थानुसारेण प्रवर्त्तत इति तत्परित्यागेन विंशत्यादय एव विचार्यन्ते । वक्ष्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थं चायं भाष्य उपक्षेपः । **सप्रकृतिका इति ।** प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चारणादिति भावः । सहशब्दोऽत्र विद्यमानार्थो न तुल्ययोगार्थः । तेन विद्यमानप्रकृतिकाः[1] प्रत्यया इत्यर्थः । **निपात्यन्त इति ।** अथ प्रकृतित्वमेषां कस्मान्न विज्ञायते ? । पञ्चम्याः प्रत्ययस्य चानुपादानादनिष्पन्नस्य च प्रकृतित्वाभावात् । प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मादेषां न भवति ? । लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात् । 'शताच्च ठन्यतावद्यते' 'विंशत्यादिभ्य' इति । शास्त्रे च केवलानामुच्चारणात् । विधिनिपातनयोश्चाऽयं भेदो यत्रावयवा निर्दिश्यन्ते समुदायोऽनुमीयते स विधिः । यत्र तु समुदायः श्रूयतेऽवयवाश्चानुमीयन्ते तन्निपातनम् ।

का प्रकृतिरिति । प्रकृतिप्रत्ययविशेषविषयः **प्रश्नः ।** प्रकृत्यर्थं तु न पृच्छति,–प्रकृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात् । **कः प्रत्ययार्थ इति ।** लोके विंशत्यादीनां सङ्ख्यायां संख्येये च प्रयोगो दृश्यते तत्र लौकिकार्थानुगुणकं प्रत्ययार्थमाश्रित्य[2] साधुत्वायैषामन्वाख्यानं क्रियत इत्यर्थः । **इमे ब्रूम इति ।** वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षार्थसर्वनामोपादानं ।

उ.]मिति । विंशे तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थमित्यर्थः।'तिटिलोपार्थ'मिति पाठः ॥५८॥ ॥ * ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भज**नागोजी**भट्टकृते भाष्य**प्रदीपोद्द्योते** पञ्चमस्य प्रथमे प्रथममाह्निकं ॥ ५।१।१ ॥ ॥ * ॥

पङ्क्तिविंशति । प्रथमोपस्थितपङ्क्तित्यागे बीजमाह–**पङ्क्तिशब्द इति ।** बीजान्तरमप्याह–**वक्ष्यमाणेति ।** तच्च विंशत्यादिविषयमेवेति भावः । ननु कथमेतदवगतं सप्रकृतिका इत्याद्यत आह–**प्रकृतीति ।** ननु प्रकृतिप्रत्ययाऽतिरिक्तनिपात्याऽभावात्केन साहित्यमत आह–**सहशब्दोऽत्रेति । अथेति ।** पङ्क्त्यादिभ्योऽधिकृतः प्रत्ययो भवतीति ह्यर्थः स्यादिति भावः । प्रत्ययस्याऽधिकारलब्धत्वाद्ड्यापोष्टगित्यादौ पञ्चम्या अभावाच्च युक्त्यन्तरमाह–**अनिष्पन्नस्य चेति ।** अन्यत एषामनिष्पत्तेः । **शताच्चेति ।** तत्र तदन्तविधिसम्भवाच्चिन्त्यमिदम् । विधीयन्त इति त्यक्त्वा 'निपात्यन्त' इत्युक्तौ बीजमाह–**विधीत्यादि । विशेषविषय इति ।** प्रकृतिसामान्यस्य प्रकरणादेव ज्ञातत्वादिति भावः । ननु प्रकृतावुक्तायां तदर्थेऽवगतेऽवशिष्टः प्रत्ययार्थ इति ज्ञातुं शक्यत इति किं तत्प्रश्नेनेत्यत आह–**लोके इति । सङ्ख्याने इति ।** सङ्ख्यायतेऽनेनेति सङ्ख्यानं–सङ्ख्या । **साधुत्वाय-**

---

१ 'विद्यमानप्रकृतिप्रत्ययाः' इति पा० । २ 'प्रत्ययमाश्रित्ये'ति पा० ।

स्वार्थे शतिच्प्रत्ययो[1] निपात्यते विन्भावश्च[2] । द्वौ दशतौ विंशतिः ॥

॥*॥ विंशत्यादयो दशद्र्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः ॥*॥ **विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते-विंशतिगवमिति ॥ किं कारणम् ? ॥ द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात्षष्ठी प्राप्नोति-षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति,-तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति ॥ न चैवं[3] भवितव्यं? ॥ भवितव्यञ्च,-विंशतिगवं[4]तु न सिध्यति । इह च-त्रिंशत्पूली चत्वारिंशत्पूली,-समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति । वचनञ्च विधेयम् ।-विंशतिः । द्वित्वा-**

प्र.] वचनमात्रं चेह विवक्षितं न तु कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम् । **द्विश-ब्दादिति ।** दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिन इत्यर्थः । समुदाये च निपात्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण 'शतिच्प्रत्ययो निपात्यत'इत्युच्यते । **स्वार्थ इति ।** प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिस्तस्या अर्थ इत्यर्थः । अथ वा यः प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थः-पितृधनमिव पुत्रस्य, तत्रैवार्थे प्रत्यासत्त्याऽनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्पत्तेर्न्याय्यत्वात् ।

समासवचनानुपपत्तिरिति । इष्टयोः समासवचनयोरनुपपत्तिरित्ययमर्थोऽभिमतः । नहि समासमात्रं वचनमात्रं वा न सिध्यति । **विंशतिगवमिति ।** विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्संबन्धिनां द्रव्याणाम् । ततश्च दशदपेक्षया गवां व्यतिरेकोपजनात् षष्ठ्या भाव्यं-गवां विंशतिरिति । ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमासाऽप्रसङ्गः । **षष्ठ्यन्तं चेति ।** 'उपसर्जनं पूर्व'मिति लक्षणेन । **'गुणेन** षष्ठी न समस्यत' इति प्रतिषेधः संख्यायां न भवति, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्का'दिति

उ.] तद्बाधनाय। **आभिमुख्यमिति ।** उत्तरदानोद्यतत्वमित्यर्थः । **प्रतिपादयितुमिति ।** प्रतिवचनस्य सुशकत्वद्योतनायेति भावः। नन्वाचार्यः स्वोक्तदूषणपरिहारमाहेति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदापत्तिरत आह-**वचनमात्रञ्चेति ।** वस्तुतः कथनफलस्य तन्निर्णयस्य शिष्यगामित्वात्तत्त्वेनैव विवक्षणाच्च कथमत्रात्मनेपदप्राप्तिरिति चिन्त्यम् । **दशद्वर्गेति ।** दश द्रव्याणि परिमाणमस्य वर्गस्य स दशद्वर्गः । वर्गः-सङ्घ इत्युच्यते ।

ननु समुदायस्यैव निपातनात्कथम्प्रत्ययो निपात्यत इत्युक्तिरत आह-**समुदाये चेति ।** स्वार्थशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वेत्याह-**प्रत्ययस्येत्यादिना ।** ननु षष्ठीसमासादेः सिद्धेः कथं समासाऽनुपपत्तिरत आह-**इष्टयोरिति ।** ननु विंशतिशब्दस्य सङ्ख्येयवाचित्वात्समानाऽधिकरणसमासोऽपि सेत्स्यतीत्यत आह-**विंशतिशब्देनेति । दशतोः**-दशाऽवयवकसमूहयोः । **नत्विति ।** तादृशसमूहसम्बन्धिनां दशसङ्ख्यद्रव्याणामित्यर्थः । **गवां व्यतिरेकोपजनादिति ।** गवां द्वौ दशतावित्यर्थादिति भावः । ननु गुणेन षष्ठीसमासनिषेधात्समास एव तावद्दुर्लभः किं पूर्वनिपातदूषणेनेत्यत आह-**गुणेनेति ।** सङ्ख्यामात्रपरत्वेऽस्य प्रयोगस्येष्टत्वादाह भाष्ये-**न चैवमिति।** उत्तरयति-**भवितव्यञ्चेति ।** ननु'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते'इत्यस्याऽपि सत्त्वात्कथमिदं दूषणमत आह-

१'शतिप्रत्ययो' पा०। २ 'विंभावश्च' पा०। ३ 'नवैवं' पा०। ४ इतोऽग्रे 'गोविंशतिरिति'इति पा०।

इशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति ॥

॥ * ॥ परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥ **परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः-विंशकः सङ्घः ।** ॥ * ॥ षष्ठीवचनविधिश्च ॥ * ॥ **षष्ठी च विधेया । गवां विंशतिः । द्रव्यमभिहितं तस्याऽभिहितत्वात्षष्ठी न प्राप्नोति । एकवचनञ्च विधेयं-विंशतिर्गावः । गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति ॥**

प्र.] प्रत्ययविधानाज्ज्ञापकात्, 'क्रोशशतयोजनशतयो'रिति वार्त्तिककारवचनाच्च । **द्विवचनं प्राप्नोतीति ।** स्वार्थिकाः प्राकृतं लिङ्गमेव केचिदतिवर्त्तन्ते न तु सङ्ख्यामपि, सङ्ख्यान्तरयुक्तस्य सङ्ख्यान्तरविरोधात् । लिङ्गानान्तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः । **एवं तर्हीति ।** 'तदस्य परिमाण'मित्यधिकारात्परिमाणोपाधेः सङ्ख्याया 'अस्ये'ति परिमाणिनि प्रत्ययः । परिमाणी च द्विविधः–द्रव्यसङ्घातो, भिन्नानि वा द्रव्याणि । तत्र सङ्घस्यैकत्वाद्विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति । द्रव्याणान्तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः । **परिमाणिनि चेदिति ।** द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स सङ्घो विंशतिरित्यभिधीयते । तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य सङ्घस्येति सङ्घान्तरस्य परिमाणिनोऽसंभवाद्विंशकः सङ्घ इति सिद्धये 'विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्स्वार्थेऽसंज्ञाया'[1]मिति ड्वुन्प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः । ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा सङ्घे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव–विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः सङ्घ इति ? । एवं तर्हि विंशतिशब्देन सङ्घस्याभिधानं प्राप्नोति । न चेष्यते-विंशतिर्गोसङ्घ इति । तस्माद्यदा सङ्घे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः । **षष्ठीवचनविधिश्चेति ।** सङ्घे परिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते, भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद्व्यतिरेकाभावाद्गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति, द्रव्यसामानाधिकरण्याद्बहुवचनप्रसङ्गश्च ॥

उ.] स्वार्थिका इति । न तु सङ्ख्यामपीति । सङ्ख्याबोधकप्रकृत्युपात्तसङ्ख्यामपीत्यर्थः । **स्त्रीसूत्रे इति ।** 'इयं व्यक्तिरयम्पदार्थ इदं वस्त्व'ति त्रिविधव्यवहारस्य प्रतिवस्तु सत्त्वा न्नपुंसक इति व्यवहाराच्च तेषामविरोध इति भावः । ननु किं 'परिमाणिनी'ति वक्तव्यं, नेत्याह–**तदस्येति । द्विविध इति ।** द्वौ दशतौ परिमाणमस्यैषामिति वा विग्रहः ।

ननु परिमाणिनि विहितस्य पुनः स्वार्थे विधानमनुपपन्नमत आह–**द्वौ दशताविति ।** भाष्ये–**पुनरित्यस्य**–तदन्तादित्यर्थो बोध्यः । **स्वार्थे इति ।** अन्यथाऽधिकारादार्हीयेष्वेव स्यादिति भावः । **न चेष्यते विंशतिरिति ।** किन्तु 'विंशको गोसङ्घ' इत्येवेष्यत इति भावः । ननु सङ्घस्य विंशत्यर्थत्वेन 'गवां सङ्घ' इतिवत्षष्ठ्युपपन्नैवेत्यत आह–**सङ्घ इति । नित्यमिति ।** सर्वथेत्यर्थः । व्युत्पत्तिपक्षस्य दुष्टत्वाद्विकल्पार्थो वाशब्दो न युज्यतेऽ-

१ 'ड्वुनसञ्ज्ञायामिति' इति पा० ।

॥ * ॥ अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु ॥ * ॥ **अनारम्भो वा पुनर्विंशत्यादीनां न्याय्यः ॥ कथं सिध्यति ? ॥ 'प्रातिपदिकविज्ञानात्' । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ? ॥ विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । 'यथा सहस्रादिषु' । तद्यथा–सहस्रमयुतमर्बुदमिति नचानुगमः क्रियते भवति चाभिधानम् ॥**

'यथा सहस्रादि'ष्वित्युच्यते,–अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्,–सहस्रं गवां, सहस्रं गावः, सहस्रगवं, गोसहस्रमिति ?। यावताऽत्रापि सन्देहो **नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते ॥ ननु चोक्तं "विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः । परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं, षष्ठी**

प्र.] तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाऽव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह–**अनारम्भो वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे ।** सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च प्रयोगभेदेनाऽक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्त्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसङ्ख्याः, यथा आपो दारा इति भावः ।

इदानीं भाष्यकार आरम्भं समर्थयमान आह–**यथेति ।** अयमत्रार्थः–अक्षादयः परस्परानन्वितानेकार्थाभिधायिनो भिन्नासु जातिषु रूढशब्दा एव न तु यौगिकाः । विंशत्यादयः सहस्रादयश्च शुक्लादिवद्गुणिनि यौगिका एव, नहि सङ्ख्यानिरपेक्षाः सङ्ख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां रूढिशब्दत्वमुच्येत । **अत्रापि सन्देह इति ।** क एषां मुख्योऽर्थः को वा सोऽयमिति सम्बन्धादौपचारिक इति सन्देहः । **नासूयेति ।** अननुगमो

उ.] त आह–**तर्ह्यर्थ इति । अर्थवत्सूत्रेणाऽनुज्ञातेति ।** अन्यथा सर्वत्र 'कृत्तद्धिते'त्येव सिद्धेऽर्थवत्सूत्रं व्यर्थं स्यादिति भावः । 'बहुपटव' इत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वाच्चिन्त्यमिदमिति केचित्, तन्न; 'बहुजकञ्त्र'दिति न्यासेनैव सिद्धेरित्याद्ययात् । **स्वभावत इत्यस्यैव** व्याख्या–**रूढिशब्दत्वाच्चेति ।** चो हेतौ । अनेन योगनिरपेक्षमेवाऽनेकार्थवृत्तित्वमुक्तं, नत्विदं नियतलिङ्गत्वे हेतुस्तादृशानामपि पद्मादीनामनेकलिङ्गत्वदर्शनात् । नियतलिङ्गत्वन्तु स्वभावतो दृष्टान्तमात्रेणेति बोध्यम् । भाष्ये–**न चाऽनुगम इति ।** प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः । **भवति चाऽभिधानमिति ।** अर्थस्येति भावः । ननु स्वभावत एवाऽनेकार्थत्वात्**कथम्भवितव्य**मिति प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह–**अयमत्रेति । शुक्लादिवदिति ।** 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट' इति वार्त्तिकरीत्येदम् । **न हि सङ्ख्येति ।** किन्तु सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयबोधजनका एवेति भावः । **रूढिशब्दत्वमुच्येतेति ।** शुक्लादीनां यौगिकत्वं वदता वार्तिककृतेदं वक्तुमनुचितमितिभावः । ननु स्वभावत उभयत्राऽपि वृत्तेः सन्देहाऽनुपपत्तिरतआह-**कएषामिति । सोऽयमिति सम्बन्धादिति ।** सोऽयमस्याऽस्तीति सम्बन्धेनोत्पन्नस्य मतोर्लोपाद्विलम्बोपस्थितिक इत्यर्थः । यद्वा 'गुणवचनेभ्य' इत्येतत्प्रत्याख्यान-

---

१ सहस्रं गवामितीदं कचिन्नास्ति ।

वचनविधिश्चे"ति ?॥ नैष दोषः-समुदाये विंशत्यादयो भविष्यन्ति ॥

किं वक्तव्यमेतत्?॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ?॥ सङ्घ इति वर्त्तते। सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम्। त एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो

प्र.] हि दोषाय। अशक्यो वानन्त्यात्सर्वशब्दानुगमः। नत्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वे नोद्भावनीय इत्यर्थः। **समुदाय इति।** अस्येति प्रत्ययार्थस्यानुवर्तनात्समुदायः परिमाणी प्रत्ययार्थत्वे नाश्रीयते न तु भिन्नानि द्रव्याणीत्यर्थः। **किं वक्तव्यमिति।** अस्येत्यनुवर्त्तनात्परिमाणिमात्रे प्रत्ययो लभ्यते न तु तद्विशेष इति मत्वा **प्रश्नः। संघ इति वर्त्तत इति।** पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापि सङ्घशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः।

ननु प्राणिसमूहः सङ्घः ततश्च 'वृक्षाणां विंशति'रिति न प्राप्नोतीत्याह-**सङ्घः समूह इति।** सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां च समुदायः सङ्घ इत्यर्थः। ननु चोक्तं 'परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधान'मिति ?। नैष दोषः-द्रव्यसङ्घयोर्दशतोः सङ्घे प्रत्ययो निपात्यते न तु द्रव्यसङ्घे। इह द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति, केवलं बुद्धया परिकल्प्यते। बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे तमवगमयन्ति। **त एत इति।** निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टे दाशते

उ.]रीत्येदम्। **दोषायेति।** अनुगमनमन्तरेण मन्दबुद्धीनामनुग्रहाऽसम्भवादिति भावः। वस्तुतो न सोऽप्याचार्यस्य दोष इत्याह-**अशक्यो वेति।** अनुगमस्तु सर्वथा नाचार्यस्य दोषायेत्याह-**नत्विति।** अनुगमनविषयेषु विंशत्यादिष्वर्थविशेषाऽनिश्चयः स्वप्रज्ञाऽपराधजो न तु तत्र सूत्रकृदपराध इति भावः। **अशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वादिति।** बहुव्रीहेस्त्वप्रत्ययः। **दोषत्वेनेति।** अयमाचार्यदोषत्वेन सर्वथा नोद्भावनीय इत्यर्थः। **न तु भिन्नानीति।** एवञ्च सङ्घस्यैकत्वादेकवचनं, सामानाधिकरण्यनिबन्धनद्विगुसमासश्चोपपन्न इति भावः। **सामान्येनेति।** संघोद्घाविति निपातनबललभ्यमेतत्। **ननु चोक्तमिति।** अन्यथा 'विंशतिर्गोसङ्घ' इति प्राप्नोति, 'विंशक' इति चेष्यत इति भावः। **द्रव्यसंघयोरिति।** दशच्छब्दो दशसङ्ख्यापरिच्छिन्नद्रव्यसंघे इति भावः। **न तु द्रव्यसंघे इति।** तत्र दशतोः संघस्य विंशतिशब्देनाऽभिधानात् गोसंघे विवक्षिते दशत्संघद्वयात्मिका विंशतिः परिमाणमस्येत्यर्थे **'विंशको गोसंघ'** इति भविष्यति, 'विंशतिर्गोसंघ' इति च। न गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च सिध्यतीति भावः। नन्वेवमपि दशतोः संघस्य दशतौ गुणिनौ न गावस्तेन दशतोर्विंशतिरिति प्राप्नोति, गवां विंशतिरिति च न सिध्यत्यत आह-**इहेति।** एवञ्च गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाऽभावाद्दशत्संघमपि प्रति गवां गुणत्वमुपपद्यते, व्यभिचाराऽभावात्तु दशद्द्वयां विंशतिर्न विशेष्यते, तत एव च सामानाऽधिकरण्यमपि विंशतिर्गाव इतीति भावः।

नन्वेवमपि भेदाऽभावात्षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह-**केवलं बुद्ध्येति। बुद्धिव्यवस्थापितेत्यादि।** बुद्धिपरिकल्पितार्थोऽभिधायिन एव शब्दा न तु बाह्याऽर्थाभिधायिन इति मञ्जूषायां शक्तिवादे निरूपितम्। प्रकारान्तरेणाऽपि 'विंशतिर्गाव' इति समानाधिकरणप्रयोगोपपादनायाह-भाष्ये-**त एत इति। विशिष्टे दाशते इति।** दशद्वयात्मके

भाववचना भवन्ति, भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति, गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः।-अन्येषु च गुणवचनेषु कदा चिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा-पटः शुक्ल इति[1]। कदाचिद्गुणिना गुणो विशेष्यते[2]। तद्यथा-पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावदुच्यते-'विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्ति'रिति,-सामानाधिकरण्यन्तदा गुणगुणिनोः। वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् । 'परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधान'-

प्र.]सङ्घे वर्तमाना भाववचना भवन्ति। भावशब्देनाऽत्र धर्ममात्रमुच्यते। भाव इव भावः। यथा पाकादिभावः पराश्रय एवमन्योपि धर्मः पराश्रयत्वाद्भावः। **गुणवचना इति**। गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः। गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिदधतीत्यर्थः। **अन्यैरिति**। शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इत्यर्थः। **गुणिविशेषक इति**। भाष्यकारवचनात्कर्तरि चेत्यनित्यः षष्ठीसमासनिषेधः। शेषषष्ठ्या वा समासः। अथ वा गुणिनं विशिनष्टीति कर्मण्यण्। ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः। **पटः शुक्ल इति**। गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षया मतुब्लोपाद्वा सामानाधिकरण्यमेवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम्। **कदाचिदिति**। आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशेष्यते। पटस्य शुक्लो न शङ्खादेरित्यर्थः। **दशदर्थे चेदित्यस्मिन्** पक्षे यो दोषः स पक्षान्तराश्रयेण परिह्रियत इत्यर्थः। **वचनपरिहार इति**। समुदायाभिधाने[3] वचनदोषो नावतरति। सामानाधिकरण्ये त्ववतरति स च परतः परिहरिष्यते। **तिष्ठत्विति**। परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्। **संहनन इति**। सङ्घः संहननं, तत्र दशतोः सङ्घे प्रवृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसङ्घे परिमाणिनि

उ.] इत्यर्थः। नन्वेते न धात्वर्थरूपभाववचना अत आह-**भावशब्देनेति**। वस्तुत एते क्रियारूपा एव, बुद्धिसम्बद्धत्वरूपस्यैकदेशसम्बद्धत्वरूपस्य वा समूहस्य बन्धनक्रियारूपत्वात्, तादृक्षाश्च सन्तो गुणवचनास्तत्सदृशा भवन्ति। तत्सादृश्यमेवाह-**तत्सदृशाः सन्तोऽन्यैर्गुणवचनैरविशिष्टा अविलक्षणा इति**। अत एव 'शतसहस्रादौ षष्ठीसमास' इति **परे**। गुणबोधकरूपादितुल्यत्वेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह-**शुक्लादिभिरिति**।

नन्वत्र षष्ठीसमासनिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह-**भाष्येति**। ननु भेदकल्पने किं बीजमत आह-**आधारान्तरेति**। भाष्ये-**तद्यदा तावदिति**। दशदर्थाऽभिधायिनो 'द्वि'शब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इति पक्षे यद्दूषणमुच्यते **'दशदर्थे चे'**दित्यादिना,-तस्मिन् पक्षे तद्दूषणं न भवति, यतस्तदा गुणगुणिनोः सामानाऽधिकरण्यमिति भाष्याक्षरार्थस्तदाह-**यो दोष इति**। समासानुपपत्तिरूप इत्यर्थः। **पक्षान्तरेति**। पूर्वं दाशते संघे वृत्तिं समुदायसमुदायिनोश्चाऽभेदमाश्रित्य परिहृतम्, इदानीन्तु दशदर्थे एव वृत्तिं गुणगुणिनोरिव समूहसमूहिनोः सामानाधिकरण्यमाश्रित्य परिह्रियते इत्यर्थः। **तदेत्यनेन**-यदा भेदविवक्षा तदा गवां विंशतिरिति वैयधिकरण्यमित्यपि सूचितम्। **दशतोः संघेइति**। दशसमुदाययोः

१ 'शुक्लः पटः' पा०। २ 'व्यपदिश्यते'इति पा०। ३ 'समुदायाभिधानेन' पा०।

मिति,–संहनने वृत्तः संहनने वर्त्तिष्यते। सङ्ख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्त्तिष्यते। अथ षष्ठी–तदा गुणिना गुणो विशेष्यते। वचनपरिहार–उभयोरेवम्[1]। [उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः॥][2] यदि तर्हीमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम्। अन्ये च गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्तन्ते। तद्यथा–शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति।–यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते॥ अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्त्तन्ते।

प्र.] प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः। विंशतिः परिमाणमस्य गोसङ्घस्य विंशको गोसङ्घ इति। **वर्त्तिष्यत इति।** परार्थाभिधानं वृत्तिर्विवक्षिता, नतु विंशतिशब्दः कदाचिदपि गोसंघे वर्त्तते। **गुणिनेति।** गवादिनेत्यर्थः। ननु दाशतस्य सङ्घस्य गवादिर्गुणी न भवति दशतौ हि तस्य गुणिनौ। नैष दोषः। गवां दशतश्च तात्त्विकभेदाभावाद्गवामपि गुणित्वात्। तत्राव्यभिचाराद्दशता विंशतिर्न विशेष्यते–दशतोर्विंशतिरिति। गोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तये विशेष्यते–गवां विंशतिरिति। यथा 'पटस्य शौक्ल्य'मिति पटेन शङ्खादिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं–शुक्लस्य शौल्क्यमिति, व्यभिचाराभावात्। **वचनपरिहार उभयोरिति।** समुदायाभिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः। तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात्परिहृत[3] एव वचनदोषः। सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यते इति भावः। तं–वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति· **विंशत्यादयः पुनरिति।** प्राक्शतात्तेषां स्त्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च, शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः। विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयविवक्षाया·

उ.]संघे इत्यर्थः। भाष्ये–**संहनने वर्त्तिष्यते इति।** संहनने द्रव्यसंघे स्वप्रकृतिकप्रत्ययघटितं वृत्त्यन्तरम्प्राप्स्यत इत्यर्थः। तदाह–**परार्थेति।** (भाष्ये)–**सङ्ख्यासंहनने इति।** सङ्ख्यारूपे समुदाये वृत्त इत्यर्थः। **कदाचिदपीति।** अत एव 'विंशतिर्गोसंघ' इति न।

भाष्ये–**गुणो विशेष्यते इति।** भेदेनेत्यर्थः। **नन्विति।** एवञ्च दशतोर्विंशतिरिति प्राप्नोतीति भावः। गवां गोसमूहेन दशतश्च दशत्संघेन न पारमार्थिको भेदः किन्तु बुद्धिकल्पित इति न दोष इत्याशयेनाह–**गवां दशतोश्चेति।** गवामपि दशत्संघम्प्रति गुणित्वादित्यर्थः। **न तु शुक्लेन गुणेनेति।** स्वाश्रयद्वारेत्यर्थः। **समुदायेति।** वर्गद्वयसमुदायेत्यर्थः। **गुण्यभिधाने चेति।** तादृशसंघगुणकद्रव्याऽभिधाने चेत्यर्थः। तादृशसंघ एव विंशतित्वमिति बोध्यम्। एवं द्व्यादिसंघ एव द्वित्वादिकमित्याहुः।

यदि तर्हीत्यनुभाष्येति। 'यदि तर्हीत्यादि तद्गुणस्याऽपि भवती'त्यन्तेन ग्रन्थेनाऽनूद्येत्यर्थः। **विंशत्यादयो गुणवचना इत्यस्य**–तत्सदृशा इत्यर्थः। **प्रचयविवक्षायामिति।** समुदायभेदविक्षायामित्यर्थः। विंशत्यादिभिस्तदननुवृत्तिं दृष्टान्त·

१ 'उभयोरेव' पा०। २ अयं पाठः क्वचिन्न दृश्यते। ३ 'परिहृतश्च' पा०।

तद्यथा–गावो धनं, पुत्रा अपत्यम्, इन्द्राग्नी देवता, विश्वेदेवा देवता, यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृच्छा इति ॥

अथात्राऽननुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् ? ॥ बाढं शक्यो वक्तुम् ॥ कामं तर्ह्युच्यताम् ॥

इह कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति । यद्यथा–पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि, पञ्चफलकशतानि तीर्णानि पञ्चबंध्रीशतानि तीर्णानि, अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति । न चाऽसयो युध्यन्ते । असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते । गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति ॥

इह तावद्गावो धनमिति,–धिनोतेर्धनम् । एको गुणः स [च] प्राधान्येन

प्र.] मेकशेषो भवति। **गावो धनमिति**। धनादीनां साकाङ्क्षत्वाद्भेदकत्वात्क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम् । यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति। शुक्लं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेदकम् । शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं; द्रव्यानयनमन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः । एवं धनमित्युक्ते 'किं त'दिति च गवाद्याकाङ्क्षति, गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमाद्भेदकं, धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात्क्रियायां पारतन्त्र्यमितिधनं गुणः । **उडुपशतानीति** । अत्र सङ्ख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम् । तीर्णानीति कर्त्तरि निष्ठाभिधानात् । तत्त्वतस्तु सङ्ख्येयानामुडुपानां प्लवने कर्तृत्वम् । अथ वोडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम् । **अश्वैरिति** । अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात्करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः, कर्त्तरि तृतीयाविधानात् । **धिनोतेर्धनमिति** । समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाद्धनत्वं न त्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते । आश्रितसङ्ख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिंषन्तः समुदा-

उ.] सिद्धयुक्तयोपपादयितुमाह-भाष्ये **अन्येऽपि वै गुणेत्यादि** । ननु धनादीनां द्रव्यवचनत्वात्कथं गुणवचनत्वमत आह–**धनादीनामिति** । हेतुत्रयमपि दृष्टान्ते उपपादनपूर्वं प्रकृते उपपादयति–**यथेत्यादि** । **भेदकमिति** । प्रीतिहेतुत्वेनेतरेभ्यो भेदकमित्यर्थः ।

भाष्ये–**अथाऽत्राऽननुवृत्ताविति**। गुणिलिङ्गाद्यननुवृत्तावित्यर्थः । **उडुपशतानीत्यादि**–षष्ठीतत्पुरुषः । **कर्त्तरि निष्ठेति**। प्लवनार्थस्य तरतेरकर्मकत्वादिति भावः । तरणे च तेषां कर्तृत्वात्प्राधान्यमिति तात्पर्यम् । ननु तेषां करणत्वेन कथं कर्तृत्वमिति चेन्न, यदा स्वत एव तानि जले प्लवन्ते तदोदाहरणत्वमित्याशयात् । इत एव वाऽस्वरसादाह–**अथ वेति** । एवञ्च करणत्वेन गुणानामेवोडुपानां प्राधान्यविवक्षेति भावः । **कर्त्तरि तृतीयेति** । कर्त्रन्तराऽनुपादानात्क्रियाया नियमेन कर्त्राकाङ्क्षत्वाच्च तेषामेव कर्तृत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् । **समुदायस्येति** । अयम्भावः,–यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाऽभेदः प्रतिपाद्यते, स चेत्तेषु प्रत्येकं परिसमाप्तस्तदा तस्याऽपि धर्मिवदेव भिन्नत्वाद् द्विवचनादि । यथा–शुक्लौ शुक्ला इति । न चैवं प्रकृते, धनाकारे भेदाऽभावाद्बहुवचनाऽप्रसङ्ग इति । **धनमेकमिति** ।

१ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति । २ बुध्रीशतानि' पा० । ३ चकारः क्वचिन्न ।

विवक्षितः–पुत्रा अपत्यमिति। अपतनादपत्यम्। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः॥

इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवतेति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल्। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः॥ यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृध्या इति। दक्षेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः, तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति।

विंशत्यादिषु चाऽप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितस्तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति॥ अयन्तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः–गोविंशतिरानीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति॥

प्र.] यस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोऽपि धनसङ्ख्यां नानुवर्त्तन्ते, गोर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। **अपतनादिति।** बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य। तथा चोच्यते–'वरमपुत्रत्वं नत्वेकपुत्रते'ति। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्याऽपत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते। प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते 'पुत्रा अपत्यानी'ति बहुवचनं भवत्येव। **इन्द्राग्नी देवते इति।** सङ्घस्य देवतात्वमेकं हवि(:)ष्प्रतीति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयते, ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात्। यथा 'खादिरे बध्नाति' 'पालाशे बध्नाती'ति बध्नातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः। **सर्वे ते दक्षिणेति।** अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम्। दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात्। **विंशत्यादिष्विति।** विंशतिसङ्ख्या समुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसङ्ख्ये नानुवर्तते। पञ्चादयस्तु नित्यं सङ्ख्येयवचना इति सङ्ख्येयलिङ्गसङ्ख्यानुविधायिनः। **भावानयन इति।**

उ.] प्रीतिहेतुत्वमेकं समुदाये पर्याप्तमित्यर्थः। एकरूपप्रीतिहेतुत्वस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादिति भावः।भाष्ये–**स च प्राधान्येन विवक्षित इति।** एतदेव चाऽस्य प्राधान्यं यत्तद्गतसंख्यावत्त्वेनैव ततस्तदाश्रयद्रव्यप्रतीतिरिति बोध्यम्। केवलधर्मप्रतीतिस्तु नैतेभ्योऽनभिधानादिति 'गवां धन'मित्यादि नापाद्यम्। द्रव्यवचनानामप्येषां गुणवचनसादृश्याद्गुणवचनव्यवहारो भाष्ये। सादृश्यञ्चोपपादितमेव कैयटेन। यथा च लोके यद्धनादिना यो धनकार्यादीनि लभते, स तदपेक्षया प्रधानत्वेन व्यवह्रियते, तद्वदत्र प्राधान्येन विवक्षेति भाष्यतात्पर्यम्। यत्तु प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकेऽत्र संख्याऽन्वयः, संख्याऽन्वयित्वमेव च प्राधान्यमिति, तन्न, तस्याऽप्रकृत्यर्थत्वेन 'प्रकृत्यर्थोऽन्विते'ति व्युत्पत्तिविरोधात्। नन्वेवं गावो धनं संख्यां कुतो नाऽनुवर्त्तन्त इत्यत आह–**आश्रितेति। प्रत्येकं त्विति।** अनया रीत्या 'गावो धनानी'त्यपि भवतीति द्रष्टव्यम्। **दक्षिणात्वमिति।** कर्मफलसमृद्धिहेतुत्वमित्यर्थः। तदुक्तम्—'दक्षिणा दक्षतेः समृद्धिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयती'ति। **विकल्पः स्यादिति।** 'कदाचिद्द्वौ, कदाचित्सर्वे' इत्येवं विकल्पः स्यादित्यर्थः। **विंशतिसंख्येति।** दशद्वर्गद्वयसंघरूपैव सेत्याहुः। **नाऽनुवर्त्तते इति।** 'विंशतिर्गाव' इत्यादाविति भावः। नन्वेवं 'त्रयः' 'पञ्चे'त्यादावपि एकवचनापत्तिः, त्रित्वादीनामपि प्रत्येकमपरिसमाप्तत्वादत आह–**पञ्चादय-**

नैष दोषः–इदं तावदयं प्रष्टव्यः–अथेह गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति, कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते इति ?॥ असम्भवात्। आकृतावारम्भणादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वाऽऽकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते। इदमप्येवं जातीयकमेव,– असम्भवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथ वाऽव्यतिरेकात्॥

प्र.] न ह्यन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तम्। न हि 'दण्डं छिन्धी'त्युक्ते कश्चिद्दण्डिनं छिनत्तीति भावः। **इदं तावदिति।** अन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यत इति मत्वा **प्रश्नः। असंभवादिति।** आकृतौ साक्षात्कार्याणामसम्भवाद्द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्त-इत्यर्थः। येषां तावद्व्यतिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते। यथा चाग्निमानयेति चोदिते नाऽन्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते। तथा जातौ चोदितायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः। **अव्यतिरेकादिति।** जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च

उ.] **स्त्विति।** अत्र वदन्ति,–विंशतिशब्दद्व्यादिशब्दयोः को विशेषः?, समुदितद्रव्यसमवायित्वस्योभयत्राऽपि तुल्यत्वात्,'द्व्येकयो'रित्यादौ तेषामपि संख्यामात्रवचनताया दृष्टत्वाच्च। तस्मादयमत्र भाष्यार्थः–'विंशत्यादयो द्व्यादयश्च धर्मशक्ता एव, धर्मधर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि, तयोश्च भेदाऽभेदौ। विंशत्यादयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति–'गवां विंशति'रिति। कदाचिदभेदेन–'विंशतिर्गाव' इति। यदाऽप्यभेदेन तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः, शब्दशक्तिस्वभावात्। यथा 'गावो धन'मित्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येन द्रव्यप्रतीतिर्धनशब्दात्। इयांस्तु विशेषः,-तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः। अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथमिति चेदारोपेणेति गृहाण। द्व्यादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याऽभेदेन तद्गतसंख्याविशिष्टमेव धर्मम्प्रतिपादयन्ति,शब्दशक्तिस्वभावादिति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम्, नाऽपि विंशत्यादिभ्यो बहुवचनम्। विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव।'द्व्येकयो'रित्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति द्विवचनम्। एवम्प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैवेति नाऽतिप्रसङ्गः। 'न ब्राह्मणं हन्या'दित्यादौ 'जातावेकवचन'मित्यस्याऽप्ययमेवाऽर्थः–जातिसंख्यारोपवद्द्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति। तद्गतसंख्यारोपश्च विनिगमनाविरहात्सर्वव्यक्तिष्विति सकलव्यक्तिप्रतीतिः। 'जातिप्राधान्यविवक्षे'त्यस्याऽप्ययमेवार्थः। तद्ध्वनयन् वक्ष्यति–**अथ वाऽव्यतिरेकादि(तीति इ)ति।** भाष्ये–**भाववचनेष्विति।** वैयधिकरण्ये इत्यर्थः। **आकृतौ चोदितायामिति।** आकृतिरेव शक्या सैव तज्जन्यबोधविषयेति मत इदम्। **तदव्यभिचारिणीति।** अनेनाऽतिप्रसङ्गनिरासः। अव्यभिचारश्च शक्तिग्रहे नियमेन विषयतया बोध्यः, तत्पक्षेऽपि 'गौर्गोपदशक्य' इत्येव शक्तिग्रहात्। तदुक्तं भाष्ये–**आकृतिसहचरित इति। व्यतिरिक्तेति।** व्यतिरिक्तैवेत्यर्थः। **तेषामेतदेवेति।** एतदेव समाधानमित्यर्थः। तदेवाह–**जातौ कार्य-**

१ 'अनूबन्ध्यः' पा०। २ 'प्रोक्षणे'ति क्वाचित्कम्। ३ 'आरम्भणादयः पा०। ४ 'कार्याणां साक्षा'दिति पा०। ५ 'जातिचोदनायां'। ६ 'तद्गतं' पा०।

छेदादिभ्यो नित्यम् ।५।१।६४। पन्थो ण नित्यम् ५।१।६६।

॥ * ॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥ **छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'विग्रहदर्शनात्' । विग्रहो दृश्यते-छेदमर्हति पन्थानं गच्छतीति ॥ विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यं विकारेण विग्रहो मा भूदिति-'विराग विरङ्गं च' 'पन्थो ण नित्य'मिति ॥**

॥ * ॥ विकारार्थमिति चेदकडादिभिस्तुल्यम् ॥ * ॥ **विकारार्थमिति चेदकडादिभि-**

प्र.] तात्त्विकभेदाभावाद्द्रव्यमेव तेन द्वारेण तासु तासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः । सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः ॥ [**पङ्क्तिविंशति**]।

छेदादि । छेदादिपथिभ्य इति । नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति, तस्याऽप्राप्तत्वात् । यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणं मतुम्निवृत्त्यर्थम् । तथा हि छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते न च तेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः । पथिशब्दात्ष्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव प्रत्ययान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः। नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम्-यथा 'क्त्रेर्मम्नित्य'मितिमप्प्रत्ययादन्यत्र त्र्यन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम्-छेदादिनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात् । नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्-नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्याऽसम्भवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति। योऽपि वेतसादिरर्थश्छिन्नः प्ररोहति सोपि न नित्यं छेदमर्हति, कालान्तरे तस्य च्छेदप्रवर्त्तनात् । नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः सम्भवति तथापि नाऽत्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते, कदाचिद्गच्छत्यपि प्रयोगात् । वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात्-यथा 'नित्यं क्रीडाजीविकयो'रिति । एतदप्यप्रयोजनं-शिष्टप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात् । **विकारेणेति** । नित्यग्रहणं

उ.] **मित्यादिना** । असम्भवादिति भावः । **अव्यतिरेकादिति** । एवञ्च सामानाधिकरण्यमपि मतुब्लोपं विनैवेत्यादि ध्वनितम् । नन्वेवं सहस्रादीनामननुगमोऽत आह-**पृषोदरादित्वादिति** । केषाञ्चिद्ग्रहणन्तूदाहरणमात्रमित्याहुः [**पङ्क्तिविंशति**] ॥ ५९ ॥

छेदादि । अन्यार्थत्वमाशङ्क्य नित्यग्रहणस्य निराचष्टे-**नित्यग्रहणमित्यादिना** । यथा 'एकगोपूर्वा'दित्यत्र नित्यग्रहणं मतुम्निवृत्त्यर्थं, तथेह न भवति,-कुतः,-तस्याऽप्राप्तत्वादित्यन्वयः । अप्राप्तिमेवोपपादयति-**तथा हीति । विधानसामर्थ्यादिति** । अन्यथा 'पथः ष्क'न्निति व्यर्थं स्यादिति भावः । **प्रत्ययान्तरस्येति** । कना बाधादिति भावः । **इष्टत्वादिति**[२] । अत एव च्छेदादिपठितसम्प्रश्नशब्दस्य विधिनिमन्त्रणादिसूत्रे स्वतन्त्रप्रयोगः । **वाक्यदर्शनादिति** । न च 'नित्यं कौटिल्ये गता'वित्यत्र यथाऽर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं वृत्तिमते, तथेहाऽपि स्यादिति वाच्यम्, अर्थान्तरेऽपि च्छेदादिभ्य आर्हीयप्रत्ययेष्टेरिति बोध्यम् । ननु 'नित्यं विकारः उत्पद्यते' इत्येव लभ्यते, न तु तेन वाक्यनिवृत्तिरत आह-**नित्यं प्रत्ययेति** । वाश्रुत्यभावादेव विकारस्य नित्यत्वे लब्धे

---

१ 'क्रियते' पा० । २ 'दृष्टत्वादिति' पा० ।

स्तुल्यमेतत् । यथाऽकङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवत्येवमाभ्यामपि न भविष्यति ॥ किं पुनरिहाऽकर्त्तव्यं-नित्यग्रहणं क्रियते, आहो स्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते ॥ इहाऽकर्त्तव्यं क्रियते। एष एव न्यायो यदुत-'सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः'[१]। तद्यथा-देवत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥ [छेदादिभ्यो नित्यम्] ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।५।१।७१।

॥ * ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्मार्हति-आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥ [यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ] ॥

प्र.]विकारेण सम्बध्यते । विरङ्गादेशः पन्थादेशश्च नित्यं ठग्णप्रत्ययविषयौ भवतो न तु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशङ्क्येत । प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायेतेति भावः । **अकङादिभिरिति** । 'सुधातुरकङ्च' 'कल्याण्यादीनामिनङ्' 'परस्त्री परशुं चे'ति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानानामादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन । **संनियोगशिष्टानामिति** । विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन्विषये विधिस्तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याऽप्रयोगे परोऽपि न प्रयुज्यते । यथा 'श्रुवः शृ चे'ति 'शृ'सन्नियोगेन विधीयमानस्य श्नुभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावः । अस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य 'बिल्वकादिभ्यश्छस्य लु'गित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते। **इदं कर्त्तव्यमिति** । धर्मनिर्णयादिकं। तत्र ह्येकस्य सन्देहसम्भवादनधिकारः॥

यज्ञर्त्विक् । **तत्कर्मार्हतीति** । ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव प्रत्ययो, यथा मृदङ्गवादनवृत्तेर्मृदङ्गशब्दाट्ठग्भवति,-मार्दङ्गिक इति । नैतदस्ति । यत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्यते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्ततश्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते । इह तु यश्च यज्ञमर्हति यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्यय इष्यते । तत्र मुख्या-

---

उ.]नित्यश्रुतिरेतदर्थेति भावः । ननु प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वात्कथं सर्वविषयस्य साधुत्वमत आह-**अन्वाचीयमानमिति** । **विकारेण वाक्येति** : विकारेण प्राप्तस्य वाक्यस्य निषेधार्थेनेत्यर्थः। **अकङादिभिस्तुल्यमित्यनेन** किमकङादिषु कर्त्तव्यताऽऽपाद्यते, किं वा तद्वदिहाऽकर्त्तव्यतोच्यते इति पृच्छति भाष्ये-**किम्पुनरिति** । सन्नियोगशिष्टत्वं सहविधानमित्याह-**विशिष्टेति** । सन्नियोगपदार्थः-**एकस्मिन् विषये इति**। ननूभाभ्यां कर्त्तव्यत्वेन नोदितस्याऽपि भारवहनादेरेकेनाऽपि शक्तेन करणं भवतीत्यत आह-**धर्मेति** । यत्तु 'नित्यग्रहणं पौनःपुन्यार्थकं छिन्नप्ररूढो वेतसादिश्चोदाहरण'मिति वृत्तिकृतः, तद्भाष्यविरुद्धम्। एवं च 'छेदादिभ्य' इत्यपि व्यर्थमेवेति 'छेदादिभ्यो नित्य'मिति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानं बोध्यम्॥

यज्ञर्त्वि । **यज्ञार्थेति** । यज्ञशब्देन प्रधानज्योतिष्टोमादिर्यागरूपः । **गौणेति** । अप्र-

---

१ 'रप्यपायः' पा० ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।५।१।७२।

॥ * ॥ तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशस्तत्राऽदर्शनात् ॥ * ॥ **तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । पारायणं को वर्त्तयति–यः परस्य करोति । तुरायणं को वर्त्तयति यश्च[1] पुरोडाशान्निर्वर्त्तयति । 'तत्राऽदर्शनात्' । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते** ॥ * ॥ इज्यज्योश्च दर्शनात् ॥ * ॥ **इज्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते । यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते ॥**

॥ * ॥ नैवोभयोर्निर्वर्त्तकत्वात् ॥ * ॥ **नवैषदोषः ॥ किं कारणम् ?॥ उभयोर्निवर्त्तकत्वात् । यश्चैवाऽधीते यश्च परस्य करोत्युभौ तौ वर्त्तयतः । यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्त्तयत्युभौ तौ वर्त्तयतः ॥ उभयत्र कस्मान्न भवति ? ॥ अनभिधानात्** ॥ [पारायणतुरायण]

योजनं गच्छति ।५।१।७४।

॥ * ॥ योजनं गच्छतीति क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ **योजनं**

प्र.]र्थसम्भवे गौणपरिग्रहस्याऽन्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः। ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण। नैतदस्ति। यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमर्हति, अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेणाऽपर्युदस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते। [**यज्ञर्त्विग्**] ॥

पारायण। अनिर्देश इति। इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः। **परस्येति**। शिष्यस्य। **करोतीति**। उच्चारयति। अध्यापक इत्यर्थः। शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति, अध्यापकाधीनत्वात्तन्निष्पत्तेरिति भावः। **तुरायणमिति**। यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः। **उभौ ताविति।** अन्यतराऽसंनिधौ क्रियाया अनुत्पादादुभयोः कर्त्तृत्वम्। **यश्चेति**। यजमानो देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्याऽपि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्त्तृत्वम्। तदेवं भाष्यकारेण यथान्यासं सूत्रं समर्थितम्। **अनभिधानादिति**। अध्यापके याजके च प्रयोगाभावात्।

उ.]सिद्धत्वमत्र गौणत्वम्। **वार्त्तिकारम्भ इति**। गौणादपि प्रत्ययसिध्यर्थं वार्त्तिकारम्भ इति भावः। **यज्ञेऽधिकार इति**। शब्दशक्तिस्वभावात्तत्रैवाऽर्हे प्रत्यय इष्यते ॥ ७१ ॥

पारायणतु। ननु गुरुऋत्विग्विषये निर्देशस्य गमकत्वादनिर्देश इत्ययुक्तमत आह–**इष्टार्थेति**। निर्देशकार्याऽकरणेऽयं हेतुः। **शिष्यस्येति**। 'अर्थबोधार्थ'मिति शेषः। **प्रतिपद्यते**–तदुच्चारितं वस्तु प्राप्नोति। **न तु निष्पादयति**। 'तद्वस्तुविषयमुच्चारण'मिति शेषः। **यज्ञविशेषमिति**। संवत्सरसाध्यं यज्ञविशेषमित्यर्थः। **अन्यतराऽसन्निधाविति।** आदित आरभ्य आऽन्तादविच्छेदेनाऽध्ययनं पारायणम्। तच्चोभाभ्यां निर्वर्त्यत इति भावः।

---

१ 'यश्चरुपुरोडाशान्निर्वपति' पा० । २ अयं पाठः क्वचिन्न दृश्यते ।

गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति॥

॥*॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥*॥ **[ततोऽभिगमनमर्हतीति च] क्रोशशतयोजनशतयोरुपङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः॥**

उत्तरपथेनाहृतं च ।५।१।७७।

॥ * ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्।** वारि–**वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः। वारिपथेनाहृतं वारिपथिकम्। वारि॥** जङ्गल–**जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम्। जङ्गल॥** स्थल–**स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः। स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम्। स्थल॥** कान्तार–**कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः। कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम्॥**

॥ * ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ * ॥ **अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम्। अजपथेन गच्छति आजपथिकः। अजपथेनाहृतमाजपथिकम्। शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः। शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम्॥**

॥ * ॥ मधुकमरिचयोरण्स्थलात् ॥ * ॥ **मधुकमरिचयोरण्स्थलाद्वक्तव्यः। स्थालपथं मधुकम्। स्थालपथं मरिचम्॥** [उत्तरपथेनाहृतश्च] ॥

प्र.] उत्तरप। चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति। समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्ता तृतीयैव। तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादि[3]ः पाठो युक्तो न द्वितीयान्तपाठः। द्वितीयापक्षे आक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते एवेष्यते। **मधुकमरिचयोरिति।** अत्र मुख्यगमनासंम्भवात्, आहृत एव च प्रत्ययमिच्छन्ति। **अन्ये** तु गौणगमनाश्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाहुः। प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च द्वयोरसन्देहार्थोऽन्यतरप्रयोगः। **[उत्तरपथेनाहृतञ्च]** ॥

उ.] उत्तरपथेना। ननु 'गच्छती'त्यर्थे पूर्वत्र द्वितीयायाः समर्थविभक्तित्वस्य क्लृप्ततया 'उत्तरपथेन गच्छती'त्ययुक्तमित्यत आह–**चकार इति। प्रत्ययार्थमेवेति।** न तु समर्थविभक्तियु[3]क्तं वाक्यार्थमित्यर्थः। 'तस्य व्याख्यान–' इत्यत्रैव वाक्यार्थपरामर्शीतिशब्दाऽभावादिति भावः। **'आक्रान्त'** इत्यादेः 'कर्त्रे'त्यादिः ' **आक्रान्त इवेष्यत इति।** तादृशस्य करणताया युक्तत्वादिति भावः। वार्यादिपूर्वपदकश्च प्रकरणात्पथिशब्दान्तमेव गृह्यते। (भाष्ये)–**स्थलादिति।** ततः परो यः पथिशब्दस्तदन्तादित्यर्थः। **गौणगमनेति।** अन्याऽधिष्ठितस्य रथादिवद्गौणगमनसम्भवादित्यर्थः। **[उत्तरपथेना] ॥ ७७ ॥**

१ अयं पाठः क्वाचित्कः। २ इत्यादिपाठः' पा.। ३ समर्थविभक्तियुक्तवाक्यार्थः' पा०।

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ।५।१।८०।

॥ * ॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्राऽदर्शनात् ॥ * ॥ **अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ?॥ 'तत्रादर्शनात्'। न ह्यसौ मासमध्येष्यते[1] ॥ किं तर्हि ?॥ मुहूर्त्तमसावधीष्टो मासं तत्कर्म करोति** ॥ * ॥ सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'चतुर्थीनिर्देशात्'। चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः–तस्मायधीष्ट[2] इति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः ?॥ न कर्त्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति,–मासार्थो मुहूर्तो मासः** ॥ [तमधीष्टो भृतो]

अवयसि ठंश्च ।५।१।८४।

॥ * ॥ अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ * ॥ **अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षो[3] द्रष्टव्यः । द्वेष्यं विजानीया'द्यबमप्यनुवर्त्तत' इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टेऽवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति** ॥ [अवयसि] ॥

प्र.] तमधी । अधीष्टभृतयोरिति । यावन्तं कालमध्येषणं भरणं च क्रियते ततः प्रत्ययो नेष्यते । अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यते। ततो न प्राप्नोति । तस्याध्येषणभरणाभ्यामव्याप्तया द्वितीयानुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो द्वितीयानिर्देशः । **सिद्धं त्विति ।** तेन मासायाधीष्टो भृतो वेति तादर्थ्य चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः । मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः । **तादर्थ्यादिति ।** मासादिशब्दा अध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिन एवाश्रीयन्ते भूतभाविनोस्तु प्रत्ययविधौ मुख्यार्थवृत्तय इति विभागो लक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य।

अवय । अनन्तरस्येति । ण्यतः। **द्वेष्यमिति ।** विपरीतमित्यर्थः। व्यवहितस्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टा। यथा द्वितीयाटौस्स्वेन इत्यत्रैतद इव इदम इति दर्शनादिहापि कश्चिद्भ्राम्येदित्यर्थः।

उ.] तमधीष्टो । अधीष्टः–सत्कृत्य व्यापारितः । **भृतो**–वेतनेन क्रीतः । **भूतः**–सत्तया व्याप्तकालः । **भावी**–तादृश एवाऽनागतः । ननु क्वचिन्मासमप्यध्येषणादि क्रियतेऽत आह–**यावन्तमिति । फलव्यापारेति ।** अध्येषणादिफलभूतो यो व्यापारः कर्मकरणरूपस्तद्व्याप्यात्–तेनाऽत्यन्तसंयुक्तादित्यर्थः । ननु मासस्य सम्प्रदानत्वाऽभावात्कथं चतुर्थीत्यत आह–**तादर्थ्येति ।** ननु न मासस्वरूपार्थमध्येषणमत आह–**मासव्यापीति । अध्येषणेति ।** मासव्यापिव्यापारफलकाऽध्येषणेत्यर्थः । [**तमधीष्टो भृतो**]॥ ८० ॥

अवयसि । इहाऽपि कश्चिदिति । 'अवयसि ठ'न्निति योगद्वयेनैव सिद्धौ चकारादिति तदाशयः । भाष्ये–**यबप्यनुवर्त्तत इति ।** 'पूर्वसूत्रे' इति शेषः । अन्यथा पूर्वसूत्रे उभयोरप्युपस्थितत्वाऽविशेषात्तस्यापि समुच्चयः स्यात् । 'अनन्तरस्याऽनुकर्ष' इत्युक्त्या तस्याऽन्तरत्वं सूचितम् । तच्च पूर्वसूत्राऽननुवृत्तौ भवतीति साऽन्वाख्यायत[4] इति भावः । कैयटेनाऽपि-'व्यवहितस्याऽपी'त्यादि व्याचक्षाणेन दृष्टन्तेन च पूर्वसूत्रेऽप्यननुवृत्तिरित्युक्तप्रायमेव। एवञ्च पूर्वसूत्रे 'चेनाधिकारप्राप्तठक एव समुच्चयइति बोध्यम् । **अनन्तरस्येति** भाष्यस्य-

---

१ 'अधीष्यते' पा० । २ 'तस्मा अधीष्ट' पा० । ३ 'अनुकर्षे' पा० । ४ 'साऽन्वाख्या' पा० ।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।५।१।९०।

॥ * ॥ षष्टिके संज्ञाग्रहणम् ॥ * ॥ **षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यम्। मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति** ॥ * ॥ उक्तं वा[1] ॥ * ॥ **[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥** ॥ * ॥ अनभिधानादिति[2] ॥ * ॥ [षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते] ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।५।१।९४।

॥ * ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **'तदस्य ब्रह्मचर्य'मिति महानाम्न्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं माहानाम्निकम्। आदित्यव्रतिकम्** ॥ * ॥ तच्चरतीति च ॥ * ॥ **तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः ॥ नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति। महानाम्न्यो-**

प्र.] षष्टिकाः। बहुवचनमतन्त्रम्। एकवचनान्तस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगात्। **संज्ञाग्रहणमिति।** षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य धान्यविशेष एव प्रयोगार्थम्। **अनभिधानादिति।** लोके तु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न स्वार्थे[3] नियोगः क्रियते। **[षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते] ॥**

तदस्य। द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते–तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। तथा–तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति। मासो ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्राधान्यात्प्रथमैव न तु द्वितीया, तस्याः षष्ठीविषये विधानात्। **महानाम्न्यादिभ्य इति।** ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वा-

---

उ.] ण्यच्चेत्यस्येत्यर्थः। अत एव 'दत्तः षाण्मासिकोऽवधि'रित्यादिसिद्धमित्यन्ये ॥ ८४ ॥

षष्टिकाः। ननु सूत्रे 'षष्टिका' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुवचन एवाऽस्य साधुत्वमवगम्यते, तत्कथं 'षष्टिके' इति वार्त्तिके एकवचननिर्देशोऽत आह–**बहुवचनमिति।** सूत्रे तु प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रायेण तदिति भावः। 'षष्टिके' इति वार्त्तिके प्रयोगः शब्दपरतयाऽपि साधुः स्यादत आह–**लोक इति।** अयमन्वेष्यो बहुदर्शिभिः। सूत्रस्वरसात्तु तस्याऽसाधुत्वं प्रतीयत इति **केचित्। निपात्यमानस्येति।** रात्रशब्दलोपः क[न् ?]प्रत्ययश्च निपात्यत इत्यर्थः। धान्यविशेषो-व्रीहयः। ननु तदर्थे शास्त्रेण विधानात्कथमनभिधानमत आह–**लोक इति।** शिष्टलोकव्यवहारे इत्यर्थः। **नियोगो**ऽपूर्वविधानम् ॥ ९० ॥

तदस्य। ननु 'तदस्ये'त्यर्थे विधानान्महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यमिति विग्रहोऽसङ्गतोऽत आह–**द्विधेति।** ननु द्वितीयपक्षेऽपि 'मासो ब्रह्मचर्यस्ये'त्यादावत्यन्तसंयोगप्रतीतेरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया स्यादत आह–**तस्या इति।** एवञ्च विशेषणादेव द्वितीयाविधिरिति

---

१ 'उक्तञ्च' पा०। २ पूर्ववार्त्तिकांशोऽयं भाष्यतया सर्वैरवगतः। ३ 'अर्थनियोगः' पा०।

नाम ऋचः, न च ताश्चर्यन्ते, व्रतं तासां चर्यते ॥ नैष दोषः–साहचर्या-त्ताच्छब्द्यं भविष्यति–महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति ॥

॥ * ॥ अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिर्वक्तव्यः। अवान्तरदीक्षी तिलव्रती [देवव्रती][2] ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च [वक्तव्यो][2] डिनिश्च वक्तव्यः। अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी ॥ * ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ * ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च [वक्तव्यो][2] ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः। चातुर्मासकः। चातुर्मासी ॥

अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति ? ॥ * ॥ चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ * ॥ चतुर्मासाण्ण्यो वक्तव्यो यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। चतुर्षु चतुर्षु[2] मासेषु भवन्ति[3] चातुर्मास्यानि यज्ञाः। ॥ * ॥ संज्ञायामण् ॥ * ॥ संज्ञायामण् वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी पौर्णमासी ॥ [तदस्य ब्रह्मचर्यम्] ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।५।१।९५।

आख्याग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य' इतीयत्युच्यमाने

प्र.] त्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। **न च ता इति।** चरणमनुष्ठानं, तच्च क्रिया-विषयमिति भावः। **महानाम्न्यो व्रतमिति।** लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते। डिनेर्डिंत्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम्। अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात्। **अष्टाचत्वारिंशक इति।** वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते। चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति। प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतं[4] चरणात्। **चातुर्मासीति।** तत्र भव इत्येवाऽण्सिद्धः। तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्प्राप्नोतीति पुनरण्विधिः। 'कालाट्ठ'ञित्यस्याऽप्राप्तिः, समुदायस्याऽकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च। **के चित्तु** यथा-कथंचित्कालवृत्तेष्ठञ इष्टत्वाट्ठञ्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः ॥

तस्य। आख्याग्रहणमिति। 'यज्ञेभ्य' इति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणाभावा-

उ.] भावः। नन्वेवमपि 'महानाम्न्योऽस्य ब्रह्मचर्यस्ये'त्येवं विग्रह उचितोऽत आह–**सामर्थ्य-लभ्येति।** अयं भावः–सूत्रेऽपि द्वितीयपक्षे 'तदस्ये'ति व्यर्थं, 'तस्य ब्रह्मचर्य'मित्येव सिद्धेः। यस्य मासः सम्बन्धी, तन्मासस्याऽपि सम्बन्धि भवत्येवेति। एवञ्च तदस्येत्येतत्सामर्थ्यादाद्य-व्याख्यानेऽपि सूत्रतात्पर्यं, भाष्यप्रामाण्येन द्वितीयेऽपीति। एवञ्च द्वितीयव्याख्याने तदि-त्यस्याऽन्वयो नेति तात्पर्यम्। ननु 'महानाम्न्यो व्रत'मित्यसङ्गतं, व्रतस्य नपुंसकत्वेन 'महानाम व्रत'मित्यस्यैवौचित्यादत आह–**लिङ्गसङ्ख्ये इति।** अत एव महानाम्नी-शब्दस्याऽभाषितपुंस्कत्वाद् 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वं न। नन्वष्टाचत्वारिंशद्वर्षव्रतचारिण्येव प्रयोग इष्यते, अष्टचत्वारिंशत्सङ्ख्यव्रतचारिणि प्राप्नोतीत्यत आह–**वृत्तिविषये इति। तस्य च लुकीति।** अत्राऽपि 'प्राप्ते' इति बोध्यम् ॥ [**तदस्य ब्रह्मचर्यम्**] ॥ ९४ ॥

१ 'डिदिनिर्व' पा०। २ अयमंशः क्वचिन्न दृश्यते। ३ 'भवानि' पा०। ४ 'व्रताचरणात्' पा०।

य एव सञ्ज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात्–आग्निष्टोमिक्यः, राजसूयिक्यः, [1]वाजपेयिक्यः। यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति–नावयज्ञिक्यः पाकयज्ञिक्यः। इह न स्यात्पाञ्चौदनिक्यो दाशौदनिक्यः। आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति,–ये च सञ्ज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूत[2]का यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तदाख्या[3]मात्रात्सिद्धं भवति ॥ [तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः]॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।५।१।९६।

॥ * ॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ * ॥ **कार्यग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम्? ॥ 'तत्र भवेन कृतत्वात्'। यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति, तत्र '[1]तत्र भव' इत्येव सिद्धम् ॥**

किमिदं भवान्कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि?। यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवत्येवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति तत्र '[1]तत्र भव' इत्येव सिद्धम्॥ न सिध्यति,–न तन्मासे दीयते ॥ किं तर्हि? ॥ मासे [4]गते ॥ एवं तर्ह्यौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते ॥

प्र.] त्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति **प्रश्नः। संज्ञीभूतकाः**–सर्वलोकप्रसिद्धाः। प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मुख्या इति भावः। **यत्र वेति**। बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दान्ता एव गृह्येरन्नान्ये। एवं यज्ञशब्दश्रुतिर्बहुवचनं चानुगृहीतं भवतीति भावः। **आख्याग्रहण इति**। ये यज्ञं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वाऽऽचक्षते सर्वेभ्यष्ठञ्भवति। [**तस्य दक्षिणा**]॥

तत्र च दीयते। दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः कालवाचिभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थस्तत्र कार्यस्य भवेऽन्तर्भावादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिं मत्वाह–**कार्यग्रहणमिति। मासे गते इति**। मासे दीयत इति नैषाऽधिकरणसप्तमी, का तर्हि–यस्य च भावेनेति। तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रिता, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिह त्वतिदेश-सामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः। **औपश्लेषिकमिति**। मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य

उ.] **तस्य दक्षिणा**। यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः। मूलविभुजादित्वात्कः, सोपसर्गत्वात्सूत्रेणाऽप्राप्तेः। भाष्ये–**आख्याग्रहणमिति**। आङ्पूर्वख्याधातोर्ग्रहणं किमर्थमित्यर्थः। ह्रस्व-पाठस्तु युक्तः। पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च कथं सिद्धिरत आह–**बहुवचनेति**। अविशेषादुभयेभ्यः सिध्यतीति भावः। आख्याग्रहणसामर्थ्यादेव चाऽत्र 'काला'दित्यस्याऽसम्बन्ध इति बोध्यम्॥

तत्र च दीयते। सूत्रार्थ इति। 'वृत्तिसंमत' इति शेषः। **सिद्धमिति**। 'तत्र भव इत्यनेने'त्यादिः। नन्वेवमनेनाऽपि सूत्रेण न सिध्यतीत्यत आह–**नैषेति। यस्य च भावेनेति**। मासगमनेन दानक्रियाकालो लक्ष्यत इति तत्प्राप्तिरिति भावः। **कारक-विभक्तिरिति**। कारकाऽधिकारपठितसंज्ञानिमित्तिका हि विभक्तिः कारकविभक्तिपदेनोच्यत इति भावः। **औपश्लेषिकमिति। उप**–समीपे **श्लेषः**–सम्बन्धः। तेन 'वटे गाव'

१ अयं पाठःक्वचिन्नास्ति। २'संज्ञीभूताः'पा.। ३'तदाख्य'पा.। ४'गतेमासे' पा.। ५'किन्तर्हि'पा०।

एवन्तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यं-'तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः' 'तत्र च दीयते', ततः-'कार्यं भववत्' । कालादिति ॥ [तत्र च दीयते]॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ।५।१।९७।

॥ * ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ त्रीणीमान्यण्ग्रहणानि[1],-'व्युष्टादिभ्योऽण्' 'समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण्' । 'प्रयोजनम्[2]-विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयो'रिति । तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ? ॥

अविशेषात्सर्वत्र 'व्युष्टादिभ्योऽणभवती'त्युक्त्वाऽग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा-आग्निपदम् । पैलुमूलम् ॥ 'समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण्' । 'अग्निपदादिभ्यश्चे'ति वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥ 'प्रयोजनं विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः' । 'अग्निपदादिभ्यश्चे'ति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥ [व्युष्टादिभ्योऽण्] ॥

प्र.] औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम् । **एवं तर्हीति** । प्रत्ययविध्यर्थं दीयत इत्युपात्तं न त्वतिदेशार्थं, तेनाग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम् । केचिदाहुः-दीयमानस्य भवत्वात्क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ्सिद्ध इति । तदयुक्तम् । 'व्याख्यातव्यनाम्न'इति तत्रानुवर्तनात् । तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम् । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदाना'मिति वचनाद्द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाट्ठञ्भवति । [**तत्र च दीयते**]।

व्युष्टा । अण्प्रकरण इति । प्रकरणं-प्रस्तावः । **अग्निपदादिभ्य इति** । आदिशब्दः प्रकारे । तत्र क्वचिदर्थे कुतश्चिदण्प्रत्ययो भवति तत्राऽण्दर्शनमात्रकृतं सादृश्यमाश्रीयते ।

उ.] इतिवत्सामीपिकमिदमधिकरणमित्यर्थः। नन्वयं गौण आधारस्तत्र कथं सप्तमीत्यत आह-**कारकेति । प्रत्ययविध्यर्थमिति** । चो 'दीयत' इत्यस्याऽनन्तरं योज्यः, वाक्यभेदश्च । तत्राद्ये यज्ञाख्येभ्य इति वर्त्तत इति भावः । **प्रत्याख्यातमिति** । वस्तुतस्तु कर्त्तुं योग्यस्याऽकृतस्यापि कार्यपदार्थत्वेन तत्र तत्र भवत्वाऽभावात्तदप्यावश्यकमेव । अत एवाऽन्त्यभाष्ये उपसंहारे तस्याऽप्युल्लेखः । 'तत्र भव' इत्यत्र हि भूधातुः सत्तार्थक एवेत्याहुः ।

योगविभागे फलान्तरमप्याह-**प्राग्वतेरिति** । एवं 'द्वयोर्मासयोर्भवं द्वैमासिक'मित्येतत्सिद्धिः कार्यांऽशस्य फलम । कालाट्ठञा तु न सिध्यति, 'द्विगोर्लु'गित्यस्य प्रसङ्गात् । अनेन प्रत्यये तु न लुक्, अनार्हीयत्वादप्राग्दीव्यतीयत्वाच्चेत्याहुः ॥ [**तत्र च दीयते**] ॥९६॥

व्युष्टादिभ्यो । नन्वेवं सर्वत्राऽर्थे सर्वेभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह-**आदिशब्द इति । क्वचिदर्थे इति** । तच्च भाष्य एव स्पष्टम् ॥ [**व्युष्टादिभ्योऽण्**] ॥ ९७ ॥

१ 'इमानि त्रीण्येवाण्ग्रहणानि' पा० । २ 'प्रयोजन'मिति क्वचिन्नास्ति ।

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।५।१।१११।

॥ * ॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ।** विशि–**गेहानुप्रवेशनीयम् । विशि ॥** पूरि–**प्रपापूरणीयम् । पूरि ॥** पदि–**गोप्रपदनीयम् । अश्वप्रपदनीयम् ॥ पदि ॥** रुहि–**प्रासादारोहणीयम् ॥**

॥*॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥*॥ **स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । स्वर्ग्यम् । धन्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ॥** * ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ * ॥ **पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् ॥**

ऐकागारिकट् चौरे ।५।१।११३।

॥ * ॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् ॥ * ॥ **एकागारान्निपातनमनर्थकम्[2] । किङ्कारणम् ? ॥ 'ठञ्प्रकरणात्' । ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते ॥ इदं तर्हि[1] प्रयोजनं–चौरे इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्–एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति ॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्–'एकागाराच्चौरे[3]' इत्येव ब्रूयात् ॥**

प्र.] अनुप्र । अनादिति । अनस्य केवलस्य पूर्वपदेन संबन्धाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । **स्वर्ग्यमिति ।** स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः । **पुण्याहवाचनादिभ्य इति ।** साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानम् ॥[**अनुप्रव**]

ऐका । एकागारादिति । 'प्रयोजन'मित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । **ठञ्प्रकरणादिति ।** 'प्रयोजन'मित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः । एकशब्दोऽसहायवाची । असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः । ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम् । **ठञ्प्रकृत इति ।** 'प्राग्वतेष्ठ'ञित्यत्र ठञ्प्रत्ययः 'प्रयोजन'मित्यत्रानुवर्त्तिष्यते । **इदं तर्हीति ।** नियमार्थमेतदित्यर्थः । **भिक्षोरिति ।** एकामेव यो भिक्षां गृह्णीते न द्वितीयां तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः । **यद्येतावदिति ।** अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यते इति भावः । न च ञित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनं, ञित्स्वरस्येष्टत्वात् । एतच्च भाष्य-

---

उ.] अनुप्रव । विशिपूरीत्यादि–ठञ्बाधनार्थम् । भाष्ये–**गेहानुप्रवेशनीयमिति ।** अनुप्रवेशनशब्दस्याऽनान्तत्वं 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपी'ति न्यायेन बोध्यम् । अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रत्ययः ॥ [**अनुप्रवचनादिभ्यश्छः**] ॥ १११ ॥

ऐकागा । सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव भाष्यं, न तु निपातनमात्रप्रत्याख्यानपरमित्याह–**प्रयोजनमित्यनेनैवेति ।** ननु एतत्सूत्राऽभावे प्रकरणात्क ठञा सम्बन्धः स्यादत आह–**प्रयोजनमित्यत्रेति ।** ननु न चोरोऽप्येकमेव गृहं मुष्णातीत्यत आह–**एकशब्द इति । एकामेवेति ।** 'एकागारे चरेद्ग्रामे तत्पुराणं मुनेर्व्रत'मित्युक्तेः । यद्यन्तर्भावोक्तेरेवं सूत्रकरणे-

---

१ इदं क्वचिन्न दृश्यते । २ 'निपातनानर्थक्यं' पा० । ३ 'चोरे' पा० ।

आकालिकडाद्यन्तवचने ।५।१।११४।

॥ * ॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् ॥ * ॥ **आकालान्निपातनमनर्थकम्[1] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ठञ्प्रकरणात्' । 'ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–एतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि-समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति** ॥ * ॥ आकालाट्ठंश्च ॥ * ॥ **आकालाट्ठंश्च ठञ्[2] वक्तव्यः । आकालिकी । आकालिका ॥** [आकालिकडाद्यन्तवचने] ॥

प्र.] वार्त्तिका[3]भ्यां निराकरणाज्ज्ञायते । **[ऐकागारिकट् चौरे]** ॥

आकालि । आकालादिति । आकालशब्दात्प्रत्ययनिपातनमनर्थकं, प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतष्ठञ्विधेय इत्यर्थः । तत्राऽऽवृत्तः कालो यस्यासावाकालः, न च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति–उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः । एवंहि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति यदि य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः । न चोत्पादविनाशयोरेककालता संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति । निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात् 'स एव काल'इति लोके व्यवह्रियते । ततः स्वार्थे ठञ्विधेयः । आद्यन्तवचने विषय इति भावः। भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह-**इदं तर्हीति ।** निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य चाकाल आदेशो निपात्यते । समानशब्द एकवाची । एककालावाद्यन्तौ यस्यासावाकालिकः। आदिर्जन्म । अन्तो विनाशः। जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ त्वयमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तञ्च–**'धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च । अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम् ॥** इति । अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादि-

---

उ.] न तात्पर्यमित्याह–**अनभिधानादिति ।** अत्रत्यवृत्तिर्भाष्यविरुद्धेत्याह–**न चेत्यादिना।** एवञ्च सूत्रारम्भेऽप्याद्युदात्तनिपातनं बोध्यम् ॥ **[ऐकागारिकट्]** ॥ ११३ ॥

आकालिकडा । अत्रत्यभाष्यस्य सूत्रप्रत्याख्यानपरत्वेनाऽव्याख्याने बीजभूतां सूत्रान्तरेणाऽसिद्धिं दर्शयति–**तत्रावृत्त इति ।** तत्र कालस्य मुख्यावृत्तेरसम्भवाद्गौणी वृत्तिरित्याह–**अयमर्थ इति ।** समानशब्दोऽत्रैकपर्यायः । 'एवं ही'त्यादि 'स एव विनाशकाल' इत्यन्तमेकं वाक्यम् । **निरन्तरत्वम्**–अव्यवहितत्वम् । नन्वेवं प्रत्ययार्थः कोऽत आह–**ततः स्वार्थे इति । आद्यन्तवचने विषय इति ।** आद्यन्तयोरुत्पत्तिविनाशयोरेककालत्ववचने विषये इत्यर्थः । यद्वाऽऽदिकालस्याऽन्तकालत्ववचने इत्यर्थः । एवं हि ङीबाद्युदात्तत्वञ्चेत्युभयमपि सिध्यतीति वार्त्तिकाशयः । भाष्ये–**समानकालस्येति ।** एककालस्याद्यन्तकालत्वविवक्षायामित्यक्षरार्थः । **निपातने हीति ।** समानकालावाद्यन्तौ यस्येति विग्रहः । यस्येत्यधिकारात्स प्रत्ययार्थः । अत्र पक्षे आद्युदात्तत्वमपि निपात्यमतः प्रत्याख्यानवार्त्तिकेन न विरोधः । **अन्ये इति ।** समानपदोपादानेन भाष्येऽप्ययमर्थः

---

१ 'निपातनानर्थक्यं' पा० । २ अयं पाठः क्वाचित्कः । ३ 'वार्त्तिककाराभ्यां' पा०।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५।१।११५।

इदमयुक्तं वर्त्तते ॥ किमत्राऽयुक्तम् ? ॥ 'यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवती'त्युच्यते कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् ? ॥

प्र.] दिवससंबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि। **आकालाट्ठंश्चेति।** आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता–ततः स्वार्थे ठन्प्रत्ययश्चकाराट्ठश्च । अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः ॥

तेन। इदमयुक्तमिति। सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा परामृश्यते। **यत्तत्तृतीयासमर्थमिति।** 'तेन' 'तुल्य'मित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौ, तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव प्राथम्याद्यतिक्रमहेत्वभावाद्विशेषणं न्याय्यम्, एतच्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः।

ननु तेनेत्यस्य विविभक्तिकेन[2] क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः ?.। सोपस्कारत्वात्सूत्राणां यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येवं संबन्धसम्भवाददोषः। **कथं चेति।** तृतीया सत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते। क्रिया तु साध्यरूपत्वादसत्त्वभूता। ततो विशेषणविशेष्यभावोऽसंभवादयुक्तः। पाकादयो घञाद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात्क्रियाधर्मातीतास्तथा च तत्र कृत्वोऽर्थप्रत्ययाऽभावः। 'भोक्तुं पाक' इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययः,

---

उ.] सूचितः। **चकाराट्ठञ्चेति।** इदञ्च सूत्रप्रत्याख्यानवार्त्तिकरीत्या, भाष्यरीत्या तु चान्निपातनं बोध्यम्। निपातनपक्षेऽपि प्रकरणाट्ठञन्तनिपातनसम्भवाट्ठित्वफलं चिन्त्यम्॥ ११४

तेन तुल्यं। सर्वेषां पदानां साधुत्वादर्थस्य च तत्त्वा**दिदमयुक्त**मिति न युक्तमत आह–**सूत्रोपात्तमिति।** सूत्रबोध्यवाक्यार्थस्वरूपमित्यर्थः। ननु 'क्रिया चे'दित्येतत्सन्निहितत्वात्तुल्यस्यैव विशेषणं न्याय्यमिति नेदं सूत्रबोध्यमत आह–**तेनेत्यादि। प्राथम्यादिति।** तुल्यपदार्थाऽन्वये चेद्ग्रहणं व्यर्थं, तृतीयासमर्थात्तुल्यं क्रियेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थेन सिद्धेः। तस्माच्चेद्ग्रहणात्तृतीया समर्थविशेषणमिति **परे। विविभक्तित्वेनेति।** विरुद्धविभक्तित्वे कथं सामानाधिकरण्येन सम्बन्ध इत्यर्थः। **सोपस्कारत्वात्**–अध्याहारादिसापेक्षत्वादित्यर्थः। अध्याह्रियमाणं दर्शयति–**यत्तत्तृतीयासमर्थमिति।** ननु रोदनेन तुल्यं गायतीत्यादौ सम्भवतीत्यत आह–**तृतीयेति। असम्भवादिति।** एकस्यैव वस्तुनः सत्त्वभूतत्वाऽसत्त्वभूतत्वयोर्विरोधादित्यर्थः। ननु पाकादिषु कारकाऽन्वयेन तदर्थस्य क्रियात्वमावश्यकं, लिङ्गसङ्ख्याऽन्वयात्सत्त्वभूतत्वञ्चेति ते तत्र दृष्टे अत आह–**पाकादय इति।** कारकाऽन्वयस्तु धातुवाच्यांऽशमादाय। तमादाय कृत्वसुच्तु न, क्रियाग्रहणसामर्थ्यात्साध्यत्वेनैव भासमानक्रियायास्तत्र ग्रहणादिति भावः। वस्तुत इदं चिन्त्यं, 'द्विर्वचनेऽची'त्यादिप्रयोगात्। वतिस्तु यथा न प्राप्नोति तथाऽनुपदमेव वक्ष्यते। नन्वेवं 'भोक्तुं पाक' इति न स्यादत आह–**धातुवाच्येति।** तत्र कृत्वसुच्सूत्रोक्तार्थग्रहणे मानाभावादिति भावः। कारकान्वयोऽप्येतदाद्यायैवेत्युक्तमेव। किञ्च 'उपपदमति'ङिति सूत्रभाष्यरीत्या पाकादियोगे कारकविभक्तिवत् कृत्वसुजादयो भवन्त्येवेति तत्रैव निरूपितम्। 'तुमुन्ने'त्यपि

---

१ 'यत्तृतीयासमर्थं' पा०। २ 'विविभक्तित्वेने'तिनागेशधृतः पाठः।

नैतदयुक्तम्-सर्वे एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्त्तन्ते,-ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । [आतश्च गुणसमुदाये,-] एवं ह्याह-'तपःश्रुतं च योनिश्च

प्र.]विभक्तिस्तु तृतीयादिः सत्त्वरूपाश्रया न क्रियारूपताश्रया । पचत्यादीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्च तृतीयाद्यभावः । कृत्वा हृत्वा कर्त्तुं हर्त्तुमित्यादीनामव्ययकृतां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथा च 'पञ्चकृत्वः कृत्वे'ति कृत्वोर्थोत्पत्तिर्भवति तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमाया एवोत्पत्तिः । शयितव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः'पञ्चकृत्वः शयितव्य'मिति कृत्वोऽर्थप्रत्ययदर्शनात्तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासम्भवो, न हि भवति शयितव्येन तुल्यो देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः शुक्ल इति । उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति । यथाऽस्याश्चन्द्र इव मुखमिति। नापि शयितव्येन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति, क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात् । क्रियाणामपि भिन्नजातीयानां नास्त्युपमानोपमेयभावः-शयितव्येन तुल्यमासितव्यमिति, अत्यन्तभेदात् । नाप्येकजातीयानां,-शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति, यथा गौरिव गौरिति । येनैव हेतुनैको गौस्तेनैवाऽपरोपीति क उपमानोपमेयभावः ?। नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेयभावो भवति,-यथा राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमिति । सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः । ननु यदा प्रकरणादिवशादपेक्ष्यं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्ययप्रसङ्गः । तथा राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वात्तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वान्नृत्येन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति। भोक्तुं पाक इत्यादौ च क्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वं, तत्किमुच्यते 'कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्या'दिति ?। **अत्रोच्यते**-उपमानोपमेयभाव-

उ.] तत्रैव निरूपितमितीदं चिन्त्यम्। नन्वेवं तद्वदेव वतिः स्यादत आह-**विभक्तिस्त्विति ।** 'द्व्येकयो'रित्यादिभिस्तस्यैकवाक्यत्वादित्यर्थः । साध्यत्वाख्यवैजात्येन पाकप्रकारकः, सिद्धत्वाख्यवैजात्येन तद्विशेष्यको बोधो घञन्तात् । वस्तुत एकनिष्ठत्वाच्च प्रकारताविशेष्यतयोर्न स्फुटं ग्रहो बोधे । एवञ्च 'तैने'त्यनेनोपस्थापितपाकादिविशेष्यांशे तदन्वयबाधः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । एवञ्च तृतीयासमर्थत्वं नाम तृतीयार्थान्वितत्वम् । न च तत्क्रियारूपे, सङ्ख्याया अपि विभक्त्यर्थत्वेन तदन्वययोग्य एव विभक्त्यर्थान्वयाङ्गीकारादिति तत्त्वम् । **प्रथमाया इति ।** तदेकवचनस्येत्यर्थः । **प्रसिद्धेति ।** न हि देवदत्तशयितव्ययोः सादृश्यप्रयोजकं गुणाद्यस्तीति भावः । **क्रियातद्वतोरिति ।** उक्त एव भावः । अत्यन्तभेदे च सादृश्याऽभावः । **येनैव हेतुनेति।** गोत्वादिनेत्यर्थः । एवञ्च तेन रूपेणाऽभेद एव, न केनाऽपि भेद इति नोपमानोपमेयभाव इति ।

ननु व्यक्तिभेदेन तत्रेवाऽत्राप्यस्त्विति शङ्कते-**नन्विति । सापेक्षत्वादिति ।** नित्यसापेक्षत्वे गमकत्वे च भवत्येव 'विष्णोः पुत्रवच्छिवस्य पुत्र' इति । **तैलपाकेनेति ।** घञन्ते सिद्धत्वसाध्यत्वोभयविशिष्टस्य पच्यर्थस्य बोध इत्युभयरूपताऽस्ति। न च विरोधः, भाष्यादि-

१ अयं पाठः काचित्कः ।

एतद्ब्राह्मणकारकम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' ॥१॥

यथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः[1] कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्तीति। समुदायेषु[2] च शब्दा वृत्ता अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते। तद्यथा–पूर्वे पञ्चाला उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तं घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः

प्र.] त्रितयसंनिधानायत्तः,–येनोपमीयते यच्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणोऽर्थः। एतत्त्रयमवश्यापेक्ष्यं। तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदासाववश्यापेक्ष्यसाधारणधर्माधारत्वाक्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रतिपद्यत इति मत्वा भाष्यकृतैतदुक्तम्।

सर्व एत इति। उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यन्ते। **तप इति।** चान्द्रायणादि। **श्रुतमिति।** वेदवेदाङ्गादीनाम्। **योनिरिति।** ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म। **ब्राह्मणकारकमिति**–शेषषष्ठीसमासः[3]। 'तृजकाभ्यां कर्त्तरि' 'कर्त्तरि च'इत्येताभ्यां तु कर्त्तरि या षष्ठी या च तृजकनिमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः। न हि सा तृजकसम्बन्धनिमित्ता। ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः।

तपःश्रुताभ्यामिति। नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः, जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। अत एव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः। **शुच्याचारः**–अनुपहताचारः। **एतानिति।** गौरत्वादयो ब्राह्मण्यस्य पुराकल्पदर्शनेनाऽद्यत्वेपि क्व चित्तदन्वयदर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः। **पूर्वे पञ्चाला इति।** समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्न तूपात्तार्थत्यागेनार्थान्तराभिधानं शब्दानामुपपद्यते। शब्दार्थसम्बन्धस्याऽनित्यत्वप्रसङ्गात्। पूर्वादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावयववृत्तित्वावसायः। समुदायवृत्तित्वे हि 'पञ्चालानां पूर्वं' इति षष्ठ्या भाव्यम्। **तैलं भुक्तमिति।** यदा द्रव्य-

उ.] प्रामाण्येन वैजात्यद्वये विरोधाऽभावस्यैवाङ्गीकारादिति भावः। **साधारणधर्माधारत्वादिति।** साधारणधर्मान्वयित्वादित्यर्थः। **परे** त्ववश्यापेक्ष्यसाधारणधर्माधारत्वादित्यादिव्याख्या न भाष्याऽनुगुणा, तृतीयासमर्थत्वस्यैव क्रियात्वाऽभावे हेतुताया भाष्याल्लाभात्। किञ्च साधारणधर्मान्वयेऽपि यथा तत्र कारकान्वयस्तथा वतिरपि स्यात्। तस्मादयमत्र भाष्यार्थः–उपमानोयमेयभावविषयं प्रकृतं तृतीयासमर्थमुपमानं क्रिया नेति। तथा हि 'न वै तिङन्तेनोपमानमस्ती'ति सन्सूत्रस्थभाष्ये तिङन्तग्रहणस्य क्रियोपलक्षणत्वादसत्त्वभूतशयितव्याद्यर्थानामुपमानत्वमेव न। एवञ्च तेषां तुल्यादियोगाऽभावात्तेभ्यस्तृतीयैव न, पाकादिपदार्थस्य तृतीयार्थान्वितस्य सत्त्वमेव, न क्रियात्वं, ब्राह्मणादिपदार्थस्य चेति। **उपमानोपमेयेत्यादि।** एवं व्याख्याने बीजं चिन्त्यम्। **एतत्**–तपःश्रुतादि। **ब्राह्मणकारकम्**–ब्राह्मणव्यवहारकारणम्। ननु ब्राह्मणलक्षणाऽभावे कथं ब्राह्मणपदप्रयोगोऽत आह–**जातिलक्षणेति।** अयमेव भाष्ये जातिब्राह्मणपदस्यार्थः। गौरादिपदार्था नञ्सूत्रे व्याख्याताः। ननु गौरत्वादि न ब्राह्मण्यव्यञ्जकं, व्यभिचारादत आह–**ब्राह्मण्यस्येति।** पुराकल्पे ते तस्य व्यञ्जकत्वेन दृष्टा इत्यर्थः। भाष्ये–**अभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये इति।**

१ 'पिङ्गलाक्ष' पा०। २ 'समुदायेऽपि च'पा०। ३ 'शेषे षष्ठी' पा०।

कृष्ण इति। एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवयवेष्वपि वर्त्तते॥
यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति॥

प्र.]संस्कृतेविशिष्टमात्रायुक्तेऽर्थे तैलादयो वर्त्तन्ते तदैषां समुदायशब्दत्वम्,एकदेशोपयोगे च यदा 'तैलं भुक्त'मिति प्रयोगस्तदावयववृत्तित्वमवसेयम्। यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेण वर्त्तन्त इत्यनुदाहरणमेतत्। **शुक्ल इति**। स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लसमुदायसम्बन्धात्तद्रूपारोपाच्छुक्ल इत्युच्यते। **एवमयमिति**। यैव क्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्त्तते इत्यर्थः। ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति। अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्यमिति द्वितीया नपुंसकत्वं च। ब्राह्मणाध्ययनेन च क्षत्रियाध्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद्ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते तृतीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम्। ननु भिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वे आश्रीयमाणेऽन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः, कर्त्रोरेव तूपमानोपमेयत्वेऽध्ययनमेव साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मान्तरापेक्षा?। उच्यते–शब्दानुपात्ता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्राऽपि सौष्ठवादयः प्रत्येष्यन्ते। ननु चोक्तं साधारणधर्माधारत्वात्सत्त्वरूपापत्त्या क्रियारूपहानिरिति?। एवंतर्हि सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणं,–यस्याऽर्थस्य क्रियारूपताऽभूत् सम्प्रति क्रियारूपाऽतीतोपि सत्त्वभावापन्नस्तृतीयान्तशब्दवाच्यः परिग्रहीष्यते। अत एव ब्राह्मणादयः शयितव्यादयश्च भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेन तुल्या

उ.] ते सर्वे ब्राह्मणशब्दजबोधप्रकारतया भासन्त इत्यर्थः। नन्वन्यत्राऽन्यशब्दस्य वृत्तौ शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वहानिरत आह–**समुदायरूपेति**। 'पूर्वे पञ्चाला' इत्यादावारोपेगमकमाह–**पूर्वादिशब्देति**। ननु तैलादीनामवयवाऽवयविसाधारणजातिशब्दत्वात्कथमिदमत आह–**यदेति**। **मात्रा**–परिमाणम्। **संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा इति**। अवयवाऽवयविसाधारणा इत्यर्थः। ननु देवदत्तवत्पचतीति तदनभ्यन्तरक्रिययोरप्युपमादर्शनादाह–**यैवेति**। यथा समुदायप्रवृत्तस्य तदन्तर्गतयत्किञ्चिदवयवे वृत्तिः, एवमन्यक्रियायामपि तद्वृत्तिस्तस्यामप्यभ्यन्तरत्वारोपेणेति भाष्याशयः। **सामर्थ्यादिति**। द्रव्येण क्रियाया उपमाऽसम्भवादित्यर्थः। **कर्त्रोरेव त्विति**। न च तयोः सादृश्येऽर्थे वत्यन्तस्याऽव्ययत्वं न स्यात्, 'ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रियः' इत्यादाविव द्रव्याऽभिधानादिति वाच्यम्, अव्ययप्रकरणे पाठेन, शब्दशक्तिस्वभावेन च वत्युपात्तस्य लिङ्गाद्यनन्वयित्वसम्भवाच्चादिवदित्याशयः। **साधारणधर्माधारत्वात्सत्त्वरूपापत्त्येति**। तृतीयार्थान्वितत्वेन सत्त्वरूपतापत्तिरित्यपि बोध्यम्। **सामर्थ्यादिति**। मुख्यक्रियायास्तिङन्तकृत्यप्रत्ययान्तादिवाच्याया: सादृश्यान्वयाऽभावात्। अन्यस्याश्च लिङ्गाद्यन्वयित्वेन सत्त्वभूतत्वादिति भावः। **अत एवेति**। गौणमुख्यन्यायस्य तु नाऽयं विषयः, सादृश्यसम्बन्धमूलगौणलाक्षणिकत्वरूपस्य गौणत्वस्य तत्राश्रयणात्। न चैवं ब्राह्मणपदादि। लाक्षणिकत्वमात्रेण तु न गौणता, ईदृशानामप्रसिद्धत्वमपि गौणत्वं नाऽत्र, अस्य लोकप्रसिद्धत्वादित्याशयः। **शयितव्यादयश्चेति**। तैलपाका-

१ 'प्रवृत्तः' पा०।

तत्र को दोषः ?॥ तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः स्यात्, –पुत्रेण तुल्यः स्थूलः, पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थ-विशेषणं–'यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवती'ति ॥ एवमपि तृतीयासमर्थम-विशेषितं भवति ॥ तत्र को दोषः ?॥ तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः क्रिया-तुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति ।–स्थू[1]लेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो यातीति]। नैष दोषः–'यत्त[2]त्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवती'त्युच्यते, तुलया च संमितं तुल्यम्। यदि च तृतीयासम[3]र्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति।

प्र.] इति संप्रति क्रियारूपार्थवाच्य[4]संभवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते। **अविशेषित इति।** एकेन विशेषणेन द्वयोः सम्बन्धाभावादिति भावः। **गुणतुल्य इति।** गुणैस्तुल्य इति तृतीया-समासः। **पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति।** पुत्रशब्दोऽत्र श्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्ध-क्रियान्तर्भावेण स्वार्थमभिदधातीति संभवति क्रियावाची। **अस्तु तर्हीति।** समानविभक्ति-त्वात्प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थः क्रमबाधेन विशेष्यत इति भावः। **क्रियातुल्येऽपीति।** अत्रोदाह-रणमूह्यम्। क्वचित्तु पुस्तके भाष्य एव पठ्यते-**'स्थूलेन तुल्यःपुत्रः स्थूलेन तुल्यो याती-ति।** तत्र पुत्रादयो निदेशस्थानादिभिः क्रियावन्तः स्थौल्यगुणयुक्तेन पित्रादिना स्थौल्येनैव गुणेन तुल्या इति विवक्षायामपि वतिप्रसङ्गः। क्रियाग्रहणं च क्रियावत उपलक्षणं निष्क्रिय-निवृत्तिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण पक्षद्वयेऽप्यतिप्रसङ्गचोदना। **नैष दोष इति।** एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात्। **तुलया च संमितमिति।** सदृशमित्यर्थः। यथा तुला परिच्छिनत्ति द्रव्यविशेषमेवं यत्सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते। ततः प्रत्ययार्थे विशेषिते सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोऽपि विशेषितो भवति। न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति सामर्थ्यात्क्रियावाचिन एव प्रत्ययो विज्ञायते। न च क्रियाशब्देन क्रिया-वान्गृह्यते, मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्याऽयुक्तत्वात्। न च 'स्थूलेन तुल्यः पुत्र'इत्यादौ

उ.]दयश्चेति वक्तुं युक्तम्। 'सम्प्रति क्रियारूपार्थवाच्यसम्भवा'दिति पाठे–तद्वाचिनः शब्दस्या-ऽभावादित्यर्थः। 'वाच्यासम्भवा'दिति पाठे बहुव्रीहिः। 'वाचकत्वाऽसम्भवा'दिति पाठस्तु युक्त एव। **तृतीयासमास इति।** 'पूर्वसदृशे'त्यनेनेति [illegible] **श्रुताऽध्ययनं**–श्रुतमात्र-स्याऽध्ययनं ग्रहणम्। **निदेशस्थानं**–पित्राद्याज्ञायां स्थितिः। **क्रियावाचीति।** क्रिया-घटितार्थवाचकत्वादिति भावः। **प्रधानत्वाच्चेति।** सन्निहितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। चे-च्छब्दस्त्वत्र पक्षे यथाकथञ्चिद्योजयितुं शक्यते इति भावः। नन्वेवं क्रियावतस्तुल्यत्वेऽपि न क्रियायास्तौल्यमत आह–**क्रियाग्रहणञ्चेति।** तदुपादाने तर्हि किं फलमत आह–**निष्क्रियेति। पक्षद्वयेऽपीति।** पक्षद्वयेऽपि क्रियाग्रहणं क्रियावदुपलक्षणमिति पुत्रेण तुल्यः स्थूलः स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यत्राऽतिप्रसङ्गोद्भावनमिति भावः। **सामर्थ्यादुभयो-रिति।** अत्यन्तभेदे उपमाया असम्भवादिति भावः। नन्वध्ययनादि न तुलया संमित-मत आह–**यथेति। क्रियावाचिन एवेति।** क्रियोपमानत्वयोग्यार्थवाचिन एवेत्यर्थः।

१ अयं पाठः क्वाचित्कः। २'यत्तुल्यं' पा०। ३ तृतीयासमर्थोऽपि' पा०। ४'वाच्यासम्भवात्'पा०।

अथ वा पुनरस्तु 'यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवती'त्येव ॥ ननु चोक्तं-"प्रत्ययार्थोऽविशेषित" इति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति-पुत्रेण तुल्यः स्थूलः, पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति ? ॥

नैष दोषः-'यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवती'त्युच्यते । तुलया च[2] संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥ प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः ॥ कुत एतत् ? ॥ एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितं, वतिना सामाना-

प्र.] क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः, क्रियापदानुपादानात् । अतएव पुत्रादेर्न क्रियावत्त्वप्रतीतिः । स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रिया तुल्या । स्थूलेन यस्तुल्यः स्थौल्येन गुणेन स यातीत्यर्थावगमात् । यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा तदा वतिर्भवत्येव 'स्थूलवद्याती'ति । **अथ वेति ।** पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोऽपि विशेषित इत्यर्थः। **किं पुनरिति ।** उक्तदोषपरिहाराद् द्वयोरपि प्रशस्यत्वादन्यतरप्रकर्षविषयः **प्रश्नः ।** **वतिनेति ।** वतिशब्देन वत्यर्थ उच्यते । तेनायमर्थः-प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याध्याहारेण समर्थनीयम् । 'तेन' 'क्रिये'त्यनयोः पदयोर्भिन्नविभक्तित्वा'त्तुल्यं' 'क्रिये'त्यनयोस्तु पदयोरेकविभक्तिकत्वात्श्रुत्यैव सामानाधिकरण्योपपत्तिः । **अन्ये** तु-वतिप्रत्ययेनैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते-वतिर्भवति स च क्रियावाची । एवञ्च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते ।

अपि चेति । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया साध्यमानस्वभावाऽसत्त्वभूता संभवति । तस्यां वतिर्विधीयमानो विनाऽपि गणपाठेनाऽव्ययसंज्ञां प्रतिपद्यते । यन्न व्येति-लिङ्गसंख्यानुपादानात्तदव्ययमिति अव्ययलक्षणं । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः । क्रियामात्रं चेह वतिनाऽभिधीयत इति तद्विशेषप्रतिपत्तये क्रियाशब्दप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे

उ.] क्रियात्वलाभे दृढतरमानाऽभावात् । एवं हि प्रागुक्ताऽतिप्रसङ्गोऽपि नेत्याह-**न च स्थूलेनेति ।** क्रियावानित्यर्थेऽपि वस्तुतो नाऽतिप्रसङ्ग इत्याह-**अत एवेति ।** क्रियापदाऽनुपादानादेवेत्यर्थः । निदेशस्थानादयो न पुत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । ननु क्रियापदोपादाने तर्ह्यतिप्रसङ्गः स्यादत आह-**स्थूलेनेत्यादि ।** 'स्थौल्येन गुणेने'ति तुल्यपदान्वयि । आतिशायनिकोपपत्तये आह-**उक्तदोषेति ।** ननु सूत्रे वतेर्विधेयतया स्वरूपपरत्वेन कथं क्रियापदेन सामानाधिकरण्यमत आह-**वतिशब्देनेति ।** 'तुल्य'मिति च सूत्रे प्रथमान्तं सामान्ये नपुंसकम् । चेदित्युच्चारणन्तु पूर्वाचार्याऽनुरोधेनेति बोध्यम् ।

अन्ये त्विति । अध्याहारसापेक्षत्वमत्रारुचिः । **मुख्यक्रियेति ।** उपमेयभूतेत्यर्थः। नन्वेवं वतेरेव क्रियार्थत्वे क्रियापदप्रयोगो न स्यादत आह-**क्रियामात्रञ्चेति ।** ननु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽप्यनया रीत्याऽव्ययत्वस्य सुलभत्वात्कथं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे साधकत्वेनाऽस्योपन्यासोऽत आह-**प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे त्विति ।** **भूतपूर्वगतिरिति ।**

१ 'यत्तृतीयासमर्थं' पा० । २ चकारः क्वचिन्नास्ति ।

धिकरण्यं कृतम्। अपि च वतेरव्ययेषु पाठो न कर्त्तव्यो भवति। क्रियाया-मयं भवँल्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां न योक्ष्यते॥ [तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः]॥

तत्र तस्येव ।५।१।११६।

किमर्थमिदमुच्यते ?, न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रित्येव सिद्धम् ?॥

प्र.] तु भूतपूर्वगतिर्वाऽऽश्रयणीया क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत उपलक्षणे क्रियाद्वारकं क्रिया-वतः सादृश्यमाश्रयणीयम्। तत्र गत्यन्तरसंभवे भूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम्। द्वितीये तु पक्षे क्रियावान्प्रत्ययार्थः स्यात्–'ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येते'ति। तथा च लिङ्गसंख्यावदर्थाभिधायित्वा-दव्ययसंज्ञार्थो वतेः पाठः कर्त्तव्यः स्यात्। पाठसामर्थ्याच्च सत्त्ववाचित्वेऽव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः। तदेवं स्थितमेतत्प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया। 'ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येते'त्येवमादौ क्रियावतोः सादृश्यं विवक्षितं न तु क्रिययोरिति प्रत्ययाभावः। उत्तरसूत्रेणापि वतेर्विहितस्याऽसत्त्वभूतार्था-भिधायित्वमिवशब्दस्येव। 'तदर्ह'मित्यनेनापि क्रियायां वतिर्विधीयत इति तदर्थोऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न कर्त्तव्यः। **[तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः]**॥

तत्र। किमर्थमिति। 'तुल्यार्थै'रिति या तृतीया तयैवेवयोगे सर्वविभक्त्यर्था व्याप्ताः। यथा-ब्राह्मण इवाधीते, ब्राह्मणेन तुल्यमधीते। ब्राह्मणमिव पश्यति, ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति। ब्राह्मणेनेवाधीतं, ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेव वैश्याय ददाति, ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याय ददाति। ब्राह्मणादिव वैश्यादधीते, ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीते। ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य

उ.] प्रकृत्यर्थस्येव प्रत्ययार्थस्याऽपि संप्रत्यक्रियारूपस्य भूतपूर्वक्रियारूपस्य ग्रहणं स्यादिति नियमेनाऽव्ययत्वाऽसिद्धिरिति भावः। अत्र पक्षे दोषान्तरमप्याह–**गत्यन्तरेति**। परंतु प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि ब्राह्मणवदधीत इत्यत्रैव स्यान्न तु नृत्यवद्गमनमित्यादौ, गमनपद-वाच्यस्य सत्त्वरूपत्वात्। तस्मात्तत्राऽपि व्याख्यानेन, स्वरितपाठाश्रयेण वा भूतपूर्वस्याऽपि ग्रहणमावश्यकमिति वदन्ति, तन्न, अस्तिक्रियाऽध्याहारेण तत्राऽपि क्रियाया एव तुल्यत्व-मित्यांशयात्। **द्वितीये त्विति**। क्रियावदुपलक्षणत्वमिति पक्षे इत्यर्थः। **क्रियावान्प्रत्य-यार्थः स्यादिति**। क्रियावता क्रियावत एव सादृश्यसम्भवादिति भावः। **पाठः कर्त्तव्यः स्यादिति**। यद्यपि शब्दशक्तिस्वभावेनेदम्परिहर्त्तुं शक्यं, तथाऽपि तद्द्योतनार्थमेव पाठः कर्त्तव्य इत्याशयः। **न तु क्रिययोरिति**। अस्तिक्रियामादाय तु भवत्येव वतिरिति बोध्यम्। अनेन च क्रियावदुपलक्षणत्वपक्षो दुष्ट इति बोधितम्। अत एव 'अध्येतृब्राह्मण-तुल्योऽसौ क्षत्रियोऽध्येते'त्यादावपि न वतिरिति बोध्यम्। ननूत्तरसूत्रविहितवत्यन्तस्य संज्ञार्थं पाठ आवश्यकोऽत आह–**उत्तरसूत्रेणाऽपीति**॥ **[तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः]**॥

तत्र तस्येव। ननु तृतीयासमर्थात्क्रियातुल्यत्वे तेन प्रत्ययोऽनेन तु द्रव्यगुणादि-तुल्ये षष्ठ्याद्यन्तादिति कथं तेन सिद्धिरत आह–**तुल्यार्थैरितीति**। इवयोगे ये सर्वे विभक्त्यर्थास्ते तुल्ययोगे 'तुल्यार्थै'रिति तृतीयया व्याप्ताः–सम्बद्धा इत्यन्वयः। **यथेति**।

१ 'अपि चाव्ययेषु'इति 'अपि चाव्ययेषु वतेः पाठो न' इति च क्वचित्पाठः।

न सिध्यति-तृतीयासमर्थात्तत्र[1] यदाऽन्येन कर्त्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते[2], न च का[3] चिदिवशब्देन योगे तृतीया

प्र.] स्वं, ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वम्। ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते, ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्त्तते इति। तत्र तृतीयया षष्ठीसप्तम्यर्थस्य व्याप्तत्वात्तृतीयान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधास्यते, क्रियाग्रहणं च न करिष्यते, य एव चार्थो मधुरायाँ[4]मिव पाटलिपुत्रे प्राकारा[5] इति स एव मधुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति। तथा देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ताः देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता इति। मधुराशब्देन च तदवयवाः प्राकारा उच्यन्ते देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति **प्रश्नः। न सिध्यतीति**। पूर्वसूत्रेऽवश्यं कर्त्तव्यं क्रियाग्रहणं गवा तुल्यो गवय इत्यादौ प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं, तस्मिन्क्रियमाणे गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययो न प्राप्नोतीति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थे वतिर्विधीयत इत्यर्थः। इवशब्दश्च द्योतकत्वान्न व्यतिरेकहेतुः-गौरिव गवय इति। यथा चशब्दो 'धवश्च खदिरश्चे'ति। तुल्यशब्दस्तु वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेकहेतुर्देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्य इति वा। तत्र दन्तप्राकारादिसम्बन्धोपजनितषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेऽनेन प्रत्ययः।

ननु 'इवे'त्येव सूत्रमस्तु, पूर्वसूत्राच्च तेनेत्यनुवर्त्तिष्यते, तदनुवृत्त्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्यनुमास्यते इत्याशङ्क्याह-**न च का चिदिति।** अयमर्थः-इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्न व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति

उ.] ब्राह्मण इवाऽधीत इत्यादितोऽपि ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यादित इव ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनमित्यादिक्रमेणैव बोध इत्यभिमानः। **पूर्वेण प्रत्यय इति।** अत एव 'पूर्ववत्सन' इत्यादौ पञ्चम्यन्तार्थकाद्वतिर्विधीयते। **न करिष्यत इति।** अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानात्परिहरणीय इत्यर्थः। ननु प्राकारादीनां मधुरादिभिः कथं तुल्यत्वमत आह-**मधुराशब्देन चेति।** भाष्ये-**तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्यय** इत्यस्य-तृतीयासमर्थात्तत्र क्रियातुल्यत्वे प्रत्यय इत्यर्थः। तदेवाह-**यदाऽन्येनेति। क्रियाम्**-तत्सदृशीमित्यर्थः। तदाह-**पूर्वसूत्रे इत्यादि।** नन्विवयोगेऽपि 'तुल्यार्थै'रिति तृतीया सुलभाऽतः 'तत्र तस्ये'ति व्यर्थं, 'तेने'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरत आह-**द्योतकत्वादिति।** समभिव्याहृतस्यैव तदर्थकतेति भेदाऽभाव इत्यर्थः। **व्यतिरेकहेतुरिति।** भेदनिबन्धनषष्ठ्यादिहेतुरित्यर्थः। अपरे तु-इवादिर्यदनन्तरमुपात्तस्तद्गतोपमानत्वस्य, तद्गतसाधारणधर्मसम्बन्धस्योपमानोपमेयभावसम्बन्धस्य च बोधकः। एवञ्च 'चन्द्र इव मुख'मित्यत उपमानचन्द्राऽभिन्नमाह्लादकं मुखमिति धीः। एवञ्चेवार्थस्योपमानत्वस्य विशेषणतया चन्द्रादेश्च विशेष्यतया न तत्रोपपदविभक्तिरिति वाचकत्वेऽपि न दोषः। तदुक्तं भाष्ये-**न च का चिदिवशब्देन योग इति।** तदर्थनिरूपितसम्बन्धे इत्यर्थः। एवञ्च बोधे भेदायेदं सार्थकमिति भावः। एतच्च **न चेति** चेन सूचितम्। तेन ह्यस्य प्रयोजनान्तरत्वं सूचितम्। द्रव्यगुणादितुल्यार्थमि-

१ 'तत्र प्रत्ययः। यदाऽन्येन' इत्येवं क्वचित्पठ्यते। २ उत्पद्यते। ३ 'न च कदाचित्' पा०। ४ अत्र मथुरेति सर्वत्र क्वचित्पाठः। ५ 'प्राकारः' पा०।

विधीयते॥ ननु च सप्तम्यपि न विधीयते॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो-'भवतीवशब्देन योगे सप्तमी'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'देवेष्विव नाम' 'ब्राह्मणेष्विव नाम'-एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥ [तत्र तस्येव]॥

प्र.] नापि तद्योगे शेषविषये ज्ञापयितुमिष्टेति हित्वा तृतीयां विभक्त्यन्तरमाश्रितम्। **ननु चेति।** तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी भवत्येवं तृतीयाऽपि भविष्यतीति भावः। **एवंतर्हीति।** तृतीयाऽनुवृत्त्यैवेवयोगेऽस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति-'शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमी'ति। तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते।

देवेष्विति। देवानामिवेत्यर्थः। नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति। अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं-मधुरायामिव मधुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तात्प्रत्ययविधानम्। किञ्च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात्। एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमितिभाष्यकाराभिप्रायः। तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते, द्वितीयेन स्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति सप्तमी विधीयते। सप्तम्या षष्ठी मा बाधीति 'तस्ये'त्यनेन प्रतिप्रसूयते। महाविभाषाधिकाराद्वा षष्ठी न बाध्यते॥ **[तत्र तस्येव]॥**

उ.] त्यपि 'यदाऽन्येने'त्यादिनोक्तम्। इवार्थस्योपमानविशेषणतयोपमानस्योपमेयेऽभेदाऽन्वयेनोपमेयसमाने षष्ठीसप्तम्यौ स्त एवेति तात्पर्यम्। एतदाशयाऽनभिज्ञ एकदेशी शङ्कते-**ननु चेति।** सिद्धान्त्येकदेश्याह-**एवं तर्हीति।** अन्यथेवार्थनिरूपितसम्बन्धे षष्ठ्या अपि दुर्लभत्वाच्छङ्कोत्तरयोरसङ्गतिः, न हि भवति चन्द्रस्येव मुखमिति। 'देवेष्विवे'त्यस्योपमेयं नामेतीति भाष्यार्थमाहुः। कैयटव्याख्या तु चिन्त्या। अथ कैयटाक्षराणि व्याख्यायन्ते-**यथा च शब्द इति** (३३४पृ.)। इतरसमुच्चयवान्धवस्तथा खदिर इति बोधादिति भावः। **वाचकत्वादिति।** सत्त्वभूतार्थवाचकत्वेन विशेष्यत्वादित्यर्थः। नन्वेवं कथं षष्ठ्याद्यन्तादिवार्थे प्रत्ययोऽत आह-**तत्र दन्तेति।** अयं भावः-वाक्ये प्राकारादिपदाऽध्याहारेणैव बोधः। प्राकारयोरेव च सादृश्यम्। वृत्तौ तु मधुरादिपदानां तत्सम्बन्धिप्राकारादौ लक्षणेति।

ननु तुल्यार्थैरिति सूत्रमस्त्येवेत्यत आह-**इवशब्द इति। असत्त्ववाचित्वादिति।** द्योतकत्वादित्यर्थः। एवञ्च तद्योगे न तत्प्राप्तिरिति भावः। **इष्टेतीति।** किन्तु प्राकारादिजनितव्यतिरेके एव षष्ठीष्टेति भावः। शेषविषये प्राकारादिजनितसम्बन्धे क्रियासम्बन्धाऽभावात्सप्तम्यप्राप्तेरिति भावः। **देवानामिति।** देवानां नामेवेत्यर्थः। **नन्वसतीति।** आधारस्याधेयद्वारैव क्रियान्वय इति नाऽसामर्थ्यम्। परे त्वधिकरणसप्तम्यन्तात्प्रत्ययो नेष्ट एव भगवतः, उपमानमधुरासम्बन्धिप्राकाराऽभिन्नः पाटलिपुत्रसम्बन्धी प्राकार इत्येव बोधः। **भवतीवयोगे सप्तमी**त्यस्योपमानविशेषणे उपमेयविशेषणे चेत्यर्थः। एवञ्च-आवृत्तिर्व्यर्थैव। **देवेष्विवे**त्यस्य-देवेष्विव मनुष्येषु नामेत्यर्थः। **महाविभाषाऽधिकाराद्वे**त्यपि चिन्त्यमेव, तस्यास्तद्धितप्रत्ययाऽन्वयित्वादित्याहुः॥ ११६॥

तदर्हम् ।५।१।११७।

किमर्थमिदमुच्यते–न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रित्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्र[1] यदाऽन्येन कर्त्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते[2], इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्हायां क्रियायामर्हति कर्त्तरि निश्चित-[3]बलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते–'ब्राह्मणवद्भवान् वर्त्तते' 'एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हती'ति॥

प्र.] तदर्हम् । किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते तेन द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्र्यां क्रियायां वतिर्विधीयते–राजानमर्हति वृत्तं, ब्राह्मणमर्हति वृत्तं, राजवद्वर्त्तते, ब्राह्मणवद्वर्तत इति । तत्र राज्ञा तुल्यं वर्त्तते इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः । राजानमर्हतिच्छत्रमित्यादौ क्रियाऽनुवर्त्तनात्प्रत्ययेन न भाव्यम् । 'राजवद्वृत्तमस्ये'त्यादावपि 'तत्र तस्येवे'ति सिद्धो वतिः । 'तेन तुल्य'मित्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायोपात्तम् । इह तर्हि 'राजवद्वर्तते राजे'ति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिरनेन विधीयते ?। अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्त इदानीन्तनानां राज्ञामुपमानानीति सिद्धो वतिरिति **प्रश्नः। न सिध्यतीति।** यदा राजशब्दः सामान्यवचनः, प्रसिद्धविशेषविषयो वा 'राजवदयं वर्त्तते पृथु'रिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः । तथा 'चिच्छेद कृतहस्तव'दिति,–कृतहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्हणं गम्यते न तु सादृश्यम् । **आत्मार्हायामिति ।** द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हा या क्रिया तस्यामित्यर्थः । **अर्हतिकर्त्तरीति ।** अर्हतेः कर्त्तरि क्रियारूपे वृत्तादिक इत्यर्थः । **निश्चितबलाधान इति ।** निश्चित-

उ.] तदर्हम् । ननु पूर्वसूत्रवदक्रियार्थमेतत्स्यादत आह–**इहेति ।** द्वितीयान्तादर्हमित्यर्थे प्रत्ययो भवति, यदर्हं सा क्रिया चेदित्यर्थः। **अर्हमिति** पचाद्यजन्तम्। राजानमर्हतीत्यादेः राजनिष्ठयोग्यतानिरूपकत्वकर्त्रेतद्वृत्तमिति बोधः । एवं तर्हि अर्हणक्रियाकर्त्तृ वृत्तं भवति । एवञ्च राजवृत्ततुल्यमेतद्वृत्तमिति फलति । तदाह–**राज्ञस्तुल्यमिति ।** राजवृत्तेन तुल्यं वर्त्तनमित्यर्थः । क्रियानुवृत्तेः फलं दर्शयति–**राजानमिति ।** राजवद्वृत्तमस्येत्यादौ तृतीयासमर्थत्वाऽभावाद्वृत्तपदार्थस्याऽक्रियात्वाच्च 'तेन तुल्य'मित्यस्याऽप्राप्तेराह–**तत्र तस्येवेति । शङ्कते–इहेति ।** राजपदद्वयमप्येकस्यैव वाचकं, तदाह–**भेदाऽभावादिति ।** सामान्यस्य विशेषाऽनालिङ्गितस्याऽभावादाह–**प्रसिद्धविशेषेति । राजवदयमिति ।** पृथुकर्त्तृकवर्त्तनं पृथुराजयोग्यमित्यर्थः, न तु सादृश्यमिति । तदुक्तं–

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।
उपमानाऽविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥' इति ॥

चिच्छेद कृतहस्तवदित्यस्याऽपि–कृतहस्तयोग्यमेतदीयं छेदनमिति बोधः । एवञ्चाऽयमपि कुशल इति फलति । नन्वात्मार्हायामित्यत्रात्मपदेन क्रियाग्रहणेऽसङ्गतिं मत्वा आह–**द्वितीयान्तेति ।** द्वितीयान्तवाच्यार्थस्यात्मपदेन ग्रहणमिति भावः ।

१ 'तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः' पा० । २ 'उत्पद्यते' पा० । ३ 'निश्चितं बलाधाने' इति पा० ।

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।५।१।११८।

अर्थग्रहणं किमर्थं--नोपसर्गाच्छन्दसि धाताविल्येवोच्येत ? ॥ धातुर्वै शब्दः ॥ शब्दे कार्यस्याऽसम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥ कः पुनर्धात्वर्थः ? ॥ क्रिया ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत–धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति ॥ कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः ?॥ साधनम् ॥

प्र.]स्वार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं **बलाधानं**–पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः। यदा राज्ञः किञ्चन वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादीयते–'राजानमेतदर्हति वृत्तं न त्वराजान'मिति–तदाऽर्थवदेतत्सूत्रम् । यदा त्वेकमेव वस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगेन । तथा चेवशब्दस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते–'राजेवायं राजा युध्यते' 'वैयाकरण इवायं वैयाकरणो ब्रूते' 'त्वमिवत्वं बुध्यस्वे'ति[2] । तथा 'सदृशस्त्वं तवैवे'ति॥

उपसर्गात् । **अर्थग्रहणमिति** । धाताविल्येव धात्वर्थो लभ्यत इति भावः । **धातुर्वै शब्द इति** । तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः। येनाभिप्रायेण प्रश्नस्तमेवाविष्कर्त्तुमाह–**शब्दे कार्यस्येति** । नहि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वाच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुसहचरितोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। अथवा 'धातुर्वै शब्दः, शब्दे कार्यस्ये'त्येकग्रन्थ एवायम् । **उत्तरपदलोप इति** । गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव शब्दस्य लोपः । **धातुकृत** इति । धातुशब्देनाऽत्र धात्वर्थ उच्यते। क्रियाकृतोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः । क्रियया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते, क्रियापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य । बहुव्रीह्याश्रयाचायमर्थो गृह्यते। **धातु**र्धात्वर्थः क्रिया, सा **अर्थः** प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त्तमानादुपसर्गात्स्वार्थे वतिप्रत्ययः । वृत्तिविषये चोपसर्गः क्रियाविशेषे[3] विशिष्टशक्त्याधारे च

उ.] **अर्हतेरिति** । अर्हधातोश्च योग्यतानिरूपकत्वमर्थः। तत्र वृत्तस्य कर्तृत्वम्, ब्राह्मणस्य योग्यताश्रयत्वात्कर्मत्वम् । ननु सर्वेणाऽपि स्वयोग्यक्रियाकरणादीदृशप्रयोगो निष्फलोऽत उक्तं–**निश्चितबलाधान इति** । तद्व्याचष्टे–**निश्चितस्येति** । तदेवोपपादयति–**यदेति** । **तदा नाऽर्थ इति** । तदुक्तम्–**'तदर्हमिति नारभ्यं सूत्रं व्याकरणान्तरे। सम्भवत्युपमाऽत्राऽपि भेदस्य परिकल्पनात् ॥' इति । इदं चिन्त्यम्** । 'त्वमिव त्व'मित्यत्र द्वितीयसदृशव्यवच्छेदप्रतीतिरेव, न तु सादृश्यमिति सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायात् ॥

उपसर्गाच्छ । **धाताविल्येवेति** । वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । 'वाररुचं काव्य'मित्यादौ शब्देऽपि कार्यदर्शनादाह–**न हीति** । **एकग्रन्थ इति** । एकवक्तृको ग्रन्थ इत्यर्थः । लोपविधायकाऽभावादाह—**गम्यमानेति** । ननु धातुकृतोऽर्थः क्रियैवेति पूर्वस्मादविशेष इत्यत आह–**धातुशब्देनेति** । ननु साधनकृता क्रिया, न तु क्रियाकृतं साधनमत आह–**क्रियेति** । धातुशब्दस्य धात्वर्थकृते लक्षणायां बीजाऽभावादाह–**बहुव्रीह्याश्रयाचेति** । **क्रियाविशेषशक्तीति**[3] । क्रियाविशेषनिरूपितशक्त्याधार इत्यर्थः । क्वचित्तु

१ 'कार्यस्यासम्भव इत्यर्थे कार्यम्' इति पा०। २ 'त्वमिवबुध्यस्व'पा०। 'युद्धयस्व'पा०।
३ 'क्रियाविशेषशक्त्याधारे' इति नागेशाभिमतः पाठः ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ साधनेऽयं भवँल्लिङ्गसंङ्ख्याभ्यां योक्ष्यते–उद्गतानि उद्गतः। निगतानि निवत इति ॥

॥*॥ स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं। स्त्रीवत् पुंवदिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ इमौ नञ्स्नञौ 'प्राग्भवना'दित्युच्येते[2], तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् ॥

नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत' इति—यदयं 'स्त्रियाः पुंव'दिति निर्देशं करोति॥ एवमपि 'स्त्रीव'-दिति न सिध्यति ॥ योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ [उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे] ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ।५।१।११९।

॥*॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ इमौ नञ्स्नञौ 'प्राग्भवना'दित्युच्येते[3], तौ विशेषविहितौ- सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम् ॥

॥*॥ वावचनं च[4] ॥*॥ वावचनं च[4] कर्त्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नञ्स्नञावपि यथा स्यातां,–स्त्रीभावः–स्त्रैणं। पुंभावः–पौंस्नमिति।

प्र.] द्रव्ये वर्त्तत इति तस्यार्थे विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गाऽसंख्यस्य विधीयमानाऽव्ययसञ्ज्ञा न प्रवर्त्तते। **साधन**शब्देनाऽत्र शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितम्। **उद्गतान्युद्गत इति**। पुंस्त्वमत्र नपुंसकप्रसङ्गे च्छान्दसम्। **वत्युपसङ्ख्यानमिति**। वतिप्रत्यये विधीयमान इत्यर्थः। **इमौ नञ्स्नञाविति**। प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य पूर्वस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ बाधकौ, ततो वत्यर्थे वतिरुपसङ्ख्यायते। तेन चोपसङ्ख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणाऽर्थान्तरे सावकाशौ नञ्स्नञौ बाध्येते। **योगापेक्षमिति**। 'स्त्रीपुंसाभ्या'-मिति योगो वत्यर्थे न प्रवर्त्तते इत्यस्यार्थस्य 'पुंव'दिति ज्ञापकमित्यर्थः। **[उपसर्गाच्छन्द]**॥ **तस्यभा। वावचनं चेति**। अन्यथाऽर्थान्तरे सावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसङ्ख्यानविहिताभ्यां

उ.] 'क्रियाविशेषे विशिष्टशक्त्याधारद्रव्ये चे'ति पाठः। तत्र **क्रियाविशेषे**–उद्गमनरूपे, तन्निरूपितशक्त्याधारद्रव्ये चेत्यर्थः। ननु साधनं शक्तिरिति पर्यायौ तत्कथं लिङ्गादियोगोऽत आह–**साधनशब्देनेति**। ननु 'वतेरुपसङ्ख्यान'मित्यनेन विहितो वतिः सर्वार्थे स्वार्थे एव वा स्यादत आह–**वतिप्रत्यये इति**। ननु नञ्स्नञावप्यर्थमादाय सामान्यौ, वतिरपि प्रकृतिमादायेति कथं बाध्यबाधकभावोऽत आह–**प्राग्भवनादिति**। **तान्सर्वानिति**। तत्तद्रूपेणेत्यर्थः। **[उपसर्गाच्छन्दसि]**॥ ११८॥

तस्य भावस्त्व। ननूपसङ्ख्यानसूत्राभ्यामुभयोः सिद्धौ वावचनं व्यर्थमत आह–

---

१ 'किं प्रयोजनं कृतं भवति'पा०। २ 'दित्युच्यते'पा०। ३ 'दित्युच्यते'। ४ चकारःक्वचिन्नास्ति।

॥*॥ अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् ॥*॥ **अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत्। तद्यथा-इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवत्येवमाभ्यामपि भविष्यति ॥**

नैवेश्वर आज्ञापयति नाऽपि धर्मसूत्रकाराः पठन्तीमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति ॥ किं तर्हि? ॥ 'आ च त्वा'दित्यस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति, न चैतावत्राभ्यन्तरौ ॥

एतावप्यत्राऽभ्यन्तरौ॥ कथम्?॥ 'अपवादसदेशा अपवादा भवन्ती'ति॥ एतच्चैव न जानीमः-अपवादसदेशा अप्यपवादा भवन्तीति?॥

प्र.] विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतल्भ्यां[1] बाधः स्यात्। **अपवादसमावेशाद्वेति।** वाशब्दः पूर्वोक्तवचनव्यावृत्त्यर्थः। वावचनं न कर्त्तव्यमपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः। यथा प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौ समाविशत एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः। **नैवेश्वर इति।** ईश्वरभयाद्विरुद्धमप्यनुष्ठीयते। **नापीति।** तेषां हि वचनमदृष्टेऽर्थे प्रमाणम्। एतेन दृष्टाऽदृष्टार्थाऽभाव उक्तः। **यत्नादिति।** नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो न व्याप्रियते, 'आ च त्वा'दित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमा त्वसंशब्दनान्नञ्स्नञोरसंनिधानात्। **एतावप्यत्रेति।** प्राग्भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात्त्वतलापवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः। **एतच्चैव न जानीम इति।** विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात्। तत्राऽधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम्। यदा तु प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयते यथोद्देशं वा परिभाषाऽऽश्रीयते तदा नास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम्। तथा च 'ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति पूर्वविप्रतिषेधो विधियथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेव संभवति न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने।

उ.] अन्यथेति। ननु युक्तिवचनयोः समत्वाऽभावाद्विकल्पार्थो वाशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह-**वाशब्द इति।** निपातानामनेकार्थत्वात्त्वर्थो वाशब्द इति भावः। **पूर्वोक्तवचनं**-'स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलो'रित्येतत्। **ईश्वरो-राजा।** 'ब्रह्मणस्त्व' इत्येतत्पर्यन्तं त्वतलोरधिकार इत्या च त्वादित्यस्याऽर्थः।

नन्वस्य विधित्वादिमनिजादिसमानदेशत्वमसिद्धमत आह-**प्राग्भवनादिति।** अधिकारत्वादिति भावः। ननु नदीस्रोतोन्यायेनाऽधिकारे निश्चिते 'एतच्चैव न जानीम' इत्ययुक्तमत आह-**विध्यधिकारेति।** एवञ्च विधित्वस्याऽपि सम्भवान्न जानीम इत्युक्तिः-न निश्चिनुम इत्यर्थिकेति भावः। **प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थञ्चेति।** भवनात्प्राक्तनोऽर्थो यत्रयत्र सन्निहितस्तत्रतत्र परिभाषापक्षेऽप्युपस्थानादित्यर्थः। **यथोद्देशं वेति।** 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञा'वित्यनेन तौ विधाय 'प्राग्भवना'दित्यंशो नञ्स्नञनुवृत्त्याऽर्थनियमार्थतया परिभाषात्वेन व्याख्येय इति भावः। **ण्यादय इति।** दित्यदित्यादिसूत्रविहिता ण्यादयः। प्रतिसूत्रमनुवृत्तौ हि उपस्थितिसामर्थ्यादेव बाधसम्भव इति तस्याऽऽनर्थक्यमिति भावः। **यथोद्देशेति।** इदञ्चिन्त्यमितीको गुणवृद्धी इत्यत्र निरूपितम्। विधित्वमेव तूचितं, सर्वतस्तस्य

---

१ 'त्वतलाभ्यां' पा०।

अपि च कुत एतत्–एतावप्यत्राभ्यन्तराविति, न पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा ?॥ एवं तर्हि वक्ष्येति–आ च त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं–'नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवती'ति ॥

॥ * ॥ तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ **तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति–'अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने'। ये नो भावास्ते नो भावाः–पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति** ॥ * ॥ सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने–तस्मिन् गुणे वक्तव्ये–**

प्र.] न पुनरिति। कार्यकालपरिभाषापक्षेऽपि प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम्। तत्र यदि तावद्भाव इत्यर्थनिर्ज्ञानमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते–'तस्यभावस्त्वतलौ' 'स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञा'विति, तदाऽस्मिन्प्रदेशे संनिधानादाचत्वादित्येतस्मात्सूत्रात्पूर्वौ नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यन्तरौ। अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा 'ब्रह्मणस्त्व' इत्येतस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः–तथापि नाभ्यन्तरौ। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'त्यत्र तु प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात्प्रकृत्यन्तरेण तस्याऽसम्बन्धात्कर्मणि नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम्। **एवं तर्हीति।** 'च'शब्देन यत्नेन समावेशः सिध्यति। एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते। **अभिप्रायादिष्विति।** अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावान्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानाद्ग्रहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः। **ये नो भावा इति।** अस्माकं येऽभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भवन्तीत्यर्थः। भवन्तीति भावाः। 'भवतेश्चेति वक्तव्य'मिति कर्त्तरि णः। **यस्य गुणस्येति।** गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स

उ.] लघुत्वात्। अभ्युपेत्याऽपि परिभाषात्वं भाष्ये दूषणाऽन्तरमाह–**अपि चेति।** तद्व्याचष्टे–**कार्यकालपरिभाषापक्षेऽपीति।** 'अर्थनिर्ज्ञानमात्र एवे'ति पाठे निर्ज्ञानमपि ज्ञानमेव, सामान्यतो ज्ञानं वा। अत एवाऽग्रे 'विज्ञाने'त्युक्तं,–विशिष्टज्ञानेत्यर्थकं। तत्तत्प्रकृत्याद्यपवादाद्याकाङ्क्षानिवृत्त्यनन्तरमन्यस्मरणाऽवकाशः। **उपयोगो**–लक्ष्यम्। ननु कर्मणि तयोरुपस्थित्याऽभ्यन्तरत्वमत आह–**गुणवचनेति।** भावशब्दोऽस्त्यभिप्रायवाची, यथा 'अयम्भाव' इति। पदार्थमात्रेऽपि यथा–'विचित्रा भावशक्तय' इति। अस्ति च शृङ्गारादिस्थायिसञ्चारिषु–'स्थायीभावः, 'सञ्चारीभाव' इति। [घञन्तस्तु] कर्तृवर्जितकारके च। 'यस्य चभावेने'त्यादौ धात्वर्थवचनः। प्रवृत्तिनिमित्तवाची चेत्यभिप्रायेणाह भाष्ये–**अभिप्रायादिष्विति।** तद्व्याचष्टे–**अनाश्रितेति।** 'येनो भावा' इति भाष्येण 'भाव'शब्दस्याऽभिप्रायवाचित्वे लौकिकः प्रयोगः प्रमाणत्वेन दर्शितः। अभिप्रायभवनमेव दर्शयति भाष्ये–**पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति।** ननु घटत्वमित्यादौ त्वाऽनापत्तिः नाऽयं गुणप्रवृत्तिनिमित्तकोऽत आह–**गुणशब्देनेति।**

१ 'वक्ष्यते आचत्वात्' पा०। २ 'चकारकरणे' पा०। ३ 'तस्यभावादित्यभिप्रायादिषु' पा०। ४ 'भोजने' इति क्वचिन्नास्ति। ५ 'पौत्रैश्चेष्टन्ते' इति, 'पुत्राः पुत्रैः पठन्ति' इति च पा०। ६ 'येप्रियाः'।

प्रत्ययेन भवितव्यं, न चाऽभिप्रायादीनां भावाद्द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्त्तते ॥

प्र.]सर्व इह गृह्यते । 'यस्य भावा'दित्येतावत्युच्यमाने **पुत्रस्य भावा**त्पितरि पितृशब्दप्रवर्त्तनात्पितृत्वमिति पुत्रेभावप्रत्ययः स्यात्, पुत्रत्वमिति च पितरीति,–गुणग्रहणम् । **भावात्**–विद्यमानत्वादित्यर्थः । **द्रव्य**शब्देन विशेष्यभूतस्सत्त्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते । तस्मिन्द्रव्ये शब्दनिवेशः–शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य–शब्देन वाच्यस्याऽवाच्यस्य वा–भावात्स त्वतलाद्यभिधेय इत्यर्थः । तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः–रूपत्वमिति । ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा,–तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः, गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे । अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणिनि वर्त्तन्ते न तु परिमाणमात्रे, तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः । षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः । गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः । तथा हि–अर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते,–यो गोशब्दः स एवार्थ इति,–ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत् । द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः । समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं सम्बन्धं नाभिदधति तथापि सम्बन्धिनि वर्त्तमानाः सम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः सम्बन्धे भावप्रत्ययः । तथा च–'राजपुरुषत्व'मिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते । 'पाचकत्व'मिति क्रियाकारकसम्बन्धः । 'औपगवत्व'मिति–अपत्यापत्यव-

---

उ.]न तु नैयायिकादिसम्मत एवेति भावः । **विद्यमानत्वादिति** । बुद्धावित्यादिः । तान्त्रिकद्रव्यग्रहणे रूपत्वमिति भावप्रत्ययाऽनुपपत्तिरत आह–**द्रव्यशब्देनेति** । विशेष्यभूतत्वस्य क्रियायामपि सत्त्वात्तद्व्याचष्टे–**सत्त्वभावापन्न इति** । लिङ्गसङ्ख्यादिविशेष्यभूत इत्यर्थः । **प्रवृत्तिः** । 'तद्बोधनार्थ'मिति शेषः । **वाच्यस्येति** । इदञ्च 'विशिष्टे शक्ति'रिति मते, 'धर्मे एव शक्ति'रिति मते च । व्यक्तिमात्रं पदार्थ इति मत आह–**अवाच्यस्य वेति** । तत्र तत्र शब्दे प्रवृत्तिनिमित्तानि स्पष्टप्रतिपत्तये दर्शयति–**तत्र ये इति** । **सामान्ये**–रूपत्वादौ । गुणिवृत्तित्वमुपपादयति–**अभेदेति** । **सामान्ये**–गुणगतशुक्लत्वादिजातौ । **नित्यं परिमाणिनोति** । परिमाणं चतुर्द्धा,–अणु महद्ध्रस्वं दीर्घञ्चेत्यादावण्वादयः शब्दा अण्वादिवृत्तौ लाक्षणिका बोध्याः । **भिन्नवर्णेति** । उच्चारणभेदेन भेदं वर्णानां मन्यते, औपाधिकभेदेन वा । **जातिमात्रेति** । 'जात्याख्याया'मिति सूत्रात्तद्वाचिता बोध्या । **अध्यस्यत इति** । अनादिलोकपरम्परयेत्यर्थः । अध्यासमेव दर्शयति–**यो गोशब्दः स एवार्थ इति** । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोश्च सर्वत्राध्यासिकं तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति भावः । **केवलमिति** । जातिगुणप्रवृत्तिनिमित्तकशब्देषु यथा केवलौ जातिगुणौ वाच्यौ, आश्रयस्य त्वाक्षेपादिना लाभस्तथा नाऽत्र, सम्बन्ध्यनालिङ्गितसम्बन्धभानाऽभावादिति भावः । **सम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमिति** । राजसम्बन्धज्ञानादेव पुरुषे राजपुरुषपदप्रवृत्तिरिति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । एवं नामवाच्यक्रियया भेदस्यैव प्रतीतेस्तत्र सम्बन्धज्ञानादेव शब्दस्य प्रवृत्तिः । जातिगुणयोस्तु स्वरूपज्ञानादेवेति

किं पुनर्द्रव्यं के गुणाः ?[1] ॥ **शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा**[2] **गुणास्ततोऽन्य-**

प्र.] त्सम्बन्धः । केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति, तन्मतेऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः । उक्तश्च–'समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाऽव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य' इति । **रूढिशब्दा** गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः । एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति । **अभिन्नरूपाः**–शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति न तु सम्बन्धे । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽयमित्यभिसम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेदसम्बन्धस्य न्यग्भावाद्गुणवचनेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाऽभेदेनैव गुणिनोऽभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थोत्पत्तिरित्याख्यायते। **अव्यभिचरितसम्बन्धात्**–सतो भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः । नहि सद्वस्तु सत्तासम्बन्धं व्यभिचरतीति सत्तासम्बन्धानपेक्षणान्न सम्बन्धे प्रत्ययः । राजपुरुषयोस्तु सम्बन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति ततः सम्बन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात्सत्सु सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्त्वयोः सम्बन्धः समवायाख्यः । 'धवखदिरत्व'मिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये । 'कुत्व'मित्यादौ सञ्ज्ञास्वरूपे सञ्ज्ञिष्वध्यस्ते[3] प्रत्ययः । अन्ये तु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध इत्याहुः ॥

किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः **प्रश्नः । शब्दस्पर्शेति ।** एत-

उ.]भावः । **क्रियाकारकसम्बन्धः**–कर्तृत्वादिरूपः । 'पाचकपदं पाकसम्बद्धकर्त्तरि शक्त'मिति–शक्तिग्रहात्कृत्स्वेकार्थीभावाङ्गीकारात् । न चैषां क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यवहाराऽनापत्तिः; क्रियासम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इत्येव तदर्थात् । क्रियापदञ्च सम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दमात्रोपलक्षणं, तेन 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति'रित्यस्य न हानिरिति बोध्यम् ।

केचिदिति । 'गोत्रञ्च चरणैः सहे'त्यनेन तस्यापि जातित्वबोधनादिति तद्भावः । तथा च 'जात्याख्याया'मिति सूत्रे औपगवादयोऽप्युदाहृता भाष्यकैयटयोः । **जातावेवेति ।** सम्बन्धस्याऽभावात् । जातेस्तु व्यक्त्यभेदेनैव भानमिति न तत्सम्बन्धस्याऽपि प्रतीतिरिति भावः। **जातितद्वतोरिवेति** दृष्टान्तः। **भेदसम्बन्धस्य**–तन्मूलकसम्बन्धस्येत्यर्थः। **न्यग्भावादिति ।** नीलोत्पलमित्यादावपि तन्न्यग्भावेन तदुत्तर'त्व'प्रत्ययेन नीलरूपमुत्पलत्वं चोच्यत इति बोध्यम् । ननु 'पटस्य शुक्ल' इतिवद्भेदविवक्षायां मत्वर्थीयोऽपि तेभ्यः स्यादिति वार्त्तिकमते सम्बन्धाऽभिधानमेव स्यादत आह–**लुग्विधानद्वारेणेति । न हीति ।** 'सत्'पदं हि सत्ताऽभेदेनैव बोधकं, न तु सत्तासम्बन्धेन । शतृप्रत्ययस्तु कर्तृत्वारोपेणोपपाद्य इति भावः । **तस्मात्सर्वेष्विति ।** सत्पदार्थेष्वित्यर्थः । क्वचित्तु 'सत्सु सर्वेष्वि'त्येव पाठः । **जातिसमुदाये इति ।** तस्याऽनुद्भूताऽवयवभेदत्वविवक्षयैकवचनम्, उद्भूताऽवयवभेदत्वे तु द्विवचनादिकमपि बोध्यम् । **संज्ञिष्वध्यस्ते इति ।** शब्दार्थयोरभेदाऽध्यवसायाज्ज्ञातिवद्विशेषणतया भासमाने इत्यपि बोध्यम् । तदभेदज्ञानादेव हि तत्र

१ 'के पुनर्गुणाः' पा० । २ 'रसरूपशब्दस्पर्शगन्धाः' इति पा० । ३ 'संज्ञिन्यध्यस्ते' पा० ।

द्रव्यम् ॥ किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यत् ? ॥ गुणस्याऽयं भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन् [1]ख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति ॥

[2]अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं, न ह्यन्यदुपलभ्यते । पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नाऽन्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते ॥

प्र.] च्चोपलक्षणं–पराश्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वात्। विशेष्यस्य सर्वनाम[3]प्रत्यवमृश्यस्य द्रव्यत्वेन तत एतदुक्तं भवति,–यथा शब्दादय आश्रिताः संसर्गिणो गुणा एवमन्योपि जात्यादिधर्मो गुण इति। **किं पुनरन्यदिति**–भेदावगतिहेतुप्रमाण-प्रश्नः। **अयमिति**। तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेण लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थ आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः। **न ह्यन्यदिति**। असत्यपि भेदे लोके भेदव्यवहार-दर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चयः। न च रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, रूपादि-सन्निवेशमात्रे घटादिव्यवहारात्। **पशोः खल्वपीति**। उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्य-स्याऽनुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्त इति भावः। **पर्णशते न्यस्तस्येति**। बहुधा विभक्त-

---

उ.] कादिशब्दप्रवृत्तिरिति तस्य प्रवृत्तिनिमित्ततेति भावः। **इत्याहुरिति**। शब्दार्थयोर्भेद-वादिमत इदम्। वाचकत्वमेव सम्बन्धस्तज्ज्ञानाद्वाचकत्वग्रहाऽसम्भव इत्यत्राऽरुचिः॥ 'नानात्वं' 'सहत्वं' 'यौगपद्य'मित्यादौ 'नाना'शब्दोऽसहभूते, 'सह'शब्दः सहभूते वृत्तौ वर्त्ततेऽतोऽसहभावादौ प्रत्यय इति बोध्यम्। एवञ्च यज्ज्ञानादर्थे शब्दस्य प्रवृत्तिः स प्रत्ययार्थः। प्रकृतिरर्थपरैव। प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन च तच्छक्यम्। बोधस्तु समभिव्याहारा-द्विशिष्यैव, तथैवाऽनुभवात्, वार्त्तिकस्वारस्याच्च, शक्तताऽवच्छेदकञ्च त्वतल्त्वादीत्यादि बोध्यम्। **भेदप्रतिपत्त्यर्थ इति**। 'स्त्रिया'मिति सूत्रभाष्योक्ते 'गुणसमूहो द्रव्य'मिति मते समूहसमूहिनोर्भेदाऽभावादिति भावः। भाष्ये–**ततोऽन्यदिति**। प्रत्येकाऽतिरिक्त-समूहरूपमित्यर्थः। **एतदुक्तमिति**। 'शब्दे'त्यादिभाष्यं संसर्गिभेदकपरमिति तात्पर्यम्। 'ततोऽन्यद्द्रव्य'मित्युक्ते पुनरन्यत्वाऽनन्यत्वविषये प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह–**हेतुप्रमाणेति**। तेभ्योऽन्यद्द्रव्यमिति प्रमाणसिद्धं वोताऽनन्यदिति प्रमाणसिद्धं वेति प्रश्नभाष्यार्थ इति भावः। भाष्ये–**गुणस्याऽयम्भावादिति**। **अयम्**–वार्त्तिककारः। **कुर्वन्**–वदन्।

ननु तद्वाक्याऽवगतेऽर्थे प्रमाणं पृच्छन्तम्प्रति तद्वाक्यस्यैव प्रमाणत्वेनोपन्यासोऽयुक्तो-ऽत आह–**तात्त्विकेति**। एवञ्च त्वदीयोऽयम्प्रश्नो निर्विषय इति भावः। **लोकप्रसिद्ध-मिति**। लोकव्यवहारार्थे शास्त्रे लोकप्रसिद्धपदार्थस्यैवाश्रयणं युक्तमिति भावः। वास्तव-भेदस्तु नास्त्येवेति तात्पर्यम्। **असत्यपीति**। यथा मृद्धटयोर्वास्तवभेदाऽभावेऽपि लोके 'मृदो घट' इति भेदव्यवहार इत्यर्थः। एवञ्च भ्रान्तलोकव्यवहारेण कथं शास्त्रार्थनिर्णय इति भावः। **न च रूपादीति**। एवञ्चाऽनुपलब्धिप्रमाणेनाऽन्यत्वाऽभावनिश्चय इत्यर्थः।

अनुपलब्धिप्रमाणमेव द्रढयति भाष्ये–**पशोरिति**। **तद्व्याचष्टे–उपलब्धीति**। एवञ्च विविक्ततया ग्रहणाऽभावादसत्त्वनिश्चय इत्यर्थः। उपलब्धिलक्षणं प्रमाणमेव सत्त्वनिश्चाय-

---

१ 'व्याख्यापयति' पा०। २ अन्यच्छब्दादिभ्यो' पा०। ३ 'सर्वनाम्ना' पा०।

अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं तत्त्वनुमानगम्यम्। तद्यथा,–ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिह्रासौ, ज्योतिषां गतिरिति ॥

कोऽसावनुमानः ?॥ इह समाने वर्ष्मणि परिणाहे चाऽन्यत्तुलाग्रं

प्र.] स्येत्यर्थः। एतेन भागानां परस्पराव्यवधानेन व्यवधानस्याऽनुपलब्धिकारणस्याऽभावः प्रतिपादितः। नन्ववयवविभागात्संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात्। एवं तर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदाऽनुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोऽस्तु। **अनुमानगम्यमिति।** यद्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपगतं, रूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात्, तथापि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः। प्रत्यक्षापलापिनं प्रति प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासम्भवात्सामान्यतोदृष्टमनुमानमुपन्यस्यते–**ओषधिवनस्पतीनामिति।** भाष्यकारवचनाज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न भवति। ओषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वको देशविशेषसम्बन्धो दृष्ट इति वनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासु दृष्टानां कालान्तरे देशविशेषसम्बन्धदर्शनादुपचयापचयानुमानम्। **ज्योतिषां गतिरिति।** गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमश्वादीनामुपलभ्याऽऽदित्यादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम्। **कोऽसावनुमान इति।** अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देन हेतुरुच्यते। **समान इति। वर्ष्म**–उच्छ्रायः। **परिमाणं**–पारिमाण्डल्यम्। क्वचित्परिणाह इति पाठः। **परिणाहः**–पारिमाण्डल्यमेव। **अन्यत्तुलाग्रमिति।** तुल्याग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं, गुरुत्वभेदात्। गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादि-

उ.] कम्, उपलब्धिलक्षणात्प्रमाणात्प्राप्तस्य प्राप्तसत्त्वनिश्चययोग्यस्याऽनुपलम्भादसत्त्वनिश्चय इत्यर्थः। **एतेनेति।** भागानां मेलने हि तत्कृतव्यवधानादनुपलब्धिः सम्भाव्यत इति भावः। **एवन्तर्हीति।** अतिरिक्तद्रव्यस्य तन्नाशस्य च कल्पनाऽपेक्षयाऽनन्यत्वं लब्धमिति भावः। **विलक्षणेति।** 'रूपं' 'रस' इत्यादितो विलक्षणरूपवद्रसवदित्यादिद्रव्यरूपपदार्थविषयप्रत्ययेत्यर्थः। **विप्रतिपन्नमिति।** पुरुषप्रतीतेर्भ्रान्तत्वसम्भवादिति भावः।

सामान्यतो दृष्टमिति। 'द्रव्यं गुणेभ्योऽन्यत्, विशेषवत्त्वात्, यद्यतो विशेषवत्तत्ततोऽन्यत्, यथा लोहकार्पासे परस्परस्मात्'। यदि प्रत्येकं द्रव्यत्वं स्यात्, उच्छ्रायविस्तारयोः साम्यात्तयोरेकत्वापत्त्या तुलाग्रादिविशेषाऽनुपपत्तेः। प्रत्येकाऽतिरिक्तस्य तत्तद्गुणविशेषघटितगुणसमूहरूपस्य नानागुरुत्वादिभिरधिकगुरुत्वादिमत्त्वेन भाष्यप्रदर्शितविशेषसिद्धिरित्यतिरिक्तसमूहरूपद्रव्यसिद्धिरिति भाष्याऽभिप्रायः। **भाष्यकारेति।** द्रव्यप्राधान्यविवक्षयेत्याशयः। 'कुड्यादीनामुपचयाऽपचयपूर्वक' इति पाठः। 'ओषध्यादीना'मित्यपपाठः। तेषामपि पक्षत्वेन भाष्ये उपन्यासात्। येऽश्वादिक्रियायाः प्रत्यक्षत्वं मन्यन्ते, तन्मतेऽप्यनुमानविषयत्वं 'ज्योतिषां गते'रिति तदुपन्यासः। प्रमाणवाच्यनुमानशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंस्त्वाऽनुपपत्तेराह–**अनुमीयतेऽनेनेति।** प्रकृते को हेतुरिति भाष्याक्षरार्थः। **पारिमाण्डल्यं**-विस्तारः। ननु तुलाग्रस्य भेदाऽभावादाह–**नामोन्नामेति।** नमनोन्नमनेत्यर्थः। **गुरुत्वभेदादिति।** तद्भेदश्च समवायिकारणभेदाऽधीन इति द्रव्यमतिरिक्तं

भवति लोहस्याऽन्यत्कार्पासानां। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् । तथा–कश्चित्स्पृशन्नेव च्छिनत्ति कश्चिल्लम्बमानोऽपि न च्छिनत्ति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् । तथा–कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद्द्वाभ्यामपि न करोति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् ॥

अथवा यस्य—गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु[1] तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यम् ॥

किं पुनस्तत्त्वम् ?॥ तद्भावस्तत्त्वम्। तद्यथा–आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति, 'आमलकं' 'बदर'मित्येव भवति ॥

अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं–गुणसंद्रावो द्रव्यमिति ॥

प्र.] व्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः। **विशेष इति**। तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेद इत्यर्थः। **स्पृशन्नेवेति**। खड्गादिः। **लम्बमानोऽपीति**। कार्पासादिः। **व्यपवर्गमिति**। विभागम्। **तत्त्वमिति**। एकाकारबुद्धिः। निमित्तत्वमित्यर्थः। यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च 'तदेवेदमामलक'मिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत, अस्ति च भिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्तिस्तस्मादस्ति रूपाश्रयो द्रव्यम्। एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम्। ये तु पाकज-

---

उ.] सिध्यति। भाष्ये–**तद्द्रव्य**मित्यस्य तदाश्रयो द्रव्यमिति भावः। अत्र वदन्ति–एवं हि रूपादिसमवायिकारणतयैव द्रव्यसिद्धावेतत्पर्यन्तधावनवैफल्यापत्तिः। किञ्चाऽतिरिक्तस्यैकगुरुत्वाश्रयस्याऽभावेऽपि दशगुञ्जाभिरल्पगुञ्जाभ्योऽधिकाभ्यश्च नामोन्नामोऽनेकगुरुत्वैरेव दृष्टः, तद्वदत्राऽपि तैरेव द्रव्याऽनतिरिक्तैस्तदुपपत्तौ न तदतिरिक्तद्रव्यसिद्धाविदं मानम्। किञ्चैवं पटादौ सूत्रादिभ्योऽधिकगुरुत्वाद्युपलम्भापत्तिः। तस्माद्**यत्कृतो विशेष** इति भाष्यस्य कार्पासादधिकगुरुत्वसमूहकृतो विशेषः, तत्समूहो द्रव्यमित्यक्षरार्थः। एवञ्च तुल्यन्यायाद्रूपादिसमूह एव द्रव्यम्। प्रत्येकञ्च गुणत्वमिति द्रव्यगुणयोर्भेदसिद्धौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदोपपत्तिरिति भावः। किञ्च तेषामेव प्रत्येकं द्रव्यत्वेऽनेकद्रव्यप्रतीत्यापत्तिरिति। एवञ्चाऽयुतसिद्धरूपादिपरमाणुरूपाऽवयवाऽनुगतः समूहो द्रव्यमतो वनादेर्न द्रव्यत्वम्। स्पष्टञ्च 'स्त्रियामि'ति सूत्रे भाष्ये उक्तं–'द्रव्ये च भवतः कः सम्प्रत्ययः ?, गुणसमुदायो द्रव्य'मिति। तथा तपरसूत्रेऽपि भाष्ये–'कं च प्रत्यवयवो गुणः ?' समुदाय'मितीति दिक्।

नन्वत्र पक्षे आमलकादौ पाकेन पूर्वरूपादिविनाशे तत्तद्घटितसमुदायस्याऽपि नाशात्तदेवेदमामलकमिति प्रतीत्यनापत्तिरिति चेन्न, केषाञ्चिद्गुणानां नाशेऽपि बहोर्गुणसमुदायस्य सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः। तदेवाह–**अथ वा यस्येति**। 'सद्भावा'दिति शेषः। यस्याऽवयवसमूहस्य सद्भावादित्यर्थः। कैयटस्तु वैशेषिकादिनयाऽनुसारेण भाष्यं व्याचक्षाणः–कथं 'स्त्रिया'मिति सूत्रस्थभाष्येण न विरुध्यत इति चिन्त्यम्; कथं च 'किं पुनर्द्रव्यम्, के गुणा' इति प्रश्नस्य न निर्दलतेति च चिन्त्यम्। **तन्मतेनेति**। ते हि व्यक्तिविषयामेव प्रत्यभिज्ञां मन्यन्ते। **ये त्विति**। ते हि परमाणुपर्यन्तद्रव्यनाशे परमाणुष्वेव पाकज-

---

१ 'प्रादुर्भावात्सुतत्त्वं' पा०।

यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यया उत्पद्यन्ते[1] किमियता सूत्रेण ?,-एतावद्वक्तव्यं-'षष्ठीसमर्थाद्गुण' इति ॥ 'षष्ठीसमर्थाद्गुण' इतीयत्युच्यमाने[2] द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः-अत्रापि प्राप्नोति ॥ [नैष[2] दोषः। (किङ्कारणम्?)॥ गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्त्तते-तद्यथा,-द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुरिति[2]]॥ अस्ति द्रव्यपदार्थकः,-तद्यथा-'गुणवानयं देश' इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि[3] च वर्त्तन्ते। अस्त्यप्रधाने[4] वर्त्तते, तद्यथा-यो यत्राऽप्रधानं[5] भवति[6] स आह-'गुणभूता वयमत्रे'ति। अस्त्याचारे वर्त्तते,-तद्यथा-'गुणवानयं ब्राह्मण' इत्युच्यते यः सम्यगाचारं करोति। अस्ति संस्कारे वर्त्तते। तद्यथा-संस्कृतमन्नं 'गुणव'दित्युच्यते ॥ अथवा सर्वत्रैवाऽयं गुणशब्दः समेष्ववयवेषु वर्त्तते। तद्यथा-द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। चर्चागुणान्क्रम-

---

प्र.] रूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भश्चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदेऽपि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम्। जातेश्चाधारो द्रव्यं,ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद्द्रव्यमन्तरेण जात्युपलम्भाभावाद्द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः। **अन्वर्थमिति**। अर्थान्विताद्द्रव्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः। **गुणसंद्राव इति**। संद्रूयते-सङ्क्रम्यते-आश्रीयते इति संद्रावः। 'समि युद्रुदुवः इति घञ्। गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः। **किमियतेति**। 'यस्य गुणस्य भावा'दित्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः। **द्विगुणा रज्जुरिति**। विषयप्रदर्शनमात्रमेतत्। रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणे त्वतल्प्रसङ्गः। कथं प्रसङ्ग इत्याह **गुणशब्दोऽयमिति**। क्वचित्तु पाठः-'नैषदोषो गुणशब्दोऽय'मिति। तत्रायमर्थः-यतोऽयं गुणशब्दो बह्वर्थस्ततो 'यस्य गुणस्य भावा'दित्यस्मिन्न्यासेऽतिप्रसङ्गो न भवति, गुणशब्देन विशिष्टस्य गुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्। **अथवेति**। पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः। **त्रिगुणमध्ययनमिति**। पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात्। **चर्चागुणाः**-पदविच्छेदगुणाः। पदक्रमाध्यायी 'द्विगुणमधीत' इत्युच्यते।

उ.] रूपाद्युत्पत्तौ पुनः पूर्ववद्द्रव्यारम्भं वदन्ति। **जातेश्चाधारो द्रव्यमिति**। यद्यपि गुणोऽपि जात्याधारस्तथापि प्रकृताऽभिप्रायेणेदम्। **गुणानामाश्रय इति**। समूहस्य भेदकल्पनयैव चाऽश्रयत्वव्यवहारोऽपीति भावः। एवञ्च 'गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जलि'रिति **योगभाष्येण** न विरोध इति मञ्जूषायां निरूपितम्। भाष्ये-**षष्ठीसमर्थाद्गुणे इति**। 'तस्य गुणे'इति वक्तव्यमिति भावः। ननु 'द्विगुणा रज्जु'रित्यत्र गुणशब्देनैवाऽभिधानादुक्तार्थानामिति न्यायेन षष्ठीसमर्थाऽभावेन च प्रत्ययाऽनुत्पत्तिरत अह-**विषयेति**। **कथम्प्रसङ्ग इति**। पराश्रयस्य भेदकस्य गुणपदार्थत्वादिति भावः। **क्वचित्त्विति**। तद्रहितपाठ एव युक्तः, अत्र पाठेऽर्थसामञ्जस्याऽभावादित्याहुः। संहितामधीत्य यः पदान्यधीते तदीयमध्ययनं द्विगुणमित्युच्यते। ते अधीत्य यः क्रममप्यधीते तस्य त्रिगुणम्। संहिताऽध्ययनकालेऽपि

---

१ 'उत्पाद्यन्ते' पा०। २ अयं पाठो न सार्वत्रिकः। ३ 'शस्यानि' पा०। ४ 'अप्राधान्ये' पा०। ५ 'प्रधानो'। ६ 'भवती'ति क्वचिन्नास्ति।

गुणांश्चाऽपेक्ष्य भवति[1] न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च ॥

यद्येवं 'गुणवदन्न'मिति गुणशब्दो नोपपद्यते, न ह्यन्नस्य रूपादयो[2] गुणाः समा भवन्ति ॥ नाऽवश्यं वष्मंतः परिमाणत एव वा साम्यं भवति ॥ किं तर्हि ? ॥ युक्तितोऽपि । आतश्च युक्तितो-यो हि मुद्गप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेन्नाऽदो युक्तं स्यात् । यदि तावददेरन्नं नादोऽत्तव्यं स्यात्, अथाऽनितेरन्नं-नाऽदो जग्ध्वा प्राण्यात् ॥

शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति,-शुक्लत्वं शुक्लतेति ॥ किं पुनः

प्र.] **न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्चेति**। वेदान्तरसंहितां वेदान्तरपदानि वाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते। अध्ययनक्रमभेदादेकस्याऽध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात्। यद्यपि क्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति तथापि युक्तितः साम्योपपत्तिः। 'गुणवानयं देश'इत्यत्रापि गोसस्यादयो युक्तितः समा देशावयवत्वाद्गुणा उच्यन्ते। गवादीनां देशावयवत्वमुपचरितं। गुणभूतावयवमित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः। 'गुणवानयं ब्राह्मण' इत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाची गुणशब्दः। युक्तितश्चाचारस्य साम्यम्। **यद्येवमिति**। यथा 'द्विगुणा रज्जु'रित्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यं न तथाऽत्रेति **प्रश्नः**। **युक्तित इति**। अर्थक्रियायां यद्योग्यं तत्सममित्यर्थः। **यदि तावदिति**। युक्तितः साम्याभावेऽन्नमेव तन्न स्यात् कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः। तदेवं षष्ठीसमर्थाद्गुण इत्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गाद्यस्य गुणस्य भावादित्याश्रयितव्यम्। अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति-**शुक्लादिष्विति**। 'पटस्य शुक्ल' इति व्यतिरेकदर्शनाद्गुणमात्रवचनाः शुक्लादयः। 'पटस्य शुक्लत्व'मित्यादौ गुण एव त्वतलादिप्रत्ययो दृश्यते न च गुणे वर्त्तमानानां तेषां गुण एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा **प्रश्नः**। गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः, किन्तु 'पटस्य शुक्लत्व'-मिति पटेन सम्बन्धाभावप्रसङ्गः। **वर्त्यभावादिति**। वर्त्तनं वर्त्तो वृत्तिरित्यर्थः। वर्त्तो-

उ.] नान्तरीयकतया पदाऽध्ययनसत्त्वादाह-**पदविच्छेदेति**। भाष्ये-**'चर्चागुणा'**नित्यादेः 'समा'नित्यादिः। **पदक्रमाध्यायीति**। पदानां क्रमेण विच्छेदेनाध्यायीत्यर्थः। भाष्ये समाऽवयवेषु वृत्तौ युक्तिमाह-**न संहितेति**। अस्य'विषमा'नित्यादिः। तद्व्यनयन्नाह-**वेदान्तरेति। अध्ययनक्रमभेदादिति**। अध्ययनविषयवर्णाऽनुपूर्वीभेदादित्यर्थः। **युक्तित इति**। बोध्यमानपदस्वरूपभेदाभावादिति भावः। **युक्तितः समा इति**। देशस्य समा अवयवा इत्यर्थः। तदाह-**देशाऽवयवत्वादिति**। 'समानदेशाऽवयवत्वा'दिति पाठेऽवयवाऽन्तरेण तुल्ययतया देशाऽवयवत्वादित्यर्थः। ननु तेषां देशाऽवयवत्वं कथमत आह-**गवादीनामिति**। यथा देशाऽवयवोऽर्थक्रियाकारी तथा गोसस्यादिकमपीत्यर्थः। **युक्तितः**-ब्राह्मणव्यवहारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः। ननूक्तरीत्या युक्तितः साम्यादेव 'गुणवदन्न'मित्यादयः प्रयोगा अत आह-**यथेति। अर्थक्रियायामिति**। सा च प्रकृते भोजनरूपा। ननु गुणिपरेषु शुक्लादिषु गुण एव वर्त्ती, गुणपरेषु तद्गतजातिरिति किमुच्यते 'वर्त्यभावा'दित्यत

१ 'भवती'ति क्वचिन्नास्ति'। २ 'सूपादयो' पा०।

कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोऽपि,–वृक्षत्वं वृक्षतेति ?॥

अस्त्यत्र विशेषः,–उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणञ्च। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥ इमेऽपि तर्हि उभयवचनाः ॥ कथम् ? ॥ आरभ्यते मतुब्लोपो–'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्भवती'ति । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥ डित्थादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति–डित्थत्वं डित्थता । डाम्भिट्टता[1] डाम्भिट्टत्वमिति ॥ तत्रापि—कश्चित्प्राथमकल्पिको डित्थो-डाम्भिट्टश्चेति ॥ तेन कृतां क्रियां गुणान्वा[3] यःकश्चित्करोति स उच्यते—डित्थत्वं त एतड्डाभिट्टत्वं त एतत्। एवं डित्थाः कुर्वन्त्येवं डाम्भिट्टाः कुर्वन्ति ॥

यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भिट्टश्चतस्य वर्त्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ यथैव तस्य कार्थंचित्कः प्रयोग एवं वृत्तिरपि भविष्यति ।

प्र.]स्मिन्नस्तीति वर्त्ती प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादित्यर्थः। **न पुनर्वृक्षादय इति** । तेऽपि जातिमात्रवचनास्ततो जातौ प्रत्ययाऽप्रसङ्गः । **द्रव्यं चाहुरिति** । विशिष्टजातियुक्तमित्यर्थः । **गुणं चेति** । जातिलक्षणम् । **यतो द्रव्यवचना इति** । यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्ज्ञातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः । **आरभ्यते मतुब्लोप इति**। वृक्षादयो जातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः । नहि यथा 'पटस्य शुक्ल' इति व्यतिरेको दृश्यते तथा 'धवस्य वृक्ष' इति । तत्र गुणद्रव्ययोर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुप्श्रवणनिवृत्त्यर्थो लुगारम्भः । **डित्थादिष्विति** । डित्थादयो यदृच्छाशब्दा अर्थगतं न किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते, पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त्तनात् । **तेन कृतार्थमिति** । डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्य डित्थशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।

कार्थंचित्क इति । विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थे ठक्प्रत्ययः । शब्दस्वरूपमर्थोऽध्यस्याऽयं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः क्रियते। ततः शब्दस्वरूपासङ्गाद्यथा डित्थशब्दस्याऽर्थे प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेऽर्थेऽध्यस्ते प्रत्यय इत्यर्थः। **अन्ये** तूत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्कौमारा-

---

उ.]आह–**पटस्य शुक्ल इति। पटेन सम्बन्धाऽभावेति** । प्रकृत्यर्थस्य पटेन सम्बन्धे च सापेक्षत्वाद्वृत्त्यभावप्रसङ्ग इति भावः । ननु यथा वृक्षशब्दे मतुब्लोपं विनैव जातिविशिष्टद्रव्यमाह, तथा शुक्लादयोऽपि गुणविशिष्टं द्रव्यं वक्ष्यन्तीति किं मतुब्लोपेनेत्यत आह–**वृक्षादय इति** । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दबोध्यजातेः स्वाश्रयेणाऽभेदविवक्षैवेति भावः । अत्रत्यं तत्त्वं प्रागेवोक्तम् । ननु तत्राऽपि शब्दरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यत आह–**डित्थादय इति** । भाष्ये–**तत्राऽपि कश्चिदिति** । 'तत्रापी'त्यस्योत्तरमाहेति शेषः । 'कश्चि'-दित्यादि 'इती'त्यन्तं वार्त्तिकोक्तमुत्तरम्। तद्व्याचष्टे–**तेन कृतामित्यादि। शब्दस्वरूपमर्थेऽध्यस्येति** । तादात्म्याऽध्यासोऽत्र बोध्यः । तदेवाह–**अयं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः क्रियत इति । यथा डित्थशब्दस्येति** । अन्यथा शब्दान्निर्विकल्पकाऽभावेन, निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहाऽभावेन च प्रयोग एव न स्यादित्यर्थः ।

---

१ अयं पाठः क्वाचित्कः । २ 'अत्रापि' पा० । ३ 'गुणं वा' पा० ।

॥ * ॥ यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने ॥ * ॥

किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते ? ॥ एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः[1] ।-यद्वा[2] सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति तदभिधाने

प्र.] व्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति । यद्दर्शनादवस्थान्तरेऽपि स एवायं डित्थ इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः ।

यद्वेति । पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः । इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाऽभेदापेक्षो विकल्पः । **किमेभिरिति** । भावशब्दत्रयस्याऽर्थभेदं पृच्छति । **एकेनेति** । भवन्तीति भावाः शब्दाः । 'भवतेश्चे'ति वक्तव्यमिति कर्त्तरि णः । **द्वाभ्यामिति** । स च द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपः । अत्र तु करणसाधनो घञ् । तत्र शुक्लस्य भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्त्तमानस्य भावो गुणसमवायिसामान्यं, तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणे भवति प्रवर्त्तत इत्यर्थः । द्रव्ये तु वर्त्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावः । तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्त्तमानस्य जातिर्भावो, राजपुरुषशब्दस्य सम्बन्ध इत्यादि बोद्धव्यम् । **स्वेनार्थेनेति** । शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन **भवन्ति**-तत्र वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । वाच्योऽर्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करणत्वम् । **स तेषामर्थ इति** । यत्तदोर्नित्याऽभिसम्बन्धाद्यस्मादित्य-

---

उ.] जात्यतिरिक्तपदार्थे विशेष्यताप्रकारतयोः सावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः । अन्ये त्वेवं व्याख्याने घटादिपदसदृशत्वादस्य कथञ्चित्पदप्रयोगाऽसामञ्जस्यमतो व्यक्तेरेव प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयेन भानमिति शक्तिग्रहप्रयोगयोरुपपत्तिः । एवं प्रकारस्य चाऽन्यत्राऽदृष्टत्वात्**कथञ्चि**दित्युक्तिः समञ्जसा । एवञ्च प्रकारताविशिष्टा व्यक्तिस्त्वप्रत्ययार्थ इत्याहुः । **जातिमिच्छन्तीति** । एवाऽत्राऽतिप्रसङ्गवारणाय'आकृतिग्रहणे'त्यादिपरिभाषा स्वशास्त्रे आश्रिता । पूर्वन्यासादत्र पक्षे विशेषमाह-**पूर्वत्र लक्षणे इति । शब्दस्वरूपेत्यादि** । यदा गोशब्दो गोत्वमात्रवचनस्तदा शब्दस्वरूपे, डित्थादयोऽपि शब्दस्वरूपे उदाहरणं । गुणिवाचकेभ्यः शुक्लादिभ्यो गुणे । गुणवचनेभ्यस्तद्गते सामान्ये इत्यर्थः । गवादिभ्यश्च सामान्ये । **शब्दाऽभिधायिभ्यः**-शब्दस्वरूपमात्रपरेभ्यः । गोत्वमित्यादौ गोशब्दसम्बन्धी धर्म इत्यादिप्रकारेण बोधः । नन्वर्थभेदे विकल्पोऽयुक्तः, एकार्थानां विकल्पादत आह-**प्रकृत्यर्थभेदेऽपीति । भवन्तीति** । उच्चारणविषया भवन्तीत्यर्थः । **द्विविध इति । वाच्यो**-विशेष्यरूपः । **प्रवृत्तिनिमित्तम्**-प्रकाररूपम् । अयमत्र वार्त्तिकार्थः-सर्वे शब्दाः **स्वेन** अर्थेन-वाच्येन करणेन यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्ताद्भवन्ति-वाच्यार्थबोधनाय प्रयोगं प्राप्नुवन्ति स प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽर्थस्तेषां शब्दानां भावः । अतस्तदभिधानेऽर्थाच्छब्दपरेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः । प्रथमभावशब्दस्य शब्दपरतायां 'यद्वा सर्वे भावा' इत्यादिनोक्तं लक्षणं यादृशं सम्पद्यते तदनुवदति-भाष्ये-**यद्वा सर्वे शब्दा इति** । नन्वर्थस्य शब्दभवने कथं

---

१ एतद्वार्त्तिकस्थैरित्यर्थः । २ तदेवं निष्पन्नं वार्त्तिकार्थमाह-**यद्वेति** ।

वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यं । नैवमन्यत्र भवति । नहि 'तेन रक्तं रागा'दित्यत्र शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते ॥ शब्देऽसम्भवादर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥ तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यं सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग' इति ? ॥ * ॥ उक्तं[2] वा ॥*॥ [उक्तं वा]

प्र.] पेक्षते । यस्मात्-यत्प्रवृत्तिनिमित्तात्स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थः । एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो दर्शितः । **नैवमन्यत्रेति** । अन्यत्र शब्दार्थसम्बन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते । न तु शब्दसम्बन्धीत्यर्थः । अत्रोत्तरं-**शब्देऽसम्भवादिति** । शब्दसम्बन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते । कषायादिशब्देन रागाद्यसम्भवात्ततः शब्दार्थसम्बन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते । इह तु शब्दस्य तदर्थस्येव भावसम्बन्धसम्भवात्तद्वाचिनी कामचारात्प्रकृतिराश्रीयते । तथा हि-शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति । गोत्वसम्बन्धाच्च गौर्द्रव्यम् । एवं शुक्लशब्दस्याऽपि द्रव्ये वर्त्तमानस्य गुणो भावः । तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्त्तनात् । गोत्ववशाच्च गोशब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम् । 'नानात्वं' 'यौगपद्य'मित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्ययः । उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिभ्यां पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः । **तत्तर्ह्यन्यतरदिति** । 'यस्य गुणस्य भावा'दिति वा, 'यद्वा सर्वे भावा'

उ.] कारणत्वमत आह-**अर्थप्रत्यायनायेति** । **प्रवृत्तिनिमित्ततयेति** । प्रवृत्तिनिमित्ते[3] न शक्तिरित्यभिप्रायः । **सम्बन्ध इति** । प्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपः । प्रकृतिश्चाऽत्र पक्षे शब्दस्वरूपपरा । प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतावत्त्वम् ।

भाष्ये शङ्कते-**नैवमन्यत्रेति** । **अन्यत्र**-अर्थे । क्वचिदपि लक्ष्ये एवंप्रकारो न भवतीत्यर्थः । **यथा हीति** । गुणादेर्द्रव्यभावत्वं तद्वृत्तिधर्मत्वात् । **तद्वशात्**-गुणवशात् । **तद्**-द्रव्यं । **शुक्लं**-तद्व्यपदेशवत् । एवं **गोत्वसम्बन्धाद्-द्रव्यं** गौः-तद्व्यपदेशवत् । अतो गुणादेर्द्रव्यभावत्वम् । एवं तत्तच्छब्दानां द्रव्ये वृत्तौ तेषामेव निमित्तत्वादौपचारिकं शब्दधर्मत्वमिति शब्दभावोऽपि स इति भावः । **परे** तु संज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्ताऽनङ्गीकारेऽपि प्रत्ययोपपादनायेदम् । अयं भावः-शब्दस्य योऽर्थो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्ताऽन्यतररूपस्तद्वाचकत्वं प्रत्ययस्य । तत्र 'घटत्व'मित्यादौ जात्यादिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं तदर्थः । 'डित्थत्व'मित्यादौ त्वन्यस्याऽसम्भवाद्विशेष्यभूतोऽर्थ एव त्वाऽर्थः । एवञ्च डित्थडित्थत्वशब्दयोः पर्यायता । ईदृशे स्थले एव प्रकृतिः शब्दपरा 'त्व'स्य साधुत्वाय कल्पते । एवञ्च 'कुत्व'मित्यादेः कवर्ग इत्यादिरेवार्थः । तत्र 'कुत्वं कस्मान्न भवती'त्यादौ कुत्वशब्दार्थकुशब्दस्य प्राप्त्यभावात्तस्य स्वार्थाश्रये लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् । किञ्चैवं 'डित्थत्व'मित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाऽभावः । किञ्च सर्वत्र प्रकृतेर्लक्षणायां न मानम् । 'डित्थत्व'मित्यादौ तु प्रकृतिप्रत्ययार्थाऽनुपपत्त्या तत्कल्पनम् । **शब्देऽसम्भवादि**त्यादेरयमर्थः,-यथा तत्र शब्देऽसम्भवादर्थेन रक्ते प्रत्ययास्तथैतद्विषये डित्थत्वादावर्थस्य भावेऽसम्भवात्प्रकृतेः शब्दपरत्वं

१ वाशब्दः क्वचिन्नास्ति । २ 'उक्तञ्च' पा० । ३ 'प्रवृत्तिनिमित्तरूपः' पा० ।

किमुक्तम् ? ॥ * ॥ अनभिधानादिति ॥ * ॥ **अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥**

॥ * ॥ त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥ **त्वतल्भ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्' । त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात् । त्वतलोरवकाशः–भावस्य वचनं प्रतिषेधस्याऽवचनम्–ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मणता ॥ नञ्समासस्यावकाशः-प्रतिषेधस्य वचनं भावस्याऽवचनम्–अब्राह्मणः । अवृषलः ॥ उभयवचने उभयं प्राप्नोति–अब्राह्मणत्वम् । अब्राह्मणता । नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥**

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । नाऽत्र त्वतलौ प्राप्नुतः ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति,-यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते ॥

नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यादेव ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति,-यावता ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते ॥

प्र.] इति वेत्यर्थः । **अनभिधानादिति ।** न हि गोत्वमश्वत्वमित्याद्युक्तेऽभिप्रायाद्यवगम्यते किं तु जात्यादीत्यर्थः । तत्र भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसम्बन्धिनि शब्दसम्बन्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादय इति स्थितम् । **त्वतल्भ्यामिति ।** न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसम्बन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाऽऽद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति । तलि तु लित्स्वरेण मध्योदात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते । **यावता ब्राह्मणशब्द इति ।** प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याद्ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्या-

---

उ.]क्त्वाऽर्थे वाच्य एव भावप्रत्ययः । सम्भवे त्वर्थपरायाः प्रकृतेः शब्दबोध्यप्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्यय इत्याहुः । गुणसमुदायस्य द्रव्यत्वेऽपि तत्तच्छब्दस्वभावात्क्वचिद्गुणः क्वचित्प्रकारः इतरे विशेष्या इति निमित्तत्वरूपसम्बन्धस्य न हानिः । भाष्ये–**तत्तद्यन्यतरदिति ।** क्तादिपदानां ककारादिवृत्तिधर्म्मान् कत्वादीनुपलक्षणीकृत्य 'यः शुक्लवासाः स देवदत्त' इत्यादाविव शक्तिग्रहो बोध्य इत्याहुः । वार्तिकद्वयलभ्यमर्थं सूत्राक्षरैः साधयति–**तत्र भवत्यनेनेति ।** पूर्वविप्रतिषेधारम्भे फलं दर्शयति–**न ब्राह्मणस्येति ।** युगपदुभाभ्यामेकार्थीभावविवक्षायामित्यर्थः । **त्वतलोः कृतयोरिति ।** ततः समासस्त्वाद्यन्तेन, एकदेशद्वारकं च सामर्थ्यं त्वाद्यन्तेनापि नञ इति बोध्यम् । उपसर्जनस्यैव सापेक्षत्वे वृत्त्यभावेन ब्राह्मणपदार्थस्य यथोपसर्जनत्वं तथा दर्शयति–**प्रत्ययार्थस्येति ।** ननु ब्राह्मण-

---

१ अयं वार्त्तिकांशो भाष्यत्वेन सर्वैरहो ! ज्ञातः ।

प्रधानमत्र तदा ब्राह्मणशब्दः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्याऽपि समासः ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं—'नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थ'-मिति वक्ष्यति तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

॥*॥ वा छन्दसि ॥*॥ वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः। 'निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते अपशुतां गौः। अयोनित्वाय। अशिथिलत्वाय। अगोतामनपत्यताम्'॥भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्-'अयोनित्वाय' 'अशिथिलत्वाये'ति। इदं त्वयुक्तम्—'अपशुता'मिति। न ह्यसौ समासभावमाशास्ते[1] ॥ किं तर्हि? ॥ उत्तरपदाभावमाशास्ते—न पशोर्भावः [पशुर्माभूवम्][2] इति ॥*॥ नञ्समासादन्यो भाववचनः

प्र.] दप्रधानस्य सापेक्षत्वे सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोरप्रसङ्गः। **प्रधानमत्रेति**। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य। यथा 'राजपुरुषोऽभिरूप' इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येवं भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः।

इदं तर्हीति। न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धे 'त्वतल्भ्या'मिति वचनं नियमार्थम्,—'त्वतलोरेव कर्त्तव्ययोः पूर्वं नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यये' इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राग्भवति पश्चान्नञ्समासः। न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधनात्। ततश्च सति शिष्टत्वादप्रथिमेत्यादौ नञ्स्वरो भवति। अशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति। यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात्ततो 'न नञ्पूर्वा'दिति प्रतिषेधात्ष्यञोऽप्रसङ्गादशौक्ल्यमित्यादि न सिध्येत्।

वाच्छन्दसीति। छन्दोविषये क्वचित्पूर्वं त्वतलौ पश्चान्नञ्समासः, क्वचित्तु विपर्ययः। **अयोनित्वायेति**। प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे सति नञ्स्वरो भवति। **भवेदिदमिति**। अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपत्प्राप्तिः। **नह्यसौ समासभावमिति**। समासशब्देन समासाऽर्थो जात्यन्तरयुक्तं वस्तूच्यते। तद्भावमसौ नाशास्ते—'**अपशुः**—पशुसदृशो भूयास'मिति। **किं तर्हि—उत्तरपदाभावमिति**। उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याऽभावमाशास्ते-पशुर्मा भूवमिति। ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि 'वा छन्दसी'ति वचनेन सिध्यति[3]। न पशोर्भाव इति—भावस्य नञ्सम्बन्धात, पशोरसम्बन्धात्॥

उ.]भिन्न इति बोधादुत्तरपदार्थोऽप्रधानमेवेत्यत आह—**उत्तरपदार्थेति**। आरोपितो ब्राह्मण इति बोध इति भावः। **राजपुरुषोऽभिरूप इति**। 'राज्ञः सुन्दरोऽश्व' इत्यर्थे राजसुन्दरोऽश्व इतिवच्चेत्यपि बोध्यम्। नन्वनेन वचनेनाऽन्यभावप्रत्ययस्य पूर्वं प्रवृत्तिः कथं बोधयितुं शक्याऽशब्दार्थत्वादत आह—**न्यायेनैवेति**। **तत्र व्यवस्थार्थमिति**—भाष्यस्य तत्राऽन्यत्वे प्रतियोगिसमर्पणार्थमित्यर्थः। एवश्चैतन्नियमसिद्धार्थाऽनुवाद एव स इति भावः। 'तद्व्यवस्थार्थ'मिति पाठे तदर्थलाभार्थमित्यर्थः। कैयटस्वरसस्त्वत्रैव पाठेऽर्थे च। दूषणान्तरमप्याह—**यदि तु पूर्वमिति**। ननु समासत्वाऽऽशासनस्य क्वापि न सत्त्वमत आह—**समासशब्देनेति**। **पशोरिति**। पशोर्नञाऽसम्बन्धादित्यर्थः॥ [**तस्यभावस्त्व**] ॥

१ 'समासाभाव'मिति पा०। २ अयं पाठः क्वाचित्कः। ३ 'सिद्ध्यति' पा०।

स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ * ॥ नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन[1] ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ।' स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थञ्च । स्वरार्थं तावत्-अप्रथिमा अम्रदिमा । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्-अशौक्ल्यम् । अकार्ष्ण्यम् ॥

आ च त्वात् । ५।१।१२० ।

किमर्थश्चकारः ? ॥ अनुकर्षणार्थः,-त्वतलावनुकृष्येते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्,-प्रकृतौ त्वतलावनुवर्तिष्येते ॥ अत उत्तरं पठति-॥*॥ आ च त्वादितिचकारकरणमपवादसमावेशार्थम् ॥*॥ आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते । [किंप्रयोजनम्][2]॥ 'अपवादसमावेशार्थम्' । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम्-आ त्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो

प्र.] आ च त्वात् । वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलौ मा बाधिषातां, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम् । किमर्थश्चकार इति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात्सूत्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तम् ?, नैतदस्ति, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसन्दिग्धैः[3] सन्दिग्धतदर्थोपस्थानौ त्वतलौ बाध्येयातामिति सूत्रमवश्यं कर्त्तव्यम् । किञ्चाऽसत्यस्मिन्सूत्रे त्वतलोरुत्तरस्मिन्ननुवृत्तिर्दुर्ज्ञाना, उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशान्निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याद्भावे विधानादाकाङ्क्षाया अभावात् । अनुकर्षणार्थ इति । अन्यथा विधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । प्रकृताविति । विधेयमन्तरेणाऽवध्युपादानस्यानर्थक्यादेव साकाङ्क्षत्वात्प्रकृतौ त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः । अपवादसमावेशार्थमिति । नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते । इमनिच्प्रभृतिभिरिति । असति चकारे प्राक्त्वादर्थे त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यान्न त्वपवादेन समावेशः । चशब्दात्सोऽपि भवतीति भावः । नैतदस्तीति । 'आ त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भवत' इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादैः समावेशः।

उ.] आ च त्वा । 'ब्रह्मणस्त्व' इत्यन्तं त्वतलावधिक्रियेते इति सूत्रार्थः । तत्फलमाह-वक्ष्यमाणैरिति । इमनिजादिभिरपवादैरित्यर्थः । गुणवचनादिभ्य इति । येभ्य एव कर्मणि ष्यञादयो विहितास्तेभ्य एव त्वतलावपि कर्मणि यथा स्यातामित्येतदर्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । सन्दिग्धतदर्थोपस्थानाविति । सन्दिग्धं तत्तत्सूत्रोपात्तप्रकृतिनिमित्तमुपस्थानं ययोरित्यर्थः । एतत्सूत्राऽभावे गुणवचनादिसूत्रेऽपि सम्बन्धो दुर्घट इत्याह-किञ्चेति । ननु तेषामाकाङ्क्षाऽभावेऽपि त्वतलाकाङ्क्षयैव सम्बन्धः स्यादत आह-त्वतलोरपीति । विवरिष्यत इत्यस्य-वार्तिकस्य व्याख्यास्यतीत्यर्थः । नन्वा त्वादित्येव स सिद्धोऽत आह-असतीति । इत्ययमेवार्थ इति । 'प्राग्दीव्यत' इत्यादावर्थानामेवा-

---

१ 'पूर्वविप्रति' पा० । २ अयं पाठः क्वापि न दृश्यते । ३ 'अनुवृत्तेः' पा० ।

भविष्यति ॥ इदन्तर्हि प्रयोजनम्-आ त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्येते[1] ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजम्-आ त्वादित्येव आ त्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतो यतश्चोच्येते[1] ॥ इदन्तर्हि प्रयोजनम्-आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्,-आ त्वादित्येव-आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतो यत्र चोच्येते[1] ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्-आ त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां, यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मिन्विशेषेऽन्यः[2] प्रत्यय उत्पद्यते ॥ किं कृतं भवति ? ॥

प्र.] **आ त्वाद्याः प्रकृतय इति ।** गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः। **ताभ्यश्चेति ।** कर्मणीति भावः । अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः । **यतश्चोच्येते इति ।** अनेन चशब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते । 'यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्ताविमनिजादिभिश्च बाधितौ ततोऽपि यथा स्याता'मित्येवमर्थश्चशब्दोऽन्यथा कर्मणि त्वतल्विधानस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात् । **एतदपि नास्तीति ।** आ त्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्चशब्देनेत्यर्थः । **आ त्वाद्येऽर्था इति ।** जातौ बहुवचनम् । कर्मण एकस्यैवाऽर्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमर्थः-यद्यवधिमत्यः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदाऽपवादैः समावेशः सिध्यति, प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य । गुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वतलोर्विधानं न सिध्यति । तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेण कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते, चकारेण तु भावे अपवादैः समावेश्येते । **यत्र चोच्येते इति ।** भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधावित्यर्थः । **एतदपीति ।** अर्थान्प्रकृतींश्चाऽविशेषेणावधिमत्त्वेनाऽपेक्ष्य त्वतल्विधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः । **के चित्तु**-प्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमन्यथा व्याचक्षते । तत्त्वयुक्तम् । प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य सम्बन्धाऽयोग्यत्वात् । तस्माद्गुणवचनेत्यतः प्रभृति प्राक्त्वाद्या विशेषप्रकृतयस्ताभ्य एव प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः, आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारात् । भावे तु प्राक्तदेतस्मात्सूत्रादूर्ध्वं याः प्रकृतयस्ताभ्यः । पूर्वसूत्रेण तु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सिद्धान्तः । **यस्याश्चेति ।** प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ

उ.] ऽवधिमतां दर्शनादिति भावः । **आ त्वाद्याः प्रकृतय इति ।** लक्ष्याऽनुरोधादेवं विश्वास्यत इति भावः । **गुणवचनेति ।** 'आ त्वाद्याः प्रकृतयोऽप्राप्तत्वतल्कास्ताभ्य' इत्यर्थादिति भावः । **सूत्रार्थ इति ।** सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । **आ त्वात्प्रकृतीरिति ।** अप्राप्तत्वतल्का इत्यर्थे मानाऽभावादिति भावः । **जाताविति ।** 'कर्मणां बाहुल्या'दिति वक्तुं युक्तम् ।

न सिध्यतीति । प्रतिप्रसवाऽपेक्षया विधित्वस्य गुरुत्वात्, उभयरूपत्वस्यैकवाक्येऽलाभाच्चेति भावः । ननु यत्रोच्येते तत्र विधानं व्यर्थमत आह-**भावविशेषेति । अर्थानिति ।** अवधिसजातीयत्वस्य क्वाऽप्यभावेन विनिगमनाविरहादिति भावः । **अन्यथा व्याचक्षत इति ।** 'आ त्वाद्येऽर्थास्तत्रे'त्यस्य 'प्रातिपदिकमात्रादिति शेष' इत्यादिरीत्येत्यर्थः । **प्रकृत्य-**

१ 'श्चोच्यते' पा० । २ 'रेतस्मिन्विषये प्रत्यय उत्पद्यते' पा० ।

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसङ्ख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ॥ [आ च त्वात्]॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः।१२१।

कस्याऽयं प्रतिषेधः ? ॥ त्वतलोरित्याह ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ,-अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणतेति ॥ अत उत्तरं पठति- ॥ * ॥ न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रियते[1] ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते, न[2] च तत्र का चिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते ॥

तदन्तविधिना प्राप्नोति॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते॥ यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति-'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो य'गिति ॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्-'पत्यन्ताद्यग्भवति, नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्ने'ति॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः-'उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवती'ति॥ नेष्यते, त्वतलावेवेष्येते,-अविद्यमानाः पृथवोऽस्य अपृथुः, अपृथोर्भावः-

प्र.]त्वतलोर्बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्येते। प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्च नञ्स्नञावपि भावे भवतोऽन्यथा 'प्राग्वते'रित्येव वक्तव्यं स्यात्। वत्यर्थे हि नञ्स्नञ्भ्यां 'पुंव'दिति लिङ्गान्न भाव्यम्। [आ च त्वात्]॥

न नञ्पूर्वा। कस्यायमिति। प्रतिषेध्यस्यानुपादानादनन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेधस्याऽनिष्टत्वात्प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह-त्वतलोरिति। 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति मन्यते। उत्तरस्य प्रतिषेध इति। अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः। परिगणिताभ्य इति। पृथ्वादिप्रभृतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिताभ्यः। यत्र तर्हीति। एतच्चोपलक्षणम्-'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वु'ञित्येतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गः। यद्येतावदिति। अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात्पत्यन्तसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः स एवोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते। एवं तर्हीति। अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र तदन्तविध्य-

उ.]न्तरेणेति। निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः। नन्वेवं भावे नञ्स्नञौ न स्यातामत आह-प्राग्भवनादिति। एतेन तद्वार्त्तिकशेषभूतं वावचनमपि प्रत्याख्यातम्। [आ च त्वात्]॥

न नञ्पू। ननु त्वतलोरुपस्थितत्वात्कस्येति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह-प्रतिषेध्यस्येति। ननु प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वादभावज्ञानस्य कथमुत्तरस्य प्रतिषेधः। अत एवोत्तरप्रतिषेधं 'नेड्वशी'त्यादौ प्रतिषेध्योपादानमत आह-अधिकारादिति। परिगणनस्याऽदर्शनादाह-पृथ्वादीति। ननु पत्यन्तविषयकनिषेधेन कथं हायनान्तादिविषये सिद्धिरत आह-अत्र प्रदेशे इति। ननु नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेस्तत्सत्ताज्ञापनेऽपि कथमस्य सार्थक्यमत आह-अत्र प्रदेशे प्रतिषेधेति। इमनिजादीनामपीति। तथा च तद्विषये तदन्तविधिर्ज्ञाप्यत इति

१ 'प्रतिषेधो वक्तव्यः' पा०। २ 'न च काचित्तत्र नञ्पूर्वा' पा०।

अपृथुत्वम्, अपृथुतेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः–'उत्तरो भावप्रत्ययोऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति ॥ नैवेष्यते, त्वतलौ[1]वेवेष्येते,–परमः पृथुः[2] परमपृथुः, परमपृथोर्भावः–परमपृथुत्वम्, परमपृथुता ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः–'उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थं'मित्युक्तं[3] तदुपपन्नं भवति ॥

एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'सर्व एव[4] तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्ती'ति,–यदयं 'नञो[5] गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहिताऽलमर्थास्तद्धिता' इत्याह ॥ [न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्] ॥

प्र.]भावात्प्रसङ्गाभावात्किं प्रतिषेधेन ?। कुतश्चासौ नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः । अनिष्टत्वेन तूत्तरम् । **एवं तर्हीति ।** प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न कर्त्तव्यः । कुतस्तु ज्ञापयति यत्राऽपि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति न पृथोर्भाव इति । अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज्न प्राप्नोतीति ज्ञापकाद्भवति–अप्रथिमेति । नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्ना तदर्थविग्रहवाक्यावस्थेति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे भवतो न तु सापेक्षात्, उत्तरप्रत्ययविषयत्वाज्ज्ञापनस्य । **यदयमिति ।** वत्सेभ्यो न हित इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षणात्तद्धिता-

उ.]भावः । सापेक्षाद्भावप्रत्ययोत्पत्तौ ज्ञापकत्वं यथा तथा दर्शयति–**प्रसङ्गाभावादिति ।** नञ्पूर्वतत्पुरुषात्तदन्तविध्यभावेन प्रसङ्गाभाव इत्यर्थः । **यत्राऽपि विषये इति ।** सापेक्षे इत्यर्थः । अयं भावः,–उत्तरपदार्थे युगपदुभयसम्बन्धविवक्षायामसामर्थ्यादप्राप्तः प्रत्ययोऽनेन ज्ञाप्यते। न च ज्ञापितेऽपि कथं चारितार्थ्यं, 'नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न किन्तु ततः प्रागेवे'ति सूत्रार्थ इत्याशयात । **ज्ञापयतीत्यस्य** च–बोधयतीत्यर्थः । तद्ध्वनयन्नाह–**अत्र हीत्यादि ।** ननु सापेक्षादित्यर्थज्ञापने 'राज्ञः पृथोर्भाव' इत्यर्थेऽपि स्यादत आह–**प्रत्यासन्नेति ।**

भाष्ये–**सापेक्षादित्यस्य**–नञर्थसापेक्षादित्यर्थः। ननु त्वतलावपि तर्हि सापेक्षात्स्यातां, ततो नञ्समासे स्वरदोषोऽत आह–**त्वतलौ त्विति । वत्सेभ्यो न हित इति ।** अत्र नञमनपेक्ष्य तद्धितं कृत्वा नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थसदृशोऽन्यः प्रतीयते, न तु हितत्वादिगुणप्रतिषेध इति न सूत्रोदाहरणाऽसम्भवः । यद्यार्थी तत्प्रतीतिररतीत्युच्यते तदा ज्ञापकत्वाऽसम्भवः । पूर्वं नञ्समासे तु तद्धितान्तोत्तरपदाऽभाव इति हितार्थे नञर्थप्रकृत्यर्थयोर्युगपदन्वयं विवक्षित्वा पूर्वं तद्धितं कृत्वा पश्चादवयद्वारकसामर्थ्याश्रयेण तद्धितान्ते नञ्समासे उदाहरणत्वं वाच्यम्, तत्र च हितार्थस्य[6] सापेक्षत्वाद्वृत्त्यप्राप्तौ ज्ञापकत्वमित्यर्थः । 'वत्सार्थे उभयविवक्षे'ति तु न युक्तं, गुणप्रतिषेधस्याऽप्रतीतेरिति भावः । इदं न युक्तम्, एवं हि प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वं, न प्रकृत्यर्थस्येति सापेक्षाद्भवन्तीति ज्ञाप्यार्थाऽसङ्गतिः । किञ्च हितार्थस्य प्रधानस्य प्रतिषेधसापेक्षत्वेऽप्यप्रधानस्य वत्सस्य न सापेक्षतेति कुतस्तद्धि-

१ 'त्वतलावेवेष्यते' पा.। २ 'परमः पृथु'रिति पाठः क्वचिन्नास्ति । ३ 'तस्य भावस्त्वतलौ' वित्यत्रोक्तम् । ४ 'एते' पा० । ५ इदं स्वरविधायकम्(६।२।१५५)सूत्रं । ६ 'तत्र चरितार्थस्य' पा० ।

प्र.] नुत्पत्तौ नञः परस्य संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नम्। तत्क्रियमाणं सामान्येन 'सर्वस्तद्धितो नञर्थापेक्षाद्भवती'ति ज्ञापयति। तदेवं सूत्रमेतत्प्रत्याख्यातम्। त्वतल्भ्यां नञ्समास इत्येतदिदानीं विध्यर्थं, न नियमार्थम्। चतुरादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्योऽनभिधानात्ष्यञ्न भवति। कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञि सत्याचतुर्यमित्यादि भवति। 'यथातथयथापुरयोः पर्यायेणे'त्येतत्सूत्रं विवक्षाभेदेन रूपद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्यास्यते। यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा अयाथातथ्यमयाथापुर्यमिति भवति। पूर्वं तु प्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्यमायथापुर्यमिति भवति। न पत्युर्भाव इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्तमिति यगभावे 'त्वतल्भ्यां नञ्समास'इति वचनान्नञ्समासे कृते त्वतलौ भवतः। न पटोर्भावो, न मनुष्यस्य भावो,

---

उ.] ताऽनुत्पत्तिरिति। 'भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्याऽपि समास' इत्यस्योपमितमितिसूत्रे न्यायसिद्धतायाः कैयटे उक्तत्वेन वृत्त्यन्तरेऽपि प्राप्तेः, न्यायाऽप्राप्तौ मानाऽभावात्। अत एव 'पिपठिषति भोक्तुम्' इत्यादौ सन्सिद्धिः, 'भोक्तु'मित्यस्य पठनकर्मकेच्छायामन्वयात्। 'गुणप्रतिषेधग्रहणं ज्ञापक'मिति तु वक्तुं युक्तं, तस्य हि 'अगार्दभरथिक' इति प्रत्युदाहरणम्। तत्र हि गर्दभरथार्हणकर्तृ भिन्न इत्यर्थः। आर्थिकगुणप्रतिषेधसत्त्वात्प्रत्युदाहरणत्वाऽसङ्गतिरेव, अन्यथा 'अवत्सीय' इत्यत्रापि हिताद्यर्थे नञर्थवत्सयोर्युगपदन्वयविवक्षायामपि हितस्य धर्मित्वेन तत्र नञर्थाऽत्यन्ताऽभावाऽन्वये हिताऽभावः प्रतीयते, न गुणप्रतिषेधः। भेदार्थकत्वं तु न वाच्यवृत्त्या, अपि त्वार्थ्यैवेति तस्याऽप्युदाहरणत्वं न स्यात्। 'वत्सहितत्वाऽभाववा'नित्यर्थस्तु न, प्रवृत्तिनिमित्तस्याऽन्यत्र विशेषणतायास्तदाश्रयस्याऽन्यत्र विशेष्यतायाश्चाऽदृष्टचरत्वादत्यन्तमव्युत्पन्नत्वाच्च। सूत्रन्तु गुणप्रतिषेधगम्ये इत्येवं सुयोजमिति न तद्बलादीदृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाऽवकाशः। तस्माद्गर्दभरथेन युगपदुभयविवक्षायां परत्वात्तद्धितोत्तरं समासे प्रत्युदाहरणत्वं वाच्यं, तदा हि 'गर्दभरथभिन्नार्हणकर्त्रे'त्यर्थ इति गुणप्रतिषेधाऽभावः। तत्र परत्वात्पूर्वं तद्धिते कृतेऽवयवद्वारकसामर्थ्यमाश्रित्य तद्धितान्तेनैव समासः, न तु तदवयवेन, अस्मादेव प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। अन्यथा तद्धितान्तस्योत्तरपदत्वाऽभावाद्विध्यप्राप्तौ निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक्। **प्रत्याख्यातमिति।** अत्र प्रदेशे प्रत्याख्यातमित्यर्थः। 'पत्यन्ते' त्यस्याऽग्रे तु 'न नञ्पूर्वा'दिति कर्त्तव्यमेवेति बोध्यम्। **इदानीमिति।** सापेक्षादपि तद्धित इति ज्ञापने इत्यर्थः। ननु सापेक्षादपि तद्धितोत्पत्तौ चतुरादिभ्यो युगपदुभयविवक्षायाम्परत्वात्प्रत्ययेऽचातुर्यमिति स्यात्, सूत्ररीत्या तु आचतुर्यमितीष्यतेऽत आह—**चतुरादिभ्य इति। न भवतीति।** 'ष्य'ञिति शेषः। त्वतलौ तु भवत एव, 'त्वतल्भ्या'मिति वचनात्। नन्वेवं कृतनञ्समासात्ष्यञपि न स्यादत आह—**कृते त्विति।** नञ्समासात्ष्यञिष्यत इत्यत्र भाष्यं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—**यथातथेति।** 'अचतुरे'त्यादिसूत्रशेषोऽप्यत्र गमकः। स च ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्प्रत्याख्यातव्य इत्यन्यत्। अन्यथाऽचतुरेत्यादिसूत्रशेषे कृतेऽपि ष्यञ्विधौ तदन्तविध्यभावात्तदप्राप्तिरेव स्यात्।

न पत्यन्तमिति। 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति निषेधादिति भावः। **त्वतलौ**

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।५।१।१२२।

वावचनं किमर्थम् ? ॥ वाक्यमपि यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं-त्वतलावपि यथा स्याताम् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्,-आ च त्वादित्येतस्माद्यत्नात्त्वतलावपि भविष्यतः । अत उत्तरं पठति- ॥ * ॥ पृथ्वादिभ्यो वावचनमण्समावेशार्थम् ॥ * ॥ **पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियते । [किम्प्रयोजनम् ? ॥] 'अण्समावेशार्थम्' । अण्समावेशो यथा स्यात्-पार्थवं प्रथिमा ॥**

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।५।१।१२४।

॥ * ॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्या-**

प्र.]न द्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः-अपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति। अशुचिशब्दात्तु तत्पुरुषा**दिगन्ता**दितीष्यतएव-आशौचमिति । 'नञः शुचीश्वरे'ति पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् । न शुक्लस्य भाव इत्यादौ सापेक्षात्ष्यञुत्पत्तौ चाऽशौक्ल्यमित्यादि भवति । तदेवं सूत्रेऽस्मिन्प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शनवशात्क चिद्भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षायां ज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं यथाप्राप्तं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः । त्वतलौ तु कृते नञ्समासे। क चित्पूर्वं भावविवक्षा क चित्पूर्वं निषेधविवक्षा । [**न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्**] ।

पृथ्वादि । वावचनमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । आचार्यदेशीयः परिहरति-**वाक्यमपीति । अण्समावेशार्थमिति ।** यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते, वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः । लिङ्गं च ''पारे मध्ये षष्ठ्या वा' 'पीलाया वे'त्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्येत्यण्समावेशार्थमिह वावचनम् । [**पृथ्वादिभ्यः**]

गुणव । चातुर्वर्ण्यादीनामिति । प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमिति

उ.]**भवत इति ।** नञ्समासे कृते यक्तु न, 'न नञ्पूर्वा'दिति निषेधात् । तत्र तत्कर्त्तव्यताया उक्तेः । अस्मात्कैयटादेतत्प्रदेशे प्रत्याख्याने एव पूर्वकैयटतात्पर्यं न सर्वथा प्रत्याख्याने इति बोध्यम् । **पूर्वं प्रत्यय इति ।** कृतनञ्समासात्तु न, पूर्वोक्तयुक्तेः । बहुव्रीहेस्तु भवत्येव । अशुचिशब्दादिष्यत इत्यत्र प्रमाणमाह-**नञ इति ।** आशौचशब्दाद्भावप्रतीतेरिति भावः ।

तदेवमिति । तदेवमत्र प्रदेशे प्रत्याख्याते इत्यर्थः । 'पूर्वं निषेधविवक्षे'त्यनन्तरम्-'एवं व्यवस्थामाश्रित्य सर्वथा सूत्रं प्रत्याख्येय'मिति शेषः । **लक्ष्यदर्शनवशादिति ।** एवञ्च 'पत्यन्ते'त्युत्तरमपीदं न कार्यमिति भावः । **कृते नञ्समासे इति ।** 'भवत' इति शेषः । **क्वचित्पूर्वमिति ।** 'लक्ष्यदर्शनवशा'दित्यत्राप्यपेक्ष्यते । पत्यन्तादिविषये च पूर्वं भावविवक्षैवेति न नञ्तत्पुरुषात्तेषाम्प्रसङ्ग इति न तत्राऽपि प्रदेशे 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषा'दिति वक्तव्यमिति भावः ॥ [**न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुर**] ॥ १२१ ॥

---

१ भाष्यकारशैलीसिद्धोऽप्ययं पाठः क्वचिदपि पुस्तके न दृश्यते ।

दीनामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। चातुर्वर्ण्यम्। चातुर्वैद्यम्।। चातुराश्रम्यम्॥

॥ * ॥ अर्हतो नुम् च ॥ * ॥ **अर्हतो नुम् च ष्यञ्च वक्तव्यः। अर्हतो भावः आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती॥** [गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च]॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ।५।१।१२५।

किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्सङ्घातग्रहणम्? ॥ किं चातः? ॥ यदि वर्णग्रहणं–स्तेयं, नलोपे कृतेऽयादेशः प्राप्नोति॥ अथ सङ्घातग्रहणम्, अन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति?॥ सिद्धोऽन्त्यस्य लोपो 'यस्ये'त्येव, तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्व्वस्य भविष्यति॥ [स्तेनाद्यन्नलोपश्च]॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।५।१।१३०।

॥ * ॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य घ[1]लोपश्च ॥*॥ **अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं घलोपश्च वक्तव्यः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम्॥** [हायनान्तयुवादि]॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्**पतञ्जलिविरचिते** व्याकरण**महाभाष्ये पञ्चमस्या**-ध्यायस्य **प्रथमे** पादे **द्वितीय**माह्निकम् ॥ * ॥

पादश्चायं प्रथमः **समाप्तः॥ ५।१।२।**

प्र.] स्वार्थ एव ष्यञ्भवति–चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चतुर्वेदमेव चातुर्वैद्यम्। अथ वा चतस्रो विद्या अधीते। 'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादे'रिति ठकः 'सर्वसादेर्द्विगोश्च ल'इति लुक्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यम्। अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः। **अर्हतो नुम् चेति।** 'अर्हः प्रशंसाया'मिति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजाद्यर्थाभिधायी। **आर्हन्तीति।** षित्करणात्स्त्रियामपि ष्यञन्तः प्रयोगः। तथा चौचिती मैत्रीत्यादि प्रयुज्यते॥

स्तेना। अयादेशः प्राप्नोतीति। 'यस्ये'त्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। **अथेति।** 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधि'रित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावान्नादृता। **आरम्भसामर्थ्यादिति।** अलोऽन्त्यस्येत्यनुसंहारो बाध्यत इत्यर्थः॥ **[स्तेनाद्यन्नलोपश्च]।**

हायनान्त। घलोपश्चेति। यदा 'छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्यय' इति पक्षस्तदा घस्य लोपो यदा तु 'वाक्यार्थे पदवचन'मिति दर्शनं तदा घशब्देन 'इये'ति रूपं लक्ष्यते। क्वचित्तु 'यलोपश्चे'ति पाठः ॥ * ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्र**कैय्यट**कृते महाभाष्य**प्रदीपे पञ्चमा**ध्यायस्य **प्रथमे पादे द्वितीय**माह्निकम्। पादश्च प्रथमः समाप्तः ५।१।२। ॥*॥

उ.]गुणवचन। ननु'चतुर्वर्णादिभ्य' इत्येव वक्तुमुचितमत आह–**प्रत्ययान्ताविति**॥१२४॥

हायनान्त यु। क्वचित्त्विति। तत्र च 'ये'ति सङ्घातग्रहणं, पश्चादिकारस्य 'यस्ये'ति लोपः॥ **[हायनान्तयुवादिभ्योऽण्]**॥ १३०॥

॥ * ॥ इति श्री**शिवभट्टसु**तसतीगर्भज**नागोजीभ**ट्टकृते **भाष्यप्रदीपोद्योते पञ्चमस्य प्रथमे द्वितीय**माह्निकम्। पादश्चायं समाप्तः।५।१।२। ॥ * ॥

---

१ 'यलोपश्च' इति पा०।

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ।५।२।४।

॥ * ॥ तिलादिभ्यः खञ ॥ * ॥ **तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् । तिल्यम् । तैलीनम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते न यता मुक्ते 'धान्यानां भवने क्षेत्रे ख'ञित्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥** * ॥ उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् ॥ * ॥ **'धान्यानां भवने क्षेत्रे ख'ञित्युच्यते न चोमाभङ्गे धान्ये । चमेषु यत्पठ्यते तद्धान्यं न चैते तत्र पठ्येते ॥ तत्तर्हि खञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ? ॥ न कर्त्तव्यं,-प्रकृतमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'धान्यानां भवने क्षेत्रे ख'ञिति ॥ यदि तदनुवर्त्तते-व्रीहिशाल्योर्ढक्' 'यवयवकषष्टिकाद्य'दिति।'खञ्चे'ति-खञपि प्राप्नोति । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते[1]-'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्'-['व्रीहिशाल्योर्ढक्']-व्रीहिशाल्योर्ढग्भवति ॥ 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्'-[यवयवकषष्टिकाद्यत्[2]]-यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति ॥ 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्'[3]-'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः' । 'भवने क्षेत्रे ख'ञ्ग्रहणमनुवर्त्तते ॥**

प्र.] विभाषा । न यता मुक्त इति । महाविभाषया वाक्ये सिद्धे विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेति भावः । **उमाभङ्गयोरिति ।** निमित्ताभावात्ताभ्यां खञोऽप्राप्तिः । विभाषाग्रहणं तु तिलमाषाणुभ्य एव खञः प्राप्त्यर्थं स्यात् । **चमेष्विति ।** 'यवाश्च मे माषाश्च मे'इति चमेशब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाच्चमे शब्देन तद्वन्तोऽनुवाका उच्यन्ते । अथ वा 'च मे'शब्दस्य 'च'मिति यन्मकारान्तं तदनुकरणं-'च'मिति । आगन्तुना चाऽकारेण चमशब्दो भवति । चमशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते **चमाः** । 'अध्यायानुवाकयोर्लु'गिति च्छस्य लुक् । **सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इति ।** धान्यग्रहणेन सम्बन्धमनुरोत्स्यत इत्यर्थः । अथ वा सम्बध्यत इति सम्बन्धः । धान्यग्रहणसम्बद्धमनुवर्त्तिष्यते इत्यर्थः । ततो धान्यसामान्यसम्बद्धं खञ्ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्न संबध्यते । भवने क्षेत्र इत्येतत्तु प्रत्ययेनाऽ-

---

उ.] विभाषा ति । खञि प्राप्ते वचनम् । यत्रोत्सर्गाऽपवादमिति न्यायात्खञप्राप्तेराह-**महाविभाषयेति । उमा**-अतसी । **भङ्गा**-प्रसिद्धा । **निमित्ताभावादिति ।** धान्यत्वाऽभावादित्यर्थः । ननु 'च मा' इति न किञ्चित्प्रसिद्धं, चकारेषु च धान्यानां पाठोऽसम्भवीत्यत आह-**यवाश्च मे इति ।** ननु 'च मे' शब्देन तद्वदनुवाकोक्तौ मत्वर्थप्रत्ययं विनाऽसाधुत्वापत्तिरत आह-**अथ वेति ।** एकारान्ताऽनुकरणादेव छलुकि सिद्धे, आगन्तुकाऽकारपर्यन्तधावनं किमर्थमिति चिन्त्यम् । सम्बन्धस्याऽप्रकृतत्वात्तदनुवृत्तिः कथमत आह-**धान्येति ।** भावे घञिति भावः । **अनुरोत्स्यत इति ।** खञत्र कर्त्ता । धातूनामनेकार्थत्वादनुपूर्वकवृत्तेरनुरोधोऽप्यर्थ इति भावः । **अथ वेति ।** कर्मणि घञ् । एवञ्चाऽनुवर्त्तिष्यत इति यथाश्रुतमेवेति भावः । **व्रीह्यादिभिरिति ।** तद्घटितैरित्यर्थः । **प्रत्ययेनेति ।** तस्याऽर्थाकाङ्क्षित्वादिति भावः । अतएव 'विभाषे'ति सूत्रे'धान्याना'मित्यस्यैव निवृत्ति-

---

१ 'सम्बद्धमनुवर्त्तिष्यते' पा० । २ उचितोऽप्ययं पाठो नेदानीमुपलभ्यते । ३ 'खञ्भवति' पा० ।

'धान्याना'मिति निवृत्तम् ॥ अथ वा मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ ॥ * ॥ अथ[1] वाऽन्यवचनाच्चकाराऽकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञास्यते[2] यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्या[3]पवादः ॥ * ॥ **अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य[4] चाऽनुकर्षणार्थस्याऽकरणात्प्रकृतस्य खञो ढग्यतौ बाधकौ भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वैतज्ज्ञापयत्यनुवर्त्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्त्तनादेव भवन्ति ॥ किं तर्हि ?॥ यत्नाद्भवन्ति ॥ अथ वा यत्ना मुक्ते 'धान्यानां भवने क्षेत्रे ख'ञित्येव सिद्धम् ॥ ननु चोक्तं 'न सिध्यति किं कारणमुमाभङ्गयोरधान्यत्वा'दिति ? ॥ नैष दोषः, धिनोतेर्धान्यम्, एते चापि धिनुतः ॥**

अथ वा शणसप्तदशानि धान्यानि ॥ [विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः]

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।५।२।६।

प्र.] भिधायकेन सम्बध्यते। **अथ वेति**। यत्रैवार्थित्वं तत्रैवाधिकाराः सम्बध्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः। **यथोत्सर्गेणेति**। उत्सर्गस्याऽन्यत्र चरितार्थत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः सन्दिग्धेत्यसन्दिग्धेनापवादेनासौ बाध्यते। एवं खञ उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसंभवात्संदिग्धप्रवृत्तित्वादसन्दिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढग्यद्भ्यां बाधः। 'धान्याना'मित्यनेन प्राप्तस्य खञो ढग्यतावपवादौ न तु तत्रानुवृत्त्या संनिहितस्येति साधर्म्यवैधर्म्यसंभवाद्यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येत्युक्तम्। **अथ वेति**। विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति–'अनुवर्त्तमाना अप्यधिकारा यत्र यत्र यत्नो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्रे'ति । अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यादनुवर्तनादेव खञः सिद्धत्वात्। **धिनोतेरिति**। योगरूढिरियमुमाभङ्गयोरपीति भावः। चमकेषु त्वधान्यान्यपि कानि चित्पठ्यन्ते धान्यान्यपि कानि चिन्न पठ्यन्ते। न हि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तत्राऽपाठादुमाभङ्गयोरधान्यत्वं न भवति। **शणसप्तदशानीति**। धान्यपरिगणनार्था स्मृतिरियम्॥ [**विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः**] ॥

उ.] भाष्ये उक्ता। मण्डूकस्य चेतनत्वेन तथा गमनसम्भवेऽपि शब्दस्य कथं तथा गमनमत आह–**यत्रैवेति**। **अर्थित्वम्**–आकाङ्क्षा। न तु नदीस्रोतोन्यायेनाऽधिकार इति भावः। **अपवादेनाऽसाविति**। यथा केन अणिति भावः। नन्वत्राप्युत्सर्गाऽपवादभावसत्त्वाद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽनुपपन्नोऽत आह–**धान्यानामित्यनेनेति**। सन्दिग्धप्रवृत्तिकत्वात्साधर्म्यं बोध्यम्। अनुवृत्त्या सन्निहितस्याऽनुवृत्तिसामर्थ्येन बाधाऽसम्भवाद्वैधर्म्यं बोध्यम्।

नन्वतिप्रसङ्गोऽत आह–**योगरूढिरिति**। श्रूयते च 'धान्यमसि धिनुहि देवा'निति। ननु धान्यपरिगणनार्थं चमकाऽनुवाकविरोधोऽत आह–**अधान्यान्यपीति**। अश्मादीनीत्यर्थः। **धान्यान्यपीति**। कोद्रवादीनि। भाष्ये–**धिनुत इति**। प्रीणीत इत्यर्थः। **स्मृति-**

१ भाष्यवार्त्तिकमिदं न कात्यायनवार्त्तिकमिति केचित्। २ 'विज्ञायते' पा०। ३ 'अपवाद' इति काचित्कः पाठो न सार्वत्रिकः। ४ 'चकारस्याऽनुकर्षणार्थं' पा०।

संमुखेति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ संमुखेति समस्याऽन्तलोपः ॥ * ॥ **संमुखेति समस्याऽन्तलोपो निपात्यते । सममुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥**

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।५।२।९।

'अयानयं नेय'इत्युच्यते, तत्र न ज्ञायते–कोऽयः कोऽनय इति ?॥ अयः–प्रदक्षिणम् । अनयः–प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोऽयानयः । अयानयं नेयोऽयानयीनः शारः ॥

प्र.] **यथामुख । समस्यान्तलोप इति ।** समं मुखं यत्राऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बाश्रये सति दृश्यते स संमुखीन इति प्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम् । संशब्दस्य निपातस्यार्थसंगत्यभावादनाश्रयणम् । प्रत्ययसंनियोगेनाऽकारलोपो निपात्यमानस्तदभावे न भवति । संमुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्योऽप्यभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः। **[यथामुख]**॥

अनुपद । तत्र न ज्ञायत इति । अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते । तत्र प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेति विरुद्धार्थाभिधानादयानयं नेय इत्यसमन्वयाशङ्कया **प्रश्नः । अयः प्रदक्षिणमिति ।** एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणं गमनमयो, द्वितीयापेक्षा प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयो रूढिवशादुच्यते । **परैरिति ।** द्वितीयद्यूतकारसम्बन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणामनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः । **'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते'** इति

उ.] **रिति ।** उभाभङ्गयोरपि शणविशेषणत्वाद्धान्यत्वमिति भावः॥ **[विभाषा तिल]** ॥४॥

यथामुखस । ननु समुपसर्गपूर्वात्खेनैव सिद्धे निपातनं व्यर्थमत आह–**समं मुखमिति ।** सर्वं मुखमित्यर्थः । न चाऽत्रार्थे 'सम'मिति निपातस्य सङ्गतिरस्तीति भावः । **दर्शन** इत्यधिकरणे ल्युट् । **न भवतीति ।** अत एव भाष्ये 'सममुखस्य दर्शन' इत्येव विग्रहो दर्शितः । तेन 'संमुखस्य दर्शन' इति वृत्तिकारोक्तमयुक्तमिति भावः । नन्वेवं 'संयुगे संमुखीनं त'मित्यादि प्रयोगाऽसङ्गतिरत आह–**संमुखीनादर्शादीति ॥**

अनुपदसर्वान्ना । अयाऽनययोर्घटाऽघटयोरिवाऽर्थः प्रसिद्ध एवेत्यत आह–**अयनमिति ।** एवञ्च प्रकृतान्वययोग्योऽर्थो न ज्ञायत इत्यर्थ इति भावः । ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमेकस्य कथमत आह–**एकद्यूतकारेति ।** ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रे[3] शब्दौ[3] लभ्येते, 'शारस्ये'ति विशेषलाभः कथमत आह–**रूढीति । उच्यत इति ।** अयाऽनयशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

भाष्ये–**प्रदक्षिणेत्यादि ।** अनेन गतिविशेषवाच्ययाऽनयशब्दाभ्यां सव्याऽपसव्यगामिशाराणां तादृशगत्या प्राप्यं स्थलविशेषं शारयुगादिस्थानं लक्षणयोच्यते । ये हि परशारभिया युग्मादिस्थानं प्रापणीयास्तेऽयाऽनयीना इत्युच्यन्ते इति भावः । **पदानां**–स्थानविशेषाणां मध्ये यस्मिन्स्थानविशेषे **परैर्द्वितीयद्यूतकारसम्बन्धिभिः शारैः,**–शृणन्त्येभिर्द्यूतकाराः परस्परमिति शारास्तैर**समावेशो**ऽनतिक्रमणमित्यक्षरार्थः । तं स्थलविशेषं दर्श-

१ 'संमुखस्य'पा०। २ 'समपदपूर्वान्न'त्यधिकः पाठोऽत्राग्रे क्वचित्। ३ 'मात्रं' 'लभ्यते'इति पा०।

परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ।५।२।१०।

परोवरेति किं निपात्यते ? ॥*॥ परोवरेति[1] परस्योत्त्ववचनम् ॥*॥ **परोवरेति परस्यौत्त्वं निपात्यते। यद्येवं 'परस्यौत्त्ववचन'मिति प्राप्नोति। शकन्धुन्यायेन निर्देशः। अथ वा नैवं विज्ञायते–परस्यौत्त्वं निपात्यत इति[2] ॥ कथं तर्हि ?॥ परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यत इति। परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः ॥ अथ परम्परेति किं निपात्यते ?** ॥*॥ परपरतराणां[3] परम्परभावः ॥*॥ **परपरतराणां[3] परम्परभावो निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः ॥**

प्र.] द्यूतव्यवहारः। अयसहितोऽनय इत्युत्तरपदलोपी समासस्तत्पुरुषः। अथ वा अयश्चासावनयोऽयानय इत्येकदेशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवद्व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः, समाहारद्वन्द्वो वा। **अयानयमिति।** नयतेर्द्विकर्मकत्वादयानयमित्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया, प्रधाने तु कृत्यप्रत्ययः। तत्र के चित्–फलकशिरस्थस्यैव स्वशारवर्गमानेयस्याऽयानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तु शार एकपार्श्व एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि शारः पार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयते स एवायानयं नीयते। अन्यस्त्वयमेव नीयतेऽनयमेव वा ॥ [**अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयति**] ॥

परोव। परस्योत्त्ववचनमिति। परशब्दस्यान्तस्यौकारो निपात्यत इत्यर्थः। तत 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वैकादेशः। **शकन्धुन्यायेनेति।** 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्य'मिति पररूपेण निर्देशः। **परस्येति।** अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः। तत्राद्गुणः। तत्र के चित्सामान्येन निपातनमिच्छन्ति। तेन खप्रत्यग्याभावेऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति– 'पारोवर्यवि[4]'दिति 'पारम्पर्यमविच्छिन्न'मिति च। अन्ये तु परंपराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते तस्मात्स्वार्थे ष्यञि पारंपर्यमिति भवति। 'पारोवर्यवि[4]'दित्यस्यासाधुत्वमाहुः-प्रत्ययसंनियोगेनैव निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः ॥ [**परोवरपरम्परपुत्रपौत्र**]।

उ.] यति–**ससहायस्येति।** अयाऽनययोर्भेदात्कर्मधारयाऽनुपपत्तेराह–**उत्तरपदलोपीति। समुदायस्य कृताऽकृतादिवदिति।** यथा तत्रैकदेशद्वारा समुदायस्य तत्त्वं, तथाऽत्र गतिसमुदायस्य किञ्चिदपेक्षया सव्यत्वमन्याऽपेक्षयाऽपसव्यत्वं चेति कर्मधारय इति भावः। **समाहारद्वन्द्वो वेति।** इदं चिन्त्यं 'सोऽयाऽनय' इति भाष्ये पुँल्लिङ्गनिर्देशात्।

फलकशिर इति। आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्थाप्यन्ते तच्छिरः, तत्र स्थितः शारः परपार्श्वादात्मपार्श्वाऽन्तरमानीयते तत्रैवाऽयं प्रयोग इष्यते इति भावः। **अन्यस्त्वयमेवेति।** अस्योपपत्तिश्चिन्त्या महद्भिः। [**अनुपदसर्वान्नायानयं**] ॥ ९ ॥

परोवरप। 'उत्वं परशब्दान्तस्ये'त्यर्थे 'परोवरे'त्यसिद्धेराह–**ओकार इति। मन्यमाना इति।** अत एव 'परांश्च अवरांश्च' 'परांश्च परतरांश्चे'त्यनादेशेनैव विग्रहो दर्शितो भाष्ये। 'पारोवर्यवि'दित्येष निरुक्ते दृश्यते प्रयोगः ॥ [**परोवरपरम्पर**] ॥ १० ॥

---

१ 'परोवरे परस्योत्त्वं' पा०। २ इतिः क्वचिन्नास्ति। ३ 'परपरतराणाञ्च' पा०। ४ 'परोवर्यवत्' पा०।

समां समां विजायते ।५।२।१२।

इह समांसमीना गौः,–'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुब्लुक् प्राप्नोति। ॥ * ॥ [1]समां समां विजायत इति लोपवचनादलुग्विज्ञानम् ॥ * ॥ **'समां[2]समां विजायत' इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति। यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'नात्र लुग्[3]भवती'ति** ॥ * ॥ समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् ॥ * ॥ **समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वक्तव्यः ॥**

॥*॥ सिद्धन्तु पूर्व्वपदस्य यलोपवचनात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथं ?**॥ ['पूर्वपदस्य यलोपवचनात्'[2]]। **पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः ॥**

॥*॥ अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च[4] वावचनम् ॥*॥ **अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च[4] यलोपो वा वक्तव्यः। समां समां विजायते। समायां समायां विजायत इति ॥**

आगवीनः ।५।२।१४।

आगवीन इति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ गोराङ्पूर्वपदा[5]दा तस्य [गोः] प्रतिदाना-

प्र.]समांसमाम्। विजायते–प्रसूयत इत्यर्थः। तत्र समायां समायामित्यस्मात्पदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति। तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत्पूर्वपदेऽपि सुपो लुक् प्राप्तो यलोपवचनान्न भवति। याटः सुब्भक्तत्वात्सुब्लुकैव यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमार्थं–यकारस्यैव लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। **उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति।** यलोपनिपातनात् पूर्वपदवदुत्तरपदेऽपि लुङ् न प्राप्नोतीति भावः।

सिद्धं त्विति। तेन पूर्वपद एव यलोपनिपातनादामः श्रवणं भवति। उत्तरपदे तु सुब्लुग्भवत्येवेत्यर्थः। **अनुत्पत्ताविति।** वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वा यलोपो वक्तव्यः। तेन द्वैरूप्यं भवति ॥ [**समांसमां विजायते**] ॥

आगवीनः। किं निपात्यत इति। का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः। **गोराङ्पूर्वादिति।** यो गवा भृत आ गोः प्रत्यर्पणात् कर्म करोति स

उ.] समांसमां। ननु सकृदुत्पन्नस्य न पुनरुत्पत्तिरत आह–**प्रसूयत इति।** प्रत्ययाऽर्थोऽयम्। ननु समुदायस्याऽसुबन्तत्वात्कथं प्रत्ययोऽत आह–**पदसमुदायादिति।** वीप्साद्विर्वचनमित्यन्ये। ज्ञापकत्वमुपपादयति–**तद्धितान्तत्वादिति।** तदवयवस्य सुप इत्यन्वयः। भाष्ये–**सिद्धन्तु पूर्वपदस्येति**–प्रत्ययसन्नियोगशिष्टम्। नन्वेवं सौत्रनिर्देशाऽसङ्गतिरत आह–भाष्ये–**अनुत्पत्ताविति।** तद्व्याचष्टे–**वाक्य इति।** भाष्ये–**समायामिति**–अधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी [**समांसमां विजायते**]॥ १२ ॥

आगवीनः। नन्वस्यैव शब्दस्य निपात्यत्वात् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–**केत्यादि।**

१ भाष्यवार्त्तिकमिदमित्यन्ये। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'नात्र लुग्विज्ञानम्' इति पा०। ४ चकारः क्वाचित्कः। ५ 'आङ्पूर्वादा' पा०।

त्कारिणि खः॥*॥ **गोराङ्पूर्वपदादा तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खो निपात्यते। आ तस्य गोः प्रतिदानात्कर्म्म करोति–आगवीनः कर्म्मकरः ॥** [आगवीनः] ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।५।२।२०।

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः, कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम्?॥ नेत्याह। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः–शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः स शालीनः। कूपाऽवतरणमर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम् ॥ [शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः] ॥

व्रातेन जीवति ।५।२।२१।

'व्रातेन जीवती'त्युच्यते–किं व्रातं नाम?॥

प्र.] आगवीन उच्यते। तत्र वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे वर्त्तते। तत्र आङ्गोशब्दयोराङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे ह्रस्वत्वे च कृते खो निपात्यते॥ [**आगवीनः**]॥

शालीनकौपीने। किं यः शालायामिति। अस्यां कल्पनायां शालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः। **शालायामधृष्ट इति।** अन्यत्र धृष्टः। **कूप इति।** लङ्घनादिकमित्यर्थः। **उत्तरपदलोप इति।** लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानादधृष्टाकार्यमात्रे च शालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः। तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तेते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः।

शालाप्रवेशनमिति। अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। **कूपावतरणमिति।** यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि कौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनम्। अथ वाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनाऽद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनम्॥ [**शालीनकौपीने अधृष्टा**]॥

व्रातेन। किं व्रातं नामेति। व्रातशब्दस्तावत्सङ्घवचनः। तत्र यः सङ्घेन जीवति तत्र व्रातीनशब्दो न प्रयुज्यते व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते। व्रातकर्मणि च

उ.] भाष्ये– **गोरित्यस्य** गोशब्दादित्यर्थः। **प्रतिदान**–प्रत्यर्पणम्। **कारिणी**त्यावश्यके णिनिः। 'कर्मण' इत्यादिः। **तस्येति**–'कारिणा'त्यनेनाऽन्वेति। **तस्य**–गोस्वामिनः कर्मकारिणीत्यर्थः। खे–ओर्गुणः॥ [**आगवीनः**]॥ १४॥

शालीनकौपीने। नन्वीदृगर्थस्य लोकेऽसम्प्रत्ययात्कथमीदृशार्थविषयः प्रश्नोऽत आह–**अस्यामिति।** लक्षणैकशरणोऽयं प्रष्टा। **अन्यत्रेति।** शालायान्तु भार्याजितत्वादधृष्ट इत्यर्थः। **लोकेति।** लक्ष्यैकचक्षुष्कतयोत्तरमिति भावः। नन्वधृष्टस्य शालाप्रवेशनयोग्यत्वं कथमत आह–**अन्यत्रेति। आसितुं**–स्थातुम्। अद्रष्टव्यत्वे हेतुर्लज्जाहेतुदर्शनत्वम्॥

व्रातेन जी। ननु व्रातशब्दस्य सङ्घे लोकप्रसिद्धत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तेराह–**व्रातशब्द इति।** ननु व्रातशब्देन तत्कर्मैव गृह्यतामत आह- **व्रातीनशब्देनेति।** इदमर्थे छेन

---

१ 'गोराङ्पूर्वादा'। २'कारी'। ३'मर्हति कार्यं' पा०। ४'किं तद्व्रातं नाम' पा०। ५'वा' इति पा०।

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घा व्राताः। तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति-व्रातीनः॥ [व्रातेन जीवति]॥

हैयंगवीनं संज्ञायाम् ।५।२।२३।

'हैयङ्गवीन'मिति किं निपात्यते ? ॥*॥ ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशः[1] संज्ञायां तस्य विकारे[2] ॥*॥ ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं घृतम्॥ संज्ञायामिति किमर्थम्?॥ ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित्-अत्र मा भूदिति॥

पक्षात्तिः ।५।२।२५।

॥ * ॥ मूल इति वक्तव्यम् ॥*॥ पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यं-मूल इति वर्त्तते[3]॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचा'विति॥ यदि तदनुवर्त्तते पाकेऽपि प्राप्नोति॥ मूल इत्यनुवर्त्तते पाक इति निवृत्तम्॥ कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽ-

प्र.] व्रातीयशब्देन भाव्यमिति प्रश्नः। नानाजातीया इति।-एकजातीयक्षत्रियादिसङ्घनिराकरणम्। अनियतवृत्त इति।-नियतावृत्त्याऽऽयुधजीविसङ्घनिषेधः। उत्सेधजीविन इति। उत्सेधः-शरीरं। तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिवैभवेनेत्यर्थः। व्रातानां[4] कर्मेत्यत एव निपातनाच्छं बाधित्वाऽण्भवति। तेषामेषामन्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते। [व्रातेन जीवति]॥

हैयङ्गवीनम्। किं निपात्यत इति। प्रकृतिसन्देहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यःशब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः-क्षीरमुच्यते। ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाऽविकृतरूपगन्धमेव घृतं हैयङ्गवीनमुच्यते इत्याहुः।

पक्षात्तिः। मूल इति वक्तव्यमिति। अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः। कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः। द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः। एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते। एकयोगनिर्दिष्टानामपीति। अर्थाधिकारपक्षे

उ.] भाव्यमिति भावः। अत एव निपातनादिति। एवश्च सूत्रे योगेन व्रातशब्दस्तत्सम्बन्धिकर्मवृत्तिरिति भावः। लक्षणया व्रातसम्बन्धिकर्मपरत्वेऽसाधुत्वमिति तात्पर्यम्। यस्त्वन्य इति। अनभिधानादिति भावः। इदश्च वृत्तौ स्पष्टम्॥ [व्रातेन जीवति]॥

हैयङ्गवीनं। घृतमिति। नवनीतमिति हरदत्तः॥ २३॥

पक्षात्तिः। नन्वेकसूत्रनिर्दिष्टानामेकदेशाऽनुवृत्तेरदर्शनादाह-एकस्मिन्निति। दृश्यत इति। यथाऽत इञित्यादित इञ्पदमात्रस्योत्तरत्राऽनुवृत्तिः। अर्थाऽधिकारमाश्रित्य

१ 'हैयंग्वादेशः' पा०। २ अयं पाठः काचित्कः। ३ 'मूल इति प्रकृतमनुवर्त्तते' इति तु गौडाः पठन्ति उत्तरभाष्यानुरोधात्। ४ 'व्रतानां' पा०।

नुवर्त्तते एकदेशो वा निवर्त्तते। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। यद्यथा—'सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप्'। 'दामहायनान्ताच्च'। 'सङ्ख्यादे'रित्यनुवर्त्तते, 'अव्ययादे'रिति निवृत्तम्। [पक्षात्तिः]॥

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।५।२।२७।

इह नानेति सहार्थो गम्येत, द्वौ हि[1] प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः,– न न सह–सहैवेति ॥ नैष दोषो, नाऽयं प्रत्ययार्थः॥

किन्तर्हि ?॥ प्रकृतिविशेषणमेतत्,–विनञित्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः॥ कस्मिन्नर्थे ?॥ स्वार्थे[2]॥ [विनञ्भ्यां नानाञौ]॥

वेः शालच्छङ्कटचौ[3] ।५।२।२८।

कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति ?। 'न सहे'ति वर्त्तते॥ भवेत्सिद्ध

प्र.]ऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः। शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयते इति दोषाभावः॥

विनञ्। सहार्थो गम्येतेति। नसहेति प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते। प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः। ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिना भाव्यमिति भावः। **नायमिति।** लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वाख्यानात्। लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः। यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः, विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्, 'विगार्दभरथिक'इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनात्। नैतदस्ति। क्रियावाचिनोऽपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत,–विगतौ सह, विकृतौ सहेति। इह तु तु विना देवदत्तेन नाना देवदत्तेनेत्यस्याऽसत्त्वभूतस्याऽप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति, यथा वा मातुः स्मरतीति। [**विनञ्भ्यां नानाञौ**]।

वेः शा। कस्मिन्नर्थे शालजादय इति। वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनम्। असहार्थस्य

उ.] पूर्वपक्षः, शब्दाऽधिकारमाश्रित्योत्तरमित्याह–**अर्थाऽधिकारेति। पक्षतिः**–प्रतिपत्, पक्षिणां पक्षमूलश्च॥ [**पक्षात्तिः**] ॥ २५॥

विनञ्भ्यां। नन्वसहार्थे वर्त्तमाननञः स्वार्थे प्रत्यये कथं सहाऽर्थावगतिरत आह–**प्रत्ययार्थेति।** प्रकृतिविशेषणत्वे प्रत्ययस्याऽर्थाकाङ्क्षा न शान्ता स्यादिति भावः। भाष्ये 'न न सहे'त्यस्य व्याख्यानं–**सहैवेति।** प्रत्ययार्थत्वाऽभावे हेतुमाह–**लोके इति। विगार्दभरथिक इति।** 'नञो गुणप्रतिषेध' इति सूत्रे नञित्यस्य प्रत्युदाहरणमिदम्। नन्वेवं 'विनानाना'शब्दयोरसत्त्वभूताऽर्थाऽभिधायित्वेन चादिवद्व्यतिरेकहेतुत्वं न स्यादिति 'देवदत्तेन विने'त्याद्यनुपपन्नमत आह–**इह त्विति।** द्योतकानामेव तत्स्वभावत्वमिति भावः। अत एव 'पृथग्विनानानाभि'रिति सङ्गच्छते॥ [**विनञ्भ्यां नानाञौ**]॥ २७॥

वेः शाल। वक्ष्यमाणेति। 'सम्प्रोदश्च कट'जितीत्यर्थः। **सर्वत्रेति।** कटज्विषये

---

१ हिः कचिन्नास्ति। २ 'स्वार्थे इति' पा०। ३ 'सङ्कटचौ' इति पा०।

विशाले श्रृङ्गे विशङ्कटे श्रृङ्गे इति[1]। इह तु[2] खलु सङ्कटमिति सङ्गताऽर्थो गम्यते[3]। 'प्रकट'मिति प्रगताऽर्थो गम्यते। 'उत्कट'मिति उद्गतार्थो गम्यते ॥ एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति ॥ किं वक्तव्यमेतत्? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते?॥ उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते,-उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका,-यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुर्यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। त एते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति ॥ एवमपि भवेत्सिद्धं-विशाले श्रृङ्गे इति। इदन्तु न सिध्यति-विशालो विशङ्कटः ॥ एतदपि सिद्धम् ॥ कथम्[4]? ॥ अकारो मत्वर्थीयः-विशाले अस्य स्तः विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः-विशङ्कट इति[2] ॥

सम्प्रोदश्च कटच् ।५।२।२९।

॥ * ॥ कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानम्[5] ॥ * ॥ कटच्प्रकरणे

प्र.]सर्वत्राऽसंभवादर्थानुपादानाच्च **प्रश्नः**। **विशाले इति**। नानादेशगमनादस्त्यत्राऽसहार्थत्वमिति भावः। **किं वक्तव्यमिति**। शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः। वाचकाभावे द्योत्यार्थाभावादनर्थका एवेति भावः। **ससाधनामिति**। क्रियोपसर्जनं साधनमाहुरित्यर्थः। नियतविषताः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा द्विदशा इत्यादौ कृत्वोऽर्थाद्यभिधानमिति भावः। **उपसर्गेभ्य इति**। अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेऽपि योग्यतामात्राश्रयं प्रादीनामिदमभिधानम्। **विशाल इति**। श्रृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। **विशाले अस्येति**। मतुप्प्रत्ययस्तु गव्यनभिधानान्न भवति। विशालवानित्युक्तेऽपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते। गुणशब्दास्तु विशालादयः, साधुत्वान्वाख्यानाय तु कं चिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते। यथा प्रतिलोमोऽनुलोम इति। [**वेः शालच्छ**]

संप्रोद। अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य ओषधित्वादवयवेऽलाबूशब्दादोरञित्यञि प्राप्ते

उ.]इत्यर्थः। **अनर्थका एवेति**। एवञ्च क्रियावृत्तित्वाऽभावात्कथं साधने प्रत्यय इत्यक्रियावाचिनोऽपि साधने प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। नन्वेवं सति क्रियाया एव प्राधान्यं स्यादत आह-**क्रियोपसर्जनमिति**। साहित्यमेव सहार्थः। एवञ्च क्रियासाधने वर्त्तमानव्यादिभ्यः स्वार्थे प्रत्यय इति भावः। नन्वीदृशेऽर्थे शक्तिग्राहकाऽभावोऽत आह-**नियतेति**। नन्वत्र क्रियायोगाऽभावात्कथमुपसर्गत्वमत आह-**अन्यत्रेति**। क्रियायोगे इत्यर्थः। **श्रृङ्गयोरेवेति**। विगमनक्रियाकर्त्तर्येव तत्साधनादिति भावः। नन्वच्प्रत्ययवन्मतुवपि कदा चित्स्यादत आह-**मतुबिति**। परमार्थमाह-**गुणशब्दास्त्विति**। विशालत्वगुणवद्बोधका इत्यर्थः ॥

सम्प्रोदश्च। रजसोऽप्यवयवत्वं मन्यमान आह-**ओषधित्वादवयव इति**। **तिलो**-

१ 'विसङ्कटे' पा०। २ इतिः क्वचिन्नास्ति। ३ तुः क्वचिन्नास्ति। 'सङ्गतार्थो गम्यते सङ्कटमिति' इति च पा०। ४ इदं क्वचिन्न दृश्यते। ५ 'उपसङ्ख्यान'मिति क्वचिन्नास्ति।

अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। अलाबूकटः। तिलकटः। उमाकटः ॥ * ॥ भङ्गायाश्च ॥ * ॥ **भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम्। भङ्गाकटः** ॥

॥*॥ गोष्ठादयः[1] स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः॥*॥ **गोष्ठजादयः[2] प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः। गोगोष्ठम्। अविगोष्ठम्[3]** ॥ ॥ * ॥ सङ्घाते कटच्[4] ॥*॥ **सङ्घाते कटच्प्रत्ययो वक्तव्यः। अविकटः। उष्ट्रकटः** ॥*॥ विस्तारे पटच्[5]॥*॥ **विस्तारे पटच्प्रत्ययो वक्तव्यः। अविपटः। उष्ट्रपटः** ॥*॥ द्वित्वे गोयुगच्[6] ॥*॥ **द्वित्वे गोयुगच्-शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। उष्ट्रगोयुगम्। खरगोयुगम्।** ॥*॥ स्नेहने तैलच्[7] ॥*॥ **स्नेहने तैलच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इङ्गुदतैलम्[8]। सर्षपतैलम्।**

॥ * ॥ [सम्भवने क्षेत्रे शाकटच्[9] ॥ * ॥ **सम्भवने क्षेत्रे] शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकटम्। मूलशाकटम्।** [॥*॥ शाकिनच्च ॥*॥ **सम्भवने क्षेत्रे] शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकिनम्** ॥

प्र.] तिलोमाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञि प्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते रजसि कटज्विधिः। **गोष्ठादय इति।** प्रयोगसमवायि-प्रत्ययरूपं निर्दिष्टम्। चकारस्तु स्वरार्थोऽनुबन्ध आसङ्क्तव्यः। तथा हि—समासा-श्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते। तत्र चित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्या-ख्यानयोरुपपद्यते। सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे। **गवां स्थानमिति।** 'तस्येद'मित्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे य'दिति यति प्राप्ते गोष्ठच्प्रत्ययः। **अविकट इति।** अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटच्। अवीनां विस्तार इत्यत्रार्थे पटच्। अप्रसृते समूहे—अविकटः। प्रसृते त्वविपटः। **उष्ट्रगोयुगमिति।** द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थे गोयुगच्प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः—उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानाङ्गे गोयुगच्प्रत्ययः। **इङ्गुदतैलमिति।** 'लघावन्त' इत्याद्युदात्तत्वात्तस्य विकार इत्यण्प्राप्तः। सर्षपशब्दस्य 'सादीनां शाकाना'मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादथ द्वितीयं प्रागीषादित्यनुवर्तमाने 'यान्तानां च गुर्वादीना'मिति मध्योदात्तत्वं भवति। तयोरनुदा-

उ.]माशब्दाभ्यामिति। अत्र तिलस्य घृतादित्वे न मानं, 'तिलाश्च मे' इत्यादावाद्युदात्त-पाठादिति चिन्त्यम्। **सर्वत्रादिशब्द इति।** अत्रत्यादिशब्दविवरणभूतान्येवाऽग्रिमाणि वचांसि। **अप्रसृते इति।** उत्तरवार्त्तिकेष्वर्थानिर्देशेऽपि स्वभावगम्योऽयं विशेष इति भावः। अत एव 'प्रस्तीर्णः पटो यथा एव'मित्यादि प्रत्याख्यानभाष्ये वक्ष्यति। **द्वावुष्ट्राविति।** 'द्वयं युग'मित्यादिवद् द्वयवयवसङ्घाऽभिधायित्वादेकवचनमुष्ट्रगोयुगमित्यत्रेति बोध्यम्। **यानाऽङ्गे युगे इति।** उष्ट्ररथरूपयानेत्यर्थः। **प्रत्ययः**—गोयुगच्प्रत्ययः। नन्वेवं 'गोगोष्ठ'-

१ 'गोष्ठजादयः'पा०। २'गोष्ठादयः'पा०। ३ 'उष्ट्रगोष्ठ'मिति **गौडाः** पठन्ति। ४[* ॥ 'सङ्घे कटच् ॥*॥ सङ्घे] कटच्च वक्तव्यः' पा०। ५ [* ॥ 'विस्तारे पटच् ॥ * ॥ विस्तारे] पटच्च वक्तव्यः पा०। ६'गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः पा०। 'गोयुगशब्दः' इति 'च' पाठः। ७ 'तैल-शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः'पा०। ८'इङ्गुदीतैलं'पा०। ९ 'शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः।'शाकिन-शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः'पा०।१०एतेन भाष्ये'सङ्घातेकटच्'इत्येवमादयोऽपपाठा एवेति ध्वन्यते।

॥ *॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥*॥ **उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं गोष्ठम् । यथा गवां तद्वदुष्ट्राणाम् । कटञ्न वक्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां[1] सङ्घातः कट एवमवयः संहता अविकटः ॥ पटश्च[2] न वक्तव्य इति । यथा पटः[3] प्रस्तीर्णः एवमवयः प्रस्तीर्णा अविपटः॥ गोयुगशब्दश्च[4] प्रत्ययो न वक्तव्य इति । गवोर्युगं गोयुगम्[5] । यथा गवोर्युगं तद्वदुष्ट्रस्य–उष्ट्रगोयुगम् । तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्त्तते । एवञ्च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति ॥ शाकटशब्दश्च[6] प्रत्ययो वक्तव्य एव । शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव[7] ॥**

प्र.] त्तादित्वादप्राप्तः। **इक्षुशाकटमिति** । इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकटच्छाकिनचौ । **गवां स्थानमिति** । गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति 'घञर्थे कविधान'मिति कः । तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते । मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणाद्गोगोष्ठमित्यपि भवति ।

नानाद्रव्याणामिति । रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः । तत्साधर्म्यादन्योऽपि सङ्घातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते । **यथा पट इति** । विस्तारसामान्यादन्योऽपि सङ्घातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते–अविपट इति । **गोयुगमिति** । युगशब्देन द्वयमुच्यते, ग्रीवाबन्धनं काष्ठञ्च । तत्र यानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम् । **प्रकृत्यन्तरमिति** । अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः । **तिलतैलमित्यपीति** । अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः । यदि तु तैलच्प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादण्बाध्येत । ततश्च तैलमिति न सिध्येत् । यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति । तिलानां विकार इत्यत्राऽञि तैलमिति । उपमानाश्रयेणाऽपीङ्गुदतैलमित्यादि सिध्यति । तिलविकारो मुख्यं तैलं, तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते । गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः । व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति । रूढिशब्दस्त्वयं स्नेहद्रव्यवृत्तिः । तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते, कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति ॥ [**सम्प्रोदश्च कटच्**] ॥

उ.] मिति न स्यादत आह–**मुख्यगोष्ठेनि** । यथा स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोपतिशब्दे गवां विशेषणत्वं 'गवामसि गोपतिरेक' इत्यादौ । **द्वयं**-युग्ममित्यर्थः । प्रकारान्तरेणाऽपि इङ्गुदतैलादीन्साधयन्ति केचिदित्याह-**उपमानाश्रयेणाऽपीति** । तद्दूषयति-**व्युत्पत्त्युपाय एवेति। स्नेहद्रव्यवृत्तिरिति** । स्नेहवद्द्रव्यविशेषवृत्तिरित्यर्थः । **सादृश्याऽनुकरणं**–सादृश्यप्रत्ययम् । एतेन 'न हि 'तैल'मित्युक्ते सस्नेहद्रव्यरूपं विकारमात्रं प्रतियन्ती'ति हरदत्तः परास्तः ॥

---

१ 'एवमवीनां सङ्घातोऽपि कटः' पा०। २ 'पटश्च' पा०। ३ 'प्रस्तीर्णः पटो यथैवमवयः' पा०। ४ 'गोयुगच्छब्दश्च' इति, 'गोयुगच्च प्रत्ययो वक्तव्य इति' इति च पा० । ५ 'गवां युगं' 'गोयुगम्'पा०। ६ 'शाकटशब्दो वक्तव्य एव' पा०। ७ 'शाकिनशब्दश्च' इत्येव क्वचित्पाठः।

इनच्पिटच्चिकचि च ।५।२।३३।

॥ * ॥ इनच्पिटच्काः चिकचिचिकादेशाश्च ॥ * ॥ **इनच्पिटच्काः प्रत्यया वक्तव्याः, 'चिक-चि-चिक[1]'-इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः । चिकिनः । चिपिटः । चिक्कः** ॥ * ॥ क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चाऽस्य चक्षुषी ॥ * ॥ **क्लिन्नस्य चिल्पिलित्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययोऽस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः ॥ पिल्लः ।** [॥ * ॥ चुल्[2] च ॥ * ॥] **चुल् च[3] वक्तव्यः । चुल्लः । यद्यस्येत्युच्यते-चिल्ले चक्षुषी पिल्ले चक्षुषी[4] इति न सिध्यति तस्मान्नार्थोऽस्यग्रहणेन ॥ कथं चिल्लः पिल्ल इति ? ॥ अकारो मत्वर्थीयः- चिल्ले अस्य स्तः चिल्लः, पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति ॥** [इनच्पिटच्चिकचि च] ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ।५।२।३७।

प्रमाण इतिकिमयं प्रत्ययार्थः ? ॥ ॥*॥ प्रमाणं न प्रत्ययार्थः[5] ॥*॥ **प्रमाण इति नायं प्रत्ययार्थः ॥ क तर्हि प्रत्यया भवन्ति ?** ॥ * ॥ तद्वति ॥ * ॥ [**तद्वति[2]-प्रत्यया भवन्ति**] ॥ **कुत एतत् ?** ॥ ॥ * ॥ अस्येति[6] वर्त्तनात् ॥ * ॥ **अस्येति[2] हि वर्त्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इत'जिति ॥**

प्र.] **इनच्** । सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ च विहितावित्यादेशत्रयप्रत्ययत्रयविधानाय वार्त्तिकम् । **तस्मान्नार्थ इति** । क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः । **अकारो मत्वर्थीय इति** । अर्श आदिषु 'स्वाङ्गाद्धीना'दिति पाठात् । मतुप्त्वनभिधानान्न भवति।

प्रमाणे । किमयमिति । सप्तमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वदर्शनादुभयसम्भवाच्च **प्रश्नः । अस्येत्यनुवर्त्तनादिति** । नन्वेवमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसङ्गः-उदकं प्रमेयमस्योरोरिति । नैष दोषः । अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणे दुःसम्बन्धत्वात्प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणप्रतिपादनायोरुमात्रादयः शब्दा लोके

उ.] **इनच्पिटच्चि** । ननु सूत्रे प्रत्ययद्वयादेशद्वययोर्विधानात्तयोर्वार्त्तिके उल्लेखोऽसङ्गतोऽत आह-**सूत्रे इति** । कसन्नियोगेन 'चि'किति कान्त आदेशः । नन्वस्यग्रहणाऽभावे कस्मिन्नर्थे प्रत्ययोऽत आह-**क्लिन्नशब्दादिति** ॥ [**इनच्पिटच्चिकचि च**] ॥ ३३ ॥

प्रमाणे द्वयस । ननु सूत्राक्षरैः प्रत्ययार्थत्वस्यैव प्रतीतेस्तस्याऽर्थाकाङ्क्षायाः सत्त्वाच्च प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह- **सप्तमीति** । 'अतिशायने तम'बित्यादौ प्रकृत्यर्थत्वं, 'कर्त्तरि कृ'दित्यादौ प्रत्ययार्थत्वम् । प्रत्ययार्थत्वे च प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययः स्यात्, षष्ठी च समर्थविभक्तिर्योग्यतावशादिति बोध्यम् । **नन्विति** । यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रमाणचेद्भवतीत्यर्थः स्यात्, प्रमाणस्य प्रमेयाऽपेक्षत्वात्तद्वाचित्वम्प्रकृतेरिति भावः । **दुःसम्बन्धादिति** । इतरनिरूपितप्रमाणत्वप्रतीतिप्रतिबन्धादिति भावः । वस्तुतः शङ्केयं निर्दला, 'अस्ये'त्यनु-

---

१ 'चिकिति'इति पाठःक्वचित् । २अयं कचिदपि नोपलभ्यते । ३ 'चुल्वक्तव्यः' पा० । ४'पिल्ले-चक्षुषी' इति क्वचिन्नास्ति । ५ 'प्रमाणे प्रत्ययार्थे इति'इतिपा. । ६ 'तदस्येत्यनुवर्तनाद' ।

॥*॥प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध[१]माने मतौ[१] मम ॥*॥ [प्रथम[२]श्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मम मतौ]-ऊरुद्वयसम्। [ऊरु[२]द[३]घ्नम्। जानुद्वयसम्।] जानुदघ्नम्।॥*॥ प्रमाणे लः ॥ * ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः। शमः दिष्टिः वितस्तिः ॥*॥ द्विगोर्नित्यं ॥ * ॥ द्वि[३]गोर्नित्यं लो वक्तव्यः। द्विशमम्। त्रिशमम्। द्विदिष्टिः त्रिदिष्टिः। द्विवितस्तिः त्रिवित[२]स्तिः॥ किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ संशये श्राविणं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्ष[१]ः।॥ * ॥ डट् स्तोमे ॥ * ॥ डट् स्तोमे वक्तव्यः। पञ्चदशः स्तोमः सप्त[२]दशः स्तोमः।॥ * ॥ शं[४]स्शतोर्डिनिः ॥ * ॥ शन्शतोर्डिनि[१]र्वक्तव्यः। त्रिंशिनो मासाः। पञ्चदशिनोऽर्द्ध[१]मासाः ॥

प्र.] प्रयुज्यमाना साधुत्वेनाऽन्वाख्यायन्ते। **प्रथमश्चेति**। यद्यायामवाच्येव प्रमाणशब्दः सूत्र उपात्तस्तदोर्ध्वमानेऽप्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्य विधीयेते। अथ तु परिच्छेदक[५]मात्रं प्रमाणमिह गृह्यते तदोर्ध्वमान एव यथा स्यातामिति नियमाय वचनम्। **प्रमाणे इति।** प्रमाणशब्दा लोके ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति। स च संभवान्मात्रच एव। इतरयोरूर्ध्वमान एव हि विधानम्। मात्रचस्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात्। **द्विगोर्नित्यमिति।** तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः। **किमर्थमिति।** नित्यग्रहणम्प्रति प्रश्नः। नहि विकल्पः प्रकृत इति भावः। **श्राविणमिति।** श्रवणं श्रावः, स यस्यास्तीति **श्रावी**–मात्रच्प्रत्ययः। तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते नित्यग्रहणाद्बाधकबाधनार्थाल्लुगेव भवति। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य स्यान्न वा–द्विशममिति। प्रकरणादिवशाच्च निश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम्। **डट् स्तोम इति।** अत्रायामस्य प्रमाणस्याऽसंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायाःस्तोमे डट्प्रत्ययः। पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य

उ.] वृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरिति बोध्यम्। ननु 'प्रस्थमात्र'मित्यादौ मात्रचो दर्शनात्–प्रमाणशब्देनाऽत्र परिच्छेदकमात्रग्रहणादूर्ध्वमानेऽपि सिद्धावेतावत आह–**यद्यायामेति।** अत एव चोत्तरसूत्रे परिमाणग्रहणं चरितार्थम्। अत्र पक्षे 'प्रस्थमात्र'मित्याद्यसिद्धिरित्यरुचेराह–**अथ त्विति।** उत्तरत्र परिमाणग्रहणप्रयोजनन्तु वार्त्तिककृदेव वक्ष्यति, तक्रकौण्डिन्यन्यायस्याऽपवादविषयत्वेनाऽत्राऽनाश्रयणाच्च ऊर्ध्वमाने मात्रजपि–उरुमात्रमिति।

ननु 'प्रमाणे ल' इत्यत्राऽपि सूत्रवत्प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रग्रहणे 'ऊरुद्वयस'मित्याद्यनुपपन्नमत आह–**प्रमाणशब्दा इति। मात्रचस्त्विति।** अत एव 'प्रस्थमात्र'मित्यादिसिद्धिः। अतएवोत्तरसूत्रस्थे वार्त्तिके 'मात्रा[६]दी'त्यादिग्रहणं चरितार्थम्। आयामाऽर्थकप्रमाणग्रहणाऽनुवृत्तौ दघ्नादेर्बाधाप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पूर्वेणाऽसिद्धिं दर्शयति–**तदन्तेति।** ननु प्रमाणे वर्त्तमानात्परस्य लुगिति तदर्थस्तत्र कस्तदन्तविधेरुपयोगः, न च द्विगुर्न प्रमाणं, तर्हि प्रत्ययस्याऽप्यप्राप्तिरिति चिन्त्यमिदम्। तस्मात **'किमर्थ'**मिति भाष्यस्य–पूर्वेण सिद्धेर्द्विगोरित्यादि व्यर्थमित्येवाशयः। 'प्रमाणे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे

१ 'तृतीयश्चाऽविशेषेण प्रस्थमात्रमपीष्यते' इत्यस्योत्तरार्द्धं लुप्तमासीत्। २इदं क्वचिन्नास्ति। ३ 'लो वक्तव्य' पा०। ४'शच्शनो' पा०। ५'परिच्छेदमात्रं' पा०। ६मात्राद्यप्रतिघातायेत्यत्र।

॥ * ॥ विंशतेश्च ॥ * ॥ **विंशतेश्चेति वक्तव्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः ।**

॥ * ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये ॥ * ॥ **प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । वितस्तिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः ।**

॥ * ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ * ॥ **वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ॥ यावदेव यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥** [॥*॥ प्रमाणं प्रत्ययार्थो न तद्वत्यस्येति वर्त्तनात् ।
प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥ तृतीयश्चाऽविशेषेण प्रस्थमात्रमपीष्यते)
प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यं डट्स्तोमे शन्शनोर्डिनिः । प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये॥*॥]

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।५।२।३९।

प्र.] पञ्चदशः स्तोमः । **विंशिन इति ।** विंशतिशब्दात्सङ्ख्यामात्रवाचिनः सङ्ख्येये प्रमेये डिनिः । 'तिविंशतेर्डिती'ति तिलोपः, तस्य 'यस्येति चे'त्यकारलोपे कर्त्तव्येऽसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं न भवति, भाष्यकारवचनात्तस्य सिद्धत्वात् । 'तदस्य परिमाणं'-'सङ्ख्यायाः संज्ञे'त्यत्र 'स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थ'मित्युक्तेऽपि स्त्रियां ङीबर्थमिह डड्विधीयते, स्तोमसाहचर्याच्च स्त्रियां प्रयोगः-सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु डविधानं टाबर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते । तददर्शने तु प्रपञ्चार्थम् । डिनेः सामान्यविधानात्तत्र 'शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि वक्तव्य' इति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । **प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति ।** रूढिशब्दौ भेदेनोपात्तौ । **शममात्रमिति ।** शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, दिष्टिः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच् । **पञ्चमात्रा इति ।** पञ्च स्युर्न वेति संशय्य मानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः । अथ वा वृत्तिविषये 'द्व्येकयो'रित्यादिवत्सङ्ख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः । पञ्चत्वसङ्ख्या प्रमाणमेषां स्यान्न वेति पञ्चमात्राः । **तावदेवेति ।** तत्परिमाणं यस्य धान्यादेस्तत्–तावद्धान्यादिकं, ततः स्वार्थे प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे तु 'भावः सिद्धश्च डावतो'रित्यर्थान्तरे वत्वन्तान्मात्रादिप्रतिपादनम् ॥

उ.] जातस्य प्रत्ययस्य लु'गिति पूर्ववार्त्तिकार्थः । अस्य तु 'द्विगो. 'ररर नित्यं सर्वत्राऽस्येत्यर्थे संशये चोत्पन्नस्य लु'गित्यर्थ इत्युत्तराशयः । किञ्च 'परत्वाल्लुको बाधकः संशये मात्र'जित्यप्यसङ्गतं; युगपत्प्राप्त्यभावात्, नित्यग्रहणन्तु 'सर्वत्रे'त्यर्थकमुभयोः समानम् । 'श्राव' इत्यत्र बाहुलकाद्द्वञ् । अन्यथा ऋदोरप्स्यात् । ननु 'प्रमाणे'इत्यनुवृत्तेः 'पञ्चदशे'त्युदाहरणमयुक्तमत आह–**अत्रायामस्येति ।** मात्रचः परिच्छेदकमात्रे स्मरणादिति कैयटोक्तेरिदमुपलक्षणम्–उन्मानपरिमाणयोरपि, डित्त्वन्तु एकविंशे तिलोपार्थं, त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं चेति बोध्यम् । **तस्याऽसिद्धत्वादिति ।** असिद्धवत्सूत्रस्याऽनित्यत्वादित्यर्थः । **तस्य सिद्धत्वा**दिति पाठे–टिलोपस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । **भेदेनेति ।** तेनोन्मानाच्च । **इत्यत्रार्थे इति ।** संशयस्य प्रत्यासत्त्याऽस्येतिप्रत्ययार्थगतधर्मविषयस्यैव ग्रहणमुचितमिति

१ इदं क्वचिन्नास्ति । २ अस्योत्तरार्धंलुप्तम् । ३ 'नवेतिसंशय्ये'ति क्वचित्पाठः ।

किमर्थं परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण इति वर्त्तते ? ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति ॥[1]
॥*॥ डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ॥ * ॥ **[डावतावर्थवैशेष्याद्धि[2] निर्देशः पृथगुच्यते] ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति,–उक्तोऽत्र विशेषः** ॥ * ॥ मात्राद्यप्रतिघाताय ॥ * ॥ **एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतीघातो**[3] **न भवति** ॥ * ॥ भावः सिद्धश्च डावतोः ॥ * ॥ **डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः**

प्र.] यत्तदे । किमर्थमिति । प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा **प्रश्नः । न प्रमाण इति वर्त्तत इति ।** काका नञः प्रयोगाद्वर्त्तत एवेत्यर्थः । अथ वाऽनेकार्थत्वान्निपातानां 'ननु'शब्दस्यार्थे 'न'शब्दो वर्त्तते । आचार्यदेशीय आह–**एवं तर्हीति ।** आचार्य आह–**डावताविति ।** पूर्वाचार्यप्रक्रियाऽपेक्षो निर्देशः । इह तु वतुपं विधायाऽऽसर्वनाम्न इत्यात्त्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे । **अर्थवैशेष्यादिति ।** विशिष्यत इति विशेषः, विशेषस्य भावो वैशेष्यमर्थस्य वैशेष्य**मर्थवैशेष्यम्**-अर्थभेदः । तस्मात्परिमाणशब्दस्य पृथङ्‌निर्देशः क्रियते । **उक्तोऽत्रेति ।** 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वत' इति । **मात्राद्यप्रतिघातायेति ।** यदि प्रमाण इत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुब्विधीयते तदाऽसौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रादीन्बाधेत, परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाऽभावः । तेन 'तन्मात्रं' 'यन्मात्र'मित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति । **भावः सिद्धश्चेति ।** तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीभावः । प्रत्ययार्थगतधर्मविषयसन्देहाऽसम्भवादाह–**संशय्येति** ॥ [प्रमाणे द्वयसच्]॥

उ.] यत्तदेतेभ्यः । प्रमाणेत्यादि । पूर्वसूत्रे प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रवाची, तत्साहचर्यात्, 'यावानध्वे'त्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेह परिमाणशब्दोऽपि तथेति तदनुवृत्त्यैव सिद्धमिति भाव इति **केचित् ।** अस्मादेव ज्ञापकात्तयोर्भेद इत्याचार्यदेशीयमतम् । ज्ञापकं विनाऽप्यार्हात्सूत्रोक्तरीत्या सिद्धोऽनयोर्भेद इत्याचार्यपक्षः । डावतोरप्रसिद्धत्वादाह–**पूर्वाचार्येति । पृथङ्‌निर्देश इति ।** अत्र परिमाणशब्देन रूढयैव ग्रहणमिति भावः । 'यावानध्वा' 'यावती रज्जुः' 'अधिकरणैतावत्त्वे चे'त्यादिनिर्देशास्तु सादृश्याद्बोध्या इति तात्पर्यम् । भाष्ये–**उक्तोऽत्रेति ।** 'आर्हा'दिति सूत्रे इत्यर्थः । **प्रमाणोपाधिकेभ्य इति ।** प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रम् । **प्रमाणोपाधौ**–आयामपरिच्छेदकत्ववदुपाधौ । सर्वतोमानोपाधौ तु 'यन्मात्र'मिति नेष्यत एव, 'याव'दित्येवेष्यत इति भावः । इदमुपलक्षणम्–ऊर्ध्वमानोपाधौ 'तद्घ्न'मित्यादेः । नन्वेतदर्थमत्र सूत्रे 'प्रमाणे' इति परिच्छेदकमात्रार्थकमनुवर्त्त्य 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् चे'ति सूत्र्यताम् । चेन–मात्रादयः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्चे'–त्यनेनाऽत्राऽपि नाऽव्यवस्था । सर्वप्रयोगाश्च लक्ष्मणां[4] विनैव सिध्यन्तीत्यपरमनुकूलम्, एवञ्च परिमाणग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न, सर्वतोमाने 'यन्मात्र'मित्यस्याऽनिष्टस्य त्वन्मते

१ 'अन्यत्परिमाणमन्यत्प्रमाणम्' पा० । २ अयं पाठः सर्वत्र लुप्तो गौडैरुद्धृतः ।
३ 'प्रतिघात' पा० । ४ 'लक्षणं' पा० ।

सिद्धो भवति ।।*।। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां च्छन्दसि सादृश्ये [उपसङ्ख्यानम्][1] ।।*।।
वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। 'न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते'। 'त्वावतः पुरूवसो'। 'यज्ञं विप्रस्य मावतः'। 'त्वत्सदृशस्य'। 'मत्सदृशस्ये'ति ॥

[।।*।। डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते। मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः।।*।।]

किमिदंभ्यां वो घः ।५।२।४०।

केन विहितस्य किमिदम्भ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते ? ॥ एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो–'भवति किमिदम्भ्यां वतु'बिति,-यदयं किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति। अथ वा योगविभागः करिष्यते–'किमिदम्भ्यां'। किमिदम्भ्यां वतुब्भवति। ततो 'वो घ' इति ॥ वश्चाऽस्य घो भवतीति ॥

किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च ।५।२।४१।

बहुष्विति[2] वक्तव्यम्। इह मा भूत्–कियान्। कियन्तौ ॥

प्र.] कृतं, तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रम्। यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्रादयो न स्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात्। **सादृश्य इति**। विषयनिर्देशोऽयं, सदृशस्तु प्रत्ययार्थः। [**यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्**] ॥

किमिदम्। एतदेवेति। आदेशविधानाऽन्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोऽनुमीयते ॥

किमः सङ्ख्या। बहुष्विति वक्तव्यमिति। का सङ्ख्या परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसङ्ख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति–कति वर्ग इति।

उ.] आपत्तेरिति बोध्यम्। फलान्तरमाह–भाष्ये–**भावः सिद्धश्चेति। विशिष्टस्येति**। कुड्यादिरूपस्येत्यर्थः। **तस्य तत्प्रमाणमिति**। साक्षात्–परम्परया वा परिच्छेदकमित्यर्थः। **तावच्छब्दस्यैवेति**। 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति न्यायेनेति भावः। अत एव मात्रजाद्यन्तान्न प्रत्ययमाला, परिमाणग्रहणे सर्वतोमानत्वेन बोधाय वतुः, तदन्तात्कुड्यादिबोधाय मात्रजाद्यपीति सर्वमनवद्यम्। ननु सादृश्ये प्रत्ययं विधाय 'त्वत्सदृशस्ये'त्यर्थकथनमयुक्तमत आह–**विषयेति**। परे तु 'उक्तोऽत्र भेद' इत्यत्रत्यभाष्यात्पूर्वसूत्रे प्रमाणशब्द आयामार्थक एव, अत्र परिमाणब्दश्च सर्वतोमानार्थकः, एवञ्च 'प्रस्थमात्र'मित्यादयः प्रयोगाः, मात्रचस्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रे स्मरणादिति कैयटश्चिन्त्य एवेत्याहुः। [**यत्तदेतेभ्यः परिमाणे**]।

किमः संख्या। ननु 'किया'निति न सङ्ख्याप्रश्नः, किन्तु परिमाणमात्रप्रश्नः, तत्प्रश्ने तु तत्राऽपि बहुवचनमेव 'कियन्त' इतीत्यत आह–**का संख्येति**। उत्तराशय-

---

१ अयं पाठः क्वाचित्कः। २ ।।*।। 'किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च बहुषु ।।*।। किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च बहुष्विति वक्तव्य'मिति **केचित्पठन्ति**

तर्त्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्त्तते, परिप्रश्नश्चाऽनिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञातञ्च बहुषु । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातं । निर्ज्ञातत्वाद् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न, परिप्रश्नाभावात्किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः ?॥

संख्याया अवयवे तयप् ।५।२।४२।

इह कस्मान्न भवति–बहवोऽवयवा अस्याः सङ्ख्याया इति ?॥ अवयवे या सङ्ख्येत्युच्यते न च[1] का चित्सङ्ख्याऽस्ति यस्या बहुशब्दोऽवयवः स्यात् ! । ननु चेयमस्ति–सङ्ख्येत्येव ॥ नैषा सङ्ख्या । [किन्तर्[3]हि] संज्ञैषा ॥

प्र.] तदा पञ्चक इत्याद्युत्तरेण भाव्यम् । तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः। **किमित्येतदिति ।** इहाऽस्येत्यधिकाराद्यदीया सङ्ख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । तत्र यदा वर्गावयवगतसङ्ख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं नतु व्यवहितसङ्ख्यासम्बन्धे वर्गे, ततः कति गावोऽस्मिन्वर्ग इति भवति, कति गावोऽयं वर्ग इति च सङ्ख्यसङ्ख्येनोरभेदविवक्षायाम् ।· कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते । सङ्ख्याप्रश्ने तु कियन्त इति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः । [**किमः सङ्ख्यापरिमाणे**] ॥

संख्याया । बहवोऽवयवा इति । उत्सृष्टभेदस्य सङ्ख्यालक्षणस्याऽर्थस्यैकत्वादीन्विशेषानवयवान्मत्वा **प्रश्नः । अवयवे या सङ्ख्येति ।** अवयवे यः सङ्ख्यावाची शब्दो वर्त्तते तस्मादस्येत्यधिकारादवयविनि प्रत्ययो भवति । न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः संभवतीति भावः । **बहुशब्द इति।** बहुशब्दवाच्योऽर्थ इत्यर्थः । अथैवं कल्प्यते–बहव एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसङ्ख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति,तथापि प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नम्। **सङ्ख्येत्येवेति।** सङ्ख्याशब्दवाच्या सङ्ख्यावयविनीत्यर्थः।**नैषा सङ्ख्येति।** सङ्ख्याशब्देन सङ्ख्याविशेषो नाभि

उ.] माह–**इहेति। व्यवहितसंख्यासम्बन्धे इति ।** व्यवहितः प्रश्नविषयसंख्यया सम्बन्धो यस्येत्यर्थः । यथा प्रकृते वर्गाऽवयवद्वारा वर्गेण सम्बन्ध इति भावः । तत्र तदवयवसंख्याप्रश्ने यादृशप्रयोगस्तमाह–**कति गावोऽस्मिन्निति ।** प्रकारान्तरमाह–**कति गाव इति।** असमस्तमेतत् । तदुपपत्तिमाह–**सङ्ख्येति । किमेव तावन्नास्तीति ।** भाष्यस्य सङ्ख्याप्रश्नार्थको नास्तीत्यर्थः ॥ [**किमः सङ्ख्यापरिमाणे डतिच**]॥

संख्याया अवयवे । ननु संख्याया बह्ववयवाऽसम्भवोऽत आह–**उत्सृष्टेति ।** त्यक्तभेदस्येत्यर्थः । ननु तथोक्तावपि दोषस्तदवस्थोऽवयवे एव बहुशब्दस्य वृत्तेरत आह–**अवयवे य इति ।** शब्दस्याऽवयवत्वाऽनुक्तेराह–**शब्दवाच्य इति। एकत्वगुणा इति ।** एकत्वसङ्ख्यारूपा गुणा इत्यर्थः । **अव्यभिचारादिति ।** विंशतिसङ्ख्याया बह्वेकत्वावयवकत्वाव्यभिचारादिति भावः । इदञ्चिन्त्यं, तत्तद्द्रव्यसमुदायरूपत्वस्य विंशत्यादीनां पङ्क्त्यादिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेऽपि एकत्वसमूहरूपत्वे न मानम् । किञ्चैवं विंशतिर्गाव इत्याद्यसिद्धिरिति ।

१ 'चः' क्वचिन्न । २ 'न भवती'ति क्वचित्पाठः। ३ अयं पाठः क्वचिदपि न दृश्यते ।

॥ * ॥ अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययः ॥ * ॥ **अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–पञ्चावयवा दशावयवा इति ॥**

अथाऽवयविनीत्युच्यमाने[1]ऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति–'पञ्च पश्वयवा देवदत्तस्ये'ति ॥ अवयवशब्दोऽयं गुणशब्दः । 'अस्ये'ति च[2] वर्त्तते । तेन यं प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम् ॥

कं च[3] प्रत्यवयवो गुणः ?॥ समुदायम् ॥ यद्येवमवयविनीत्यपि न वक्तव्यम् ॥ अवयवेषु कस्मान्न भवति ?॥ 'अस्ये'ति वर्त्तते ॥ [सङ्ख्याया अवयवे]॥

उभादुदात्तो नित्यम् ।५।२।४४।

प्र.] धीयत इत्यर्थः। **संज्ञैषेति।** एकत्वादीनां सङ्ख्यात्वजातियुक्तानां सङ्ख्येत्येषा संज्ञा । तत्र सङ्ख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासंभव इत्युक्तमेतत् ।'बहुतयं यूथ'मित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायां भवति । 'बहुतयं रूप'मित्येतच्चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविवक्षायां भवति । यदा तु रूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविषयं तदा सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति । **अवयविनीति ।** स्वार्थे प्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थमवयविनीति वक्तव्यम् । **अवयवस्वामिनीति ।** अवयवाः सन्त्यस्येति व्युत्पत्त्या स्वामिनोऽप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापि प्रत्ययेन भाव्यमिति मत्वा **प्रश्नः । अवयवशब्दोऽयमिति ।** सम्बन्धिशब्दान्नियत एव सम्बन्धिनि मत्वर्थीयो भवति । यथा 'पितृमा'निति पुत्र एवाभिधीयते, 'पुत्रवा'निति च पितैव । तथेहाऽप्यवयविशब्देनावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः । **अस्येति च वर्त्तत इति ।** 'अत इनिठना'वित्यत्र 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु'बित्यतोऽस्येति वर्त्तते । सप्तम्यर्थे त्विनिठनोरभावः । 'सप्तम्यां च न तौ स्मृता'विति वचनात् । **अस्येति वर्त्तत इति ।** 'तदस्य संजात'मित्यतः ॥ **[सङ्ख्याया अवयवे तयप्] ॥**

उभा । 'उभयो मणि'रित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तो व्यपदेशः । उभौ पीतलोहिता-

उ.] **संख्याविशेष इति ।** नियतपरिच्छेदहेतुर्हि सङ्ख्येति भावः । नाऽपि संख्यासंज्ञकत्वं सङ्ख्याशब्दस्येत्यपि बोध्यम् । **सामान्यविशेषस्येति ।** संख्यात्वस्येत्यर्थः। तदाश्रयश्च एकत्वाद्यतिरिक्तो न कश्चिदिति भावः । **चित्ररूपस्येति ।** तच्चाऽतिरिक्तं, समूहोऽतिरिक्त इति वा । अवयवे वर्त्तमानो यः संख्यासंज्ञकस्तस्मात्तयबित्यर्थ इति भावः । **एतेन** 'बहुशब्दस्य संख्यावाचकत्वाऽभावात्कथं तय'बित्यपास्तम् । भाष्ये–**अवयवविधाने इति ।** अवयवे वर्त्तमानाद्विधाने इत्यर्थः । अर्थाऽनिर्देशादाह–**स्वार्थे इति ।** अवयविशब्दस्य अवयवारब्धे एव प्रयोगादाह–**अवयवा इति ।** 'कश्च प्रत्यवयवो गुणः ?' 'समुदाय'मिति भाष्येण अयुतसिद्धाऽवयवाऽनुगतस्तत्समूह एवाऽवयवीति ध्वनितम् । 'क्रियाश्चे'ति सूत्रे स्पष्टमेवैतदुक्तम् । नन्वेवमपि सप्तम्यर्थे इनौ तदाधारभूम्यादावतिप्रसङ्गोऽत आह–**सप्तम्यर्थे त्विति । [सङ्ख्याया अवयवे तयप्]**।

१ 'उच्यमानेऽप्यवयव' वा० । २ क्वचिन्नास्ति । ३ 'किंच' पा० ।

किमर्थमुदात्त इत्युच्यते ? ॥ उदात्तो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं,-प्रत्ययस्वरेणाऽप्येष स्वरः सिद्धः ॥ न सिध्यति-'चितोऽन्त उदात्तो भवती'-त्यन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अथोदात्त इत्युच्यमाने कुत एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तस्येति ?॥ उदात्तवचनसामर्थ्याद्यस्याऽप्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति ॥ कस्य चाऽप्राप्तः ? ॥ आदेः । अन्त्स्य[1] पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ।५।२।४५।

इह कस्मान्न भवति-एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशत इति?॥ ॥ * ॥ अधिके समानजातौ ॥ * ॥ **समानजातावधिक इष्यते ॥ अथेह कस्मान्न**

प्र.] वयवौ यस्य स उभयः । उभये देवमनुष्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामभिधानम् । **किमर्थमिति ।** किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तवचनमुतामन्त्रितस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वं विधातुमिति **प्रश्नः । उदात्त इति ।** आदेरिति भावः । स्थानिवद्भावात्पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्स्वरे प्राप्ते आदेरुदात्तत्वं विधीयते । **प्रत्ययस्वरेणापीति ।** स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वात् । चित्स्वरं तु पूर्वपक्षवादित्वान्न पश्यति । सर्वदर्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विदधीत । **कुत एतदिति ।** स्वरान्तरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वमस्त्विति मन्यते । हे उभयेत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । **उदात्तेति ।** 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त' इति चित्स्वर एवानेन बाध्यते नामन्त्रितस्वरः । **[उभादुदात्तो]** ॥

तदस्मिन्न । अधिके समानजाताविति । समाना या जातिस्तस्यां सत्यामधिकेऽर्थे

उ.] उभादु । अयजन्तस्य यथैकवचनान्तत्वं तथा दर्शयति-**उभय इति ।** एवश्चैकस्याऽवयविनः प्राधान्यादेकवचननिर्देश इति भावः । 'उभये' इति बहुवचनोपपत्तिं दर्शयति-**वर्गद्वयेति ।** द्विवचनन्तु न, अनभिधानात् । तिरोहिताऽवयवभेदवर्गद्वयाऽभिधाने हि तत्सम्भवः । **पूर्वपक्षवादित्वादिति ।** 'अयेति प्रत्ययान्तरं विधेयं, ङीप्सु मात्रजितिप्रत्याहाराश्रयणात्सिध्यतीत्याशयः । प्रत्ययान्तरविधाने गौरवं मन्यमान आह-**चितोऽन्त इति'**-इत्याशयमाह **कश्चित् । हे उभयेति ।** 'हे'शब्दाऽप्रयोगे इदमुदाहरणम् । तत्प्रयोगे तु पदात्परत्वेनाष्टमिकनिघातप्रसङ्ग इति चिन्त्यम् । **नामन्त्रितस्वर इति ।** ननूभशब्दस्य 'उभे भद्रे' इत्यादिप्रयोगादन्तोदात्तत्वमावश्यकम्, एवञ्च चित्त्वादन्तोदात्तत्वेऽकारस्याऽनुदात्तत्वाद्यस्येतिलोपेऽनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेनाद्युदात्तत्वसिद्धेरुदात्तग्रहणं व्यर्थमेवेतिचेन्न; प्रकृतेरपि शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वात् । न चोभात्-'अय' इति निरनुबन्धकं प्रत्ययान्तरमस्तु किमुदात्तग्रहणेनेति वाच्यं, पदलाघवाऽभावात् । एतेन-'उभादयइति निरनुबन्धकादेशान्तरमस्तु, तस्यान्तरतम्येनाऽनुदात्तत्वात, उभयशब्दस्याऽन्तोदात्ततयाऽनुदात्तस्य चेत्यनेनाऽद्युदात्तत्वसिद्धेरुदात्तग्रहणं व्यर्थमेवे'ति परास्तम् । **[उभादुदात्तो]।**

तदस्मिन्न । प्रकृत्यर्थापेक्षया समानजातीये प्रकृत्यर्थेऽधिके सति प्रत्यय इत्यर्थस्तदाह-

---

१ 'अन्त्यस्य'पा० ।

भवति-एकादश कार्षापणा अधिका अस्यां कार्षापणत्रिंशतीति ॥ ॥ * ॥ इष्टं शतसहस्रयोः ॥*॥ **शतसहस्रयोरधिक इष्यते॥अथेहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्ये भवितव्यम् ?॥** ॥*॥ यस्य सङ्ख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम ॥*॥

[यस्य[1] सङ्ख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम]॥ यदि तावच्छतानि सङ्ख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम्। अथ सहस्राणि सङ्ख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम् ॥ * ॥ डविधाने परिमाणशब्दानामधिकस्या[2]ऽधिकरणाभावादनिर्देशः ॥ * ॥ **डविधाने परिमाणशब्दानामधिकस्या[2]ऽधिकरणाभावादनिर्देशः। अगमको-निर्देशोऽनिर्देशः। न ह्येकादशानां शतमधिकरणम् ॥**

॥ * ॥ सिद्धन्तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ॥ 'पञ्चमी-**

प्र.] वर्त्तमानात्प्रत्ययः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः। न्यायप्राप्तएवायमर्थ उक्तः। तथा ह्येकादशाधिका अस्मिन् गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाऽप्युपात्ता गावः संनिधानात्प्रकृत्यर्थमपि विशिंषन्ति। एवं वृत्तावपि 'एकादशं गोशत'मित्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते। शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणाऽप्यधिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः। न च वृत्तौ भिन्नजातीयसङ्ख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेष्टुं शक्यते, 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं ने'ति न्यायात्। **यस्य सङ्ख्येति।** 'शतानां सहस्रं शतसहस्र'-मिति व्युत्पत्तिः क्रियते, 'सहस्राणां शतं शतसहस्र'मिति च। 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इति द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः। तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि सङ्ख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते-'एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्शतसहस्रे तदेकादशं शतसहस्र'मिति। 'सहस्राणां शतं शतसहस्र'मिति तु सहस्राणां सङ्ख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम्-एकादश सहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकरणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा सङ्ख्येयत्वावसायः। 'यस्य सङ्ख्या तदाधिक्ये'इत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यतइति नायमपूर्वार्थः। **न ह्येकादशानामिति।** तेषां शतेऽनन्तर्भावादिति भावः।

उ.] समानायेति। न्यायेति। प्रत्यासत्तिन्यायेत्यर्थः। **शब्दान्तरेति।** 'शब्दान्तरप्रयोग-मन्तरेणाऽपी'त्यपिघटितः पाठोऽपपाठः। तत्प्रयोगे तु शब्दतः सन्निहितेन तेनाऽर्थतः सन्निहितं सजातीयं बाध्यते, यथोदाहृते 'एकादश माषा' इत्यादौ। न च तत्र वृत्तिः सम्भवतीत्याह-**न चेति। सविशेषणानामिति।** इदमुपलक्षणं-सविशेष्याणामित्यस्यापि। अन्यथा प्रकृते माषाणां विशेष्यत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। वस्तुतः प्रत्यासत्तिन्यायविरोधादनभिधानाच्च न तथा प्रयोग इति तत्त्वम्। अत एव भाष्ये 'इष्यत' इत्युक्तिः। भाष्ये-**कार्षापणत्रिंशतीति**-सप्तमी। उत्तरमाह-**इष्टं शतेति।** 'कस्याधिक्ये'इति पाठः। **प्रत्ययार्थेनेति।** 'अस्मि'न्नित्यनेनेत्यर्थः। भाष्ये-**परिमाणशब्दानां**-शतसहस्ररूपाणाम्, **अधिकस्याऽधिकरणाऽभावात्**-तत्त्वाऽभावात्-अनिर्देश इत्यर्थः। **अनन्तर्भावादिति।** अन्तर्भावे हि 'वृक्षे शाखा' इतिवत्स्यादधिकरणमिति

१ अयं पाठो नेदानीमुपलभ्यते क्वापि, औचित्यादस्माभिरत्र स्थापितः। २ 'माधिक्यस्या'पा०।

निर्देशात्' । पञ्चमीनिर्देशः कर्त्तव्यः-'तदस्मादधिक'मिति ॥ स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्त्तव्यः ? ॥ न कर्त्तव्यः । यद्यपि तावद्व्यापके वैषयिके वाऽधिकरणत्वे संभवो नास्ति-औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते-एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिञ्छते-एकादशं शतम् ॥

[॥*॥अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः। यस्य सङ्ख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम॥*॥]

शदन्तविंशतेश्च ।५।२।४६।

किमर्थं शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणम् ? ॥ * ॥ शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् ॥ * ॥ शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं क्रियते । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवती'तीह न प्राप्नोति-एकत्रिंशं शतम्,-इष्यते चाऽत्रापि स्यादिति,-तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तग्रहणम् । एवमर्थमिदमुच्यते[2] ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

॥ * ॥ सङ्ख्याग्रहणं च ॥ * ॥ सङ्ख्याग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्-गोत्रिंशदधिकाऽस्मिञ्छत इति ॥ * ॥ विंशतेश्च ॥ * ॥ विंशतेश्चाऽन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इहाऽपि यथा स्यात्-एकविंशं शतम् । चकारात्सङ्ख्याग्रहणं च

प्र.] पञ्चमीनिर्देश इति । 'यस्मादधिक'मिति निपातनाद्बुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणाद्वा पञ्चमी । औपश्लेषिकमिति । एवं चाधिकसम्बन्धे पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । 'अधिका खारी द्रोणेने'ति कर्त्तरि तृतीयाऽपि भवति ॥ [तदस्मिन्नधिकमिति] ॥

शदन्त । अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्याऽसंभवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यतीति प्रश्नः । सङ्ख्याग्रहणं चेति । 'सङ्ख्याया अवयवे तय'-बित्यतः 'सङ्ख्याया' इत्यनुवर्त्तत इति व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः

उ.] भावः । औपश्लेषिकमिति । उप-समीपे श्लेषः-सम्बन्धः तत्कृतमित्यर्थः । एवञ्चेति । अत एवैतन्निर्देशोपपत्तिः । कर्त्तरि तृतीयेति । अधिकशब्दार्थान्तर्गताऽध्यारोहणक्रियायाश्चाऽन्वय इति भावः । एवं च षष्ठीव्यावृत्तये 'कर्तृकर्मणो'रिति सूत्रे कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्सूत्रस्थभाष्यमसङ्गतं स्यात् । तस्मादुपश्लिष्टा इति क्रियापेक्षमधिकरणत्वमिति भाष्याशयः । कर्तृद्वारा चेदमधिकरणं, कर्तृ चेदमुपश्लिष्टमिति । तृतीया तु प्रकृत्यादित्वादत्रेति तत्त्वम् । तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये-एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिन् शत इति ।

शदन्त । ननु 'ग्रहणवते'ति निषेधाद्दशान्तादितिवदिदमप्यन्तग्रहणमत आह-केवलस्येति । एवञ्च प्रातिपदिकग्रहणाऽभावान्न निषेधप्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वेति । सामर्थ्यापेक्षो विकल्पः। त्रिंशदादिषु निपातनाच्छत्प्रत्ययः । नन्वेकत्रिंशदादयोऽपि सङ्ख्यासमूहवाचका न सङ्ख्यावाचका इति तेभ्यः प्रत्ययाऽनुपपत्तिरत आह-एकत्रिंशदा-

---

१ 'अधिकरणे' पा० । २ 'एवमर्थमुच्यते' पा० ।

कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्-गोविंशतिरधिकाऽस्मिंश्छत इति ॥ [शदन्तविंशतेश्च]॥

सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।५।२।४७।

॥ * ॥ निमाने गुणिनि ॥ * ॥ **'निमाने गुणिनी'ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ गुणेषु मा भूत् ।** ॥ * ॥ भूयसः ॥ * ॥ **भूयस इति च वक्तव्यम् ॥**

प्र.]सङ्ख्यान्तरस्य नरसिंहादय इव जात्यन्तरस्य वाचका न तु सङ्ख्यासमूहस्य। **विंशतेश्चेति।** ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम् । **[शदन्तविंशतेश्च]** ॥

सङ्ख्यायाः । 'तदस्य सञ्जात'मित्यतस्तदस्येत्यनुवर्त्तते । 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः, स च मूल्यवाची । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । निमाने वर्त्तमानात्सङ्ख्यावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयववचनः । निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते । निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेयस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते । 'यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवाना'मित्युदाहरणम् । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेःप्रकृत्यर्थविशेषस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति। सङ्ख्येति किम् ?-'यवभागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य' । गुणस्येति किम् ? 'द्वौ कार्षापणौ निमानमस्यव्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयो' रिति माभूत्। निमान इति किम् ?। यवानां द्वौ भागौ समीपेऽस्योदश्विद्भागस्ये'त्यत्र माभूत। **गुणिनीति**। 'द्विमयमुदश्वि'दिति-गुणिनि-निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । **गुणेषु मा भूदिति** । स्वार्थे मा भूदित्येव-

---

उ.] **दय इति** । सङ्ख्यान्तरस्य समूहविशेषरूपस्येत्यर्थः । **न तु सङ्ख्यासमूहस्येति** । त्रिंशत्त्वैकत्वसमूहस्येत्यर्थः । अत एव 'नान्तादसंख्यादे'रिति चरितार्थम् । ननु विंशतिशब्दोत्तरमन्तग्रहणे व्यपदेशिवद्भावनिषेधात्केवलेऽप्राप्ताविहापीति भाष्येऽ**पिशब्दो**ऽनुपपन्न इति चेन्न; 'अन्तग्रहणं कर्त्तव्य'मित्यस्य 'तदन्ताच्चे'ति वक्तव्यमित्यर्थात् ।

संख्याया गुण । स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं पदप्रयोजनानि चाह-**तदस्येत्यादि** । **समानाऽवयववचन इति** । 'द्विगुणं' 'त्रिगुण'मित्यादौ तथा दर्शनात् । व्याख्यानञ्चाऽत्र शरणम् । **सामर्थ्यादिति** । **गुणत्वं**-समानाऽवयवत्वम् । तद्घटकसमानत्वं निमेयस्य किमपेक्षमित्याकाङ्क्षायां सन्निधानान्निमानाऽपेक्षमिति सामर्थ्यान्निमानस्याऽपि भागत्वमर्थसिद्धमिति भावः । केचित्तु-'गुणस्ये'ति मध्यमणिन्यायेनोभयाऽन्वयि, तेन गुणस्य निमाने वर्त्तमानाद्गुणगतसङ्ख्यावाचकात्प्रत्यय इत्यर्थमाहुः । **भागविशेषेति** । भागिविशेषसम्बन्धिभागविशेषेत्यर्थः । **नित्यसापेक्षत्वादिति** । वृत्तौ द्व्यादीनां भागरूप सङ्ख्येय एव वृत्तेरिति भावः । गमकत्वाद्वृत्तिरिति युक्तम् । 'तदस्मिन्नधिक'-मित्यनेन विच्छेदात्तदस्येति नाऽनुवर्त्तत इत्यभिप्रेत्य वार्त्तिकं-**गुणिनीति** । निमेये इत्यर्थः । **गुणेषु मा भूदिति** । निमानरूपेषु इत्यर्थः । तदाह-**स्वार्थे इति** ।

---

१ चकारः क्वचिन्नास्ति ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ भूयसो वाचिकायाः सङ्ख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यादल्पीयसो वाचिकायाः सङ्ख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥ * ॥ एकोऽन्यतरः ॥ * ॥ 'एकश्चेदन्यतरो भवती'ति वक्तव्यम्। इह मा भूत्-'द्वौ यवानां त्रय उदश्वित' इति। ॥ * ॥ समानाम्[१] ॥ * ॥ समानां चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्-'एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित'[२] इति ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्[३]। यत्तावदुच्यते-'गुणिनीति वक्तव्य'मिति, न वक्तव्यम् ॥ गुणेषु कस्मान्न भवति ? ॥ 'अस्येति' वर्त्तते ॥ [॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ किमुक्तम् ? ॥ ॥ * ॥ अनभिधानादिति ॥*॥]

यदुक्तं-'भूयस इति वक्तव्य'मिति,-न वक्तव्यम् ॥ अल्पीयसो वाचिकायाः सङ्ख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति ? ॥ अनभिधानात् ॥

प्र.] मर्थः। अन्यथा 'द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित' इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत। **भूयस इति**। निमेयभागसङ्ख्याया निमानभागसङ्ख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति। **एकोन्यतर इति**। अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः,-द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। **द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति**। नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति, एवं तर्हि उदाहरणदिगियम्, इदन्त्वत्रोदाहरणं-त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति। अथवा 'द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमान'मिति विवक्षायामुदाहरणम्। **एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति**। 'भूयस' इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहरणम्। तदपेक्षायां तु 'द्वौ यवानामध्यर्द्धमुदश्वित'इत्युदाहार्यम्। अन्ये त्वध्यर्द्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः। तदयुक्तम्। अध्यर्द्धशब्दस्य समासकनोरेव सङ्ख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाऽप्रसङ्गात्। अध्यर्द्धपञ्चमादयोऽपि समासकनोरेव सङ्ख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योऽपि प्रत्ययाऽप्रसङ्गः। **अस्येतिवर्त्तत इति**। ततः स्वार्थे मयण्न भवति। किंतर्हि ? निमेये क्षीरादौ

उ.]'भूयस' इत्युक्तेर्द्विमयमिति न स्यात्, भूयस्त्वञ्च किमपेक्षं ग्राह्यमत आह-**निमेयेति**। **यदाऽधिकेति**। आधिक्यमात्रं विवक्षितं न तु बहुत्वं नाऽप्यतिशय इत्यर्थः।

निमानेऽधिकत्वस्योक्तत्वात्सामर्थ्यमवलम्ब्याह-**अन्यतरशब्देनेति**। 'द्वौ भागौ यवानां निमानमुदश्वितस्त्रयो भागा निमेय'मित्यर्थं मत्वा शङ्कते-**नन्विति**। निमाननिमेयभावस्य वैपरीत्ये तु न शङ्केति बोध्यम्। भाष्ये-**समानाञ्चेति**। निमेयभागस्य येन केनापि निमानभागेन समानत्वे सति यदा निमेयसङ्ख्या निमानसङ्ख्यातोऽधिका तदा प्रत्यय इत्यर्थः। **अन्ये त्विति**। पूर्वोक्ताऽथवेति प्रकाराऽनुसारेणेति भावः। **सङ्ख्यात्वाऽभावादिति**। एतेन 'एको यवानामर्द्धमुदश्वित इति भाष्ये पाठ' इत्यपास्तम्। ननूदाहरणे 'द्विमयमुदश्वि'दित्युक्तं, 'द्विमय उदश्विद्भाग' इत्येवोचितमत आह-**निमेयगुणमात्रे**

१ 'समानानां वा' इति पा०। २ 'अध्यर्द्ध उदश्वित'इति पा०। ३ [] अयं पाठः क्वाचित्कः।

यदुक्तमेकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति,-न वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति-'द्वौ यवानां त्रय उदश्वित'इति ? ॥ तन्त्रं विभक्तिनिर्देशः ॥

यदप्युच्यते-'समानामिति[1] वक्तव्य'मिति,-न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति-'एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित' इति ? ॥ अनभिधानात् ।

॥ * ॥ निमेये चाऽपि[2] दृश्यते ॥ * ॥ निमेये चाऽपि[2] प्रत्ययो दृश्यते । द्विमया यवाः, त्रिमयाः ॥ किं पुनरिह निमानं किं निमेयं, यावतोभयं[3] त्यज्यते ?॥

सत्यमेवमेतत्[4]-क्वचित्तु का[5] चित्प्रसृततरा गतिर्भवति ? ॥ तद्यथा,-समाने त्यागे 'धान्यं विक्रीणीते' 'यवान्विक्रीणीते' इत्युच्यते, न कश्चिदाह-'कार्षापणं विक्रीणीत'इति । अथ वा येनाऽधिगम्यते तन्निमानं, यदधिगम्यते तन्निमेयम्॥

तस्य पूरणे डट् ।५।२।४८।

॥ * ॥ तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति ।

प्र.]स्वभागापेक्षया लब्धगुणिव्यपदेशे । निमेयगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् । तन्त्रमिति । 'पशुना यजेते'त्यादिवद्गुणस्येत्येकत्वसङ्ख्या विवक्षिता। एतदर्थमेव गुणनिमाने' इति लघुरपि समासनिर्देशो न कृतः । अनभिधानादिति । अन्यूनाधिकैकगुणमुदश्विदादि निमेयं वक्तुं प्रत्ययान्तरस्य सामर्थ्यादित्यर्थः। द्विमया यवा इति। उदश्वितो द्वौ गुणौ निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः। यावतेति। तथा च निमेयस्यापि निमानत्वान्निमेये चापि दृश्यत इति न वक्तव्यमिति मन्यते । प्रसृततरा गतिरिति। आशु द्रागिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः। अथ वेति। येन मूल्येन करणेन क्रय्यं प्राप्तुमिष्यते तन्निमानं, यत्प्रेप्स्यते तन्निमेयमित्यर्थः। देशकालापेक्ष्यव्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य।

तस्य पूरणे डट्। तस्येति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं नैकत्वम् । न ह्येकस्य पूरणं संभवतीति

उ.] त्विति । निमेये भागमात्रे इत्यर्थः । भाष्ये-तन्त्रमिति । विधेयगतत्वाऽभावेऽपि लक्ष्याऽनुसाराद्विवक्षा, ग्रहैकत्ववदविवक्षाकारणाऽभावाच्चेति भावः । अन्यूनेति । अन्यूनाऽधिकैकभागकमुदश्विदादिरूपं निमेयं । निमेयभागकमेव वक्तुं सामर्थ्यं तस्य, न तु तं भागं वक्तुमित्यर्थः । भाष्ये-उभयं त्यज्यत इति । तदीयमुपादाय स्वीयं दीयत इत्यर्थः। एवञ्च स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्तूपादानस्योभयसाधारणत्वादुभयं निमानमिति भावः । आशुद्रागिति । अत्याश्वित्यर्थः । तरबर्थमपि व्याख्यातुं पर्यायद्वयोपादानम् । एवञ्च हट्टे लाभार्थिभिर्यद्दीयते तन्निमेयम्, तन्मूल्यं निमानमित्याद्यपक्षार्थः । यदपेक्षितं तन्निमेयं, येन च तत्प्राप्यं तन्निमानमित्यथवेत्यादेरर्थः । एवञ्च निमेयत्वाद्यनियतमित्याह-देशेति । देशकालाऽपेक्षो यः क्रयविक्रयव्यवहारस्तदपेक्षत्वादित्यर्थः । एवञ्च यदा यन्निमेयं तदाऽपि तस्मिन्प्रत्ययदर्शनान्निमेये चाऽपीत्यावश्यकमिति भावः । [सङ्ख्याया गुणस्य] ।

तस्य पूरणे । 'गुणस्ये'त्यत्रेव सङ्ख्याविवक्षाभ्रमं व्यावर्त्तयति-सम्बन्धमात्रमिति ।

---

१ 'समानाना'मिति पा.। २ 'वापि' पा.। ३ 'या चता' पा.। ४ 'सत्यमेतत्' पा०। ५ इदं क्वाचित्कम् ।

इहापि प्राप्नोति–'पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट' इति ॥*॥ सिद्धन्तु सङ्ख्यापूरणे[1]-इति वचनात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['सङ्ख्यापूरण[2] इति वचनात्'] सङ्ख्यापूरण इति वक्तव्यम् ॥ एवमपि घटे प्राप्नोति सङ्ख्येयं ह्यसावद्भिः पूरयति ॥ सङ्ख्यापूरण इति ब्रूमो न ब्रूमः सङ्ख्येयपूरण इति ॥**

॥ * ॥ यस्य वा भावादन्यसङ्ख्यात्वं तत्र ॥ * ॥ **अथ वा यस्य भावादन्या सङ्ख्या प्रवर्त्तते तत्रेति वक्तव्यम् ॥ एवमपि द्वितीयेऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति, सर्वेषां हि तेषां भावात्सङ्ख्या प्रवर्त्तते** ॥ * ॥ चरमोपजाते पूर्वस्मिंश्चा-

---

प्र.]द्व्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः। **तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति।** 'सङ्ख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे डट्प्रत्यय' इत्येतावानेव सूत्रार्थः। तथा च लब्धपञ्चत्वसङ्ख्यानां सङ्ख्येयानामुष्ट्रिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययोऽनिष्टः प्राप्नोति। **एवमपीति।** आधारधर्मेण पूरणेनाऽधेयायाः सङ्ख्यायास्तद्द्वारेणासंस्पर्शादिति भावः। **सङ्ख्यापूरण इति ब्रूम इति।** द्वे सङ्ख्याग्रहणे अनुवर्तेते। तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणम्। ततश्च येन पञ्चत्वादिसङ्ख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः। अथ वैकस्मिन्नेव सङ्ख्याग्रहणेऽनुवर्त्तमाने प्रत्यासत्त्या सङ्ख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु विप्रकृष्टे पञ्चत्वादिसङ्ख्यासङ्ख्येयेऽनन्तर्भूते।

यस्य वेति। न्यासान्तरं वा कर्त्तव्यमित्यर्थः। तेन पञ्चत्वसङ्ख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थे पञ्चम इति भवति। **एवमपीति।** प्रसिद्धसंनिवेशविशेषस्य ग्रन्थस्य यो द्वितीयोऽध्यायो यथेह 'समर्थः पदविधि'रित्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाऽभिधानं प्राप्नोति, तद्भावेऽष्टत्वसङ्ख्याया भावात्तदभावेऽभावात्। द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं, न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यादावप्यष्टमाद्यभिधानप्रसङ्गात्। यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते तदा द्वितीयोऽध्यायः पश्चाद्गण्यमानोऽष्टमादिव्यपदेशत्वेनेष्यत एव। तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति–**भवत्येवेति।** पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात्संनिवेशमात्रापेक्षया द्वितीयेऽष्टमव्यपदेशाभावः।

उ.] नत्वेकत्वमिति तद्विवक्षायां कुतश्चिदेव प्रत्ययः स्यान्न सर्वत इति तदविक्षेति भावः।

युक्त्यन्तरमाह–**न हीति।** ननु सङ्ख्या–त्र्यादिसङ्ख्याव्याप्यकधर्मान्यतरवाचकात्पूरणे प्रत्यय इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या सङ्ख्याया इति गम्यते, तत्कथमतिप्रसङ्गोऽत आह–**सङ्ख्यावाचिन इति।** प्रत्यासत्त्या हि प्रकृत्यर्थपूरणे इत्येव लभ्येतेति भावः। **उष्ट्रिका**–चर्मविकार[3]: पात्रविशेषो, मृण्मयो वा, यद्घटमितेनोदकेन पञ्चताः पूर्यन्त इत्यर्थः। ननु 'संख्यापूरण' इत्युक्तेः संख्येयपूरणे कथं प्रसङ्गोऽत आह–**आधारेति।** 'सङ्ख्यापूरणे' इत्यस्य 'सङ्ख्याबोधकशब्दबोध्यपूरण' इत्यर्थ इत्याशय **इत्यन्ये।** नेदमपूर्वमित्याह–**द्वे इति।** 'सङ्ख्याया अवयवे' इत्यतः 'सङ्ख्याया गुणस्ये'त्यतश्च। **तत्रैकमिति।** सङ्ख्याबोधकाच्छब्दात्षष्ठ्यन्तात्तदर्थसङ्ख्यापूरणे डडिति सूत्रार्थ इति भावः। **प्रत्यासत्त्येति।** प्रवृत्तिनिमित्तसङ्ख्यापूरणे तत्सङ्ख्येयभूते एव प्रत्ययो न तु सत्सङ्ख्यासङ्ख्येयाऽनन्तर्भूते पूरणे इत्यर्थः।

भाष्ये–**अन्यसङ्ख्यत्वमिति**–बहुव्रीहेस्त्वः। अन्या सङ्ख्येत्यर्थः। ननु व्युत्क्रमेण गणने

१'सङ्ख्यापूरणवचनात्' पा.। २अयं पाठः क्वचिन्नास्ति। ३'मसक' 'लोट' 'कुंजा' इति भाषायाम्।

ऽनपगते ॥ * ॥ चरम उपजाते पूर्वस्मिंश्चाऽनपगते इति वक्तव्यम् । एवमपि 'एकादशीद्वादश्यौ सौविष्टकृती' 'इदं द्वितीयमिदं तृतीयं' 'दश दशमानी'ति न सिध्यति । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं-'तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग' इति ॥ परिहृतमेतत्-'सिद्धन्तु सङ्ख्यापूरण इति वचना'दिति ॥ तर्त्तर्हि सङ्ख्याग्रहणं कर्त्तव्यम्? ॥ न कर्त्तव्यं-प्रकृतमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम्? ॥ 'सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मय'डिति ॥ एवं तर्हि-नेयं वृत्तिरुपालभ्यते[1] ॥ किं तर्हि? ॥ वृत्ति-स्थानमुपालभ्यते[2],-वृत्तिरेवाऽत्र न प्राप्नोति ॥ किं कारणम्? ॥ प्रत्ययार्था-

प्र.] द्वितीयं न्यासान्तरमाह-**चरमोपजात इति**। गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मिन्सङ्ख्येयेऽ**नपगते**-बुद्ध्या परिगृहीतत्वादपेक्षिते यद्बुद्धौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः ।

एकादशीद्वादश्याविति। द्वादशीसंनिधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः। एवं तृतीय-संनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः । **दश दशमानीति**। शततमस्यैव चरमोपजनान्नवानां दशमानां चरमत्वाभावः । **सूत्रं चेति**। न च केवलमव्याप्तिदोषो यावत्सूत्रभेदोऽपीति 'च'शब्दस्यार्थः । **एवं तर्हीति**। वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते । उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात् । तदयमर्थः-इष्टविषयवदनिष्टेऽपि विषये वृत्तिः प्राप्नोत्येवमुपालम्भो न क्रियते, किं तर्हि इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यत्यनिष्ट एव प्राप्नोतील्युच्यते । **वृत्तिस्थानमिति**। प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्त्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानम् । अयमत्रार्थः-प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यं-यथौपगवमिति । इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दार्थेऽन्तर्भूतः। तथा हि-'पञ्चानीयता'मित्युक्ते पञ्चमस्याऽप्यानयनं भवति, ततश्चाऽत्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इत्यत्रैव[3]ऽनिष्टेविषये प्रत्यय-

उ.] तस्याऽप्यष्टमत्वमिष्टमेवेत्यत आह-**प्रसिद्धेति**। **यो द्वितीय इति**। प्रसिद्धसन्निवेश-क्रमीयगणनाक्रमेणेत्यर्थः । एवञ्च न्यासान्तरमपि दुष्टमित्यत्र तात्पर्यम् । **अष्टमादि-व्यपदेश्यत्वेनेति** । तच्छब्दव्यवहार्यत्वेनेत्यर्थः । 'अष्टमादिव्यपदेश्यत्वेने'ति पाठे-बहुव्रीहेस्त्वः । यथान्यासे तु नाऽयं दोष इत्याह-**पूरणग्रहणे त्विति**। प्रथमत्वादिना या गणना तदपेक्षायां पूर्वस्मिन् बुद्धिस्थे एव यश्चरममुपजातस्तस्यैव पूरणत्वमित्यर्थः ।

सन्निवेशमात्रेति। **सन्निवेशो**-निर्माणक्रमः । भाष्ये-**सौविष्टकृती** इत्यत्र प्रथमा-द्विवचनस्य लुक् । **शततमस्येति**। दशमदशद्वर्गीयदशमस्येत्यर्थः । यद्यपि तत्तत्सङ्ख्या-वच्छिन्नेभ्योऽन्येभ्यस्तत्तत्सङ्ख्यापूरकस्य चरमोपजातत्वान्नायं दोषस्तथापि दोषान्तरमाह-भाष्ये-**सूत्रं चेति** । **प्रधानाऽर्थाऽभिधानम्**-प्रधानार्थसंसृष्टस्वार्थोपस्थापकत्वम् । अतिव्याप्त्या वृत्तेरेवोपालम्भान्नेयं वृत्तिरुपालभ्यते इत्यनुपपन्नमत आह-**अयमर्थ इति**। 'पञ्चानामुष्ट्रिकाणा'मित्यनेनाऽतिव्याप्तिरेव नोच्यते किन्तर्ह्यव्याप्तिरपीत्यर्थः । तदाह **अनिष्ट एवेति**। ननु प्रकृतिमात्रेणाऽप्रतीतस्य पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकत्वस्याऽपि प्रतीतेः कथं स्वार्थि-

१ 'उपलभ्यते'पा०। २ 'मुपलभ्यते' 'मिदमुपलभ्यते' इति वा पा०। ३ 'अनिष्टविषये' पा०।

ऽभावात् ॥ नैष दोषः,-वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥

अथ वा-पूर्वस्याः सङ्ख्यायाः परापेक्षयोत्पत्तिर्वक्तव्या। उत्तरा च सङ्ख्याऽऽदेशो वक्तव्यः ॥ अथ वा-न्यूनेऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः-चतुर्षु पञ्चशब्दः ॥

अथ वा-सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते ॥

यद्येवं-द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति ॥ भवत्येव ॥

प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते ।

प्र.] प्रसङ्गः। वचनादिति। प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना, तत्र सङ्ख्याग्रहणद्वयानुवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा सङ्ख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेऽपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वस्या इति । चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः, पश्चादयश्चादेशा कर्त्तव्या इत्यर्थः। तेन चतुर्णां पञ्चत्वसङ्ख्योपजनद्वारेण पूरणः पञ्चमः। न्यून इति। यथाऽर्द्धतृतीया द्रोणा इत्यत्रार्द्धद्रोणोऽपि द्रोणशब्देनाभिधीयते, तथा च द्रोणा इति बहुवचनम्, अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः, तथेहापि वृत्तिविषये चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्त्तते । तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । न्यूनाश्च पञ्च-चत्वारो भवन्ति । तथा-पञ्चसु लब्धव्येषु चतुरो लब्ध्वा ब्रवीति-'न्यूनानि पञ्च लब्धानी'ति । अथ वेति । सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्त्तत इत्येकैकमन्तरेण पञ्च न भवन्तीति पञ्चभ्यो बुद्ध्यैकतमं निष्कृष्य प्रत्ययो विधीयते । पञ्चानां पूरणः-पञ्चसङ्ख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः। भवत्येवेति। गणनापेक्षायां। यथा पूर्वं व्याख्यातम्। प्रकृत्यर्थादिति-पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकाः। बहिरिति । बाह्यार्थे सर्वा वृत्तिर्न तु स्वार्थ

उ.] कत्वमत आह-प्रकृत्यर्थान्तर्भावेति । सम्प्रतिपतिपत्तिहेताविति । पञ्चत्वादिसम्प्रतिपत्तिहेतावित्यर्थः। पञ्चत्वादिसङ्ख्यापूरण इति यावत् । चतुःशब्दादिभ्य इति । सङ्ख्यावाचकात्स्वार्थवृत्तिसङ्ख्यान्तरपूरणे प्रत्यय इत्यर्थः सूत्रस्येति भावः । तदाह भाष्ये-पराऽपेक्षयेति । परसङ्ख्याऽपेक्षपूरणत्वे इत्यर्थः । चतुर्णाम्पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकः पञ्चम इति तात्पर्यम् । भाष्ये-न्यूनेऽयं कृत्स्नशब्द इति । अधिकवाचकः शब्द इत्यर्थः ।

अधिकवाचकस्य न्यूने वृत्तिं दृष्टान्तव्यवहाराभ्यां दर्शयति-यथेति। नन्वेवं वर्त्तिपदार्थसमासार्थयोर्भेदाऽभावोऽत आह-अवयवेन विग्रह इति । अवयवार्थकेन वर्त्तिपदार्थबोधनमित्यर्थः। तदाह-समुदायः समासार्थ इति । अत्रापि पक्षे चतुर्णां पञ्चत्वसंख्यापूरक इत्येव पञ्चमशब्दार्थो द्रष्टव्यः । 'सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्त्तते इती'ति पाठे-इति-हेतोः सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्त इति भाष्येणाऽन्वयः । प्रायेणेतिशब्दरहित एव पाठः । अत्र 'सर्वेष्वेवे'-त्युक्त्या प्रत्येकं द्व्यादिसङ्ख्यासम्बन्धाऽभावो दर्शितः । यथा महतो भारस्योत्थापनशक्तिः प्रत्येकमसम्बद्धा समुदायेनैव सम्बद्धा तद्वत्, यथा वा विशिष्टं गुरुत्वं प्रत्येकाऽसम्बद्धं समुदाये सम्बद्धं तद्वदित्याहुः । सर्वेष्वेव वृत्तौ हेतुमाह-एकैकमन्तरेणेति । गणनाऽपेक्षायामिति । यथाकथञ्चिद्गणनमात्राऽपेक्षायामित्यर्थः। निर्माणाऽपेक्षायान्तु द्वितीय एवेति बोध्यम्, तदा प्रागुक्तपूरणत्वाऽभावादिति बोध्यम् ।

१'परापेक्षाया उत्प' पा०। २वक्तव्यः पा०।३व्याडिकृतसङ्ग्रहस्था इमे श्लोका इति प्रतिभाति।

पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥
तस्याः पूर्वा तु या सङ्ख्या तस्यां भवतु तद्धितः ।
आदेशश्चोत्तरा सङ्ख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥२॥
न्यू[२]ने वा कृत्स्नशब्दोऽयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि ।
सामर्थ्यञ्च तया तस्यास्तथा न्या[३]य्या भविष्यति ॥ ३ ॥
अन्योन्यं वा व्यपाश्रि[४]त्य सर्वस्मिन्द्व्यादयो यदि ।
प्रवर्त्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥ ४ ॥
बहूनां वाचिका सङ्ख्या पूरणश्चैक इष्यते ।
अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षी शाखा निदर्शनम् ॥ ५ ॥

प्र.]इत्यर्थः। **वचनादिति।** स्वार्थ इत्यर्थः। **पूर्वस्यामुत्तरेति।** यदोत्तरसङ्ख्यावाचा पञ्चादि-शब्दः पूर्वस्यां सङ्ख्यायां वर्त्तत इत्यर्थः। **सामर्थ्यं चेति।** तस्या न्यूनार्थाभिधायिन्याः सङ्ख्यायाः प्रत्ययार्थेन सम्ब[५]द्धत्वं न्याय्यमित्यर्थः। **अन्योन्यं वेति।** अपेक्षितपरस्पराः सङ्ख्ये-याः पञ्चादिशब्दवाच्यास्तेषामन्यतमे पञ्चत्वादिसङ्ख्याहेतौ प्रत्ययः। **बहूनामिति।** पूर्वस्मा-त्पक्षादयं भेदः-पूर्वस्मिन्पक्षे सर्व एवाऽतिरोहितभेदः पञ्चशब्दार्थः । उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः । अवयवस्तु नोपात्तो न च त्यक्तः । प्रत्ययेन त्वभिधीयते । **अन्यत्वादुभयो-रिति।** समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः। यथा वार्क्षी शाखेति अस्तमितमूलाद्यवयवसमुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवस्तु शाखा प्रत्ययार्थः।'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ्प्रत्ययः।

उ.]**पूर्वो कार्थसङ्ग्रहेति**-पचाद्यजन्तसङ्ग्रहशब्देन षष्ठीसमासः । भाष्ये **यदीत्य**सन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं तदाह-**यदेति।** यत इत्यर्थः । तथा सति **तस्याः**-प्रकृत्यभिहितसङ्ख्यायाः, **तया**-प्रत्ययाऽभिहितव्यक्तया, **सामर्थ्यं**-सम्बन्धः चतुर्वृत्तिपञ्चत्वसङ्ख्यापूरक इत्यर्थात् । एवं हि वृत्तिर्न्याय्येत्यर्थः । 'अन्योऽन्यं वा व्यपाश्रित्ये'ति पाठो भाष्ये । अपेक्ष्येत्यर्थः । **अतिरोहितभेदा इति।** अवयवमात्रवृत्तिधर्मेण भासमानाः पञ्चादिशब्दवाच्या इत्यर्थः। **नोपात्त इति।** अवयवमात्रवृत्तिधर्मेण प्रकृत्या नोपात्त इत्यर्थः। **न च त्यक्त इति।** साधारणरूपेणोपात्तत्वादित्यर्थः । अत एव बहुवचनम् । **प्रत्ययेन त्वभिधीयत इति।** अवयवमात्रवृत्तिधर्मेणाऽभिधीयते इत्यर्थः । परे तु-'सर्वस्मिन् प्रत्ययवाच्यसहिते द्व्यादयः प्रवर्त्तन्ते, अतः पूरणे न्याय्या वृत्तिः । तदेव न्याय्यत्वमुपपादयति-**बहूनां**-समुदितानाम् । **वाचिका सङ्ख्या** प्रकृतिः **पूरण**स्तदर्थश्च तदन्तर्गत **एकः**, अत **उभयोः** प्रकृतिप्रत्ययार्थयो-रन्यत्वा**न्न्याय्या**।'वृत्ति'रिति शेषः।'पूर्वत्र पक्षे' इत्यादिकैयटस्तु चिन्त्यः, पक्षद्वयेऽप्यतिरो-हितभेदस्यैव समूहस्य पञ्चादिशब्दवाच्यताऽवश्यकत्वात् । अत एव बहुवचनम्, एकैकस्मिन् कदाऽप्यप्रवृत्तेश्च । प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाऽभावशङ्कायां तमभ्युपेत्य पूर्वसमाधानम् । प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकप्रत्ययार्थताऽवच्छेदकभेदेन तदवच्छिन्नभेदेन च भेद

१ 'दिह' पा० । २ अयं श्लोकः काचित्कः । ३ 'न्याय्यं भवि' पा० ।
४ 'वाच्यमाश्रित्य' पा० । ५ 'सम्बन्धत्वं' पा० ।

नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ।५।२।४९।

॥ * ॥ मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः ॥ * ॥ **मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्त्तव्यः,–'अस्यादिर्भवती'ति वक्तव्यम् । अक्रियमाणे प्रत्ययाऽधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ?** ॥ * ॥ प्रत्ययान्तरे हि[1] स्वरे दोषः ॥ * ॥ **प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् । विंशतितमः । एष स्वरः प्रसज्येत । विंशतितमं इति चेष्यते ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः ? ॥**

न कर्त्तव्यः । प्रकृतं डङ्ग्रहणमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'तस्य पूरणे ड'डिति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहाऽर्थः । 'नान्ता'दित्येषा[2] पञ्चमी 'ड'डिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥

प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

नाऽयं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते ॥ [नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्]॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।५।२।५१।

॥ * ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ * ॥ **चतुरश्छयतौ वक्तव्यावाद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः । तुरीयम् । तुर्यम् ॥ अथ किमर्थं थट्थुकौ पृथक्क्रियेते न सर्वं थडेव वा स्यात्थुगेव वा ?** ॥ * ॥ थट्थुकोः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ **थट्थुकोः पृथग्ग्रहणं क्रियते ॥ [किमर्थम्[3] ?] 'पदान्तविधिप्रतिषे-**

प्र.] **नान्ता । मडादिष्विति ।** 'षष्ठीस्थाने योगे'त्यत्र षष्ठीति योगविभागात्तत्र चाद्यन्तौ टकितावित्यस्यानुवर्त्तनात्षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोऽभावाच्चरेष्ट इत्यादिवन्मडादयो डडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । तत्र मट्थट्थुकामागमत्वप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः । तमट् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति डट्स्वरेण विंशतितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । **प्रकृतमिति ।** स्वरितत्वादिति भावः । **विहित इति ।** न ततो विधानार्थो डट इहानुवृत्तिरपि त्वागमसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः ॥ [**नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्**] ॥

षट्क । आद्यक्षरलोप इति । अक्षरशब्देनाऽच्सहितं व्यञ्जनमुच्यते । छयद्भ्यां च डग् न बाध्यते, डटि चतुरस्थुग्विधानात् । **न सर्वमिति ।** सर्वं थकाररूपं थडेव क्रियतां, थुगेव

उ.] एवेत्यवलम्ब्याऽन्त्यः पक्ष इत्येव युक्तमाभातीत्याहुः ॥ [**तस्य पूरणे डट्**]

नान्ता । ननु यस्माद्विहितस्तस्यादिरेवाऽस्तु, न ह्याद्यन्तावित्यत्र षष्ठीनिर्देशोऽस्तीत्यत आह–**षष्ठीस्थान इति । मट्थट्थुकामिति** त्वपपाठः । एवं **मट्थुकोरिति** च । थुकः प्रत्ययत्वे चतुर्थ इत्यादावकारश्रवणानापत्तिर्विसर्गापत्तिश्च । **मट्थटोरित्येव** पाठः । मट्-डटोरिति पाठे तयोर्मध्ये मट इत्यर्थः ।

षट्कति । नन्वाद्यक्षरस्य चकारस्य लोपेऽकारस्य श्रवणं स्यादत आह–**अक्षरशब्देनेति ।** 'व्यञ्जनसहितोऽ'जिति तु नोक्तं, तकारस्याऽपि लोपापत्तेः । नपुंसकप्रयोगोप-

१ 'हि सति' इति क्वचित्पाठः । २ 'नान्तादिभ्योविभाषापञ्चमी'पा० । ३ अयं न सार्वत्रिकः ।

धार्थम्'। पदान्तविध्यर्थं, पदान्तप्रतिषेधार्थं च। पदान्तविध्यर्थं तावत्-'पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति' 'रथैः सप्तथः'[1]। 'पदान्तस्ये'ति नलोपो यथा स्यात्। पदान्तप्रतिषेधार्थ-षष्ठः[2]। 'पदान्तस्ये'ति जश्त्वं मा भूत्। इह च चतुर्थ इति,-'पदान्तस्ये'ति विसर्जनीयो मा भूदिति ॥

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ।५।२।५२।

॥ * ॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः[3] ॥ * ॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या। इहापि यथा स्यात्-बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। कतिपयानां पूरणी कतिपयथी[4]। तावतीनां पूरणी तावतिथी[5] ॥

'बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा[6]' ॥ कथम्?। 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'ति ॥ * ॥ पुंवद्वचनञ्च ॥ * ॥ पुंवद्भावश्च वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी ॥ किमर्थं न 'भस्याऽढे तद्धिते पुंवद्भवती'ति सिद्धम्?॥ भस्येत्युच्यते, यजादौ च भं भवति, न चात्र यजादिं पश्यामः ॥ किं कारणम्? ॥ तिथुका व्यवहितत्वात्[7] ॥ इदमिह सम्प्रधार्यं तिथुक्क्रियतां पुंवद्भाव इति, किमत्र कर्त्तव्यम्?। परत्वात्पुंवद्भावः ॥

नित्यस्तिथुक्, कृतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ तिथुगप्यनित्योऽन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते,-'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक्[8] ॥ काऽन्तरङ्गता? ॥ उत्पत्तिसन्नियोगेन तिथुगुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः ॥

प्र.]त्वेत्यर्थः। **पदान्तविधिप्रतिषेधार्थमिति।** विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः। **पञ्चथानीति।** थटि सति 'स्वादि'ष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति। थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात्।

षष्ठ इति। यद्यत्र थट् क्रियते ततः षकारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जश्त्वं स्यात्। थुकि तु तदन्तस्य भत्वात्पदत्वाभावः ॥ [**षट्कतिकतिपयचतुरां**] ॥

बहु। लिङ्गविशिष्टादिति। लिङ्गसहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं, तदधिकारादित्यर्थः। **तिथुकेति।** तिथुकि कृते तदन्तस्य भसञ्ज्ञा न तु स्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः। **उत्पत्तिसंनि-**

उ.]पत्तय आह-**सर्वं थकारेति।** ननु पदान्तविधिप्रतिषेधौ नैतदपेक्षावत आह-**विधीति।** पदान्तकार्यनलोपादीनां विधिप्रतिषेधौ विषयविभागेन व्यवस्थितौ भवेतामित्यर्थं भिन्नाऽनुबन्धकरणमित्यर्थः। **तदन्तस्य भत्वादिति।** अत्र 'भत्वा'दित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः ॥

बहुपूग। नाम्नां लिङ्गवैशिष्ट्यस्याऽव्यभिचरितत्वादाह-**लिङ्गसहचरित इति।**

---

१ 'रथ्यः' पा०। २ 'पदान्तविधिप्रतिषेधा' पा०। ३ **केचित्तु** नेदं कात्यायनवार्त्तिकं, भाष्यवार्त्तिकमेवैतदित्यभिप्रयन्ति। ४ 'कतिपयतिथी' पा०। ५ 'तावत्तिथी' पा०। ६ इदं कात्यायनवार्त्तिकमिति **केचित्**। ७ 'व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति' पा०। ८ 'तर्हि थुक्' पा०।

पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ उक्तमेतत्–'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'-विति ॥ उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः ॥ पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्ग-विज्ञानात्तिथुक् सिद्धः–बहुतिथी ॥ [बहुपूगगणसङ्घस्य] ॥

षष्ट्यादेश्चाऽसङ्ख्यादेः ।५।२।५८।

असङ्ख्यादेरिति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–एकषष्टः। द्विषष्टः॥ असङ्ख्यादेरिति शक्यमवक्तुम् ॥ कस्मान्न भवति–एकषष्टो द्विषष्ट इति । षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात् ? ।–नैवं प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥ तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो–भवतीह तदन्तविधिरिति ॥

प्र.] योगेनेति । यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। **प्रकृतिप्रत्ययाविति** । भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते । **सिद्धश्चेति** । तेन प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः ॥ **[बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्] ॥**

षष्ट्यादेः । किमर्थमिति । इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धया विप्रकृष्टाः, तथा चानर्थकः प्रतिषेध इति मत्वा **प्रश्नः ।** इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह–**एकषष्ट इति ।** प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह–**षष्टिशब्दादिति ।** षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोऽपि गृह्यन्ते। **प्रत्ययइति ।** प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः । **तदन्तविधिनेति ।** शास्त्रीयाणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहणे तैः सङ्ख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य सङ्ख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः । **भवतीहेति ।** इह प्रकरण इत्यर्थः । तत्र यदि लौकिकसङ्ख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दात्तमण्न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम् । एवं चैकान्नविंशतितम इति भाव्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात्केवलानामपि ग्रहणं भवति । ज्ञापकेन सामान्येन 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनात । अथ वा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति, ततो ज्ञापकेन

उ.] यदैवेति । एषां 'तस्य पूरणे' इत्यनेन वाक्यैकवाक्यता, षष्ठ्यन्तात्पूरण इत्यर्थे एभ्यो डट् , एषां तिथुक् चेत्यर्थ इति भावः । **तेनेति** । भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते विवक्षिते पुंवदिति वार्त्तिकार्थ इति भावः । **[बहुपूगगण] ।**

षष्ट्यादे । ननु लौकिकषष्ट्यादिग्रहणेन एकषष्टेरपि तत्त्वात्प्राप्त्या प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–**इहेति ।** नन्वस्यागमविधित्वात्प्रत्ययो विधीयत इत्ययुक्तमत आह–**प्रत्ययभक्तत्वादिति ।** प्रत्ययविधिरप्यनेनैवेत्यन्ये । **तमण्न प्राप्नोतीति ।** सहस्रादिभ्यः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । ननु वैयर्थ्ये सति ज्ञापकं भवति, न हि व्यपदेशिवद्भावनिषेधप्रवृत्ताकप्यसंख्यादेरित्यस्य वैयर्थ्यमत आह–**अथ वेति ।** वस्तुतस्तु सूत्रोपात्ताऽन्तादिशब्द-

---

१ 'नच' पा० ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ एकविंशतितमः,–एतत्सिद्धं भवति ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ।५।२।५९।

॥ * ॥ छप्रकरणेऽनेकपदादपि[1] ॥ * ॥ **छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–अस्यवामीयम् । कयाशुभीयम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ अप्रातिपदिकत्वात्** ॥*॥ सिद्धन्तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'प्रातिपदिकविज्ञानात्' ॥ कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ? ॥** ॥*॥ 'स्वं रूपं[2] शब्दस्याऽशब्दसंज्ञेति वचनात्[3] ॥*॥ ॥ **स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा**

प्र.]लक्षणविशेषो वाक्यान्तरमनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति । एकषष्ट्यादिभ्यो 'विंशत्यादिभ्य' इति विकल्पेन तमड् भवति । केचित्त्वसङ्ख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसङ्ख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्त एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः । एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादसम्बद्धम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'त्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात्कथं त्यज्येत ॥

मतौ छः । मतुश॒ब्देन[4] साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते । तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी । प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमा समर्थविभक्तिरस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृतेर्गम्यते । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम् । **अनेकपदादपीति**–कर्मधारयो, बहुव्रीहिर्वा । पदसमुदायादित्यर्थः। 'अस्य' 'वाम' इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम्। **सिद्धं त्विति।** 'अस्य' 'वामस्ये'ति वेदे यत्पदद्वयं पठ्यते तदेकदेशस्याऽस्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोऽनुकार्येणार्थेनाऽर्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञस्तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमित्यर्थः। **स्वं रूपमिति।** दृष्टान्तत्वेनाऽस्योपन्यासः । यथा 'स्वं रूप'मिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्निश-

उ.]विषय एव स निषेध इति नाऽत्र तस्य प्राप्तिः । स्पष्टञ्चेदं 'येन विधिः' इत्यत्र—प्रदीपे। **लक्षणविशेष इति।** विधायकं विशेषभूतं वाक्यान्तरमित्यर्थः । 'लक्षणशेष'इति क्वचित्पाठः । 'विंशत्यादिभ्यस्तमट् तदन्तेभ्यश्चे'त्येवमिति भावः । 'त्यागे हेत्वभावा'दिति पाठः ।

मतौ छः । अन्यशब्दस्याऽन्यशब्दे वृत्त्यसम्भवादाह–**मत्वर्थ इति । तद्विशेषणे इति ।** सूक्तसामरूपे सम्बन्धिनि प्रथमान्ताच्छ इत्यर्थ इति भावः । नन्वेवमपि समर्थविभक्त्यादिकं न लभ्येतेत्यत आह–**प्रधानेति ।** प्रधानं प्रत्ययार्थः, गुणाः समर्थविभक्त्यादयः। प्रधान उपस्थापिते तद्गुणभूतमुपस्थाप्यत एवेति भावः । यथा 'ब्राह्मणा भोज्यन्ता'मित्युक्तेऽनुक्ता अप्याचमनादय आक्षिप्यन्त इति तात्पर्यम् । एकपदभिन्नादपीत्यर्थे वर्णमात्रादपि प्रत्ययः स्यादत आह-**कर्मधारय इति ।** पराऽभ्युपगमेनेदम् । यं भवाननेकपदरूपं समुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः। **षष्ठीप्रथमयोरिति।** 'अस्ये'ति षष्ठी, 'वाम' इति प्रथमा ।

१ 'नेकपदादपीति वचनम्' इति पा० । २ 'स्वरूपं' पा० ।
३ केचित्तु नेदं वार्त्तिकं किन्तु भाष्यमेवेदमित्याहुः । ४ 'मतुप्शब्देन' पा० ।

भवतीति । एवं योऽसावाम्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्यपदार्थः ॥

किं पुनरन्ये आम्नायशब्दा अन्य इमे ? ॥ 'ओ'मित्याह ॥ कुत एतत् ? ॥

॥ * ॥ आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् ॥ * ॥

आम्नायशब्दानामान्यभाव्यम्-अन्यभावः-सिद्धः ॥ [कथं ?] ॥ स्वर-वर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। स्वर-**स्वरो नियत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य ।** वर्णानुपूर्वी-**वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य ।** देशः-**देशः**

प्र.]ब्दस्य प्रत्यायकमेवमाम्नायपठितस्यास्यवामशब्दस्य च्छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। न त्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं रूपमित्युपतिष्ठते। स्वशास्त्रविषयत्वादस्य, लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य । **एवं योऽसाविति ।** एवंशब्दस्तथाशब्दस्यार्थे । यथात्र शास्त्रे वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्याऽनुकरणमित्यर्थः । **किं पुनरिति**-अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति। **आम्नायशब्दानामिति।** अन्यस्य भावोऽन्यभावः।अन्यभाव एवाऽऽन्यभाव्यम् । ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात्स्वार्थे ष्यञ् । अथ वा अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु, तस्य भाव आन्यभाव्यम् । अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः। यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्व निश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः। **स्वर इति ।** अरयेत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम् । 'वाम'शब्दः 'कर्षात्वत'[1]इत्यन्तोदात्तः । अथ वा 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण' इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते।अनुकरण एकस्मिन्पदे उदात्तद्वयविरोधात्। **वर्णानुपूर्वीति ।** अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाऽप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति ।

उ.]**पदसमुदायरूपत्वाऽभावाच्चेति।** अनेन 'पदसमुदायस्य चेत्समासस्यैवे'ति नियमाऽप्राप्तिर्दर्शिता । पदघटितसमुदायरूपत्वाऽभावादिति तदर्थः । अस्येत्यस्याऽपि न पदत्वं तत्रत्य'स्य'शब्दस्य विभक्त्यर्थाऽप्रतिपादकत्वेनाऽसुप्त्वादिति भावः। एवंशब्दस्य 'अनेन प्रकारेणे'ति नार्थः, सूत्रास्याऽप्राप्त्याऽसङ्गतत्वात्, किन्त्वन्य इत्याह-**तथाशब्दस्येति। स्वं रूपं शब्दस्येति।** 'शब्दः स्वरूपस्ये'ति वक्तुमुचितम् । वस्तुतो भाष्ये सूत्रकथनं तत्प्रत्याख्यानप्रकारोपलक्षणम्, अर्थे बाधादुपस्थितशब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रमिति । स लोकेऽप्यर्थबाध एवाऽनुकरणत्वमिति दिक् ।

नन्वर्थभेदाद्भेदविषयः प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह-**अभिन्नरूपत्वादिति।** एवञ्च भेदनिबन्धनाऽर्थवत्त्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । **अर्थभेदादिति ।** अनुकार्यस्य बाह्योऽर्थः । अनुकरणस्य तु अनुकार्यशब्दरूपमेवेत्यर्थभेदः । **अस्येतीति ।** इत्यस्येत्यर्थः । ननु लोकेऽपि स्वरस्य नियतत्वाद्वेदे एव स्वरनियमकथनं भाष्यस्थमसङ्गतमिति चेन्न, लोके एकश्रुतेरपि सत्त्वेन तदनियम इति भाष्याशयात्। **वर्णाऽनुपूर्वीनियतेति ।** तत्तत्कल्पे यादृशी ऋषिभिः कृता सा तत्कल्पसमाप्तिपर्यन्तं नियतेत्यर्थः। **नियमाऽभाव इति ।**

---

१ इदं क्वचिदपि नास्ति ।

खल्वप्याम्नाये नियतः-'श्मशाने नाध्येयम् । चतुष्पथे नाध्येय'मिति । कालः- कालः खल्वप्याम्नाये नियतः-नाऽमावास्यायामध्येयं, न चतुर्दश्यामिति[1] ॥

॥ * ॥ पदैकदेशसुब्लोपदर्शनाच्च[2] ॥ * ॥ पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते । अस्यवामीयम् ॥ ननु चैष सुब्लोपः स्यात् ॥ सुबलोपदर्शनाच्च ॥ सुबलोपः[3] खल्वपि दृश्यते-अस्यवामीयमिति । तस्मादन्ये[4] आम्नायशब्दा अन्य इमे ॥ यदि तर्ह्यन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे,-मत्वर्थो नोपपद्यते-अस्य वामशब्दोऽत्रास्तीति । न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।५।२।६०।

॥ * ॥ अध्यायानुवाकाभ्यां[5] वा लुक् ॥ * ॥ अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्व-

प्र.] देश इति । अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः । पदैकदेशेति । आम्नाये अस्यवा-मस्येति प्रयुज्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेश एवास्यवामशब्दो दृश्यते अस्य-वामीयशब्दे प्रकृतिरित्यर्थः । सुबलोपदर्शनाच्चेति । यदि षष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भ-वतीत्युच्यते तदा पूर्वपदेऽपि लुक्प्रसङ्गः । अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात् सुप्त्राभावा-ल्लुगभावः । मत्वर्थो नोपपद्यत इति । अनुकार्येण सूक्तसाम्नोस्तद्वत्ता न त्वनुकरणे नेति भावः । न संज्ञेति । अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संज्ञा । अनुकार्यं तु प्रत्याय्यत्वात्संज्ञि । अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनः, तत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नालाङ्गूलवदर्थं प्रत्या-ययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति-गोमानिति । तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनार्थेनानुकार्येण तद्वति च्छप्रत्ययमिति न कश्चिद्दोषः । अनुकरणशब्दश्चानुकार्यं स्वजाति-समवेतं वक्तीति जातिशब्द इति लृकारवार्तिकेऽभिहितम् ॥ [मतौ छः] ॥

अध्याय । अध्यायानुवाकाभ्यामिति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अध्यायानुवाकार्थो य-श्छस्तस्य वा लुग्वक्तव्यः । तेन पक्षे श्रवणं भवति । लुग्विधानमेव च ज्ञापकमध्यायानुवाकयो-

उ.] अनुकरणं शृण्वतः शूद्रस्य प्रायश्चित्ताऽभाव इत्यपि बोध्यम् । अध्ययनकालेऽर्थ-पराणामपि अर्थाऽबोधाद्, अध्येतॄणां शब्दपरत्वभ्रमः । नाप्यनुकरणत्वं, शब्दतात्पर्यकत्व-स्याऽभावात् । स्वरवर्णाऽनुपूर्वीभेदाऽभावाच्च तत्त्वबुद्ध्या तद्धर्माः सर्वेऽत्रापीत्याहुः ।

आम्नाये पदैकदेशाऽदर्शनादाह-आम्नाये इति भाष्ये । आम्नाये पठ्यमानस्य यः पदै-कदेशः स छप्रत्ययप्रकृतिभूतेऽनुकरणे दृश्यत इत्यन्वयः । ननूत्तरभागे सुब्लोपो दृश्यत एवेत्यत आह-यदीति । नन्वनुकरणस्याऽपि कुतो न सुप्त्वं, कुतो वा न लुगत आह-अनुकरणस्य त्विति । भाष्ये उत्तरयति-न संज्ञेति । संज्ञासंज्ञिनोरव्यभिचारे यथा मत्वर्थोपपत्तिस्तथा दर्शयति-तत्र यथेति । स्वजातिसमवेतमिति । अनुक्रियमाणनिष्ठ-जातिसम्बद्धमनुकार्यमित्यर्थः ॥ [मतौः छः सूक्त] ।

अध्यायाऽनु । नन्वेतौ प्रत्ययार्थौ, न त्वाभ्याम्परः प्रत्यय इत्यत आह-तादर्थ्य इति ।

१ 'नाऽमावास्यायामधीयीत न चतुर्दश्याम्'इतिपा० । २ 'सुलोप'पा० इति क०पु०पा० । ३ 'सुपः खल्वपि अलोपो दृश्यते' पा० । ४ अयं पाठो न सार्वत्रिकः । ५ 'नुवाकयोर्वा' पा० ।

क्तव्यः । स्तम्भः-स्तम्भीयः । स्तम्भ ॥ गर्दभाण्डः-गर्दभाण्डीयः । गर्दभाण्ड ॥ अनुवाकः[1]-अनुवाकीयः ॥ [अध्यायानुवाकयोर्लुक्] ॥

धनहिरण्यात्कामे ।५।२।६५।

॥ * ॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ * ॥ धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम् । ॥ * ॥ षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥ षष्ठ्यर्थे हि सत्यनिष्टं प्राप्नोति–धने[2] कामोऽस्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति–धने[2] कामोऽस्येति ? ॥ अनभिधानात् ॥ [धनहिरण्यात्कामे] ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।५।२।७२।

किं यः शीतं करोति स शीतकः यो वा उष्णं करोति स उष्णकः ? ॥ किं चातः ? ॥ तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि-॥ * ॥ उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः[3] ॥ * ॥ ['उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः'][4] शीतमिव शीतम् । उष्णमिवो-

---

प्र.] श्छो भवतीति । तत्र मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्त्तव्ये यदत्रे[5] च्छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते इत्याहुः । [अध्यायानुवाकयोः] ॥

धन । धनहिरण्यात्कामाभिधान इति । इच्छामात्राभिधान इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे हीति । यद्यप्यत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृतस्तथापि कामयत इति कामः, कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने धनस्य कामयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयत इति सामर्थ्यात्षष्ठ्यर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अनभिधानादिति । कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु कामयिता । ततश्च तत्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति–धनको देवदत्तस्येति । न तु तद्वतीति भावः । [धनहिरण्यात्कामे] ॥

शीतो । किं यःशीतमिति । शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति तत्संप्रत्ययेनैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । उत्तरपदलोप इति । नाऽत्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्याऽसंभवात् । किं तर्हि उत्तरं यत्पदं–द्योतक इवशब्दस्तस्यापि गतार्थत्वाद्वृत्ति-

---

उ.] ननु पूर्वसूत्रे 'सूक्तसाम्नो' रित्युक्त्या तयोश्छ एव नास्ति, कस्य लुगत आह–लुग्विधानमेवेति । मतुप्प्रकरण एवेति । तथा च 'मतुप्'प्रत्ययस्यैवाऽनेन लुक्सिद्धेरत्र करणम्पाक्षिकत्वार्थम्, तत्र न्यासे च प्रत्ययाऽनुमानं नेति भावः । [मतौ छः सूक्त] ।

धनहिरण्यात्कामे । अनभिधानादित्यस्य—कामशब्देन कर्त्रनभिधानादित्यर्थ इत्याह–कामशब्देनेति । [धनहिरण्यात्कामे] ।

शीतोष्णा । समासाऽभावेनोत्तरपदाऽसम्भवादाह–नात्रेति । समासाऽसम्भवादिति । 'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्चे'त्यस्य सम्भवाच्चिन्त्यमिदम् । गतार्थत्वादिति । वृत्तौ शीतादिपदं तत्सदृशपरमिति भावः । मन्दतायुक्तं–तत्समानाऽधिकरणं । 'मन्दकरणं

---

१ 'अनुकः । अनुकीयः'पा० । २'धनेन'पा० । ३ इदं वार्त्तिकं वा भाष्यं वेति सन्दिग्धम् । इदं वार्तिकमेवेति तु गौडाः। ४इदं व्याख्याभाष्यं साम्याल्लुप्तमिति गौडामन्यन्ते। ५'यदत्रास्य'पा०।

ष्णम् । य आशु कर्त्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते-शीतक इति । यः पुनराशु कर्त्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स[1] उच्यते-उष्णक इति ॥

अधिकम् ।५।२।७३।

अधिकमिति किं निपात्यते ?॥ ॥*॥ अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च प्रत्ययः[2] ॥*॥ अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च[3] प्रत्ययः । अध्यारूढमधिकम् ॥

भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्याम्[4], अधिको द्रोणः खार्यामिति[5] । इदन्तु न सिध्यति-अध्यारूढा द्रोणेन खारी, अधिका द्रोणेन खारीति;- गत्यर्थानां हि क्तः कर्त्तरि विधीयते ॥

गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते ॥ [अधिकम्]॥

प्र.] विषयेऽप्रयोग इत्यर्थः। यथा मन्दतायुक्तं शीतं, सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्। तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते, एवमाशुकरणमुष्णम् । तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः शीतंकारी शीतकोऽलस इत्यर्थः। उष्णंकारी उष्णको दक्षः। प्रयोगवशाच्च[6] गौणस्याप्यर्थस्येह क चिद्भवति । [शीतोष्णाभ्यां कारिणि] ॥

अधिकम् । किं निपात्यत इति । यद्यधिशब्दात्साधनक्रियावचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधानेन भाव्यम् । तत्र कर्त्तुरङ्गीकरणे कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति । कर्माश्रयणे कर्त्तुरभिधानस्याऽप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । अध्यारूढस्येति । लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदं निपातनं, स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः । खार्यामिति । यदा कर्त्तरि क्तस्तदा कर्मणोऽनभिधानाद् द्वितीयायां प्राप्तायां 'यस्मादधिक'मिति ज्ञापकात्पञ्चमी

उ.] शीत' मित्यादिना मन्दाद्यर्थशीतादिपदं क्रियाविशेषणमिति सूचितं, तदाह-क्रियाविशेषणाभ्यामित्यादि। गौणस्याऽपीति। 'अपि'रेवार्थे। इह–शास्त्रे। 'क्वचि'दित्यस्य ग्रहणमिति शेषः। सूत्रविशेष इत्यर्थः। [शीतोष्णाभ्यां कारिणि]।

अधिकम् । ससाधनेति-साहित्यमात्रं विवक्षितं, तेन क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादित्यर्थः। अनङ्गीकृतेति । अनाश्रितार्थशब्दस्वरूपमात्रस्य निपातनमित्यर्थः।

द्वितीयायामिति। 'अध्यारूढो द्रोणः खारी'मितिवत्। भाष्येऽप्यध्यारूढपदयुक्तप्रयोगे 'खारी'मिति द्वितीयान्तपाठ इति भावः। कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यन्तपाठोऽपि क्वचित्। वस्तुतोऽधिकशब्दार्थस्य क्रियात्वाऽभावात्तद्योगे द्वितीयाप्राप्तिश्चिन्त्यैव, अन्यथा 'देवत्तेन शत्योऽश्व' इत्यादौ षष्ठीवारणाय 'कर्त्तृकर्मणो'रिति सूत्रे कृद्ग्रहणस्यावश्यकतया तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिः, भाष्यन्तूभयविधाऽध्यारूढशब्दार्थे एतन्निपातनमित्यर्थमात्रपरमिति स्पष्टमेव तद्विदाम् । किञ्च 'रुहिर्गत्यर्थ' इति 'यद्धितुपर'मिति सूत्रे भाष्यम्, न च सा

---

१ 'उच्यते स उष्णकः'पा०। २ नेदं वार्त्तिकं किन्तु भाष्यव्याख्यैवेत्यन्ये। क्वाचित्कमिदम्। ३ 'कश्च' 'कन्प्रत्ययः'इति वा पा०। ४'खार्याः'पा०। ५'खार्याइति'पा०। ६प्रयोगदर्शनाच्च'पा०।

पार्श्वेनान्विच्छति ।५।२।७५।

किं यः पार्श्वेनाऽन्विच्छति स पार्श्वकः ? ॥ किं चातः ? ॥ राजपुरुषे[1] प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि–॥ * ॥ उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः[2] ॥ * ॥ [उत्तरपदलोपोऽत्र[3] द्रष्टव्यः–] पार्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।५।२।७६।

किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः ? ॥ किं चातः ? ॥ शिवभागवते प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि–॥ * ॥ उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः[2] ॥ * ॥ [उत्तरपदलोपोऽत्र[3] द्रष्टव्यः-] अयः शूलमिवायःशूलं । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः ॥ [अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां] ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।५।२।७७।

प्र.] भवति । औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां तु सप्तमी, तथा 'तदस्मिन्नधिक'मिति निर्देशः कृतः॥

पार्श्वेन । राजपुरुष इति । स हि राजा पार्श्वाश्रयेणाऽर्थमिच्छतीति भावः । **ऋजुनेति ।** यथा पार्श्वं तिर्यगवस्थानादनृजु तथाऽन्योऽप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः ।

अयः । शिवभागवत इति । भगवान् भक्तिरस्य भागवतः । शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः । अवयवसंस्पर्शद्वारेण समुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तिर्यस्य स प्रतीयते । **एवं तर्हीति ।** यथाऽयःशूलं तीक्ष्णमेवमन्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुपचारादुच्यते ।

तावतिथम् । 'तावतिथ'मिति पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । तत्रायमर्थः–पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन्भवति,–तस्य च कनो वा लुग्भवति,–

उ.] क्रियाऽधिकशब्दजबोधे भासते, 'अस्य परिमाणादस्य परिमाणमधिक'मित्यादावप्रतीतेः । नाऽप्यन्या, तथा सति 'गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि कर्मणि च क्तः' इति भाष्याऽसङ्गतिः । आधिक्यगुणप्रवृत्तिनिमित्तकश्चाऽयम् । पञ्चमी तु षष्ठीबाधिका–ज्ञापकादेव । स्वतन्त्रा सप्तमी तु उपश्लिष्टपदाध्याहारेण औपश्लेषिकेऽधिकरण इत्यन्ये । **औपश्लेषिकेति ।** एतच्च 'तदस्मि'न्निति सूत्रे व्याख्यातम् । 'अधिका खारी द्रोणेने'त्यत्र तृतीया प्रकृत्यादित्वाद्धेतौ वा, कृतेतिपदाध्याहारेण कर्त्तरि वा ॥ [**अधिकम्**] ।

पार्श्वेना । भाष्ये 'राजपुरुषे' इति पाठः । 'राजपुरुषेऽपी'ति पाठे 'अपि'रेवार्थः ॥

अयःशूल । शिवभागवते एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव गमकत्वाद्वृत्तिः, अन्यथा भगवत्पदार्थस्य शिवरूपविशेष्यसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याद्वृत्तिर्न स्यात् । ननु शिवस्य भगवता सामर्थ्येऽपि भागवतेनाऽसामर्थ्यात्कथं समासोऽत आह–**अवयवेति । भक्तिः–**सेव्यः । कर्मणि क्तिन् । **शिवभागवताः–**कापालिकाः । ते हि शूलहस्ताः प्रायेण भिक्षां चरन्ति । **तीक्ष्ण उपाय इति ।** भाष्ये रभसपदेनाऽप्ययमेव ॥ ७६ ॥

१'राजपुरुषेऽपि प्राप्नोति' पा०। २ भाष्यमेवेदं न वार्त्तिकमित्यन्ये। ३ इदं लुप्तमासीदिति **गौडाः**।

॥*॥ 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा'वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् ॥*॥ **तावतिथंग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'विभाषाप्रकरणात्' । प्रकृता महाविभाषा तयैतत्सिद्धम् ॥**

॥ * ॥ तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च ॥ * ॥ **तावतिथेन गृह्णातीत्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं लुक्च वक्तव्यः । षष्ठेन गृह्णाति षट्कः ॥** [तावतिथं]

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।५।२।७९।

॥ * ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे[1] इत्यनिर्देशः ॥ * ॥ **शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे[1] इत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनं शृङ्खलवत्याऽसौ रज्ज्वा बध्यते** ॥*॥ सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक् च ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ तद्वन्निर्देशः कर्त्तव्यो लुक् च वक्तव्यः—शृङ्खलवद्बन्धनमिति ॥**

स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्त्तव्यः ? ॥ न कर्त्तव्यः ॥ इह यन्नान्तरेण[2] यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमित्तत्वाय कल्पते । न चाऽन्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्त्तते ।

अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति—शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥ [शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे]॥

प्र.] पञ्चमं ग्रहणं पञ्चमकमिति । एतत्सूत्रार्थाश्रयेण वार्त्तिकारम्भः । **तावतिथमिति ।** महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्रत्ययोत्पादनाद्रूपद्वयस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयते—पञ्चकं ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति,—तदा लुग्वाग्रहणं च कर्त्तव्यमेव । अन्यथा रूपद्वयं कथं सिध्येत् ? । **तावतिथेनेति ।** स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम् । लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव न तु कनः । [**तावतिथं ग्रहणं**] ॥

शृङ्खलम् । शृङ्खलमिति । बध्यतेऽस्वतन्त्रीक्रियतेऽनेनेति बन्धनमुच्यते । रज्ज्वोश्चा[3]ऽस्वतन्त्रीकरणे करणत्वं न तु शृङ्खलस्येति भावः । काष्ठमयं पाशकं पादे यद्व्यतिषज्यते तच्छृङ्खलमुच्यते । बाल उष्ट्रः- **करभः । इहेति ।** यद्यपि रज्ज्वोः करणत्वं तथापि शृङ्खलस्य करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् । **अथ वेति ।** रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः ॥ [**शृङ्खलमस्य बन्धनम्**] ॥

उ.]तावतिथंग्रह । तावतिथस्यैव सूत्रे निर्देशात् 'षट्क' इत्युदाहरणं कथमत आह—**पूरणेति । अनेनेतीति ।** अत एव सूत्रे सामानाधिकरण्येन निर्देशः । **यदा त्विति ।** अत एव 'षष्ठेन गृह्णाति षट्कः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवञ्चेदं वार्त्तिकं प्रौढ्यैवेति भावः । 'पञ्चक'मित्यस्य च ग्रहणकरणम्पञ्चमं रूपमित्यर्थः । [**तावतिथं ग्रहणमिति**]।

शृङ्खलमस्य । ननु संयोगविशेषरूपस्य बन्धनस्य शृङ्खलमपि करणमेवेत्यत आह—**अस्वतन्त्रीक्रियत इति ।** व्यतिषज्यते-रज्ज्वादिना बध्यते इत्यर्थः । 'शृङ्खल[4]'मिति क्वचित्पाठः । भाष्ये—**यं नान्तरेणेति ।** यं विना यस्य प्रवृत्तिर्नेत्यर्थः । [**शृङ्खलमस्य**]।

---

१ 'करभे' इति क्वचिन्न । २ 'यं नान्तरेण' पा० । ३ 'रज्ज्वाः' पा० । ४ 'शृङ्खल' पा० ।

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ।५।२।८२।

॥*॥ प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः ॥*॥ **प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी ॥** [तदस्मिन्नन्नं प्राये सञ्ज्ञायाम्] ॥

श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते ।५।२।८४।

किं निपात्यते ? ॥ ॥ * ॥ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम् ॥ * ॥ **छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्यस्याऽर्थे 'श्रोत्रिय'न्नित्येतत्पदं निपात्यते** ॥*॥ छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च ॥ * ॥ **छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे, घंश्च प्रत्ययः । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः ॥** [श्रोत्रियंश्छन्दो] ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।५।२।८५।

॥ * ॥ इनिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ * ॥ **इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्त्तव्यम् । अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत्** ॥*। उक्तं वा ॥*॥ **[उक्तं वा][1] किमुक्तम्**–॥ * ॥ अनभिधानादिति ॥ * ॥

प्र.] **तदस्मिन्नन्नम् । वटकेभ्य इनिरिति ।** कनि प्राप्ते वचनम् । मत्वर्थीयस्त्विनिः 'सप्तम्यां च न तौ स्मृता'विति नास्ति ॥ [**तदस्मिन्नन्नं प्राये सञ्ज्ञायाम्**] ॥

श्रोत्रियन् । वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थस्य सम्बन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोऽध्याय्युपचारादभिहितः । तत्राऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते । नकारः स्वरार्थः । तेनाद्युदात्तत्वं नित्करणसामर्थ्याद्व्यपवर्गाभावेऽपि भवति । **छन्दसो वेति ।** तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसङ्गाच्छान्दसशब्दो न सिध्यतीति 'तावतिथं ग्रहण'मित्यतो 'वा'ग्रहणमनुवर्त्यम् । अथ वा विशेषतः छन्दोऽध्यायिनि तदर्थानुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्य नास्ति बाधः । [**श्रोत्रियंश्छन्दो**] ॥

श्राद्ध । समानकालग्रहणमिति । भुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात् । यस्मिन्काले भुजिक्रियाऽऽहिततृप्तिलक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेव श्राद्धिश्राद्धिकशब्द-

---

उ.] **श्रोत्रियंश्छ ।** ननु वाक्यार्थे वृत्तावसत्त्वभूतार्थकत्वादव्ययत्वापत्तिरत आह–**वाक्यार्थस्येति ।** ननु सम्बन्धस्य न वाक्यार्थत्वं 'वाक्यार्थे' इत्यस्य 'तज्जन्यबोधविशेष्ये' इत्यर्थादत आह–**क्रियारूपस्य वेति ! व्यपवर्गाऽभावेऽपीति ।** निति परे इत्यर्थ इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु निदन्ते पदे इत्यर्थाद्व्यपदेशिवद्भावेनेदं सिद्धम् । **विशेषे छन्दोऽध्यायिनीति ।** छन्दोऽध्यायित्वतदर्थाऽनुष्ठायित्वरूपविशेषवतीत्यर्थः । विशेषत इति पाठे 'निपातना'दित्यनेनाऽन्वयः । विशेषमेव दर्शयति–**छन्दोऽध्यायिनीत्यादिना ।**

श्राद्धमनेन । द्वयोः प्रत्यययोः समानकालत्वाऽसम्भवादाह–**भुजिनेति ।** नन्वेवं भोजनो-

---

१ 'उक्तं वे' त्येतावदेव वार्त्तिकम्, 'अनभिधाना'दिति तु भाष्यमेवेत्यन्ये ।

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।५।२।९१।

संज्ञायामिति किमर्थम् ? ॥ त्रिभिः साक्षाद् दृष्टं भवति–यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा,–तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति ॥ संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धनिकाऽन्तेवासिनोर्न भवति ॥ [साक्षाद्द्रष्टरि] ॥

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।५।२।९२।

किं निपात्यते ? ॥ * ॥ क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् ॥ * ॥ **क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्याऽर्थे 'क्षेत्रिय'जित्येतत्पदं निपात्यते** [1] ॥ * ॥ परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घश्च [2] ॥ * ॥ **परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः । परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥** ॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।५।२।१। ॥ * ॥

तदस्यास्त्यास्मिन्निति मतुप् ।५।२।९४।

प्र.] योरुच्चारणं न तु कालान्तरे। स च समानः कालो लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणाऽद्यतन एव द्रष्टव्यः,तेन यदा द्वितीयेऽहनि कस्य चिदन्नमपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः॥[**श्राद्धमनेनभुक्त**]। **साक्षात्** । संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थ एव व्यपदिश्यमानोऽभिधीयते । अथ वा संज्ञायतेऽनयेति संज्ञा । निपातनाल्ल्युडभावः । ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते । संज्ञायां विषये कार्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्रपेक्षया **प्रश्नः–संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति ।**

लक्षणानुसारिप्रतिपत्रपेक्षया तूत्तरम्–**त्रिभिरिति ।** अन्तेवासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्पारतन्त्र्यादधमर्ण उच्यते ॥ [**साक्षाद्द्रष्टरि**] ॥

क्षेत्रि । परक्षेत्रे–जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात्क्षेत्रियः । तथा परक्षेत्रे–धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि । तथा परदारेषु निग्राह्यः क्षेत्रियः । तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत्क्षेत्रियम् ।

* इतिश्रीकैय्यटविरचिते महाभाष्य**प्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये** पादे **प्रथममा**ह्निकम् ॥ ५।२।१। *

तदस्य । 'शाखावान्वृक्ष' इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति, तत्पूर्वकं सम्बन्धित्वं चेत्य-

उ.] त्तरं तद्दिनेऽपि प्रयोगो न स्यादित्यत आह–**यस्मिन्निति**। 'लोकप्रसिध्यनुसारेणे'तिपाठः। **साक्षाद् । एवं व्यपदिश्यमान इति ।** 'संज्ञायत' इत्यर्थकसंज्ञाशब्देन साक्षाद्द्रष्टृत्वेन व्यवह्रियमाणोऽर्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । एवं व्यवह्रियमाणेऽर्थे इति प्रत्यय इत्यर्थः । **अनयेति।** शब्दव्यक्त्येत्यर्थः । तदाह–**शब्द एवेति । संज्ञायां विषय इति ।** तदर्थप्रतिपादकशब्दविषय इत्यर्थः [**साक्षाद्द्रष्टरि**]। ॥*॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भज**नागोजीभट्टकृते** भाष्य**प्रदीपोद्द्योते पञ्चमा**ऽध्यायस्य **द्वितीय**पादे **प्रथममा**ह्निकम्॥*॥

१ 'क्षेत्रियजिति निपात्यते' पा० । २ 'घञ्' इति 'घश्च' इति वा पा० ।

किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते-अस्याऽस्मिन्निति, न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति, यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्याऽपि भवति ?॥ नैतयोराव-

प्र.] न्यतरोपादानेनैवेष्टविषये सिद्धिं मत्वा पृच्छति-**किमर्थमिति**। कस्मा इदं किमर्थम्। कोऽर्थोऽस्येति वा किमर्थम्। एतच्च निर्देशक्रियाविशेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः। **न यद्यस्येति**। नञ्शब्दः काका प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति। **नैतयोरावश्यक इति**। अवश्यंभाव आवश्यकम्। मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादोरावश्यक इति निपातनाद्वा वुन्प्रत्ययः। 'अव्ययानां भमात्रे'इति टिलोपः। आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः। अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः। इह यदा सम्बन्धः सर्वकारकपूर्वकः नाधारपूर्वक एव, यथा देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसम्बन्धः, तदा सप्तम्यु-पादाने कारकान्तरपूर्वसम्बन्धाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थोऽप्युपादानीयः। तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसम्बन्धनिमित्तसम्बन्धित्वेनाऽविवक्षितम्—वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति; तत्र प्रत्ययो न स्यात्। न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसम्बन्धो दृश्यते, वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्। नावयवावयविभावः—आनन्तर्यादिसम्बन्धसम्भवेऽपि तत्र मत्वर्थीयैर्न भाव्यं, तस्मादुभयो-पादानम्। ननु किमुच्यते—न तास्तस्मिन्नाधृताभवन्तीति—यावता 'यस्य चेश्वरवचन' मित्येतत्प्रत्याख्यानायाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति सप्तमीसिद्धयर्थं भाष्यकारेणाभिहितं—

उ.] तदस्याऽस्त्य। नन्वाधारत्वसम्बन्धित्वयोर्भेदात्प्रश्नाऽनुपपत्तेराह-**शाखावानिति**। 'वृक्षे शाखा' 'वृक्षस्य शाखे'त्युभयदर्शनादिति भावः। **तत्पूर्वकं सम्बन्धित्वञ्चेति**। **सम्बन्धित्वं**—सम्बन्धः। अवयवाऽवयविभावरूपमिति भावः। बोधविषयधर्मभेदसत्त्वेन 'मत्वे'त्युक्तम्। द्वयोरर्थयोर्विशेष्यत्वान्नपुंसकैकवचननिर्देशाऽनुपपत्तेराह-**एतच्चेति**। नञो निषेधार्थत्वेऽसङ्गतेराह- **नशब्द इति**। **भवत्येवेति**। तस्मिन्नपि तद्भवत्येवेत्यर्थः। भावप्रत्ययान्तस्य नपुंसकत्वदर्शनादन्वयाऽसम्भवाच्चाह-**अवश्यम्भावइत्यादि**। अवश्यं यद्भवति तस्य भावस्तद्बोधकशब्दः, स चाऽवश्यंशब्द एव, सोऽर्थद्वारा यत्राऽस्तीत्याव-श्यकः। एवञ्च,—'आवश्यक' इत्यस्य—अवश्यंसमावेश इत्यर्थः। वृक्षशाखयोस्तत्समावेश-दर्शनादाह-**इहेत्यादि**। **यदेति**। यत इत्यर्थः। **तदेति** च,—तत इत्यर्थः। **कर्त्तृत्व-पूर्वक इति**। कर्मत्वस्याऽप्युपलक्षणम्। **सम्बन्धनिमित्तेति**। सम्बन्धनिमित्ते-सम्बन्धनिरूपके सम्बन्धित्वेनाऽविवक्षितम्, किन्त्वधिकरणत्वेन विवक्षितमित्यर्थः।

तत्त्वेनाऽविवक्षा च सम्बन्धाऽसम्भवादेवेत्याह-**न ह्यत्रेति**। कारकाणां शेषत्वविवक्षा हि तत्पूर्वकसम्बन्धसत्त्वे, न च प्रकृते कश्चित्तादृशः सम्बन्धोऽस्तीति भावः। तदेवोपपादयति-**वृक्षैरिति**। **आनन्तर्यादिसम्बन्धेति**। अनन्तरादिसमभिव्याहारं विना तेषां षष्ठ्या-द्यर्थत्वाऽभावः, तथासमभिव्याहारे तु सापेक्षत्वान्मत्वर्थीयो नेति भावः। **कारकप्रकरणे इति**। 'साधकतम'मिति तमप्ग्रहणादिति भावः। **अयन्त्विति**। न चेह गौणग्रहणे ज्ञापकमस्तीति भावः। अन्येत्वेवं हि 'घोषवती गङ्गा' 'काकवद्गृह'मित्याद्यनापत्तिः, व्यापकाधारस्यैव मुख्याधिकरणत्वमिति 'स्वरितेन' 'साधकतम'मित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तेः,

व्यकः समावेशः,-भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति। भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति तस्मादस्याऽस्मिन्ग्रहणम् ॥

अथाऽस्तिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनं, न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति ॥

प्र.] 'परिग्रहीतव्यं परिग्रहीत्रधीन'मित्यादि। तथा च 'देवदत्ते गाव' इत्यपि भवितव्यम्। कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम्। यथा 'गङ्गायां घोषः' 'कूपे गर्गकुल'मिति। ततश्च सप्तम्युपादानेऽपि 'गोमान्देवदत्त' इति सिध्यत्येव। नैतदस्ति। सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः- 'वृक्षवान् पर्वत' इत्यादौ, न तु गौणे 'गोमान् देवदत्त' इत्यादौ। कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम्, अयन्तु प्रत्ययविधिरिति स्यान्न्यायाश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोऽपि कृतः। **अथास्तिग्रहणमिति।** संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति, यथा नीलोत्पलमिति। सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति, तामन्तरेण पदोच्चारणाऽसंभवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति **प्रश्नः। सत्तायां[2] प्रत्ययो यथा स्यादिति।** सत्तायां वर्त्तमानात्सत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः।

न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। यावद्बुध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः। तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनिषेधजननादिभिः सम्बध्यते,-वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति। अत्यन्ताऽसतोऽपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगः, तस्माद्बुध्यारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभि-

---

उ.] तस्मादधिकरणदत्ते पश्चाला इत्यादौ 'आधृता' इत्यध्याहारेण बौद्धमाधारत्वम्, तच्च यत्र तथा बुद्धिरस्ति तत्राऽस्तु, सा चाधिशब्दयोग एव, नाऽन्यत्रेति भाष्याशयः। भाष्ये-**भवन्ति च पर्वते इति।** न च तेऽपि तस्य संयोगवन्तो भवन्तीति वाच्यं, संयोगसम्बन्धेन सम्बन्धिनि मतुपः षष्ठ्याश्चाऽनङ्गीकारात्। न हि कथञ्चित्संयुक्तयोर्घटयोः 'घटवान् घट' इति 'घटस्ये'ति वा भवति। संयोगविशेष एव च भवति, तत्र च आधाराधेयभाव एव इत्याहुः। अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणन्तत्र प्रश्नाशयमाह-**सम्भवे इति। तामन्तरेण**-बुद्धौ पदार्थसत्तामन्तरेणार्थबोधाय **पदोच्चारणाऽसम्भवा**दित्यर्थः। **तस्या एव**-बुद्धिसत्ताया एव। **प्रवृत्तौ**-प्रयोगे। 'न सत्ता प्रकृत्यर्थ' इति 'सत्तायां वर्त्तमाना'दित्यसङ्गतमतस्तदर्थमाह-**सत्तोपाधिकेति।** वृत्तौ प्रकृतेस्तदर्थाऽन्तर्भावेण वृत्तिरिति भावः। ननु वर्त्तमानाऽर्थशत्रन्तप्रकृतिकसत्तापदार्थो न भूतभविष्यतोरिति कथं पदार्थस्तां न व्यभिचरतीत्यत आह-**यावदिति। सम्बध्यत इति।** 'बहिःसत्त्वाऽसत्त्वादिप्रतिपादनाये'ति शेषः।

नन्वत्यन्ताऽसन् शशविषाणादिः सत्तां व्यभिचरतीत्यत आह-**अत्यन्तेति। उपचरितेति।** बाह्यसत्ताया एव मुख्यत्वादियं गौणीत्यर्थः, तयैव सर्वव्यवहारात्। **शब्दप्रयोगाश्रयत्वात्**-तत्प्रयोगनिमित्तत्वात्। ननु तस्या न शब्दजबोधविषयत्वं, तद्विशिष्टस्य

---

१ अयं पाठो न सार्वत्रिकः। २ 'सत्तायामर्थे' इति तु भाष्ये पाठः।

इदं तर्हि प्रयोजनं-सम्प्रतिसत्तायां यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत्-'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य भवितार' इति ॥

प्र.] चारेत्यर्थः। सैव तु बुद्धिसत्ता प्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयाऽवभासते। यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा 'वृक्ष' इत्यतः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात्। नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाऽप्रसङ्गः। 'अङ्कुरो जायते' इति च प्रयोगो न स्यात्सतो जन्मविरोधात्। उपचारसत्तायां त्वेते दोषा नावतरन्ति। बुद्धिसत्ता-समाविष्टस्य बहिःसत्त्वाऽसत्त्वजननप्रतिपादनायास्तिनाऽस्तिजायत इति प्रयोगात्[१]। **अन्ये तु** वर्णयन्ति,-यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्राऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयणेन'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरती'त्युक्तम्। तेषां-'संप्रतिसत्तायां यथा स्या'-दिति परिहारग्रन्थो नोपपन्नः। 'राजपुरुष' इत्यादौ च सबन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादनै-कान्तिकमेतत्। **संप्रतिसत्तायामिति**। वर्तमानसत्ताया[२]-बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः। **भूत-भविष्यत्सत्तायामिति**। भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्प्रे-क्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूदित्यर्थः। या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेष्टुं न शक्यते। 'स'दित्यस्य लडन्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद्भूतभविष्यतोः सत्तेति सम्बन्धा-ऽयोगात्। नापि 'भूता सत्ता' 'भविष्यन्ती सत्ते'ति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धोपपत्तिः। अथा-

उ.] नयनाद्यसम्भवादत आह-**सैव त्विति**। बहिःसत्तासत्त्वे तु तत्समानाऽधिकरणतयाऽ-सत्त्वे तु केवलायास्तस्या एव बहीरूपत्वेन भानम्, अत एव घटशून्यादपि गेहाद्घटमानये-त्युक्ते आनयने प्रवर्त्तते, पश्चात्तदभावनिर्णये वक्तृज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्पयतीति भावः। अन्तःकरणस्य रागादिदोषवशेन तस्या एव तत्त्वेन भानमिति तात्पर्यम्। बाह्यसत्ताया एव प्रयोगनियामकत्वे दोषमाह-**यदि त्विति। सतो जन्मविरोधादिति**। 'सूक्ष्मरूपेण-स्थितस्यैव स्थूलरूपापत्तिर्जन्मे'ति मतेऽपि अङ्कुरशब्दोपात्तस्थूलरूपाऽवच्छिन्नस्याऽसत एव जन्मेति भावः। **उपचारसत्तायान्त्विति**। उपचारसत्तायाः शब्दप्रयोगनिमि-त्तत्वाश्रयणे त्वित्यर्थः। नन्वेवं बुद्धिसत्तायाः सर्वत्र भाने 'अस्ती'त्यादिप्रयोगो न स्यादत आह-**बुद्धीति**। तथा च बाह्यसत्ताऽभावस्य जननस्य चाऽविरोधादिति भावः। **नोप-पन्न इति**। अस्तिना सम्प्रतिसत्ताया एव प्रतीतेरिति भावः। दोषान्तरमप्याह-**राज-पुरुष इत्यादौ चेति। आक्षेपाऽभावादिति**। 'राजपदार्थे'इति शेषः। ननु बुद्धि-सत्ता सर्वा व्यवहारकाले सम्प्रतिसत्तैवेत्यत आह-**बाह्यायामिति**। मुख्यायामित्यर्थः। **वस्तुपरामर्शि**-वस्तुग्राहकम्। **बुद्धितत्त्वम्**-अन्तःकरणम्। तदुत्प्रेक्षिता-तद्वृत्तिविषयी-कृता। ननु मुख्यायामेव वर्तमानायां यथा स्याद्भूतभविष्यन्त्यां मा भूदित्येव भाष्यं कुतो न व्याख्यायतेऽत आह-**या त्विति। सम्बन्धाऽयोगादिति**। सत्तावर्त्तमान कालत्वस्याऽऽश्रयगतभूतत्वादिना विरोधात्। सत्तावर्त्तमानत्वस्याश्रयवर्त्तमानत्वनियत-त्वात्। सामानाऽधिकरण्येनाऽपि न सम्बन्धः, स्वगतवर्त्तमानत्वस्य स्वगतभूतत्वादिना

१ 'प्रयोगयोगात्' पा०। २ 'वर्त्तमानसत्तायां बाह्यायां' पा०।

न तर्हीदानीमिदं भवति–'गोमानासीत्' 'गोमान्भविते'ति ?॥

भवति,–न त्वेतस्मिन्वाक्ये ॥ यदि त्वेतस्मिन्वाक्ये स्याद्यथेहाऽस्तेः प्रयोगो न भवति 'गोमान्यवमा'निति,-एवमिहापि न स्यात्–'गोमानासीत्' 'गोमान्भविते'ति। सति चास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते–'गावोऽस्यासन्'

प्र.] श्रयस्य भूतभविष्यत्वाद्भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेत्युच्यते तथाऽप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः। तेन'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य भवितार' इत्यत्रार्थे 'गोमा' निति प्रयोगो न भवति। **न तर्हीति**। विद्यमान एव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय 'गोमानासीद्गोमानभविते'ति प्रयुज्यते। तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रतिसत्ताया अभावात्प्रत्ययाऽप्रसङ्गः। गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भवितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदको मन्यते। **भवतीति**। अवस्थातुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्त्वादासीद्भवितेति व्यपदेशो यथेश्वरोऽयमासीदिति सिद्धान्तवादिनोऽभिप्रायः। **न त्वेतस्मिन्वाक्य इति**। 'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य भवितार' इत्यत्रार्थे 'गोमा'निति न प्रयुज्यते इत्यर्थः। **यथेति**। प्रत्ययान्तेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः, यथा दाण्डा क्रीडेति प्रहरणशब्दस्येति भावः। **सति चेति**। सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगो यथोत्पुच्छयत इत्यादावसनविशेषप्रतिपादनाय व्युत्परीणाम्, अभिमनायत इत्यादौ च प्रत्यया-

उ.] विरोधादिति भावः। अथ कर्मधारयं समर्थयते–**अथाश्रयस्येति**। सत्ताशब्दश्च केवलरूढ एव, न तु वर्त्तमानकालावच्छिन्नसत्ताप्रतिपादक एवेति भावः। **तथाप्यसाविति**। तथाऽपि न दोषो यतोऽसावित्यन्वयः। 'सम्प्रतिसत्ताया'मिति भाष्यस्य–वर्त्तमानाश्रयकसत्तायामित्यर्थकरणादिति भावः। ननु 'गोमानासी'दित्यादौ सम्बन्धिनोऽतीतादिसत्ता प्रतिपाद्यते न गवामिति नाऽयं दोषो ऽत आह–**विद्यमान एवेति**। ननु गवां सत्ताया एवाऽतीतत्वादिप्रतिपादने 'आस'न्नित्यादि बहुवचनं स्याद्गावोऽस्यासन्नितिवदत आह–**गुणधर्मस्य चेति**। विशेषणगोगताऽतीतत्वस्येत्यर्थः। **प्रधाने**–गोमति। 'आसीद्भवितेतिशब्दाभ्या'मिति शेषः। **प्रत्ययार्थस्य**। मतुप्प्रत्ययार्थगोसम्बन्धिकर्तृकसत्ताया इत्यर्थः।

ननु गोमतो विद्यमानत्वेन कथं भूतादिप्रयोगोऽत आह–**अवस्थातुरिति**। **अवस्थाविशेषस्य**–बाह्यसत्ताविशिष्टगोसम्बन्धस्य। **यथेति**। यथा च विशेष्यस्य विद्यमानत्वेऽपि शिखासम्बन्धरूपविशेषणनाशाद्विशिष्टनाशमादाय 'शिखी नष्ट' इत्यादिव्यवहारः, तद्वदेव चाऽर्थाद्विशिष्टवेषेण मत्वन्तार्थस्य सम्बन्धिनोऽतीतत्वादिप्रतीतिरिति बोध्यम्।

ननु मतुपः सम्बन्धिमात्रार्थकत्वेन तत्राऽप्यस्तेः प्रयोगः कुतो नेत्यत आह–**प्रत्ययान्तेनैवेति**। प्रत्ययान्तप्रकृत्येत्यर्थः। ननूक्तत्वादप्रयोग एव न्याय्योऽत आह–**विशेषाऽवगमायेति**। सत्तागताऽतीतत्वाद्यवगमायेत्यर्थः। प्रत्ययेन हि प्रकृत्यर्थोपाधितया सत्तामात्राऽवगतेरिति भावः। **असनविशेषेति**। व्यसनोदसनपर्यसनरूपेत्यर्थः। **प्रत्ययार्थभवने इति**। 'मनस्वी सुष्ठु भवती'त्याद्यर्थप्रतीतिरित्यभिमानः।

१ 'यद्येतस्मिन्' पा०।

'गावोऽस्य भवितार' इति,–एवमिहापि प्र[१]येत'–गोमानासीद्गोमान्भवितेति॥
का तर्हीयं वाचोयुक्तिः–'गोमानासीत् गोमान्भविते'ति ?॥
एषैषा वाचो युक्तिः–नैषा गवां सत्ता कथ्यते॥
किं तर्हि ?॥ गोमत्सत्तैषा कथ्यते॥ अस्त्यत्र वर्त्तमानकालोऽस्तिः[२]॥

प्र.] र्थभवनविशेषावगमाय सुदुरूदभीनामिति भावः। **एवमिहापीति**। प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवद्बहुवचनान्तस्याऽस्तेः प्रयोगप्रसङ्गः। **का तर्हीति**। गोमतो वर्त्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयोगानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः। **एषैषेति**। या एषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचोयुक्तिः, यथास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः। **नैषेति**। साक्षादित्यर्थः। **गोमत्सत्तेति**। 'अतीतानागता[३] वे'ति शेषः। अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्थातुरतीतानागतत्वमिति प्रागेवोक्तम्। **अस्त्यत्रेति**–चोदकः। गोमानित्यादौ वर्त्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवाऽस्तिर्भवन्तीपर इत्यन्तरङ्गत्वात्सत्तायास्तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाऽप्रयोगः। तस्मादङ्गीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीति न कर्त्तव्यमस्तिग्रहणम्।

चोदक एव·**कथं तर्हीत्याशङ्क्य धातुसम्बन्ध** इति परिहरति। तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनम्–अधात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति। यदा तु तत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते। तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति विरुद्धकालक्रियासंबन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते तथेहापि 'गोमानासीद्गोमान् भविते'ति विरुद्धकाल-

उ.] भाष्ये–**का**–किमर्थिका, **वाचोयुक्तिः**,–**वाचः**–शब्दस्य **युक्तिः**–प्रयोग इत्यर्थः। अलुक्समासः। नन्वर्थतोऽतीतगोसत्ताया अपि प्रतीतेर्नैषेत्यनुपपन्नमत आह–**साक्षादिति**। **अवस्थाविशेषस्येति**। उक्त एवाऽर्थः। तस्माद्बाह्यसत्तायामेव यथा स्यादित्यर्थमस्तीत्युक्ते तत्प्रत्याख्यानाय चोदक आह–भाष्ये–**अस्त्यत्रेति**। तद्व्याचष्टे–**गोमानित्यादाविति**। **प्रतीयत एवेति**। सूत्रे 'अस्ती'ति पदं विनाऽपि शब्दशक्तिस्वभावादित्यर्थः। यथा सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यनुक्तावपि 'द्विदशा' इत्यादौ सुजर्थे बहुव्रीहिरिति भावः।

तत्र हेतुमाह–**अस्तिर्भवन्तीति**। अन्यनिवृत्तिपरवाक्येऽपि प्रथमायाः साधुत्वाय तत्सम्बन्ध आवश्यक इति भावः। असति बाधके ज्ञानसामान्यसामग्र्येव वर्त्तमानसत्ताभासिकेति तात्पर्यम्। **सत्ताया इति**। वर्तमानसत्ताया इत्यर्थः। **इत्याशङ्क्येति**। 'गोमानासी'दित्यादौ वर्तमानसत्ताया अतीतत्वादिना तिरोधाद्गोसत्ताऽतीतत्वस्याऽप्यर्थतस्ततः प्रतिपत्तेरिति भावः। ननु 'धातुसम्बन्ध' इत्यत्र धात्वधिकारात्कथं मतुप्प्रयामकताऽस्येत्यत आह–**तत्रेति**। **विरुद्धकालक्रियासम्बन्धादिति**। धर्मिणि विशेषणगतकालविरुद्धकालक्रियासम्बन्धाद्यथा तद्धर्मे यागे भावित्वप्रतीतिः, अतीतयागकर्त्तरि भावित्वान्वयबाधेन तद्वाक्यार्थाऽनुपपत्तिवशादित्यर्थः। **तथेहाऽपीति**। अतीते सम्बन्धिनि विद्यमानगोसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वाद्गो-

१ 'मिहापि स्यात्' पा०। २ 'वर्त्तमानकालवृत्तिरस्तिः' पा०। ३ 'नागताचेति'इति पा०।

—कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते ?॥ धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति,—गावोऽस्यानन्तराः, गावोऽस्य समीपं[1] इति ॥ अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति—गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः, गावोऽस्य सन्ति समीप[2] इति ?॥

असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ?॥ 'सापेक्षमसमर्थवद्भवती'ति ॥

यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवत्येव-

---

प्र.] क्रियासम्बन्धाद्गोमत्सत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्त्वेऽसत्त्वे च। तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्त्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथा-ग्रामान्नागच्छतीति। **अस्तियुक्तादिति** । अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेन न्यायेनास्त्युपाधिकत्वे लब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम्। **गावोऽस्येति।** अनन्तरमव्यवहितं, समीपं तु व्यवहितमपीति भावः। **गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति।** केवलानामनन्तरादीनां[3] भवत्वस्तिग्रहणान्निरासः, इह तु सत्तासद्भावात्प्राप्नोत्येव प्रत्यय इति भावः। **असामर्थ्यादिति।** इह तु यः प्रकृत्यर्थोपाधिः प्रत्ययान्तेनाऽन्तर्भावयितुं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाव्यम्। न च गोमानित्येतत्—त्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते। स्वस्वामिभावस्तु सत्तयैवान्तर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव।

उ.] सत्तायामप्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः। अयम्भावः,—वाक्यार्थोऽनुपपत्तिवशाद्विशेषणगतकालस्य शाब्दबोधेऽभानमिति। यदाऽपि गोमति विद्यमाने 'गोमानासी'दिति प्रयोगस्तदापि विशिष्टाऽवस्थाविशिष्टस्यैव गोसम्बन्धित्वादवस्थानाशेऽपि तत्र विद्यमानगोसम्बन्धो वक्तुमशक्य इति तदतीतत्वप्रतीतौ न बाधकम्। ननु गोमति गोषु च विद्यमानासु तत्सम्बन्धाऽतीतत्वेऽपि 'गोमानासी'दिति प्रयोगो दृश्यते इति कथं तत्र तदतीतत्वप्रतीतिरत आह—**गोमत्सत्तालक्षणेति।** गोमत्सम्बन्धलक्षणस्य गोनिष्ठस्याऽवस्थाविशेषस्याऽतीतत्वेन तत्राऽपि गवामतीतत्वादिप्रतीतिर्गोमत इव। **अवस्थातुरिति।** गवादेरित्यर्थः। असत्त्वे तु स्फुटैव तत्राऽतीतत्वप्रतीतिरिति बोध्यम्। नन्वेवं सत्ताया वर्तमानत्वप्रतीतिनिवृत्तौ तन्निबन्धनमतुपोऽपि निवृत्तिः स्यादत आह—**प्रकृत्यर्थस्येति। अन्तरङ्गस्येति।** 'अस्ती'त्यस्य प्रत्याख्यानेऽपि शब्दशक्तिस्वभावबलात्तस्य तत्संस्कारनिमित्तत्वं बोध्यम्। **अस्तिनैवेति।** 'अस्तिना युक्तादेवे'ति वक्तुमुचितम्, 'अथ क्रियमाणेऽपी'त्युत्तरभाष्यस्वरसात्। नन्वत्राऽस्तिनैव न योगोऽतः कथम्प्राप्तिरत आह—**केवलानामिति।** 'अस्तियुक्तादेवे'ति नियम इति भावः। ननु 'गाव' इत्यस्य सत्तारूपविशेष्याऽन्वये यथा मतुपः साधुत्वं तथाऽनन्तराऽन्वयेऽपि भविष्यतीत्यत आह—**इहेति।** 'इह त्वि'ति पाठे तुशब्दार्थश्चिन्त्यः। **प्रकृत्यर्थोपाधिरिति।** ननु तस्य षष्ठ्यर्थत्वात्प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं युक्तं न तु प्रकृत्यर्थोपाधित्वमिति चेन्न; आनन्तर्यादीनामनन्तरादिप्रयोगाऽभावे षष्ठ्यर्थत्वाऽभावात्, न ह्यनन्तरादिप्रयोगमन्तरा 'ब्राह्मणस्य कम्बल' इत्यादौ सत्यपि प्रकरणादावानन्तर्यप्रतीतिरस्ति 'अस्तेरनन्तरे समीपे वे'त्यादि-

---

१ 'समीपाः' पा०। २ 'समीपे सन्ती'ति पा०। ३ 'नन्तरादीनां तदादीनां' पा०।

मक्रियमाणेऽपि न भविष्यति ॥ अस्त्यत्र विशेषः-क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नाऽन्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते। अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणाऽपि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते[1] ॥

अथेह कस्मान्न भवति-चित्रगुः शबलगुरिति ?[3] ॥ बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य[2] ॥ अथेह कस्मान्न भवति-चित्रा गावो यस्य सन्तीति ? ॥

कुतः कस्मान्न भवति-किमवयवादाहो स्वित्समुदायात् ? ॥

अवयवात्कस्मान्न भवति ? ॥ असामर्थ्यात् ॥

कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥

समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥ अप्रातिपदिकत्वात् ॥

प्र.] **क्रियमाण इति**। प्रकृत्यर्थविषयपदापेक्षं तृतीयत्वं-गावः सन्त्यनन्तरा अस्येति। तत्राऽस्तिग्रहणे क्रियमाणे केवल एवाऽस्त्यर्थ उपाधिभावेन प्रत्ययान्तेऽन्तर्भवति न त्वानन्तर्यादिविशिष्ट इति प्रतीतिर्भवति। असति त्वस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यर्थस्यान्तर्भाव आशङ्क्येतेत्यर्थः। तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्ये यत्तृतीयं पदमनन्तरा इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनायावश्यं प्रयोक्तव्यम्। तत्प्रयोगे चाऽसामर्थ्यम्। अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसंभावनया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाऽप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः।

चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थः षष्ठ्यर्थश्चास्तीति **प्रश्नः**। **बहुव्रीहिणेति**। षष्ठ्यर्थ एव बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। **कुतः कस्मादिति**। समुदायावयवसंनिधानात्**प्रश्नः**।

सापेक्षमिति। 'चित्रा' इति गुणपदं विशेष्यापेक्षं, द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना संबन्धात्, गाव इत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति। तस्माद्वृत्तौ चित्रादिर्गुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं—गावोऽस्य[3] सन्तीति। **अप्रातिपदिकत्वादिति**। यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु परः श्रूयत इत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वं, सुबन्तत्वमपि नास्ति समुदायात्सुपोऽविधानात्, प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यर्थान्तरोपजनाभावादेका प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम्। विशेषण-

उ.] भाष्यन्त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका षष्ठीत्येतत्परम्। अत एवाऽसामर्थ्याद्वृत्तिर्नेति भाष्यं सङ्गच्छते। यत्र तु प्रकरणादिना वाक्यैकदेशन्यायेनानन्तर्यादिप्रतीतिः तत्राऽपि 'गाव' इति सुबुत्पत्तिर्गोशब्दात्स्वार्थपरादेवेति न समर्थप्रकृतिकता सुबन्तस्येति न मतुबिति ध्वनितं 'कर्मणि चे'ति सूत्रे भाष्य इति बोध्यम्। एवञ्चानन्तरा इत्यनेन सविशेषणत्वादत्र न वृत्तिरिति भावः। ननूक्तोदाहरणेऽनन्तरेत्यस्य चतुर्थत्वात्तृतीयस्येत्ययुक्तमत आह-**प्रकृत्यर्थविषयेति**। **केवल एवेति**। अस्तिनैव युक्तादित्यर्थादिति भावः। **असति त्विति**। तदा हि सूत्राऽनुपात्ताऽस्त्यर्थाऽन्तर्भावेणाऽपि स्यादित्यर्थः।

१ 'गम्येरन्' पा०। २ 'मतुप्प्रत्ययार्थस्य'। ३ 'गावोऽस्य' पा०। ४ 'चित्रगुणानपेक्ष'।

नतु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते, तद्यथा सुप्सुपेति वर्त्तमाने-ऽन्यस्य[1] चाऽन्यस्य च समासो भवति॥ सत्यमेवमेतत्[2], आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते। यावत्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति[3] तावत उत्पत्त्या भवितव्यम्। अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये॥

अथेह कस्मान्न भवति–पञ्चगावोऽस्य[4] सन्ति पञ्चगुः, दशगुरिति?॥ प्रत्येक-मसामर्थ्यात्, समुदायादप्रातिपदिकत्वात्, समासात्समासेनोक्तत्वात्॥ नैतत्सारम्, उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते[5] द्विगोस्तद्धितः, तद्यथा–द्वैमातुरः,

प्र.] विशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः, न प्रातिपदिकावस्थायाम्। **आकृताविति।** जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसङ्ख्याविशेषं सर्वत्र प्रवर्त्तते। यथा—'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति। ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः। **अन्यस्य चाऽन्यस्य चेति।** अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थयते। यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्यचि-देवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः। **प्रत्येकमिति।** आश्रयगतै-कत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्य आश्रीयते, यथा पशुना यजेतेति भावः। ङ्याप्प्रातिप-दिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद्गुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्राति-पदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न तु तत्समुदायादित्यर्थः। **उक्तेऽपीति।** द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धि-

उ.] भाष्ये–**अक्रियमाणे पुन**रिति वाक्यस्थ'गम्यन्ते' इत्यस्य गम्येरन्नित्यर्थस्तदाह–**असा-मर्थ्यं न स्यादिति।** 'अस्तिनैव युक्ता'दित्यनेन अस्तिसहितेतरयुक्तः, केवलेतरयुक्तश्च वारित इति बोध्यम्। तस्मान्नियमायाऽस्तिग्रहणमित्युक्ते पूर्वपक्षी चोद्यान्तरे आवश्यकेन परिहारेणाऽस्यापि परिहारादेतदर्थं तत्रावश्यकमिति वक्तुं चोदयति भाष्ये–**अथेह कस्मा-दिति।** यद्यपि 'चित्रा गावो यस्य सन्ती'त्यत्राऽनवकाशेन बहुव्रीहिणा बाधोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि तदप्राप्तिमेव दर्शयितुमाह–**कुत इत्यादि।** उभयोरप्यवयवयोर्यथा सापेक्षत्वं तथा दर्शयति–**चित्रा इतीति। एकार्थीभावमिति।** 'मत्वर्थेने'ति शेषः। ननु प्राति-पदिकप्रकृतिकसुबन्तात्प्रत्यय इति 'अप्रातिपदिकत्वा'दित्ययुक्तम्, 'असुबन्तत्वा'दिति वक्तुं युक्तमत आह–**यदेति।** उक्तार्थेऽप्यदोष इत्याह–**सुबन्तत्वमपीति।** नन्वेवमपि प्राति-पदिकसमुदायादेकसुपि स्यादेव दोष इत्यत आह–**प्रातिपदिकसमुदायस्याऽपीति।** एवञ्च न ततः सुबिति भावः। ननु विशेषणविशेष्यभावरूपसम्बन्ध एवाऽधिकोऽर्थ उपजा-यतेऽत आह–**विशेषणविशेष्यभावस्येति। प्रातिपदिकसमुदायादपीति।** सुबन्तसमुदायादपीत्यपि बोध्यम्। ननु जातेः प्रत्येकं समाप्तत्वेऽपि एकत्वस्याऽविवक्षणेन तत्समुदायात्स्यादेवेत्यत आह–**आश्रयगतैकत्वेति।** ननु 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यस्य समा-हारे एकवचनस्य सत्त्वात्कथं तद्विवक्षया निर्वाहोऽत आह–**ङ्याबिति।** अत्र यद्वक्तव्यं तत्समर्थसूत्र उक्तम्। उक्तेऽप्युत्पत्तौ बीजमाह–**द्विगोरिति। स्यादर्थस्येति।** 'तद्धितः

१ 'अन्यस्याऽन्यस्य च' पा०। २ 'सत्यमेतत्'। ३ 'ङ्याप्प्राति' पा०। ४ 'पञ्च गावो सन्त्यस्य' इति, पञ्चगावोऽस्य सन्ति' इति वा पा०। ५ 'प्रत्ययार्थे द्विगोस्तद्धित उत्पद्यते' पा०।

पाञ्चनापितिरिति ॥ नैष द्विगुः ॥ कस्तर्हि ? ॥ बहुव्रीहिः ॥ अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति ॥ अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥

काऽन्तरङ्गता ? । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते, विशिष्टेऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुः, तस्मिंश्चास्य तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियते ॥

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते,-बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्त्तव्यम्, अस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्माभूदिति ॥

प्र.] तार्थेत्यत्र स्यादर्थस्याऽर्थशब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्धितार्थाद्द्विगोस्तद्धितो भवति । पञ्चगुशब्दञ्च द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिम् । **अपवादत्वादिति** । अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे 'पञ्चगु'रित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः। **अन्तरङ्गत्वादिति**। ननु चाऽनवकाशेनाऽन्तरङ्गमपि बाध्यते । नैष दोषः। यत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते । तदाह-**तस्मिंश्चास्येति** । तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोऽवश्यापेक्ष्यो द्विगुना, षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः । **यदितर्हीति** । यदि

उ.] स्या'दिति समासः कार्य इति तत्सूत्रार्थ इति भावः। अत्र पक्षे तद्धितार्थस्य द्विगुनाऽभिधाने मानं चिन्त्यम् । तस्मादाद्यमेव युक्तम् । **मन्यत इति**। समासान्तस्तु अनित्यत्वान्नेति तदाशयः । 'द्विगोर्लु'गिति तु मतोर्न लुक्, अप्राग्दीव्यतीयत्वादिति बोध्यम् । वस्तुतो न द्विगुरत्र, 'मत्वर्थे प्रतिषेध' इति वचनादिति भावः । 'पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश' इत्यादौ द्विगोः सावकाशत्वात्परत्वेन बहुव्रीहिरित्याशयः । अत्र **प्रत्येक**मित्यादि सिद्धान्तिनोक्ते पूर्वपक्ष्याह-**नैतत्सारमित्यादि** । ततः सिद्धान्त्याह-**नैष द्विगुरित्यादि** । पूर्वपक्ष्याह-**अपवादत्वादित्यादि** । तमवकाशमसौ नाऽज्ञासीत् । 'पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश' इत्यादौ द्विगोः सावकाशत्वात्परत्वेन बहुव्रीहिरित्याशयः । ननु द्विगोरप्यन्यतद्धितार्थे सावकाशत्वात्कथमपवादत्वमत आह-**अन्यपदार्थमात्र इति**। सिद्धान्त्येकदेश्याह-**अन्तरङ्गत्वादित्यादि, अस्तिग्रहणं क्रियत** इत्यन्तम् । तत्र शङ्कते-**ननु चेति । नैष दोष इति** । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चारितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यत एवेति भावः । 'पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपाल इत्यादौ तद्धितार्थद्विगुः सावकाश' इति वक्तुं युक्तम् । पूर्वपक्षिणस्तु मतुब्विषयवाक्यविहितो द्विगुरपवाद इत्य**भिमानः**। पृथक्तद्विषयवाक्यकल्पनैव नेत्युत्तराशयः । कैयटस्तु चिन्त्यः, एकनिमित्ताया द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तेरसम्भवात् । भाष्ये **तस्मिंश्चास्य तद्धित इति**। अस्य द्विगोरर्थद्वारा निमित्तभूते तद्धित इत्यर्थः। एवञ्च'पञ्चगु'रित्यादिर्न द्विगुः, किन्तु बहुव्रीहिरेवेति न ततो मतुबिति बोध्यम्। नैषा सिद्धान्त्युक्तिः, तावताऽप्यपवादत्वाऽहानेः। अच्सामान्यापेक्षयणो विशिष्टसवर्णाऽजपेक्षदीर्घेण बाधदर्शनात् । यत्तु 'सामान्यापेक्षं विशेषाऽपेक्षादन्तरङ्ग'मिति-एतद्भाष्येण सूचितमिति,तन्न; अधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्व एवैतद्भाष्यतात्पर्यात् । अत एव 'सुबन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो

---

१ 'सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं' पा० ।

अथ[1] न सन्ति,-तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन ॥

सत्यमेवमेतत्[2], क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणं, तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्-अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात् ॥ किंच कारणं न स्यात् ?॥ अप्रातिपदिकत्वात् ॥ नैष दोषः। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दो नैषोऽस्तेर्लट् ॥ कथमव्ययत्वम् ॥ ? ॥ 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति निपातसंज्ञा, निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ॥

एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ अस्तिना[3] सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते, न चाऽस्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं ॥ तदेतत्क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थं, तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो,-यदि तन्नास्ति-'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध' इति। सति हि तस्मिंस्तेनैवैतत्सिद्धम्[4] ॥

प्र.] वचनमन्तरेणाऽनन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। **अथ न सन्तीति**। अनभिधानादेवानिष्टाऽप्रसङ्गादिति भावः । **प्रत्ययविध्यर्थमिति**। 'अस्ती'ति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः । **अव्ययमिति**। कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः । तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः[5] । **न चास्तेरिति**। गवादीनां संभवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं संभवति, अस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिना सामानाधिकरण्याभावः। तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषयेऽस्तिक्रियायाः कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्त्तते। कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणाऽयोगात्। **तस्माद्द्विगोरिति**। उपाध्यनुपादानेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद्द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहेर्बाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । **तेनैवैतत्**-

उ.] द्विगु'रिति भाष्ये नोक्तम् । तस्मादुक्तस्थले द्विगोः सावकाशत्वेन परत्वादत्र बहुव्रीहिरेवेति सिद्धान्तितात्पर्यम् । **अथ न सन्तीति** भाष्यस्य-'बहुव्रीहावतिप्रसङ्गा' इति शेषः । तत्र हेतुमाह-**अनभिधानादेवेति**। भाष्ये-**सत्यमेव तदिति**। कृते उपायेऽनभिधानाश्रयणमयुक्तमिति भावः । किञ्चाऽन्यार्थे तदित्याह-**तद्वै इति**। **कर्त्तृविशिष्टेति**। कर्त्तृसहितेत्यर्थः। सत्ताश्रयकर्त्तृवाचीति तात्पर्यम् । नन्वेवमस्तिभवतीत्यस्यापि सम्भवात्कुतो नाऽस्तेरस्तिसामानाधिकरण्यमत आह-**गवादीनामिति**। 'अस्ती'त्यतः सत्तावत एव प्रतीतेस्तत्सत्ताप्रतिपादनं विफलमिति भावः । **अस्तिशब्द इति**। विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासादिति भावः। **कर्त्तृसामान्येन**-सत्ताकर्त्तृसामान्येन। **प्रत्ययार्थस्य**-मत्वर्थसम्बन्धिनः । **विशेषणाऽयोगादिति**। अव्यभिचारादिति भावः। **तुल्याश्रयत्वादिति**। उभयोरप्यस्त्युपाधिकत्वस्यावश्यकत्वात्सूत्रेऽनुपादानाच्चेति भावः । **विशेषविहितेनेति**। तदप्राप्तिविषये तद्धितार्थद्विगोश्चारितार्थ्याऽभावादित्य**भिमानः**। यदि तु 'पञ्चकपाल' इत्यादौ द्विगोश्चारितार्थ्यं, तदोक्तरीत्याऽपवादत्वं मन्यमानस्य पूर्वपक्षिण इदं वचनम्।

१ 'अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति' पा० । २ 'सत्यमेव तत्' पा० । ३ 'अस्तिसामानाधि' पा० । ४ तेनैव तत्सिद्धम्' इति । ५ 'भावप्रत्ययोत्पत्तिः' पा०

अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम् ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः[1] । 'अर्थं संप्रत्याययिष्यामी'ति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण[2] न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति–दण्डिमती शाला, हस्तिमत्युपत्यकेति ? ॥ भवति । अर्थान्तरे वृत्ताद[3]र्थान्तरे वृत्तिः । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्त्तते, सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्त्तते ॥

अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यं,–गोमन्तोऽस्य सन्ति, यवमन्तोऽस्य सन्तीति ?॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ यस्य गोमन्तः सन्ति गावोऽपि तस्य सन्ति, तत्रोक्तो गोभिरभिसम्बन्धे[2] प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति-दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति? ॥ भवति। अर्थान्तरे वृत्ताद[3]र्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे

प्र.] **सिद्धमिति ।** द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावात् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः । पञ्चखट्व इत्यादौ 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । **अथेति ।** 'यवमानस्यास्ती'त्यादौ । **अर्थगत्यर्थ इति ।** यस्य यवमानस्ति तस्य यवैरपि तत्सबन्ध-द्वारेण सम्बन्धोऽस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमत्संबन्धावगमादिति भावः । **दण्डीमतीति ।** यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवतीत्यनेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसम्बन्धावगमान्मतुम्न प्राप्नोतीति भावः । 'अर्थान्तरे वृत्ता'दिति यदुक्तं तदेव विभजति–**षष्ठ्यर्थे वेति ।** एकजातीये हि सम्बन्धे मतुम्न भवति । यस्य हि यवमान्विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति । इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति, छिन्नहस्तानामपि हस्तित्वजातिसम्बन्धात्, तद्देशासंनिहितगोरपि गोमत्त्वाच्च । **अथ मत्वन्तादिति ।** पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्यपि सद्भावात्**प्रश्नः । यस्य गोमन्त इति ।** गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तो ग्रामास्ते यस्य सन्तीत्यर्थः । **गावोऽपीति ।** द्विविधो हि गोभिः सम्बन्धः, साक्षात्पारंपर्येण वेति भावः । ततो 'गोमा'नित्ययं शब्दो द्विविधमपि सम्बन्धं

उ.] 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध' इति च तस्यैव । वस्तुतो द्वयोः समानाश्रयत्वेन सावकाशत्वेन च परत्वाद्बहुव्रीहेरेव युक्तत्वमित्यन्ये । तत्र द्विगुप्रतिषेधवचनमेवावश्यकमित्याह–**पञ्चखट्व इति ।** 'पञ्चखट्व' इत्यादौ ङीबापत्तिः, 'पञ्चगु'रित्यादौ टजापत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ।

ननु यवसम्बन्धीति 'यवमा'नित्यस्यार्थः,यवसम्बन्धिसम्बन्धीति 'यवमानस्याऽस्ती'त्यस्याऽर्थ इत्यर्थभेदादेकेनोक्तत्वादित्यसङ्गतमत आह–**यस्येति ।** साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धिनि मतुप्साधुरिति भावः । नन्वेवमन्यषष्ठ्यर्थे वृत्तस्याऽन्यषष्ठ्यर्थेऽपि वृत्तिः प्राप्नोतीत्यतो भाष्येऽर्थान्तरं विभज्य दर्शयति–**षष्ठ्यर्थे वेत्यादिना ।** तत्र बीजं दर्शयति-**एकजातीये हीति ।** गोमदुल्लेखस्त्वग्रिमभाष्यपूर्वपक्षोपपादनायेति बोध्यम् । 'तद्देशाऽसन्निहितगवीभि'रिति पाठः । 'तद्देशाऽसन्निहितगोरपी'ति पाठे बहुव्रीहिः । **पूर्वोक्तन्यायस्येति ।** दण्डिमच्छब्द

---

१ 'प्रयोग इति' पा० । २ 'गोभिः सम्बन्धे' इति पा० । ३ 'वृत्तत्वादर्था' पा० ।

वर्त्तते, सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठयर्थे वर्त्तते ॥ इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठयर्थे वर्त्तते, षष्ठयर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्त्तते ॥ अन्यथाजातीयकः[1] खल्वपि गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्ययोऽन्यथाजातीयस्तद्वता[2] ॥ येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति-'गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्ती'ति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥

[॥ * ॥ तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः[3] ॥ * ॥] **तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता[5]** [॥*॥ समानवृत्तौ सरूपे[4] ॥*॥] **'समानवृत्तौ सरूप' इति वक्तव्यम् । भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति ॥**

प्र.] शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्तस्तत्र पारंपर्येण गोसम्बन्धेऽभिधित्सिते गोमत्सम्बन्धोऽप्याक्षिप्त एव, तद्द्वारकत्वाद्गोसम्बन्धस्य। **न तर्हीति**। न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः। **इहापीति**। मत्वन्तादपि मतुप्प्रसङ्गो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। **अन्यथाजातीयक इति**। सम्बन्धे प्रत्ययोऽवगम इत्यर्थः। 'गोमा'नित्युक्ते साक्षाद्गोभिः सम्बन्धः प्रतीयते। गोमत्सम्बन्धेऽपि गोसम्बन्धो नावश्यंभावी, नहि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः । **येनैवेति** । वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याप्यभावः स्यात्, वाक्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः । **मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेध इति** । न केवलं मत्वन्तान्मतुब्नेष्यते यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम्। सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपादनायाह-**तं चापीति** । **समानवृत्ताविति** । समाने प्रत्ययार्थे षष्ठयर्थे वृत्तं षष्ठयर्थे न वर्त्तते, सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्त्तते इत्यर्थः। तेन 'सप्तम्यां च न तौ स्मृता'विति वचनात्षष्ठयर्थे इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोऽपीनिष्ठन्नन्तान्न भवति-'दण्डिका अस्य सन्ती'ति । तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति-'यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्ती'ति । अथ हस्तिमान्राजेति समानवृत्तित्वात्कथं प्रत्ययः ? । हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषः, अत एवाऽहस्तीति कृते मत्वर्थीये नञ्समासः क्रियते न बहुव्रीहिः। न ह्यहस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिः। यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव भवति, यथाऽगुरनश्व इति, न त्वगोमाननश्ववानिति । यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेष-

उ.]उपपादितन्यायस्येत्यर्थः। ननु गोमद्ग्रामस्वामिनः कथं गोभिः सम्बन्धोऽत आह-**द्विविधो हीति**। ननु मतुप एवाऽऽपाद्यत्वादन्यथाजातीयकः प्रत्यय इत्यनुपपन्नमत आह-**अवगम इति** । सम्बन्धविषयो बोध इत्यर्थः। परम्परासम्बन्धो न मतुब्नियामको नाऽपि षष्ठीनियामक इति भावः। एवञ्च सप्तम्यर्थषष्ठयर्थभेदात् ,गोमच्छब्देन गोसम्बन्धस्यैव तद्द्वारसम्बन्धस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वाच,वृत्तिसमानार्थकवाक्यदर्शनाच्चेति हेतुत्रयेण मत्वन्तान्मतुपमापाद्य भाष्ये समाधत्ते-**तस्मादिति** । **नेष्येते इति** । 'सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ' इत्युक्तेः षष्ठयर्थे वृत्तस्य षष्ठयर्थे वृत्त्यभावादित्यर्थः। **तंचाऽपीति** भाष्यस्य-समानवृत्तौ मत्वर्थान्मत्वर्थप्रतिषेधो वक्तव्यः, भिन्नवृत्तावपि समानाकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थस्तदाह-**समाने इति**।

१ 'अन्यजातीयकः' पा० । २ 'अन्यथाजातीयकः' इति, 'अन्यजातीयः' इति वा पा० । ३ 'मत्वर्थीयान्मतुपः' प० । ४ इदं वार्त्तिकं क्वचिदेव दृश्यते । ५ 'वदता' पा० ।

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।
सरूप[1]प्रत्ययो नेष्टः सनन्तान्न सनिष्यते ॥

किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति ? ॥ एवं भवितुमर्हति ॥

॥ * ॥ मतुप्प्रभृतयः सन्मा[2]त्रे चेदतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहाऽपि प्राप्नोति-व्रीहिरस्य यवोऽस्येति ॥ * ॥ तस्माद्भूमा[3]दिग्रहणम् ॥ * ॥ **तस्माद्भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ के पुनर्भूमादयः ? ॥**

प्र.] प्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समासो यथा–अदण्डी अपुच्छी अवाग्मीति । दण्डपुच्छ-संयोगनिषेधस्य सम्यग्भाषित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात् ।

शैषिकादिति । शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः । यथा शालायां भवः शालीयो घटः । तत्र भवस्तस्येदमिति वा छान्ताच्छो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, तत्र भव आहिच्छत्रीय इति । तथा मतुबर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टः–यथा यवमानस्यास्तीति, मत्वन्तान्मतुब्न भवति । 'समानवृत्ता'विति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम् । पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः । **सनन्तादिति ।** 'सरूप' इत्यपेक्ष्यते । सारूप्यं चाऽव्य-भिचारात् । तेन समानत्वं लक्ष्यते । तच्चाऽर्थकृतम् । तेनेच्छासन्नन्तादिच्छासन्न भवति । अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव,–जुगुप्सिषते मीमांसिषत इति ।

किं पुनरिति । विशेषानुपादानात् स[3]न्मात्रस्य सर्वत्र चाऽनिष्टप्रसङ्गात्**प्रश्नः** । अभिधानतो व्यवस्थां वक्ष्यामीत्याह–**एवं भवितुमर्हतीति । भूमेति ।** यद्यपि त्रिप्र-भृतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाऽप्यभिधानमाश्रयणीयम् । न हि यस्य त्रयो यवाः सन्ति स

उ.] **अर्थविशेषेति ।** भूमादिरूपेत्यर्थः । **संयोगेति ।** भूमादिषु संसर्गपदेन संयोगो गृहीतः । गृहाऽवस्थितदण्डे दण्डस्वामिनि 'दण्डी'त्यप्रयोगात् । स च न बहुव्रीहिणा बोधयितुं शक्यः, स्वस्वामिभावेऽपि तद्विधानात् । 'अदण्ड' इत्युक्ते हि स्वामित्वाऽभाव-स्याऽपि प्रतीतेः । 'अदण्डी'ति तु स्वामिन्यपि दण्डसंयोगाऽभाववतीष्यत इत्यर्थः । **श्लोकाऽनु-रोधादिति ।** तदनुरोधादत्र तन्नोक्तं किन्तु पूर्वमेवेत्यर्थः । यत्त्वत्र सरूपपदस्य–'समानार्थो विरूपोऽपि न, अर्थभेदे समानाकारोऽपि ने'त्यर्थद्वये तात्पर्यमिति तन्न, सरूपपदेन समानार्थ-त्वस्याऽलाभादत आह–**सारूप्यञ्चाऽव्यभिचारादिति ।** 'विशेषणत्वेनाऽन्वयाऽयोग्य'मिति शेषः । एवञ्चाऽयं श्लोकः कस्यचिच्छात्रस्येति बोध्यम् । 'विशेषाऽनुपादानात्सर्वत्र चाऽनि-ष्टत्वा'दिति पाठः । 'विशेषाऽनुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्रे'ति क्वचित्पाठः । तत्र सत्तामात्र-प्रतिपादकस्येत्यर्थः । भूमेत्यादिश्लोकस्य–'येऽस्तिविवक्षायां मतुबादय उक्तास्ते भूमादिषु भवन्तीति वक्तव्य'मित्यर्थः । भूमादिषु **संसर्ग**पदेन–संयोगः, स च सम्बन्धान्तरे सत्येव तन्नियामको न तु केवल इत्युक्तम् ।

---

१ सरूपः प्रत्ययो पा० । २ 'सन्मात्रे इति चेदतिप्र' पा० । ३ इदं क्वाचित्कम् ।

[भूमनिन्दाप्रशंसा नित्ययोगोऽतिशयः संसर्ग इति][16]

भूमनिन्दाप्रशंसासु[1] नित्ययोगेऽतिशायने।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥

भूमा-गोमान् यवमान्॥ भूमा॥ निन्दा[2]-ककुदावर्ती। सङ्घादकी[3]। निन्दा॥ प्रशंसा[4]-रूपवान्। वर्णवान्। प्रशंसा॥ नित्ययोग[5]-क्षीरिणो वृक्षाः। कण्टकिनो वृक्षाः। नित्ययोग॥ अतिशय[6]-उदरिणी कन्या। अतिशय॥ संसर्ग[7]-दण्डी। छत्री॥

तत्तर्हि भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यम्[8]?॥ न कर्त्तव्यम्॥

कस्मान्न भवति-व्रीहिरस्य यवोऽस्येति?॥

॥*॥ उक्तं वा॥*॥ [उक्तं वा]॥ किमुक्तम्?॥*॥ अनभिधानादिति॥*॥

इतिकरणः खल्वपि क्रियते ततश्चेद्विवक्षा॥ भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा। गोमान्यवमान्,-भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न हि कस्यचिद्गौर्नास्ति[9]॥ सङ्घादकीककुदावर्त्ती,-निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न हि कश्चिन्न सङ्घादकी॥ रूपवान्वर्णवान्,-प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्य चिद्रूपं नास्ति॥ क्षीरिणो वृक्षाः कण्टकिनो वृक्षा इति। नित्ययुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, नहि कस्य चित्क्षीरं नास्ति॥ उदरिणी कन्येति,-अतिशायन[10]युक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चिदुदरं नास्तीति॥ दण्डी छत्री,-संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न हि कस्य चिद्दण्डो नास्ति छत्रं वा॥

गोमान्,-यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः[11] कल्पन्ते[12] तावतीनां[13] सत्ता कथ्यते[14]। कस्य चिच्चतसृभिरपि कल्पन्ते[15] कस्य चिच्छतेनापि न [प्र]कल्पन्ते[16]॥

प्र.] यवमानित्युच्यते। इतिकरण इति। इतिशब्दस्य बह्वर्थत्वादिह विवक्षार्थत्वमिति भावः। नहि कस्य चिदिति। मत्वर्थीयान्तानभिधेयस्यापि सम्बन्धोऽस्यास्तीत्येवं परमेतत्।

न हि कश्चिन्न संखादकीति। सङ्घादको-दशनः। स च सर्वस्याप्यस्तीति विशेषणोपादानान्निन्दाप्रतीतिः। न हीति। रूपमात्रसम्बन्धेऽवगते रूपवानयमिति विशेषणोपादानात्प्रशंसाप्रतीतिः। यावतीभिरिति। क्रियमाणेऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव

उ.] बह्वर्थत्वादिति। निपातत्वादिति भावः। ननु यवनामाऽपि यत्र नास्ति तादृशदेशानामपि सत्त्वान्न हि कश्चिदित्यनुपपन्नमत आह-मत्वर्थीयान्तेति। संखादक इति-दन्त्यादिपाठः। दशनः-'अश्वस्ये'ति शेषः। तदाह-सर्वस्याऽश्वस्येति। क्वचित्तु 'स च सर्वस्याऽस्ती'त्येव पाठः। विशिष्टमेवेति। लोकव्यवहाराऽनुसारादिति भावः। नन्वत्रापि-

---

१ 'भूम्नि' पा०। २ 'निन्दायां' पा०। ३ शङ्खादकी 'सङ्घादवती' पा०। ४ 'प्रशंसायां' पा०। ५ 'नित्ययोगे' पा०। ६ 'अतिशायने' पा०। ७ 'संसङ्गे' पा०। ८ 'नेदं वार्त्तिकमित्यन्ये। ९ 'चिद्यवो नास्ति' पा०। १० 'अतिशय' पा०। ११ 'दोहप्रजननानि' पा०। १२ 'कल्प्यन्ते' पा.। १३ 'तावतीषु' पा.। १४ 'कल्प्यते' पा०। १५ 'कल्प्यन्ते' पा.। १६ इदं क्वचिन्न।

॥*॥ सन्मात्रे चर्षिदर्शनात् ॥*॥ **सन्मात्रे च पुनः ऋषिर्दर्शयति मतुपं-'यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षती'ति**॥*॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् ॥*॥ **गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः। शुक्लः कृष्ण इति॥ 'अव्यतिरेकात्सिद्धं[1] न गुणो गुणिनं व्यभिचरती'ति।** ॥*॥ अव्यतिरेकात्सिद्धमितिचेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥*॥ **अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद्-दृश्यते व्यतिरेकः,-तद्यथा पटस्य शुक्ल इति** ॥*॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥*॥ **एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति,-शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्याऽपि भवति॥**

प्र.]बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयं,ततश्चाऽकरणमेव भूमादिनां ज्याय इति भावः। **यवमतीभिरिति**। संस्कारस्याऽदृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोऽत्र विवक्षितः। **गुणवचनेभ्य इति**। शुक्लादय एवाऽभिन्नरूपा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्तमाना गृह्यन्ते न तु रूपादयः सर्वदा गुणमात्रवचनाः। **अव्यतिरेकादिति**। गुणगुणिनोः 'सोऽय'मित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः। **न गुण इति**। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्ध्यभावात्सोऽयमित्यभेदात्सम्बन्ध इत्यर्थः। **दृश्यते व्यतिरेक इति**। जातिरुत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशाद्द्रव्यं न जहाति, तदात्मैव प्रतीयते शब्देन चाभिधीयते-'गोः शाबलेय'इति, न तु 'शाबलेयस्य गौ'रिति। गुणाः पुनरपायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेन प्रतीयन्ते, शब्देन चाऽभिधीयन्त इत्यर्थः। **पटस्य शुक्ल इति**। ततश्च भेदविवक्षायाः सद्भावान्मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य एव। **तथाचेति**। यस्माद्द्रव्ये वर्तमाना शुक्लादयो यौगिका न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो द्रव्यगतलिङ्गसङ्ख्योपादायिनः, रूढित्वे तु नियतलिङ्गसंख्यत्वं सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसङ्ख्यत्वं प्रसज्येत॥ [**तदस्यास्त्यस्मिन्**]॥

उ.] भूम्न्येव मतुबत आह-**संस्कारस्येति**। नन्वेवं 'रूपवा'निति प्रयोगो न स्यादत आह-**शुक्लादय एवेति**। गुणे तद्वति च द्रव्ये ये लोकेऽ**भिन्नरूपाः** समानरूपाः वर्त्तमाना दृश्यन्ते ते गृह्यन्त इत्यर्थः। वचनग्रहणादिति भावः। नन्वव्यतिरेकेऽपि मतुपोऽश्रवणं कुतोऽत आह-**गुणगुणिनोरिति**। भेदनिबन्धने षष्ठ्यर्थे मतुपो विधानात्तस्य चाऽत्राऽभावात्तदनुत्पत्तिरित्यर्थः। **सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति**। एवंरूपसम्बन्धादित्यर्थः। अभेदाऽध्यवसाने हेतुर्भाष्ये-**न गुण** इत्यादि। ननु 'यो यदव्यभिचारी स तदभिन्न' इति न नियमः, धूमवह्न्योर्व्यभिचारादत आह-**गुणेत्यादि**। **'न सम्बन्ध'**इति पाठः। 'अभेदात्सम्बन्ध' इति पाठे ततो विशेष्यविशेषणभावरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः। एवञ्च मतुप्प्रवृत्तियोग्यो भेदसम्बन्धो नास्तीति भावः। अभेदसमानाऽधिकरणो भेदो न मतुम्नियामक इति भावः। एतदजानान एकदेश्याह-**दृश्यत इति**। नन्वनयैव रीत्या जातिशब्दादपि मतुपो लुग्वक्तव्यः स्यादत आह-**जातिरिति**। विपक्षे बाधकं दर्शयति-**रूढित्वे त्विति**। भाष्ये-**यदसौ द्रव्यमित्यादिना**-मतुब्लोपेऽपि लिङ्गादिसिद्धिर्दृश्यते, तेन प्रत्याख्यानस्यैव युक्तत्वं-

---

१ 'सिद्ध'मित्यन्तं 'व्यभिचरती'त्यन्तं वा भाष्यकृतोऽन्यस्य वा वार्त्तिकमेतदिति तु परे।

रसादिभ्यश्च ।५।२।९५।

किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येव मतुप्सिद्धः ? ॥

॥ * ॥ रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ [रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्] । रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते । [किं प्रयोजनम् ?॥ अन्यनिवृत्त्यर्थम् ।–] अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुबेव यथा स्याद्येऽन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः–रसिको नटः । ['रसी राजा'] । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥ [रसादिभ्यश्च] ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।५।२।९६।

इह कस्मान्न भवति,–चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिहीर्षाऽस्यास्तीति ॥ * ॥ प्राण्यङ्गात् ॥ * ॥ **प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति–जिहीर्षाऽस्यास्ति चिकीर्षाऽस्यास्तीति ? ॥ अनभिधानात् ॥**

सिध्मादिभ्यश्च ।५।२।९७।

सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्ते इनिठनौ प्राप्नुतः ॥ इनिठनौ च नेष्येते ॥ कथं तौ न भविष्यतः ॥ ॥ * ॥ लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः ॥*॥ **लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषा। लच्च मतुप्च ॥ कथं पुनरेतज्ज्ञायते–'लजन्यतरस्यामिति समुच्चयो न विभाषे'ति ?** ॥*॥ पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य॥*॥ **[पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापक-**

प्र.] रसा । दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥

प्राणि । लोकप्रसिद्धशरीरादिसङ्घातः प्राणी, तत्र चैतन्यापगमेऽपि प्राणिव्यवहारस्य रूढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडालादिव्यपदेशप्रवृत्तिः । [**प्राणिस्थादातो लजन्य**] ॥

सिध्मा । 'प्राणिस्थादात'इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्त्तत इति मत्वाह–**सिध्मादिष्विति । समुच्चय इति ।** अनेकार्थत्वान्निपातानां समुच्चयेऽन्यतरस्यांशब्दः । अथ वा विकल्पार्थ एव । तत्र लचा मुक्ते प्रकृत एव मतुब्भवति न त्विनिठनौ, वक्ष्यमाणाज्ज्ञापकादिति सामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते । **पिच्छादिभ्य इति ।** 'तुन्दादिभ्य

उ.] दर्श्यते, अन्यथाऽस्य ग्रन्थस्याऽत्राऽसङ्गतिरित्याहुः । **[तदस्यास्त्यस्मिन्निति] ॥९४॥**

प्राणिस्थादा । प्राण्यङ्गादिति । चूडाकर्णिकाशब्दौ शिखाकर्णालङ्कारसदृशाऽवयववाचकौ, न त्वापीडाख्यालङ्कारकर्णालङ्कारवाचकावित्यर्थः । [**प्राणिस्थादातो**] **॥९६॥**

सिध्मादि । भाष्ये–समुच्चयोऽयं न विभाषेति । समुच्चयार्थो न विकल्पार्थ इत्यर्थः । **अथ वेति ।** अत्राद्यव्याख्यैव युक्ता । **मतुबिति ।** 'अत इनी'त्यत्राप्यन्तरस्यां-

---

१ इदं न सर्वत्र दृश्यते । २ 'रूपवत्यप्सराः' पा० । ३ 'इनिठनौ च' पा० । ४ अयं पाठो नेदानीमुपलभ्यते ।

मसमावेशस्य] । यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः–समुच्चयोऽयं न विभाषेति । यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्,–तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत् ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ तुन्दादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम् ॥

यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ? ॥ ज्ञापकार्थ एव ॥

अपर आह ॥*॥ तुन्दादिभ्यश्च पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य[2] ॥*॥ [तुन्दादिभ्यः[1] पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य[2]] । यदयं तुन्दादिभ्यःपिच्छादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'समुच्चयोऽयं न विभाषे'ति । यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्पिच्छादीनपि तुन्दादिष्वेव पठेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ माभूतामिति ॥ यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ? ॥ ज्ञापकार्थ एव ॥

॥ * ॥ वस्य च[3] पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम् ॥ * ॥ वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते, सर्वविभाषार्थं–'केशाद्वोऽन्यतरस्या'मिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः–समुच्चयो न विभाषेति ॥ * ॥ द्युद्रुभ्यां नित्यार्थमेके[1] ॥ * ॥ द्युद्रुभ्यां नित्यार्थ-

प्र.] इलच्चे'त्यत्र चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते–इलजिनिठनौ मतुबिति । तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेव वा तुन्दादयः । पृथक्पाठात्तु ज्ञायतेऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते न तु यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते । तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ न भवतः । **नैतदस्तीति** । तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योऽपीनिठनाविष्येते । तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम् । अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्यातामित्यर्थः । **यानि तर्हीति** । कानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानि चित्तु तुन्दादिषु पठितानि, तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक एव यथोक्तार्थस्येत्यर्थः । **वस्य च[3] पुनर्वचनमिति** । 'केशाद्व' इत्येव वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतान्यन्तरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भविष्यन्तीति किमन्यतरस्यांग्रहणेन ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन ?। तत्पुनः क्रियमाणं पूर्वस्याऽन्तरस्यांग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयती-

उ.] ग्रहणाऽनुवृत्तेरिति भावः । **अपर आहे**त्यादिना वक्ष्यमाणस्य भाष्यस्याशयमाह–**तुन्दादिष्वेति** । प्रथमभाष्याशयमाह–**पिच्छादिष्विति** । **इनिठनौ न स्यातामिति** । पिच्छादिसूत्रे तदसम्बन्धादिति भावः । भाष्ये ज्ञापकान्तरमाह–**वस्य च पुनर्वचनमिति** । वस्य विधायके शास्त्रेऽन्यतरस्यांग्रहणाऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरन्यतरस्यामिति वचनं सर्वेषामिनादीनां विभाषार्थम्, पक्षे प्राप्त्यर्थं सदेतदर्थज्ञापकमित्यर्थः। तदाह **तत्रेत्यादि** । **सतीति** ।

१ अयं पाठो लुप्त इदानीम् । २ 'पकं समावेशस्ये'ति क्वचित्पाठः । ३ चकारः क्वाचित्कः ।

मेकेऽन्यतरस्यांग्रहणमिच्छन्ति ॥ कथम्? ॥ विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते। विभाषामध्ये च[१] ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥ [सिध्मादिभ्यश्च]।

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।५।२।१००।

॥ * ॥ नप्रकरणे दद्रा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ **नप्रकरणे दद्रा उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम्। दद्रुणः[२] ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते** ॥ * ॥ शाकीपलालीदद्रा-ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम् ॥*॥ **शाकिनम्। पलालिनम्। दद्रुणम्** ॥*॥ विष्वगित्युत्तर-पदलोपश्चाऽकृतसन्धेः ॥ * ॥ **विष्वगित्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्, उत्तरपदलोपश्चाऽकृतसन्धेर्वक्तव्यः। विष्वग्गतान्यस्य विषुणः** ॥ [लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः]॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चा[३]भ्यो णः ।५।२।१०१।

॥ * ॥ वृत्तेश्च ॥ * ॥ **वृत्तेश्चेति वक्तव्यम्। वार्त्तम्[४]** ॥

प्र.] त्यर्थः। **द्युद्रुभ्यामिति**। सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम्॥

लोमादि। नप्रकरण इति। प्रकरणं–प्रस्तावः। महच्छाकं–**शाकी**। नाना-जातीयकशाकसमाहारो वा शाकी। **पलाली**–पलालक्षोदः। अथ वा भिन्नानि शालिकोद्र-वादिपलालानि–**पलाली। विष्वगिति**। विषु–नानाऽञ्चन्तीति, विषु–अञ्चितानि सन्त्यस्य विषुणम्। **विष्वग्गतानीति**। अर्थप्रदर्शनपरमेतत्। यानि हि **विष्वञ्चितानि** विष्वग्ग-तानि, विष्वग्गतं गमनमेषामित्यर्थः। तत्र विषुणशब्देन विषुवदाख्यः काल उच्यते। तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति, तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य। तथा वायु-र्मृत्युश्च विषुणः, तथान्योऽप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्त-र्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येवं वाय्वादेरभिधानमित्याहुः॥ [**लोमादिपामादि**]॥

प्रज्ञा। वार्त्तमिति। वृत्तिशब्दो विच्छेदप्रतिविधानादिषु वर्तते। इह प्रज्ञशब्दात्

उ.] वस्तुतस्तु 'द्युद्रुभ्यां मो नित्य'मित्येव सिद्धे'ऽन्यतरस्यां'ग्रहणं ज्ञापकमेव। इदमेव भाष्ये–'एके' इत्यत्राऽरुचिबीजम्॥ [**सिध्मादिभ्यश्च**]॥ ९७॥

लोमादिपा। ननु नस्योत्तरत्राऽननुवृत्तेर्नप्रकरणे इत्ययुक्तमत आह–**प्रस्ताव इति**। शाकीपलाल्योर्महत्त्वाद्युपाधौ लोकप्रयोगान्ङीष्गौरादिपाठादित्याहुः। ननु 'विष्वग्गतानी'-तिभाष्ये 'गतानी'त्यधिकमत आह–**अर्थप्रदर्शनेति**। तदेवोपपादयति–**यानि हीति। विष्वगिति**। नानाप्रकारमित्यर्थे रूढमपीति तद्घटितेन 'विष्वग्गतानी'त्यनेन नानाप्रकार-गमनकर्त्रर्थकविष्वक्शब्दस्याऽर्थकथनमिति भावः। वार्त्तिके द्वयोरपि विष्वक्शब्दयोर्ग्रहणं, तत्र वाय्वादिविषये विषुणप्रकृतिर्नानाप्रकारार्थक इत्यभिप्रायेणाह–**गमनक्रियान्तर्भावा-दिति**। केचित्तु भावक्विबन्तो नानाप्रकारगमनार्थो विष्वक्शब्दस्तत्र प्रकृतिरित्याहुः॥

प्रज्ञाश्रद्धा। अविच्छेदप्रतिविधानेति। अविच्छेदेति छेदः कर्मणि घञ्, षष्ठीसमासः। **प्रतिविधानं**–जीविकोपायः। अविच्छिन्नजीविकोपाय इत्यर्थः। आदिना ग्रन्थविवरणम्।

---

१ चकारः कचिन्न दृश्यते। २ 'दद्रूणां' पा०। ३ 'अर्चावृत्तिभ्यो णः' पा०। ४ 'वार्त्तः' पा०।

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।५।२।१०२। अण्च ।१०३।

किमर्थं तपःशब्दाद्विन्विधीयते नाऽसन्तादित्येव सिद्धम् ? ॥ * ॥ तपसो विन्वचनमण्विधानात् ॥ * ॥ **तपसो विन्वचनं क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अण्विधानात्' । तपःशब्दादण्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनं बाधेत** ॥*॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । कौण्डलः । कौतपः । वैपादिकः ॥**

ऊषशुषिमुष्कमधो रः ।५।२।१०७।

अयं मधुशब्दोऽस्त्येव[2] द्रव्यपदार्थकः, अस्ति रसवाची । आतश्च रसवाच्यपि-मधुन्येव हि 'मध्विदं मधुर'मिति प्रयुज्यते । तद्यो रसवाची तस्येदङ्ग्रहणम् ।

प्र.] स्वार्थेऽणि विहिते 'प्राज्ञो व्याकरण'मिति भाव्यम्,-यथा 'कृतपूर्वी कट'मिति । कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठ्यभावः । यदा तु प्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयो णो विधीयते, तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः सम्बन्धाभावः । केचित्त्वत्रापि गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां सम्बन्धमिच्छन्तः 'प्राज्ञो व्याकरण'-मिति भवितव्यमित्याहुः । विषयत्वविवक्षायां तु-'प्राज्ञो व्याकरणे' इति ॥ **[प्रज्ञाश्रद्धार्चा]**॥

अण्च । तामिस्रमिति । तमःसमूहस्तमिस्रं, तद्यत्रास्ति, तमिस्रा रात्रिर्वा यस्मिन्नस्ति,-तत्तामिस्रम् । कुण्डलार्हः-कौण्डल इत्याहुः ॥ **[अण्च] ।**

ऊषशु । द्रव्यपदार्थक इति । माक्षिके मार्द्वीके[3] च प्रसिद्ध इत्यर्थः । **आतश्चेति ।** रसमात्रे मधुशब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद्वृत्तिविषय एव यत्नप्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते । **मधुन्येवेति ।** न हि तदेव तस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद्वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधु-शब्द इत्यर्थः । **तद्यो रसवाचीति ।** अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः । मतुबपि

उ.] कर्त्रर्थे'क'प्रत्ययान्तप्रज्ञशब्दात्स्वार्थिकाऽणैव सिद्धे सूत्रे प्रज्ञाशब्दग्रहणस्य फलं दर्शयति-**इह प्रज्ञशब्दादिति ।** 'प्रज्ञाशब्दा'दित्यपपाठः । **केचित्त्विति ।** इदमेव युक्तं, कारकाणां गुणभूतक्रियायामप्यन्वयात् । 'प्रज्ञे'त्यादौ ङीबभावार्थमिदमिति तत्त्वम् । 'कर्तृकर्मणो'-रिति सूत्रस्थभाष्याऽनुगृहीतमदुक्तरीत्या तूभयत्राऽपि 'प्राज्ञो व्याकरणस्ये'त्येव भाव्यमिति चिन्त्यम् । **विषयत्वविवक्षायामिति ।** वैषयिकाधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥

अण्च । तमिस्रे पृषोदरादित्वादित्त्वम् । 'तद्धिताः' इति बहुवचनाद्रप्रत्ययः । **कुण्डलार्ह इति ।** मत्वर्थस्तु कथञ्चिदुपपाद्यः । संसक्तकुण्डले तु नेष्यत इति भावः ॥ १०३ ॥

ऊषशुषि । नन्वस्ति च रसवाचीत्युक्ते पुनरातश्चेत्यस्य नोपयोगोऽत आह-**रसमात्रे इति ।** 'केवलस्ये'ति भावः[4] । अत 'आतश्चे'ति यत्नेन प्रतिपादनमिति भावः । **न हि तदेवेति ।** व्यपदेशिवद्भावेन व्यवहारे तु मधुमात्रे तथा व्यवहारापत्तिरिति भावः । तद्ध्वनयन्नाह-भाष्ये-**मध्विदमिति । अभिधानशक्तीति ।** बोधजनकशब्दशक्तीत्यर्थः ।

१ इदं क्वचिदेव दृश्यते । २ 'अस्ति च द्रव्यपदार्थकः' पा० । ३ 'माध्वीके' । ४ 'शेषः' पा० ।

यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहाऽपि प्रसज्येत-मध्वस्मिन्घटेऽस्ति ॥

॥ * ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। खरः। मुखरः। कुञ्जरः** ॥ * ॥ नगाच्च ॥ * ॥ **नगाच्चेति वक्तव्यम्। नगरम्** ॥ [ऊषशुषिमुष्कमधो रः ॥]

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।५।२।१०९।

॥ * ॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। मणिवः। हिरण्यवः** ॥ * ॥ छन्दसीवनिपौ च ॥ * ॥ **छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप्च। रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ। सुमङ्गलीरियं वधूः। ऋतावानम्। मघवानमीमहे। उद्वा च उद्वती च ॥**

प्र.] रसवाचिनोऽनभिधानान्न भवति। **खर इति**। शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीत्यर्थः। **मुखर इति**। स्वव्यापारशब्दोच्चारणेऽप्रतिबद्धं मुखमस्येत्यर्थः। **कुञ्जर इति**। वृत्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्यते। तेन तद्वान्कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोऽयम्। **नगरमिति**। नगा वृक्षाः पर्वताश्च। नगरशब्दोऽपि जातिशब्द एव। नगशब्दोऽश्मादिषु पठ्यते, 'वुञ्छण्कठ'जित्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यम् ॥ [**ऊषशुषिमुष्कमधो रः**] ॥

केशाद्वो। मणिव इति। नागविशेषस्येयं संज्ञा। **हिरण्यव इति**। निधिविशेषस्य। के चित्तु कुञ्जरस्येत्याहुः। **छन्दसीवनिपौ चेति**। चशब्दो वस्य समुच्चयार्थोऽन्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मतुवपि भवतीति मत्वाह-**वश्च मतुप्चेति। रथीरिति**। रथोऽस्यास्तीत्यर्थः। **सुमङ्गलीरिति**। लाघवाद्बहुव्रीहिणा भाव्यमिति न्यायः छान्दसत्वादत्र नाश्रितः। **मघवेति**। मघमस्यास्तीति मघवा। मतुपि तु मघवच्छब्दः। 'मघवा बहुल'मित्येतन्न कर्तव्यम्। 'श्वन्नुक्ष'न्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्द-

---

उ.] मतुप्त्विति। द्रव्यवाचिनस्तु भवत्येव 'मधुमान्नो वनस्पति'रित्यादौ। **महदिति**। शब्दशक्तिस्वभावान्महत्त्वस्य वृत्तावन्तर्भावः। **स्वव्यापारेति**। स्वव्यापारसाध्यशब्दोच्चारणे इत्यर्थः। **अप्रतिबन्धमिति**। वक्तव्याऽवक्तव्यविवेकाऽभावादित्यर्थः। **जातिशब्द इति**। अत एव नगरीत्यादौ ङीप्। **वक्तव्यमिति**। तत्र 'देशे तन्नामी'त्युक्ते-तन्नामकेऽपि तस्य साधुत्वार्थमिदमावश्यकमिति चिन्त्यम्। [**ऊषशुषिमुष्क**] ॥ १०७ ॥

केशाद्वो। ननुन्वीवनिपौ चेति चेन प्रकृतस्यैव समुच्चयः स्यादिति 'वश्च मतुप्चे'त्ययुक्तमत आह-**चशब्द इत्यादि। सर्वसम्बन्धादिति**। सर्वत्र सम्बन्धादित्यर्थः। क्वचित्तु तथैव पाठः। **भाषायामपीत्यादि**। 'मघोनस्त्वन्तस्य छान्दसत्व'मिति 'मघवा बहुल'मिति

---

१ ॥*॥ रूपादिभ्यो (इति ?) वा ॥*॥ रप्रकरणे रूपादिभ्यो वोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। पाण्डुः। पाण्डुरम्। ॥*॥ स्वार्थे वा ॥*॥ पाण्डुः पाण्डुरो वर्णः। ॥*॥ श्यामलादयः ॥*॥ श्यामलः। पिङ्गलः पिशङ्गिलः' इति क्वचिदधिकः पाठः। २ चकारः क्वचिन्नास्ति।

॥*॥ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ[1][2] ॥ * ॥ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः । रथिरः ॥ अपर आह-॥ * ॥ वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बिम्बावं[3], कुररावम्[3], इष्टकावम्[3] ॥ [केशाद्वोऽन्यतरस्याम्] ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो[4] वलच् ।५।२।११२।

॥ * ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः ॥ [रजःकृष्यासुति] ॥

अत इनिठनौ ।५।२।११५।

॥ * ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्ववान् खवान्[5] ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते-[एकाक्षरादिति[1]]॥ * ॥ एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥*॥ एकाक्षरात्-स्ववान् । खवान्[5] । [एकाक्षरात्[1]]॥ कृतः-कारकवान् हारकवान्[1] । [कृतः[1]]॥ जातेः-वृक्षवान् । प्लक्षवान् । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । [जातेः[1]] ॥ सप्तम्यां च न तौ,-दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति ॥

यदि कृतो नेत्युच्यते-कार्यी कार्यिक[6] इति न सिध्यति । तथा च यदि 'जातेर्ने'त्युच्यते-तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नाऽयं समुच्चयः-कृतश्च जातेश्चेति ॥ किं तर्हि ? ॥ जातिविशेषणं कृद्ग्रहणं,-कृद्यो जातिरिति[7]॥ कथं कारकवान्-हारकवान्[1] ? ॥ अनभिधानान्न भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन ॥ कथं स्ववान्खवान्वृक्षवान्प्लक्षवान्सिंहवान्व्याघ्रवान्दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति ? ॥ अनभिधानान्न भविष्यति ॥ [अत इनिठनौ] ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ।५।२।११६। तुन्दादिभ्य इलच् ।११७।

प्र.] द्वयस्य सिद्धत्वात् । उद्वा चेति । उद्गतमस्यास्तीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः । मेधारथाभ्यामिति । एतदपि च्छन्दोविषयम् । बिम्बावं कुररावमिति । 'अन्येषामपि दृश्यत'इति दीर्घः ॥ [केशाद्वोऽन्यतरस्याम्] ॥

रजः । भ्रातृवल इति । वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः । पुत्रवल इति । दीर्घत्वं 'वनगिर्योः संज्ञाया'मित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते । तेन पुत्रावल उत्सङ्गावल इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः ॥ [रजःकृष्यासुति] ।

उ.] सूत्रभाष्योक्तेः, 'नियतविषया अपि शब्दा' इति तत्रैव स्वोक्तेश्च चिन्त्यम् । प्रत्यय इति । वो मतुप्चेत्यर्थः ॥ [केशाद्वोऽन्यतरस्याम्] ॥ १०९ ॥

अत इनि । भाष्ये-एकाक्षरात्कृतो जातेरिति । दण्डशब्दस्तु दमनकरणत्वेन बोधक इति न जातिशब्द इति तत्र भवत्येवेति भावः । [अत इनिठनौ] ॥ ११५ ॥

---

१ इदं काचित्कम् । २ 'मिरन्निरौ' पा० । ३ 'बिम्बावः' 'कुररावः' इत्येवं क्वचित् । ४ 'पर्षदः'पा० । ५ 'श्ववान्' इति क्वचित्पाठः । ६'हार्यी' इति पा० । ७'कृद्या जातिः'पा० ।

॥ * ॥ शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवखदादिषु ॥ * ॥ [शिखादिभ्य इनिर्वाच्यो यवखदादिभ्य इकन् वाच्यः]। किं प्रयोजनम् ?॥ नियमार्थम्। इनिरेव शिखादिभ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः ॥ * ॥ शिखायवखदादिभ्यो नियमाऽवचनं निवर्त्तकत्वात् ॥*॥ शिखायवखदादिभ्यो नियमस्याऽवचनम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'निवर्त्तकत्वात्'। किं निवर्त्तकम् ? ॥ अनभिधानम् ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् ।५।२।११८।

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?॥ विभाषा मा भूत् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-'प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्त्तत'इति ॥

अथाऽत इत्यनुवर्त्तते, उताहो न ?॥ किं चातः ?॥ यद्यनुवर्त्तते-ऐकगविको न सिध्यति ॥ समासान्ते कृते भविष्यति ॥ एवमपि गौशकटिको न सिध्यति ॥ अथ निवृत्तम्-इहापि प्राप्नोति-गोविंशतिरस्याऽस्तीति ॥ निवृत्तम् ॥ कस्मान्न भवति-गोविंशतिरस्यास्तीति ॥ अनभिधानान्न भविष्यति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।५।२।१२०।

॥ * ॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः॥ [रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्] ।

बहुलं छन्दसि ।५।२।१२२।

॥ * ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च ॥ * ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । अष्ट्रावी । मेखलावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी ॥*॥ मर्मणश्च ॥*॥ मर्मणश्चेति वक्तव्यम्। मर्मावी ॥ * ॥ सर्वत्रामयस्य [उपसङ्ख्यानम्[1]] ॥ ॥ * ॥ सर्वत्रामयस्योपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। आमयावी ॥*॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥*॥ शृङ्गवृन्दाभ्या-

---

उ.] एकगो। भाष्ये-प्रागेतस्मादिति। एवञ्चात्राऽपि वाग्रहणाऽनुवृत्त्या पक्षे मतुप्स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमिति भावः। समासान्ते कृते इति। न च तत्पुरुषे सिद्धावपि बहुव्रीहिद्वन्द्वयोर्न सिध्यतीति वाच्यम्, अनभिधानेन तत्राऽप्रवृत्तेः। गौशकटिक इति। शकटिशब्देन समास इति भावः। यद्यप्यकारान्तशकटशब्देनेदं सिध्यति, तथापीकारान्तेन विग्रहे 'गौशकटिमा'नित्यस्यापत्तिरिति भावः। निवृत्तमिति। 'द्वन्द्वोपतापे'त्यादौ तु मण्डूकाऽनुवृत्त्याऽत इत्यस्य सम्बन्ध इति भावः। इदं च 'समासान्ता' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। वृत्तिकृतस्तु प्रमाद इति बोध्यम्। [एकगोपूर्वात्]॥

बहुलं छन्द। भाष्ये-दीर्घश्चेति। द्वयोभयहृदयार्थमिदम्। चालुचेलू चितावित्येके। अचितौ। अत एव 'चैलु' रित्यत्र क्वचित्पुस्तके वृद्धिर्दृश्यते। पर्वमरुद्भ्यां तबिति

---

१ 'अयं क्वचिदपि न दृश्यते। २ इदं क्वाचित्कम्। ३'नियमस्याऽवचनम्' का० पु० पा०।

मारकन् वक्तव्यः । शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥*॥ फलबर्हाभ्यामिनच् ॥*॥ **फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः । फलिनः । बर्हिणः** ॥ * ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्[1] ॥ * ॥ **हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां[2] वक्तव्यः । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान्** ॥*॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ॥*॥ **शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यस्मिन्नर्थे[3] चालुर्वक्तव्यः । शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः** ॥ * ॥ हिमाच्चेलुः ॥ * ॥ **हिमाच्चेलुर्वक्तव्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे । हिमेलुः** ॥ * ॥ बलाच्चोलः[4] ॥ * ॥ **बलाच्च ऊलो वक्तव्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे । बलूलः** ॥ * ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ **वातात्समूहे च तन्न सहते इत्येतस्मिन्नर्थे च-ऊलो वक्तव्यः । वातूलः** ॥ * ॥ पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥*॥ **पर्वमरुद्भ्यां तप् (च) वक्तव्यः । पर्वतः मरुत्तः** ॥ ददातिवृत्तं वा ॥*॥ **ददातिवृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति,-मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः** ॥ [बहुलं छन्दसि] ।

आलजाटचौ बहुभाषिणि ।५।२।१२५।

[॥*॥ कुत्सिते[5] ॥*॥] **कुत्सिते[6] इति वक्तव्यम् । यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ?** ॥

न वक्तव्यम् । नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ [आलजाटचौ] ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ।५।२।१२६।

इह कस्मान्न भवति-स्वमस्यास्तीति ? ॥ **नैष दोषो-नायं प्रत्ययार्थः** ॥

प्र.] स्वामिन्नै । स्वमस्येति । धनवाच्यत्र स्वशब्दः । **नायं प्रत्ययार्थ इति ।** प्रत्य-

---

उ.] पिदयम् । नित्पाठस्तु लेखकप्रमादात् । मरुत्तस्य मध्योदात्तस्यैवेष्टेः। तदेव ध्वनयन् तपं प्रत्याचष्टे-**ददातिवृत्तं वेति ।** अत्र पक्षे उपसर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानादच उपसर्गादिति तत्वम् । अन्यच्चोपसर्गकार्यमस्य नेति तत्रैव निरूपितम् । अत्र पक्षे 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं स्पष्टमेव । केचित्त्वेवं हि तत्वविधावेव मरुत्त इति पठेत् । तस्मात्सञ्ज्ञाप्रकरणे प्रथमाऽध्याये पाठोऽनेकसञ्ज्ञालाभाय । 'अनेकफलाये'ति तु न युक्तमुपसर्गत्वस्य फलान्तराय चारितार्थ्येऽजन्तत्ववैकल्यात्तत्वाऽनापत्त्या मरुत्त इत्युदाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः । एवञ्च निपातत्वमप्यस्येति तन्मूलकमाद्युदात्तत्वं दुर्वारमेव । तच्च तत्वविषये एवेति 'मरुद्भि'रित्यादिप्रयोगोपपत्तिः । एवञ्च नित्पाठ एवोचितः । वेदे क्वचिन्मध्योदात्तत्वन्तु छान्दसत्वाद्बोध्यम् । मरुच्छब्दान्मतुप्तु न, ततो रूढ्यर्थाऽप्रतीतेरिति प्रत्याख्यानाशय इत्याहुः । [**बहुलं छन्दसि**] ॥

आलजाटचौ । नानायोगेति । पूर्वसूत्रेऽपि 'बहुभाषिणी'ति सम्बध्यत इति भावः॥

स्वामिन्नै । 'स्वशब्दादामिनज्भवत्यस्येत्यर्थे, षष्ठ्यर्थश्चेदैश्वर्यविषयोऽर्थादैश्वर्यवान्भव-

---

१ 'हृदयादालुजन्यत'पा०। २ 'वक्तव्योऽन्यतरस्यां' पा०। ३ इति चालुर्वक्तव्यः' पा० । ४ 'बलादूलो वक्तव्यः'पा०। ५ अयं पाठः क्वचिदपि नास्ति। ६ "* आलजाटचौ बहुभाषिणि कुत्सिते *।" आलजाटचौ बहुभाषिणि कुत्सिते इति वक्तव्यम्'इत्येवंकेचिदत्र पाठमिच्छन्ति ।

किं तर्हि ? ॥ प्रकृतिविशेषणमेतत्–'स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यते' इति ॥

वातातीसाराभ्यां कुक्च ।५।२।१२९।

॥ * ॥ पिशाचाच्च ॥ * ॥ **पिशाचाच्चेति वक्तव्यम्। पिशाचकी वैश्रवणः ॥**

पुष्करादिभ्यो देशे ।५।२।१३५।

॥ * ॥ इनिप्रकरणे[1] बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । बाहुबली । ऊरुबली** ॥ * ॥ सर्वादेश्च ॥ * ॥ **सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी** ॥ * ॥ अर्थाच्चाऽसन्निहिते ॥ * ॥ **अर्थाच्चाऽसन्निहिते इनिर्वक्तव्यः । अर्थी ॥ असंनिहित इति किमर्थम् ? ॥ अर्थवान्** ॥ * ॥ तदन्ताच्च ॥ * ॥ **तदन्ताच्चेति वक्तव्यम्। धान्यार्थी हिरण्यार्थी॥ किमर्थं तदन्तादित्युच्यते न तदन्तविधिना सिद्धम् ?॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ एवं तर्हीनन्तेन सह समासो भविष्यति,–धान्येनाऽर्थी धान्यार्थी । स हि समासो न प्राप्नोति ॥**

प्र.] यार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थ उच्यते। ऐश्वर्ये इति यदि विषयसप्तमी स्यात्तदेशितरि धनवाचिनोऽपि प्रत्ययः स्यात्, प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तमिति वृत्तिविषय एव च स्वशब्द ऐश्वर्ये वर्तते, तेन धनवान्निर्धनो वेशिता स्वामिशब्दाभिधेयः। [**स्वामिन्नैश्वर्ये**] ॥

पुष्करा । अर्थाच्चेति । विरोधादस्तीति न संबध्यते। अर्थो संनिहितोऽस्येत्यर्थेऽप्राप्त एवेनिर्विधीयते। तक्रकौण्डिन्यन्यायेनाऽस्त्युपाधिकादिनेरभावः । **धान्यार्थीति ।** धान्यमर्थ इति कर्मधारयो धान्यार्थोऽसन्निहितोऽस्येति प्रत्ययः । **एवं तर्हीति।** धान्येनार्थी धान्यार्थी तृतीयासमासो भविष्यतीत्यर्थः। **स हीति ।** 'तृतीया तत्कृतार्थेने'त्यनेनार्थशब्देन समासो विधीयमानोऽर्थिशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः। सुप्सुपेत्येतन्नाश्रितम्। न्याय्यस्य परि-

उ.] ती'ति सूत्रार्थं मत्वा पूर्वपक्षः यस्य धनमस्ति तदैश्वर्यवानिति भावः। नन्वैश्वर्यवान्प्रत्ययाऽर्थो न त्वैश्वर्यमत आह–**प्रत्ययार्थविषयादिति ।** प्रत्ययार्थे विशेषणत्वादित्यर्थः। भाष्ये–**प्रकृतिविशेषणमिति ।** प्रकृत्यर्थबोधकमित्यर्थः। **स्वामिन्नैश्वर्ये इति ।** ऐश्वर्ये वर्त्तमानस्वशब्दस्य 'स्वामि'न्निति निपात्यत इत्यर्थः। **यदि विषयेति ।** प्रत्ययार्थविशेषणं यदि स्यादित्यर्थः। नन्वन्यत्राऽपि स्वशब्दस्यैश्वर्ये प्रयोगापत्तिरत आह–**वृत्तिविषये इति ।** स चैतद्वृत्तिविषये एव। अत एव 'धनस्य स्वामी'त्यपि भवति। धनवाचिनस्तु मतुबेव ॥

पुष्करादि । असन्निहित इति । असन्निधानमत्र कालकृतम्, अत एव विरोधादस्तीत्यस्याऽसम्बन्धः, असन्निहितकर्तृकवर्त्तमानसत्ताया असम्भवात् । ननु सन्निहितेऽप्यर्थशब्दादत इनिठनाविति दुर्वारमत आह–**तक्रेति ।** 'अर्थी समर्थो विद्वा'निति तु छान्दसत्वाद्बोध्यम्। भाष्ये–**धान्येनार्थीति ।** नन्वत्र कथं तृतीया ?, न करणे, अर्थिशब्दस्याऽक्रियावाचित्वात्, नाऽपि प्रकृत्यादित्वात्, प्रथमार्थे एकदेशान्वयेऽपि विशिष्टेना-

१ 'इन्प्रकरणे' पा० । २ इदं क्वचिन्न दृश्यते ।

यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यात् ?॥ एवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात् ॥ तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽभिप्रायेण गम्यते–अर्थ्ययमनेनेति ॥ एवं तर्ह्ययमर्थशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा-अर्थवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गावः सस्यानि च वर्त्तन्ते। अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः–अर्थनमर्थ इति। तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम्। एवं च कृत्वाऽर्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः ॥

प्र.] द्दारस्याऽभिधास्यमानत्वात्। **एवमपीति**। कृतामुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात्। नह्यगच्छन् गन्तेत्यभिधीयते। **तद्यः क्रियापदार्थक इति**। नन्वत्रापि निरीहे न प्राप्नोति। नैष दोषः। णिनिपक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात्। क्रियां हि कुर्वन्कर्तेत्युच्यते। मत्वर्थीयस्तु शेषसम्बन्धे भवति। तत्र क्रियाकारकभावस्य न्यग्भावान्निरीहेऽपि सिद्धः प्रत्ययः। **एवं च कृत्वेति**। यद्यर्थाच्चाऽसंनिहित इत्युच्यते तदेनेरेव विधानाट्ठन्न स्यात्। अथापि णिनिनाऽर्थीति साध्यते तथाऽप्यर्थिक इति न सिध्येदिति। क्रियापदा-

उ.] ऽसामर्थ्यात्समासाऽप्राप्तेः,'धान्येने'त्यस्यैकदेशाऽन्वयाऽनौचित्याच्चेति चेन्न; हेतौ सत्त्वात्। अर्थवत्त्वे च धान्यं हेतुः। एतेन 'सापेक्षत्वादीदृशे विषये तद्धितस्यैव न प्राप्तिः, द्रव्यवाची तु न नित्यसाकाङ्क्ष इति स्पष्टमेवे'ति परास्तम्। एवमेव 'धान्येन धनी'त्याद्युपपत्तिः। **अर्थयतेरिति**। एवञ्च करणतृतीयान्तेन 'कर्त्तृकरणे' इति समास इति भावः। **तत्समर्थानीति**। प्रार्थना हि–लाभानुकूलः स्फुटं लाभेच्छाव्यञ्जको व्यापारो 'देही'त्यादिशब्दप्रयोगादिरूपः। तत्कर्त्तैव च णिन्यन्तार्थः। यस्तु तदकुर्वंस्तत्फललाभजनकक्रियान्तरमाचरति, तत्राऽपीष्यतेऽयम्प्रयोग इति न णिन्यन्तस्याऽयं प्रयोग इति भावः। एतेन 'तत्समर्थाचरणकर्त्तरि 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति प्रयोगवदत्राऽप्ययं प्रयोगः सुलभ' इत्यपास्तम्। णिनिविग्रहरूपे 'अर्थयते' इति प्रयोगे तादृशव्यापारस्यैव प्रतीतेर्णिनन्तोऽपि तादृशार्थक एवेति तात्पर्यम्। अर्थनमर्थ इत्यत्र तु लाभेच्छार्थ इति न दोष इत्युत्तरम्। कैयटोऽप्येतत्तात्पर्यक एव। भाष्ये–**सोऽभिप्रायेणेति**। सोऽपीत्यर्थः। **तस्येदं ग्रहणमिति**। तद्घटितस्येदं ग्रहणम्।

अयं प्रयोगः। धान्यार्थीति प्रयोग इत्यर्थः। एवञ्च धान्यशब्दस्य उक्तार्थकाऽर्थशब्देन समासं कृत्वा धान्यार्थशब्दादत इनिठनावितीनौ सिद्धः प्रयोगः। 'अर्थाच्चे'ति वार्त्तिके तु रूढत्वाद्द्रव्यवाचिन एव ग्रहणम्। एवञ्च क्रियावाचकादत इनिठनौ भवत एव। अत एव '**अर्थिनश्च राजानो हिरण्येने'ति** भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत इति भावः। तद्ध्वनयन्नाह–**एवञ्च कृत्वेति। यद्यर्थाच्चाऽसन्निहिते इत्युच्यत इति**। अत्र वार्तिके यद्युभयोरर्थशब्दयोर्ग्रहणमुच्यत इत्यर्थः। **यद्वा एतदेवोच्यते**।–क्रियापदार्थकस्त्वर्थशब्दो नास्त्येवेति यद्युच्यत इत्यर्थः। **ठन्न स्यादिति**। अर्थादिनिरेव, स चाऽसन्निहित एवेत्याश्रयणादिति भावः। **अथापि णिनिनेति**। 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति बहुलग्रहणात्सुबन्तोपपदाऽभावेऽपीत्यर्थः। एतदुपयोगश्चिन्त्यः। न च 'अर्थाच्चे'ति वार्तिकप्रत्याख्यानमफलम्, अनिच्छोरप्यसन्निहित-

१ 'समर्थानाचरति' पा०।

*** इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥ ***

प्राग्दिशो विभक्तिः ।५।३।१।

विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् ? ॥ * ॥ विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः ॥ * ॥ **[विभक्तित्वे इत्प्रतिषेधः[1] प्रयोजनम्–]–इदानीम् । 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्प्रतिषेधः[2] सिद्धो भवति । यद्येवं–'किमोऽत्' 'क प्रेप्स्यन् दीव्यसे'[3] 'काद्यमासाः'–अत्रापि प्राप्नोति ।** ॥ * ॥ तौ चोक्तम् ॥ * ॥ **[तौ चोक्तम्] । किमुक्तम् ?॥ 'विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित' इति ॥**

॥ * ॥ इदमो विभक्तिस्वरश्च ॥ * ॥ **इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः इह । 'इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवती'त्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥**

प्र.] र्थकत्वेऽत इनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति । मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति । धनवाचिनोऽप्यनभिधानादिनिठनोरभावः ॥ * ॥ इति श्रीकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ **पादश्च समाप्तः** ॥*॥

प्राग्दिशो विभक्तिः । किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः । **इत्प्रतिषेध इति ।** अन्यथा 'मिदचोन्त्यात्पर'इति देशविध्यर्थादानीमो मकारस्य 'हलन्त्य'मितीत्संज्ञा स्यात् । **तौ चोक्तमिति ।** तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः । थमोरित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वं ज्ञापयतीति–तद्धितपर्युदासोऽपि न वक्तव्यः । **इत इहेति । इत** इति मुख्यमुदाहरणम् । अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते

उ.] धनस्याऽर्थिशब्देनाऽभिधानार्थं तदावश्यकत्वादित्याहुः । अत एव भाष्येऽपिनाऽर्थीतीनन्तसङ्ग्रहः । नन्वेवं क्रियाशब्दान्मतुबपि स्यादत आह–**मतुप्त्विति** । तदेवं भाष्ये 'तदन्ताचे'ति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । नन्वेवं धनवाचकादस्त्युपाधिकादिनिठनौ स्यातामेव, ततश्च क्रियापदार्थकाऽभावेऽपि अर्थिकः सिद्धोऽत आह–**धनेति** । इनिग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेनेरिवाऽनभिधानाट्ठनोऽभाव इति तात्पर्यम् । अन्ये तु तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विधेयविषयत्वादनुवाद्योपाधिबाधे मानाऽभावाद्येननाऽप्राप्त्यभावाच्च, उभयोरप्यनभिधानेनाऽभाव इत्याहुः ॥ [**पुष्करादिभ्यो देशे**] ॥ १३५ ॥

* इतिश्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते पञ्चमस्य द्वितीये द्वितीयमाह्निकम् *

प्राग्दिशो । प्रयोजनानाम्बहूनामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् किम्प्रयोजनमित्येकवचनमनुपपन्नमत आह–**प्रयोजनसामान्येति** । ननु फलाऽभावादेव नेत्संज्ञेत्यत आह–**अन्यथेति** । **इदानीमिति** । स्यादिति भावः । तवर्गस्येत्त्वनिषेधात्तावित्ययुक्तमत आह–**तवर्गस्येति** । ताविति विषयसप्तमीति भावः। ननु तद्धितप्रतिषेधवचनारम्भे गौरवमत आह–**थमोरिति** । 'न विभक्ता'वितिसूत्रभाष्ये तु प्राग्दिशीयेष्वस्याऽप्रवृत्तावुदित्त्वं ज्ञापकम् । दानीमो मस्य 'लोपो व्यो'रिति लोपेन यकारं प्रश्लिष्य 'इत्संज्ञा न ने'त्युक्तम् । वार्त्तिकाऽनुसारेण त्वत्र

१ अयं पाठो लुप्तः सम्प्रति । २ 'इत्त्वप्रतिषेधः । ३ 'प्रेप्सन्दीव्यसे' पा० ।

॥*॥ त्यदादिविधयश्च ॥*॥ **त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । इतः यतः यत्र कुतः कुत्र । विभक्ताविति त्यदादिविधयः सिद्धा भवन्ति ॥** [प्राग्दिशो विभक्तिः]

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ।५।३।२।

॥ * ॥ बहुग्रहणे सङ्ख्याग्रहणम् ॥ * ॥ **बहुग्रहणे सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्–बहौ, बहोरिति ॥**

अथ किमर्थं किम उपसङ्ख्यानं क्रियते न 'सर्वनाम्न' इत्येव सिद्धम् ? ॥

॥ * ॥ द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसङ्ख्यानं ॥ * ॥ **द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसङ्ख्यानं क्रियते । 'अद्व्यादिभ्य' इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसङ्ख्यानं क्रियते ॥**

एतदोऽन् ।५।३।५।

काऽयं नकारः श्रूयते ?। न क्व चिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भवति 'नलोपः प्राति-

---

प्र.] विभक्तेरूडिदमित्युदात्तत्वं भवति । इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वं सिध्यति । ननु मध्येऽपवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पिताविव्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते, न लित्स्वरं, लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते । नैष दोषः । 'ऊडिद'मित्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते । तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति । तृतीयादिग्रहणेन च तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते । [**प्राग्दिशो विभक्तिः**] ।

किंसर्वना । किम उपसङ्ख्यानमिति । उपेत्य सङ्ख्यानं, प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः। द्व्यादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं,–कश्च भवांश्च काविति 'त्यदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यते' इति किमः शेषः, द्व्यादिभ्यस्तु प्राक्पाठे भवतः शेषः स्यात्॥[**किंसर्वनामबहुभ्यो**]

एतदोऽन् । इह के चिदशं पठन्ति के चिदनम् । तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः–**कार्यं नकार इति ।** इत्कार्याभावादित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति **प्रश्नः । लोपोस्येति ।** नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः, किं तर्हि संपादिताऽनेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणा-

---

उ.] प्रयोजनत्वोक्तिरिति बोध्यम् । **लितीत्यत्रानुवर्त्तत इति ।** अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । हरदत्तस्तु–'ऊडिद'मित्यत्र 'अन्तोदात्ता'दिति वर्त्तते, तत्र निमित्तमेव लित्स्वरो विभक्तिस्वरस्येत्याह । तं विनाऽपि अन्तोदात्त एव इदम्शब्द इत्यन्ये । [**प्राग्दिशो विभक्तिः**] ॥

किंसर्व । ननु किमः सूत्रे पाठादुपसंख्यानमित्ययुक्तमत आह–**उपेत्येति ।** ननु-द्व्यादिभ्यः पूर्वमेव किम्शब्दः कुतो न पठ्यतेऽत आह–**द्व्यादिष्विति ।** 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति सत्त्वात् किम्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति **कश्चित् ।** भवतः शेषस्य कदाऽप्यदर्शनात् ॥ [**किंसर्वनामबहुभ्यो**] ॥ २ ॥

एतदोऽन् । केचिदिति । वृत्तिकृतः । अत्र द्वितीयपाठ एव सूत्रकृत्कृतः, भाष्यसम्मतः । नन्वनुबन्धानां सर्वत्राऽश्रवणेन किमस्यैव श्रवणविचारोऽत आह–**इत्कार्याभावादिति ।** नन्वित्त्वाऽभावे कथं लोप उच्चारणसामर्थ्याच्चेत्यत आह–**नेत्संज्ञेत्यादि ।**

---

१ अयं क्वचिदेव दृश्यते । २ 'बहौ बहौ बहोः' पा० ।

पदिकान्तस्ये'ति॥ यदि न क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमुच्चार्यते ?॥ अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्॥ क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ नलोपे कृते एकाल्त्वात्। इदमिह संप्रधार्यं, नलोपः क्रियतां सर्वादेश इति; किमत्र कर्त्तव्यं ?, परत्वान्नलोपः॥

असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति॥ परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धो, न चेदं तत्र परिगण्यते?॥ एवं तर्हि-॥*॥ आनुपूर्व्या सिद्धमेतत्[1]॥*॥ नात्राऽकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। न चाऽकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति, तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत्॥

नैतदस्ति प्रयोजनम्,-अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति॥

अस्त्यन्यदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम्॥ किम्?॥ येऽन्येऽकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा-'मो राजि समः क्वा'विति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति। तस्मान्नकारः कर्त्तव्यः॥ न कर्त्तव्यः। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्-अ-अअ[2] इति। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति[3] सर्वादेशो भविष्यति॥

॥*॥ एतद इति योगविभागः॥*॥ एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः। एतद 'एत'इत्' इत्येतावादेशौ भवतो रथोः। ततः 'अन्'। अंश्च भवत्ये-

प्र.]न्तरेणेति भावः। **क्रियमाणेऽपीति**। ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत् प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्नल्लोपाऽप्रसङ्गः। प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः सर्वादेशः। एवं मन्यते-स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृत्तोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव, ततश्च नलोपे कृतेऽनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति। **आनुपूर्व्या सिद्धमिति।** यदुक्तं 'स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिक'मिति, तदयुक्तम्। सर्वत्र स्वरूपप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थग्रहणात्, अन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रवणं स्यात्। **नात्राऽकृत इति।** अर्थवतः संज्ञाविधानात्। स्थान्यर्थेनाऽर्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः। **अकारस्याकारवचन इति।** त्यदाद्यत्वं कृत्वादेशं मन्यते। बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तम्। तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्वस्याऽस्य चाऽत्वस्य विशेषो नास्तीतिवक्तव्यम्। **येऽन्य इति।** एतच्छब्दाऽकारेण सह पररूपं लित्स्वरश्च बाध्येत। **योगविभाग इति।**

उ.]**लक्षणान्तरं**-'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति। ननु प्रयोगार्थं शास्त्रं, तत्र यावत्स्थाने न जातस्तावत्प्रयोगेऽनोऽभावात् कस्य प्रातिपदिकत्वमित्यत आह-**एतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति।** बुद्धिविषयतया सत्त्वमिति भावः। **बाह्यार्थेति।** अनुकरणानामप्यनुकार्यं बाह्य एवार्थ इति भावः। इदन्तु नाऽनुकरणमनुकार्याऽभावादिति तात्पर्यम्। **बाध्यबाधकेति।** येन नाऽप्राप्तिन्यायेनेति भावः। **तदपेक्षायां हीति।** अकारस्य प्राप्तावकारवचने फलं नास्तीति

१ नेदं वार्त्तिकं, भाष्यमेवेदमिति **परे**। २ 'अ-अ' इत्येव क्वचित्पाठः। ३ 'अनेकाल्सर्वस्येति' पा०।

तद इति ॥ केन विहिते थकारे एतद आदेश उच्यते ? ॥ ॥ * ॥ एतदश्च थम उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ एतदश्च थम उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्[1]। एतत्प्रकारमित्थम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम्। एतदेव ज्ञापयति[2]-भवत्यत्र थमुरिति,-यदयं थकारादावादेशं शास्ति ॥ कुतो नु खल्वेतज्ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति न पुनर्थ एवाऽसावविशेषविहितस्थकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यात् ? ॥ इदमा थकारादिं विशेषयिष्यामः–'इदमो यस्थकारादि'रिति ॥ [एतदोऽन्] ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ।५।३।७। सप्तम्यास्त्रल् ।१०।

इदं विचार्यते–इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः, परे वेति ?॥ कथं वादेशाः स्युः, कथं वा परे ?॥ यदि 'पञ्चम्याः' 'सप्तम्या' इति षष्ठी तदादेशाः, अथ पञ्चमी,–ततः परे ॥ कुतः सन्देहः ?॥ समानो निर्देशः । कश्चात्र विशेषः ?। ॥*॥तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्त्वौत्त्व[3]स्मादि[4]विधिप्रतिषेधः॥*॥ तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्त्वौत्त्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्लुक्–ततस्त्यः। यतस्त्यः। तत्रत्यः। यत्रत्यः । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुब्लुक्प्राप्नोति । सुब्लुक् ॥ स्वर–यदा तदा । अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर ॥ गुण–कस्मात् । कुतः । घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥ दीर्घ–तस्मिन् तर्हि । 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ ॥ एत्वे[5]–तेषु । तत्र । 'बहुवचने झल्ये'दित्येत्त्वं प्राप्नोति ।एत्व॥ औत्त्वे[5]–कस्मिन्कुत्र । 'इदुद्भ्यामौदच्चघे'रित्यौत्त्वं प्राप्नोति । औत्व॥स्मादादिविधिः–तस्मात्,ततः,तस्मिन्,तत्र। 'ङसिङ्योःस्मात्स्मिना'विति स्मादादयः[4] प्राप्नुवन्ति॥*॥पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥[पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमेतत्[6]]। सन्तु परे–॥*॥ यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधः ॥*॥ यदि परे समानशब्दानां

प्र.] अन्बाधनार्थम् । तत्र रेफादिरनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति र्हिल्प्रत्ययः । **अविशेषविहित इति** । प्रकारवचने थालिति भावः । **इदमेति** । एवं च थमुना थाल्बाध्यते ॥

पञ्चम्याः । पञ्चमीनिर्देशादिति । आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात्प्राथम्याच्च पञ्चम्या-

उ.] भाष्यं व्याचक्षते **परे** । भाष्ये–**इदमो यस्थकारादिरिति** । इदम इदम्शब्दमुच्चार्य विहितो यस्थकारादिरित्यर्थः । तथा च तत्सामर्थ्यादेतदस्थमुरिति वचनमनुमीयत इति भावः । नन्वेवमपि थाल्दुर्वारोऽत आह–**एवञ्चेति** ॥ ५ ॥

पञ्चम्यास्त । भाष्ये–**कस्मिन्कुत्रेति** । 'वा ह च च्छन्दसी'त्यत्र वेति योगविभागाल्लोकेऽपि किमस्तसिलिति भावः । न च च्छान्दसमेव भाष्य उदाहृतमिति भ्रमितव्यं, छन्दस्यापाद्यरूपाऽभावादिति कश्चित् । **परे तु** छान्दसमेवेदं, छन्दस्यपि न्यायविचारस्य कर्त्तु योग्यत्वात् । अत एव छान्दसेषु शास्त्रेषु तत्तदुपाधिनिर्देशः सार्थक इत्याहुः । **पञ्चमी**-

१ 'उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं, न कर्त्तव्यम्' पा०। २ 'एतज्ज्ञापयति' पा० । ३ 'दीर्घैत्त्वौत्त्व' पा० । ४ 'स्मायादि' पा० । ५ 'एत्वम्' 'औत्त्वं' पा० । ६ अयं पाठो लुप्तो भवेत् ।

प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यति। पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति तसिल्प्राप्नोति ॥॥ अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाऽप्रतिषेधः ॥॥ **अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः॥ अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ तसिल्कस्मान्न भवति?। 'स्वार्थविज्ञानात्'। पञ्चम्यन्तात्परस्यतसेःस्वार्थे वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम्। न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्त्तते॥**

तसेश्च ।५।३।८।

किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते ?॥ ॥॥ तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थम् ॥॥ **तसेस्तसिल्वचनं क्रियते। किं प्रयोजनम्। 'स्वरार्थम्'। 'लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवती'त्येष स्वरो यथा स्यात्॥ ननु चायं तसिल्तसिं बाधिष्यते॥ न सिध्यति**

प्र.] श्रयेण प्रत्ययाश्रयणमित्यर्थः। **तस्मात्तस्यतीति**। पञ्चमीनिर्देशे तसेश्चेत्यस्यायमर्थः,- पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति। तसेरिति निर्देशे चेकार उच्चारणार्थः। ततश्च धातोरपि तस्यतेः पञ्चम्याः परस्य तसिलादेशस्तद्धितादेशवत्प्रसज्यते। तद्विधानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरत्वेऽपि लित्स्वरप्रसङ्गः। आदेशपक्षे तु नायं दोषः, 'अपादाने चाहीयरुहो'- रित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्, ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यस्तसिस्तस्य तसिल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः। **स्वार्थे वर्तमानस्येति**। पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादेशोऽपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति ततः स्वार्थिको भवति। अथ वा तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः॥ [**पञ्चम्यास्तसिल्**]॥

तसेश्च। स्वार्थमिति। ननु त्यदाद्यत्वाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थं तसिल्वचनम्। न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण त्यदादिविधिसिद्धिः, आदेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात्। एवं

उ.]निर्देशात्सिद्धमिति। एतल्लब्धार्थस्य दूषणाय 'सन्तु परे' इत्यनुवादः। नन्विकारोच्चारणसामर्थ्याद्धातोर्न भविष्यतीत्यत आह-**इकार इति। प्रसङ्ग इति**—कर्मणि घञ्, तसिलादेशः प्रसज्यत इत्यर्थः। 'प्रसज्येते'ति वा पाठः। ननु षष्ठीपक्षेऽपि पञ्चमीस्थानिकतसिरप्रसिद्ध इति पञ्चम्या विशेषणाऽसम्भवात्सर्वत्र प्रसङ्गस्तदवस्थ इति 'यदि परे' इति भाष्याऽनुपपत्तिरत आह-**आदेशपक्षे त्विति। नाऽयं दोष इति**। एतेन सुब्लुक्स्वरादिदोषाः सन्त्येवेति ध्वनितम्। **आदेशपक्षाश्रयणादिति**। अपादाने वर्त्तमानपञ्चम्याः स्थाने तसिरित्यर्थ इति भावः। ननु तसुधातुरपि स्वस्यैवार्थे वर्त्ततेऽत आह-**पञ्चम्यन्तेति**। पञ्चम्यन्तायाः प्रकृतेरर्थे इत्यर्थः। ननु 'स्वार्थे' इति पदाऽभावात्स्वार्थे वर्त्तमानस्येत्यर्थाऽलाभोऽत आह-**इहेति**। वाक्यैकदेशन्यायेन तल्लाभ इति भावः। **अथ वेति**। स्वार्थे वर्त्तमानस्येत्यनेनेकारो विवक्षित इत्येव भाष्ये बोधितम्, इकारविशिष्टस्य तथात्वादिति भावः॥

तसेश्च। विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेणेति। 'अपादाने चाऽहीयरुहोरित्यत्रे'ति शेषः। **सदोषत्वादिति**। 'कुत आगच्छती'त्यादौ गुणप्रसङ्गो दोषः। **परत्वात्तसेर्बाधकस्य तसिलो**

---

१ 'त्तस्येति' इति पा०।

परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोऽवकाशः-ततो हीयते। ततोऽवरोहति। तसेर-वकाशो-ग्रामादागच्छति नगरत आगच्छति। इहोभयं प्राप्नोति,-ततः आगच्छति यत आगच्छतीति, परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते-'तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थं'मिति ॥ [तसेश्च]

पर्यभिभ्यां च ।५।३।९।

॥ * ॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ * ॥ पर्यभिभ्याञ्चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम्। यावत्सर्वतस्तावत्-परितः। यावदुभयतस्तावत्-अभितः ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।५।३।१४।

इह कस्मान्न भवति-सः। तौ। ते? ॥*॥भवदादिभिर्योगे॥*॥ भवदादिभिर्योगे इति वक्तव्यम्। के पुनर्भवदादयः? ॥ भवान्दीर्घायुर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति ॥ स भवान्। तत्र भवान्। ततो भवान् ॥ तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम् ॥ तेन भवता। तत्र भवता। ततो भवता ॥ तस्मै भवते। तत्र भवते। ततो भवते ॥ तस्माद्भवतः। तत्र भवतः। ततो भवतः ॥ तस्यभवतः। तत्र भवतः। ततो भवतः ॥ तस्मिन्भवति। तत्र भवति। ततो भवति ॥ स दीर्घायुः। तत्र दीर्घायुः। ततो दीर्घायुः ॥ तं दीर्घायुषम्। तत्र दीर्घायुषम्। ततो दीर्घायुषम्॥ स देवानांप्रियः। तत्र देवानांप्रियः।ततो देवानांप्रियः॥तं देवानां प्रियम्। तत्र देवानांप्रियम्। ततो देवानांप्रियम् ॥ स आयुष्मान्। तत्रायुष्मान्। तत आयुष्मान्॥ तमायुष्मन्तम्। तत्रायुष्मन्तम्। तत आयुष्मन्तम् ॥

अधुना ।५।३।१७।

अधुनेति किं निपात्यते? ॥ * ॥ इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः ॥ * ॥ इदमो वा लोपोऽधुना च प्रत्ययः ॥ * ॥ अस्मिन्काले अधुना ॥ [अधुना] ॥

प्र.]तर्हि स्थान्यादेशभावः किमर्थ आश्रितः, तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसेर्बाधकस्य तसिलो बाधकः कर्त्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम् ॥ [तसेश्च] ॥

उ.]बाधक इति। परत्वात्तसिलो बाधक इत्यन्वयः। 'अहीयरुहो'रिति पर्युदासेन क्रियानिमित्तकत्वाश्रयणात्स बहिरङ्गः, अयन्त्वन्तरङ्ग इति तसेरयम्बाधक इत्यर्थः। अर्थकृतबहिरङ्गत्वाश्रयणमत्र नेतीदं चिन्त्यम्। अत एव भाष्ये 'तसिलः परत्वात्तसि'रित्युक्तम्। तस्मात्पूर्वत्राऽनुक्तं लित्वफलं वक्तुं 'स्वरार्थ'मित्युक्तम्। तच्च पूर्वोक्तत्यदाद्यत्वादीनामप्युपलक्षणम् ॥

पर्यभिभ्याञ्च। भाष्ये-सर्वोभयार्थेति। अभिधानस्वभावमूलकमेतत्। ओदनम्परिषिषती'त्यादौ वावचनाऽनुवृत्तेः पक्षे तसिलभावो बोध्यः ॥ [पर्यभिभ्याञ्च] ॥

---

१ इदं भाष्यमिति केचित्। वार्तिकमिति तु परे। २ 'इदानीमिति' इति पा०।

दानीं च ।५।३।१८।

इदानीम्,–इदमस्तृतीयादिर्विभक्तरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। ॥ * ॥ दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः ॥ **दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति** ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ **[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम्?** ॥ * ॥ आदौ सिद्धमिति ॥ * ॥ [**दानीञ्च**] ॥

तदो दा च ।५।३।१९।

॥ * ॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥ * ॥ **तदो दावचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम्? ॥ 'विहितत्वात्'। विहितोऽत्र दाप्रत्ययः–'सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दे'ति॥** [तदो दा च] ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ।५।३।२०।

॥ * ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥ * ॥ **तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशोऽत्र द्रष्टव्यः। द्वेष्यं विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे–'तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश'इति** ॥ [तयोर्दार्हिलौ च]

प्र.]दानीम्। केचिदिदानीमिति सूत्रं पठन्ति। अपरे तु–**दानीं चेति। एष स्वर इति।** 'अलोन्त्यस्ये'ति वचनादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति। **आदौसिद्धमितीति।** आदेः परस्येति-वचनात्। **तदो। दावचनमिति।** सूत्रकारेण त्वदाप्रत्ययः कृत इत्याहुः। स्वरे च विशेषः। अदाप्रत्यये तदाशब्द आद्युदात्तो भवति, दाप्रत्यये त्वन्तोदात्तः। **[तदो दाच]**॥

तयो। योगयोर्वेति। तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दार्हिलौ भवतः, चशब्दाद्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्। तत्र यदि यथासङ्ख्यमाश्रीयते तदा इदमश्छन्दसि इदा इदानीमिति रूपद्वयमेव स्यान्न त्वधुना एतर्हीति। विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयाभ्यां दादानीभ्यां र्हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसङ्गात्। तदस्तु तदानीं तदा तर्हीतिरूपत्रयं सिध्यत्येव। अथापि यथासङ्ख्यानाश्रयणादिदमो र्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छन्दसि न स्यादेव। अथ तयोरिति प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भवतस्तदानन्तर्यात्तद एव दार्हिलौ स्यातामिति इदम इदा इति न सिध्येत्। प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्त्यभ्यनुज्ञाने न कश्चिद्दोषः। **[तयोर्दार्हिलौ च]**॥

उ.] दानीञ्च। अन्ये त्विति। अयमेव पाठो 'न विभक्ता'विति सूत्रस्थभाष्यसंमतः। ननु तेनाऽप्याद्युदात्तत्वात्को भेदोऽत आह–**अलोन्त्यस्येतीति। [दानीञ्च]** ॥ १८ ॥

तदो दा। इत्याहुरिति। अत्राऽरुचिबीजं भाष्यविरोधः **[तदो दा च]**॥१९॥

तयोर्दार्हि। योगयोः प्रत्यययोर्वेत्यर्थे दोषं दर्शयति–**तत्रेति। र्हिलधुनाप्रत्यययोरिति।** अनद्यतने र्हिलः प्राप्तिः। **[तयोर्दार्हिलौ च]** ॥ २० ॥

---

१ 'इदानीमिति' इति पा०। २ अनुदात्तस्य चेति ६।१।१६१ सूत्रे वार्त्तिककृत्रोक्तम्।

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ।५।३।२२।

सद्य इति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ समानस्य[1] सभावो द्यश्चाहनि ॥ * ॥ **समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । समानेऽहनि सद्यः ॥**

परुत्परारीति किं निपात्यते ? ॥ ॥*॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे ॥ * ॥ **पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥**

ऐषम इति किं निपात्यते ? ॥ ॥ * ॥ इदमः समसण् ॥ * ॥ **इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः ॥ परेद्यवीति किं निपात्यते ?** ॥ ॥ * ॥ परस्मादेद्यव्यहनि ॥ * ॥ **परस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ अद्येति किं निपात्यते ?** ॥ ॥ * ॥ इदमोऽश्भावो द्यश्च ॥*॥ **इदमोऽश्भावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । अस्मिन्नहनि अद्य ॥ पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ?** ॥ * ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्[2] ॥ * ॥ **पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः । उभयोरह्नोः[3]–उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः ॥**॥*॥ द्युश्चोभयात् ॥ * ॥ **उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः । तस्मान्मनुष्येभ्यः[4] उभयद्युः ॥**

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः।५।३।२७

प्र.] दिक्शब्दे । दिशां शब्दा दिक्शब्दाः, ये रूढ्या दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते । न त्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः, तत्र दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति–पूर्वस्मिन्गुरौ वसतीति । अत्र हि देशसम्बन्धात्कालसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्त्तते, तदर्थं विशेषणोपादानं 'दिग्देशकाले'ष्विति । विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येऽपि यथासङ्ख्याऽभावः,तदर्थं स्वरितत्वाऽप्रतिज्ञानात् । तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्त्तन्ते तथा देशकालयोरपि । यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेऽपि दिगनपेक्षाः । यद्यपि भिन्नार्थवृत्तित्वाद्भिन्ना एव

उ.] दिक्शब्देभ्यः । स्पष्टप्रतिपत्तये उत्तरचोद्यावधारणाय च सूत्रार्थं निरूपयति–**दिशां शब्दा इति ।** शब्दग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह– **ये रूढ्येति । दिश उपलक्षणत्वेनेति ।** अत एव दिक्देशकालेष्विति तद्विशेषणम् । **तथा देशेऽपीति ।** वक्तृसंमुखदेशत्वादेस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वत् । न च दिशि पूर्वादयष्टाबन्ता देशकालयोस्त्वदन्ता इति देशकाल-

१ 'सामान्यस्य'पा०। २ 'एद्यसुच्' पा०। ३'उभयस्मिन्नहनि' पा०। ४ 'मनुष्य' पा० ।

इह कस्मान्न भवति-'पूर्वस्मिन्देशे वसती'ति ? ॥
नैष देशो देशविशेषणमेतत् ।। [दिक्शब्देभ्यः सप्तमी]॥

प्र.]पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्त्वव्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः । अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेऽयं प्रत्ययः । एवं स्थिते चोदकः पृच्छति- **इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति ।** पूर्वशब्दस्य दिक्छब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः । आचार्य आह-**नैष देशो देशविशेषणमेतदिति ।** अयमर्थः,-विशेषणविशेष्ययोः काणखञ्जवत्कामचाराद्यदा पूर्वोऽर्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति । वृत्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति । सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति,-'पुरस्ताद्दिश आगतो' 'देशात्कालाद्वे'ति । यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोऽर्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः । दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं, नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमन्तर्भावयितुं शक्नोति । **नैष देश इति ।** नैष पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः । यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः-अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम् , इह तु पूर्वदेशेऽवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते । तथा हि-पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन्कुतश्चागतस्त्वमिति पृष्टः 'पूर्वदेशादागतोऽह'मिति प्रतिवक्ति। प्रत्यागच्छंश्च 'दक्षिणा[1]पथा'दिति। तत्र 'नैष देश' इत्यस्यायमर्थो-नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः, किं तर्हि ? अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम् । वास्तवी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्त्तत एव । [**दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी**]।

उ.]वृत्त्योः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति वाच्यं, टापः स्वार्थिकत्वेन द्योतकतया वाचकरूपे भेदाभावान्न दोषः । देशकालाभ्यां व्यपदेशस्तु न कृतो, गौरवापत्तेः। **तत्त्वव्यपदेशेति । तत्त्वव्यपदेशः**-प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः, तस्य **निबन्धनं यत्सादृश्यं** तदा**श्रय**स्तन्निमित्तक इत्यर्थः । समानाऽधिकरणविशेषणत्वेन देशार्थकत्वमस्त्येवेत्यत आह-**विशेषणविशेष्ययोरिति ।** अत्रेदं चिन्त्यं,-गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि गुणद्रव्यशब्दयोस्तत्त्वे कामचाराऽभावः । 'पुरस्ताद्देशे इदं कृत'मित्यादौ देश[2]स्य विशेषणत्वाऽननुभवाच्च, बहुव्रीह्यादौ प्रधानान्तर्भावेणाऽपि वृत्तेर्दर्शनाच्च । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः-'**नैष देशः**-न देशत्वेन देशबोधकः, किन्तु देशविशेषणस्य पूर्वार्जितत्ववतः पूर्वाऽध्युषितत्ववतो वा बोधकः । ईदृशे चार्थे 'पुरस्तात्'शब्दस्याऽसाधुत्वं स्पष्टमेवे'ति । ननु वृत्तौ देशाद्यन्तर्भावे 'पुरस्ताद्देश' इति प्रयोगो न स्यादत आह-**सत्यपि चेति । देशो भवतीति ।** देशवाचको भवतीत्यर्थः । **अन्ये त्विति** मतन्त्वक्षरस्वारस्याऽननुगुणत्वादरुचिग्रस्तमिति स्पष्टमेव । किञ्च वास्तवव्यवस्थामादायोपात्तव्यवस्थाप[3]दकं सर्वनामत्वं भवति, अनुपात्तव्यवस्थाप[3]दकः प्रत्ययो न प्रवर्त्तत इत्यत्र मानाऽभावः । [**दिक्शब्देभ्यः**] ॥ २७ ॥

१ 'दक्षिणदेशात्' पा० । २ 'देशस्ये'ति क्वचिन्नास्ति । ३ 'व्यवस्थापादक' पा० ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।५।३।२८।

किमर्थमतसुच्क्रियते न तसुरेव[1] क्रियेत ?। तत्रायमप्यर्थः-स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ का रूपसिद्धिः-दक्षिणतो ग्रामस्य, उत्तरतो ग्रामस्य ?॥ दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः[2] प्रत्ययः ॥ भवेत्सिद्धं यदाऽकारान्तौ, यदा तु खल्वाकारान्तौ[3] तदा न सिध्यति ॥ तदापि सिद्धम् ॥ कथम् ?॥ पुंवद्भावेन ॥ कथं पुंवद्भावः ?॥ 'तसिलादिष्वाकृत्वसुच'इति ॥ न सिध्यति-भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो, न चैतौ भाषितपुंस्कौ ॥

ननु च भो दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते ॥ 'समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क'मित्युच्यते आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ, दक्षिणोत्तरेति[4] दिक्छब्दौ, दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ ॥ यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि

प्र.] दक्षि । **आकृत्यन्तर इति**। अन्या दिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः । दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः। देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः। **यदि पुनरिति**। सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः सन्त्विति भावः । **व्यवस्था**-मर्यादेति के चिदाहुः। एवं तु-'उत्तराः कुरव' इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात्कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गाद्यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते। दक्षिणा गाथका इति,-सत्स्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद्व्यवस्थाऽभावो, दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्थासद्भावः। मर्यादालक्षणव्यवस्थावादिनस्तु-

उ.]**दक्षिणोत्तरा**। भाष्ये-**आकारान्ताविति**। यदा दिग्वाचकावित्यर्थः। **अन्येति**। दिशि वाच्यायामन्या आकृतिः, व्यवस्थाविषयदेशादौ वाच्येऽन्या **आकृतिः** प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। आकृतिभेदमेव दर्शयति-**दिशीत्यादि**। अवधिसापेक्षत्वाऽसापेक्षत्वाभ्यामाकृतिभेदो गम्यत इत्यर्थः। **निमित्तान्तरनिरपेक्षा इति**। अवधिनिरपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकाः, प्रवृत्तिनिमित्ताऽभाव एव वेत्यर्थः। **व्यवस्थाऽपेक्षा इति**। अवधिसापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ता इत्यर्थः। तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितदेशत्वादिसमनियतं पूर्वदेशत्वादि दिग्वाचकेषु शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तम्, तदभाव एव वा 'तस्य भाव' इति सूत्रोक्तरीत्या डित्थादिशब्देष्विव, अन्यत्रत्ववधिसाकाङ्क्षधर्म इति तात्पर्यम्। भाष्ये-**दिक्शब्दावित्यस्य** दिग्बोधकपूर्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकावित्यर्थः। **सर्वत्र व्यवस्थेति**। देशे इव दिश्यपि पृथ्वीमध्याऽवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिमानः। **मर्यादा**-अवधिः। **यावद्द्रव्यमिति**। द्रव्योत्पत्तिक्षणमारभ्य नाशपर्यन्तं यत्र पूर्वादिव्यवहारानपाय इति हि तदर्थः। **दिग्देशकालसंज्ञासु त्विति**। तद्वाचकेष्वित्यर्थः। इदमपि 'अधरे ताम्बूलराग' इत्यादावतिव्याप्तं, देशकालयोरव्याप्तश्च, तद्धनयन्पुनः प्रागुक्तमेव लक्षणमाश्रयति-**मर्यादालक्षणेति**। मेरुं

१ 'तसुजेव क्रियते' 'तसुजेव क्रियेत' 'तसुरेवोच्यते' पा०। २ 'तःशब्दश्च' पा०। ३ 'यदा आकारान्तौ' पा०। ४ दक्षिणाशब्द उत्तराशब्दश्चेत्यर्थः।

व्यवस्थाशब्दाः स्युः॥ कथं यानि दिगपदिष्टानि[1] कार्याणि ?॥ दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति ॥ यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दो,–रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति–रमणीया दिक्, शोभना[2] दिगिति। अथ मतमेतत्–'दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति, दिशं यो न व्यभिचरति, न रमणी-

प्र.] उत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जम्बूद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात्प्रयोगकाले तु निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थाऽस्तीति मन्यन्ते।

अन्ये तु–परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः।

कथं यानीति। 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमी'त्यादिविहितानि। व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः। **दिशो यदेति**। निमित्तवतोऽप्यर्थस्योपलक्षणत्वात्। तथा च सङ्ख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः,–षष्टिवर्षाणि भूतः षष्टिक इति भावः। एतत्पक्षाश्रयेऽतिप्रसङ्गमाह–**यदि तर्हीति**। रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः।

दिशं यो न व्यभिचरतीति। व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति, स्वभावत एव यो दिशि

उ.]**मेरुं जम्बूद्वीपं वेति**। 'ये के चन परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा' इति श्रुतिविरुद्धमेतत्। नन्वेवं तत्प्रयोगोऽपि स्यादत आह-**निरूढत्वाद्व्यवहारस्येति**। **परस्परेति**। यावत्सुमेरुव्यवहारमेव पूर्वादिव्यवहारः, सुमेरुस्थितिपर्यन्तमेवोत्तराः कुरवः, दक्षिणा दिगित्यादिव्यवहारा इति भावः। **आत्मा**–व्यवहारः। एवं यावद्दिग्व्यवहारमेव सुमेरुव्यवहार इति मन्यन्ते। देशादिवाचकेषु कथमस्योपपत्तिरिति चिन्त्यम्। इदमेवाऽत्राऽरुचिबीजम्।

व्यवस्थाशब्दत्वे हीति। दिक्शब्दानामपि व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे इत्यर्थः। अयम्भावः,–प्रवृत्तिनिमित्तमादाय हि तत्तच्छब्दत्वव्यवहारः। यथा जातिशब्दो गुणशब्द इत्यादौ। एवञ्च 'दिक्शब्दत्व'मित्यस्य 'दिगुपलक्षितः शब्द' इत्यर्थो वाच्यः, स च न सम्भवति, तदेवाह–**उपलक्षणत्वं न स्यादिति**। तत्र हेतुमाह–**निमित्तत्वाऽभावादिति**। प्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽभावादित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तस्य हि शब्दोपलक्षणत्वं दृष्टम्। एवञ्च व्यवस्थाशब्दत्वे दिक्शब्दत्वाऽभावात्तानि कार्याणि न स्युरिति भावः। भाष्ये–**दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्तीति**। आकाशवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्य व्यवस्थामौपाधिकं भेदं यदा वक्ष्यन्तीत्यर्थः। उपाधिश्च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलाऽस्ताचलसन्निहितदेशतात्कालिकसूर्यसम्मुखयावद्देशतात्कालिकतत्पृष्ठस्थयावद्देश इति वदन्ति। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। एवञ्च तत्राऽपि उदयाचलसन्निहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, अवधिः परम्पृथिवीमध्यमेकमेवेति समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वमक्षतमेव। एवञ्च विशेष्यतया दिग्बोधकशब्दत्वमेव दिक्शब्दत्वमिति भावः। तदेवाह–**निमित्तवतोऽपीति**। विशेष्यभूतस्याऽपीत्यर्थः। ननु व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकस्यापि टाबन्तस्य दिश्येव वृत्तेस्तस्यापि दिग्व्यभिचाराभावात्–'पुंवद्भावस्तु न सिध्यती'त्यग्रिमभाष्यमसङ्गतमत आह–**व्यवस्था-**

१ 'दिगुपदिष्टा' पा०। २ 'दिक्,–अत्रापि प्राप्नोति' पा०।

यादिष्वतिप्रसङ्गो भवति॥ पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि [॥*॥ सर्वनाम्नो-वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो दक्षिणोत्तरपूर्वार्थम् ॥ * ॥] **सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् ॥** विशेषणार्थस्तर्हि ॥ **'क विशेषणार्थे-नार्थः ?॥ 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेने' ति । 'षष्ठी तसर्थप्रत्ययेने'त्युच्यमाने इहापि**

प्र.] वर्तत इत्यर्थः। **दिशि दृष्ट** इत्यर्थप्रदर्शनं, दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः। स्वरूपव्यतिरिक्त-प्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द आश्रीयते शब्दग्रहणात्, अन्यथा 'दिग्भ्य' इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । यद्येवं 'दिशः पूर्वादीनि नामधेयानी'त्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति । पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः । **पुंवद्भावस्त्विति ।** दिशि वर्त्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात्समा-नायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात् । **सर्वनाम्न इति ।** यद्यपि दिशि वर्त्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्त्तनात् । तदेवं 'व्यवस्थाया'मिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं । 'सर्वनाम्न' इत्येतच्चावश्यं कर्त्तव्य-मित्याह–**दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ।** अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः । दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः । **वृत्तिमात्र इति ।** तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च । **ततो ग्रामादिति ।**

उ.] **निमित्त इति । स्वभावत एवेति ।** दिगतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तभूतार्थाऽनपे-क्षयेत्यर्थः । एवञ्च 'दिशं यो न व्यभिचरती'ति भाष्यस्य–दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमि-त्तत्वेनाऽपि यो नाश्रयत इत्यर्थः। **दिशि दृष्ट** इति भाष्यस्य–दिशि रूढ्या दृष्ट इत्यर्थः । तदाह–**स्वरूपव्यतिरिक्तेति । स्वरूपं**–वाचकशब्दस्वरूपम् । यद्वा–**स्वरूपं**–वाच्य-दिक्स्वरूपम् । तस्यैव विषयताद्वयेन भानमिति बोध्यम् । **पौरुषेयेति ।** दिक्षु त्वैश्वरः सङ्केत इति भावः । अत एव 'विश्वेषां देवाना'मिति सिद्धम् । एवञ्च दिग्वाचकानां व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाऽभाव इति स्थितम् । नन्वेषां व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्त-कत्वेऽपि 'दिशमेव यो विशेष्यतयाऽऽह स दिक्शब्द' इत्याश्रयणान्न रमणीयादिष्व-तिप्रसङ्गः, पुंवत्त्वस्य च सिद्धिरिति चेन्न; अतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधाऽननु-भवेन तथा वक्तुमशक्यमिति भाष्याशयात् । किञ्च तादृशप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देशकाल-योरपि बोधात्त्वदुक्तार्थो वक्तुमशक्यः । मम तु स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिग्बोधको दिक्शब्दः । न हि तथा देशादिबोधः, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरसापेक्ष एवेति न दोषः । **प्रवृत्तिनिमित्ताऽनपेक्षणादिति ।** दिग्व्यतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणा दित्यर्थः । **व्यवस्था नेति ।** व्यवस्थासापेक्षं न प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । **तथापि वास्त-वीति ।** पृथ्वीमध्यभागादुदयाचलपर्यन्तदेशरूपोपाध्यद्यवच्छिन्नायां दिशि रूढिस्वीकारा-दित्यर्थः । तादृशोपाधिविशिष्टाया दिशो बोधात्तदन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येवेति भावः ।

न तुप्रवृत्तिनिमित्तमिति । व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्ते सतीति नार्थ इति भावः । ननु भाषितपुंस्कत्वाऽभावेऽयमपि पुंवद्भावः कथमत आह–**अयमिति** । तत्र बीजं दर्शयति–**दिग्वाचिनान्त्विति ।** ननु 'ततो ग्रामा'दित्यस्य 'आगच्छती' त्यादावन्वयेऽपादानत्वात्पञ्चमी

१ अयमंशः क्वचिदपि सम्प्रति न दृश्यते । २ 'विशेषणार्थं' पा० । वार्त्तिकमिदमित्यन्ये ।

स्यात्–ततो ग्रामात्। यतो ग्रामादिति ॥ [दक्षिणोत्तराभ्याम्] ॥

उपर्युपरिष्टात् ।५।३।३१।

उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते ?॥*॥ ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्-रिष्टातिलौ च ॥*॥ ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्-रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि। उपरिष्टात् ॥

पश्चात् ।५।३।३२।

पश्चादिति किं निपात्यते ? ॥ ॥ * ॥ अपरस्य पश्चभाव आतिश्च[1] प्रत्ययः ॥ * ॥ अपरस्य पश्चभावो निपात्यते, आतिश्च प्रत्ययः। पश्चात् ॥ * ॥ दिक्पूर्वपदस्य च ॥ * ॥ दिक्पूर्वपदस्याऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात् ॥ * ॥ अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ * ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे–अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। दक्षिणपश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः ॥ ॥*॥ अर्द्धे च ॥*॥ अर्द्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। पश्चार्द्धः॥ [पश्चात्]॥

एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः ।५।३।३५।

॥ * ॥ अपञ्चम्या इति प्रागसः[3] ॥ * ॥ अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसस्तद्द्रष्टव्यम्। ह्वेष्यं विजानीयात्–अविशेषेणेत उत्तरमपञ्चम्या इति; तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे–अपञ्चम्या इति प्रागसेरिति[3] ॥ [एनबन्यतरस्यामदूरे] ॥

दक्षिणादाच् ।५।३।३६।

किमर्थश्चकारः ?॥ स्वरार्थः[4]। 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणाऽनुबन्धेन, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ विशेषणार्थस्तर्हि ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ? ॥ 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' ॥ [दक्षिणादाच्]।

प्र.] अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात्। यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादप्रसङ्गः षष्ठ्याः। [दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्] ॥

दक्षिणादा। विशेषणार्थइति। वाक्यस्मरणयोर्य आकारोननुबन्धकस्तद्व्यावृत्तय इत्यर्थः॥

उ.]सिद्धा, न च तदा षष्ठ्याः प्रसङ्गः, पञ्चम्याः कारकविभक्तित्वादत आह–अन्यादीति। पश्चात्। भाष्ये–अपरस्येति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽपराशब्दस्याऽपि। दक्षिणापश्चादिति। दक्षिणाया अपरस्याश्चाऽन्तरालं दिगिति विग्रहः। तस्यामित्यातिप्रत्ययः। समासे इति। 'दिग्वाचकै'रिति शेषः। अर्द्धे चेति। 'विनाऽपि दिग्वाचकपूर्वपद'मिति शेषः ॥ [पश्चात्] ॥ ३२ ॥

दक्षिणादा। वाक्येत्यादि। यद्यपि स आकारो न प्रत्ययस्तथाप्यन्यादिसाहचर्यादप्रत्ययस्य तस्यैव ग्रहणापत्तिरिति भावः ॥ [दक्षिणादाच्] ॥ ३६ ॥

---

१ 'आच्च प्रत्ययः' पा०। २ अयमंशः क्वचिन्नास्ति। ३ 'प्रागसेः' पा०। ४ ॥*॥ 'चकारः स्वरार्थः' 'प्रत्ययस्वरेण सिद्धं' 'विशेषणार्थस्तर्हि' ॥*॥ वार्तिकानीमानीति गौडाः।

संख्याया विधार्थे धा ।५।३।४२।

'विधार्थ' इत्युच्यते को विधार्थो नाम ? ॥ विधाया अर्थो विधार्थः ॥ यद्येवम्-एका[1] गोविधा एका हस्तिविधा,-अत्राऽपि प्राप्नोति। एवं तर्हि,- ॥॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे ॥॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यम्। कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः[2] ? ॥ किं यत्त[3]देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति ? ॥ नेत्याह-कारकपृथक्त्वमेतत् ॥ यत्तर्हि तत्कल्ये[4] भुङ्क्ते सायं भुङ्क्त इति ? ॥ नेत्याह-कालपृथक्त्वमेतत् ॥ यत्त[5]र्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति ? ॥ नेत्याह-गुणपृथक्त्वमेतत् ॥ कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः ? ॥ कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । यद्येवं क्रियाप्रकारेऽयं भवति विधयुक्तगताश्च

प्र.] **सङ्ख्या ।** यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेऽपि विषये प्रसङ्गः । यदा तु विधानं विध इति 'घञर्थे कविधान'मिति के कृते पुंलिङ्गनिर्देशस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः। **विधाया अर्थ** इत्याचार्यदेशीयवचनम्। **गोविधेति ।** अन्नं-त्रिधोच्यते । **कः पुनरिति ।** किं धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितमथवा धातोरर्थो धात्वर्थः क्रिया विवक्षितेति **प्रश्नः । कल्य इति ।** कल्यमहर्मुखमुच्यते । कालपृथग्भावात्पृथग्भावं मन्यते । **कारकाणामिति ।** पूर्वपदार्थविषये एव प्रश्नप्रतिवचने । पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नाऽयोगात् । तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्या गमनक्रियायाः शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः । **यद्येवमिति ।** सूत्रन्यासेनैव सिद्धे वार्त्तिकं नारम्भणीयमित्यर्थः । तथा हि सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते । न च गुणकाल-

---

उ.] **संख्याया वि ।** विधाशब्दार्थः प्रकार एव प्रसिद्ध इति संशयाऽनुपपत्तेराह-**यदेति । एकार्थत्वादिति ।** प्रकाररूपपृथग्भावमात्रार्थकत्वादित्यर्थः । **पृथग्भावः**-भेदः। **धातुकृत इति ।** धात्वर्थकृत इत्यर्थः । तेन कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियत इति तद्धात्वर्थकृतमिति भावः । अत्र कारककालगुणेषु स्वतो भेदः, क्रियायान्तु स्वतोऽसम्भवात्प्रकारकृतः, क्रियाया धातुना निवृत्तभेदाया एवोक्तेरिति बोध्यम् । **पृथग्भावं मन्यत इति ।** 'क्रियाया' इत्यादिः । उत्तरन्तु कालस्यैव पृथक्त्वं भेदो गम्यते, न तु तत्कृतः-क्रियाया इति । ननु विशिष्टप्रश्ने विशेषणांशमात्रप्रत्युत्तरमयुक्तमत आह-**पूर्वपदार्थेति ।** भाष्ये-**प्रवृत्तिविशेष** इत्यस्य विवरणं-**क्रियेति । शब्देनेति ।** 'आख्यातशब्देनोपस्थिताया' इति शेषः । अनेन क्रियाया एकत्वं समर्थितम् । **प्रकारलक्षणेति ।** पञ्चशब्देनेति भावः । एतेन पञ्चशब्दस्य क्रियापृथग्भाववृत्तित्वमुक्तम्। 'चैत्रमैत्रदेवदत्ताः पचन्ती'त्यादौ त्रिधेति न,शब्दत एकत्वेनोपस्थिताया यत्र सङ्ख्यया भेदप्रतिपादनं तत्रैव धाप्रत्ययोत्पत्तेरिति बोध्यम् । तदुक्तं-**निवृत्तभेदाया** इत्यादि । **भेदको विशेष इति ।** पञ्चसङ्ख्यारूपभेदकधर्मवद्गगनमिति बोधः ।

---

१ 'एकगोविधा' पा०। २ 'धात्वर्थः पृथग्भावः' पा०। ३ 'यद्देवदत्तः' ४ 'काल्ये' 'काल्पे' 'काले कल्ये' पा० । ५ 'तत्काल्ये (कल्ये) उष्णं भुङ्क्ते सायं शीतं भुङ्क्ते' पा० ।

प्रकारे भवन्ति[1]। एवंविधम्। एवंयुक्तम्। एवङ्गतम्। एवंप्रकारमिति॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ।५।३।४४।

॥*॥ सहभावे ध्यमुञ् ॥*॥ **सहभावे ध्यमुञ्वक्तव्यः। ऐकध्यं राशिं कुरु॥ स तर्हि वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः। अधिकरणविचाले इत्युच्यते,[2]**

प्र.]कारकपृथक्त्वे किं चित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्रकारः स्यात्। ननु सूत्रन्यासे 'पञ्चधा श्लोका' इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यं, वार्त्तिकन्यासे तु न भाव्यम्,एकधा भुङ्क्ते इति च पृथग्भावाभावात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः। नैष दोषः। 'पञ्चधा श्लोका' इत्यादौ क्रियापदाऽप्रयोगेऽपि अस्तीतिक्रियापदानुषङ्गादस्तिक्रियापृथग्भावः। 'एकधा भुङ्क्त'इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्ष एकप्रकारस्य भुजेरस्त्येव पृथग्भावः। 'एकः पाक इ'त्यादौ प्रकारस्याऽविवक्षितत्वात्प्रत्ययाभावः। प्रकारविवक्षायां तु भवत्येव एकधा पाक इति। 'पञ्च पाका' इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति। 'पञ्चधा-पाक' इत्यादौ तु भवत्येव। [**सङ्ख्याया विधार्थे धा**]॥

एकाद्धो। धाग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनर्धाग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थम्, अन्यथानन्तर्यादधिकरणविचाल एव ध्यमुञ्विज्ञायेत। ततश्च विधार्थे न स्यात्–'ऐकध्यं भुङ्क्ते'इति। **सहभाव इति।** अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः। इहाधिकरणविचालः एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनम्, यथैकं राशिं पञ्चधा कुरु इति। ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधिकरणविचाल इति मन्यते। वचनं तु विधार्थमेव स्यात्। धाग्रहणं

उ.] नन्वेवं कारकादिपृथक्त्वेपि 'द्विधा चतुर्धा भुङ्क्ते' इत्याद्यापत्तिरत आह–**न च गुणेति।** उक्तेष्विति भावः। **पञ्चधा श्लोक इति।** अस्य पञ्चप्रकारः श्लोक इत्यर्थः। अत्र भेदको विशेषश्छन्द आदिः। **क्रियापदाऽनुषङ्गादिति।** एवञ्च सत्तायाः पञ्चप्रकारत्वं कर्त्तुः पञ्चप्रकारत्वादेवेति श्लोकस्याऽपि तत्त्वमर्थसिद्धमिति भावः। **अस्तीति,**–योग्यक्रियोपलक्षणम्। एवञ्च सूत्रेऽप्यभिधानस्वाभाव्यात्क्रियाविषय एव प्रकारो गृह्यत इति भावः। 'द्विधा गच्छती'त्यादावेकस्या एव क्रियाया अवान्तरप्रकारः प्रतीयत इति बोध्यम्। **प्रकारस्याऽविवक्षितत्वादिति।** पाकव्यक्तेरेकत्वमेव विवक्षितं, न त्ववान्तरप्रकारभेदाऽभावेनैकप्रकारकत्वमित्यर्थः। **इत्यादौ त्विति।** एकस्यैवाऽनेकप्रकारवत्त्वविवक्षणादिति भावः॥ ४२॥

एकाद्धोध्य। धातुग्रहण इति। अनुवर्त्तमानस्य च पूर्वमेव विहितस्य पुनर्विधानाऽसम्भवात्स्थानित्वमेव विज्ञास्यत इति भावः। **धामात्रस्येति।** विधार्थे विहितस्याऽपीत्यर्थः। एतदर्थमेव स्थान्यादेशभावाश्रयणम्। प्रत्ययान्तरेऽप्येतद्दोषात्। अनन्तरत्वादधिकरणविचाल इत्यस्यैव सम्बन्धात्। ननु तत्रापि 'अधिकरणविचाले' इत्येव सिद्धमत आह–**इहेति। नास्त्यधिकरणेति।** एवञ्च 'अधिकरणविचाल' इत्यस्याऽसम्भवादत्राऽसम्बन्ध एवेति भावः। तदाह–**वचनन्त्विति।** नन्वेवं 'ध'इति व्यर्थमत आह–**धाग्रहणन्त्विति।**

१ 'भवन्तीति' पा०। २ 'विचाले चेत्युच्यते' पा०।

न चावश्यं स एवाधिकरणविचालो यदेकमनेकं क्रियते, यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः । [एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्] ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ।५।३।४५।

॥ * ॥ धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥ * ॥ धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

याप्ये पाशप् ।५।३।४७।

॥ * ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम् ॥ * ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र मा भूदिति॥

अथ वैयाकरणः शरीरतः कृशो व्याकरणेन च शोभनस्तत्र कर्त्तव्यं स्यात्–वैयाकरणपाश इति ?॥ न कर्त्तव्यम् ॥ कथम् ?॥ यस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने–तद्गुणे वक्तव्ये–प्रत्ययेन भवितव्यं न च कार्श्यस्य भावाद्द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥ [याप्ये पाशप्] ।

प्र.] तूत्तरार्थमेव स्यात्–द्वयोरर्थयोर्धमुञर्थं, द्वैधं भुङ्क्ते, एकं राशिं द्वैधं कुर्विति । **न चावश्यमिति । अधिकरणं**–द्रव्यमुच्यते । तस्य **विचालो**ऽन्यथाकरणं, तच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः। अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरणविचाले चेति सूत्रम्।एकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि संभवात् पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः॥

द्वित्र्योश्च । पथि द्वैधानीति । स्वार्थिकत्वेऽपि स्वभावात्सत्त्ववाचित्वाल्लिङ्गसङ्ख्यायोगस्तत्रैकशेषेण बहुवचनम् । क्व चित्तु 'मतिद्वैधानी'ति पाठः । [**द्वित्र्योश्चधमुञ्**]

याप्ये । याप्यशब्दोऽयमस्त्यपादानसाधनो यापिता अस्माद्गुणा इति याप्यः–कुत्सितः । अस्ति कर्मसाधनो–यापयितव्यो याप्यः, देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषानुपादानादतिप्रसङ्गं मत्वाह-**पाशपीति । तद्गुण इति ।** कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः । एतच्चा-

उ.] 'द्वित्र्योश्च धमु'ञित्यादौ । तत्रार्थद्वयेऽपि धः सम्भवादिति भावः । **इत्याहुरिति ।** अत्राऽरुचिबीजन्त्वनेकस्यैकीकरणेऽपि प्रकारसम्भवः, अत एव 'एकधे'ति सिद्धिरित्यन्ये ॥

द्वित्र्योश्च ध । ननु धमन्तस्याऽव्ययत्वात्ततः स्वार्थे डे तदन्तस्याऽप्यसत्त्वधर्मतया 'द्वैधानी'त्ययुक्तमत आह–**स्वार्थिकत्वेऽपीति । सत्त्ववाचित्वादित्यस्य**-प्रकारवद्वाचित्वादित्यर्थः । बहुवचनं कथमत आह–**एकशेषेणेति । पथि द्वैधानीत्यस्य**–तद्विषये द्विप्रकाराणि ज्ञानानि । यद्वा पथिराशीन्द्वैधं कुर्वित्यर्थः । संशये द्विप्रकाराणि ज्ञानानीत्यन्यार्थः ॥ [**द्वित्र्योश्च धमुञ्**] ॥ ४५ ॥

याप्ये पाशप् । भाष्ये-**तदभिधाने**त्यस्य व्याख्या–**तद्गुणे वक्तव्ये इति ।** ननु न

१ 'धमुञन्ताच्च स्वार्थे पा०। २ 'संशयद्वैधानि' पा०। ३ 'शरीरेण' पा०। ४ तत्रेति क्वचिन्नास्ति। ५ 'कर्त्तव्यं वैया' 'न कर्त्तव्यः' पा.। ६ 'प्रकाराभानात्' पा.। ७ 'धासम्भवात्' 'धसम्भवात्' पा.।

पूरणाद्भागे तीयादन् ।५।३।४८।

पूरणग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् ॥ [कथं ? ॥] न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात् ॥ ननु चाऽयमस्ति-मुखतीयः पार्श्वतीय इति ॥ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'त्येवमस्य न भविष्यति ॥ उत्तरार्थं[2] तर्हि पूरणग्रहणं[3] कर्तव्यम् । 'प्रागेकादशभ्योऽश्छन्दसी'ति पूरणाद्यथा स्यात् ॥ [पूरणाद्भागे तीयादन्]।

एकादाकिनिच्चाऽसहाये ।५।३।५२।

॥ * ॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥ **एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः । एकाकी एकाकिनौ एकाकिन इति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ एकशब्दोऽयं सङ्ख्यापदं, सङ्ख्यायाश्च सङ्ख्येयमर्थः ॥**
॥ * ॥ सिद्धं तु सङ्ख्यादेशवचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ द्विबह्वर्थायाः सङ्ख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः ।** ॥*॥ असहायस्य वा ॥*॥ **असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः । असहायः, एकाकी । असहायौ, एकाकिनौ ।**

प्र.] ऽन्तरङ्गत्वाल्लभ्यते। प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासन्नत्वात्कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सा न संभवत्यश्वको देवदत्तकः सक इत्यादौ, तत्र तत्सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव। एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यपि भवति यद्यभिधानमस्ति ॥

एकादा । एकादाकिनिचीति । एकशब्द सङ्ख्यावाच्येवेति मन्यते । असहायग्रहणं च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति। कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्त्तत इत्याह-**सिद्धंत्विति ।** सङ्ख्यैवादेशः सङ्ख्यादेशः, सच द्विबहुशब्द-

---

उ.] वैयाकरणत्वरूपे गुणेऽयं प्रत्ययः, प्रकृत्यैवेतरनिरपेक्षशक्त्योक्तत्वादत आह-**कुत्सितत्वेनेति। प्रत्यासन्नत्वादिति।** शब्दवाच्यत्वेनेति भावः। **कुत्साश्रयणस्ये**त्यस्य-'तत्रे'त्यादिः। **यत्र त्विति ।** जातौ कुत्साद्यसम्भवादिति भावः । देवदत्तक इत्यादौ 'कुत्सित' इति कन् ।

एकादा । नन्वसहायार्थकैकशब्दात्प्रत्ययविधानेन द्विबह्वोरपि सिध्यत्येवेत्यत आह-**एकशब्द इति ।** प्रसिद्धतरत्वात्स एवाऽत्र, एकशब्दाऽनुवादे तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम्, अन्यथा 'एकेऽल्पप्राणाः', 'तेनैकदि'गिति भाष्यसूत्राऽज्ञानमपि पूर्वपक्षिणः कल्प्यं स्यात् ।

नन्वेवमसहायग्रहणं किमर्थमत आह-**असहायग्रहणमिति । तदर्थस्य विशेषणत्वादिति ।** एकशब्दार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। **नाभिधेयनिर्देश इति ।** नैकशब्दार्थनिर्देश इत्यर्थः । अस्य 'माभू'दित्यनेनाऽन्वयः । अर्थविशेषणत्वमुपपादयति-**अविद्यमानेति ।** अविद्यमानस्तुल्यजातीय एककार्ये सहायो यस्याऽर्थस्य तादृशार्थवाचिन इत्यर्थः । एवञ्च सम्प्रयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषाऽवगतिहेतुत्वादेकमाकाशमित्यादिव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ।

---

१ 'नह्यन्तरेण पूरणं तीयान्तः शब्दोऽस्ति' पा० । २ **गौडास्तु**-॥*॥ उत्तरार्थं पूरणग्रहणम् ॥*॥ इति लुप्तस्य वार्तिकस्येदं व्याख्याभाष्यमित्याहुः। ३ 'पूरणशब्दग्रहणम्' पा० ।

असहाया एकाकिनः ॥ सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति ॥ नैष दोषः- अयमेकशब्दोऽस्त्येव सङ्ख्यापदं, तद्यथा,-एको द्वौ बहव इति ॥ अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते; तद्यथा,-सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । अस्त्यसहायवाची; तद्यथा-एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति । तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः ॥ ॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥५.३.१॥ ॥*॥ ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ।५।३।५५।

अतिशायन इत्युच्यते-किमिदमतिशायन इति ? ॥ देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते । यावद्ब्रूयात्प्रकर्षेऽतिशय इति तावदतिशायन इति ॥

प्र.]योरसहायस्य वेत्यर्थः। द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव। **अयमेकशब्द इति** । उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम् । प्राथम्येऽपि हि वर्त्तते 'एकेऽल्पप्राणाः' 'एको गोत्र' इति । समानार्थेऽपि वर्त्तते-'तेनैकदि'गिति । साधारणेऽपि वर्त्तते-'देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका माते'ति । **एकाग्नय इति** । अत्राकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञेयः ॥
॥*॥इति श्रीकैय्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥*॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ । **किमिदमिति** । किमयं ण्यन्तस्य निर्देश आहोस्विदण्यन्तस्य ?, कश्चेह शेत्यर्थ इति सन्दिहानः पृच्छति । **देश्या इति** । देष्टव्या देश्याः, साधुत्वेन प्रतिपाद्या एते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम् । ततो निपातनाद्दीर्घत्वमित्युक्तं भवति । **यावदिति** । यावत्तावच्छब्दौ परिमाणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते। **प्रकर्ष इति** । अनेकार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे, अतिशब्दस्तु

उ.]इत्याहेति।पूर्ववार्त्तिकमसङ्गतमित्यत आहेत्यर्थः। **आश्रयणीयमेवेति**।'द्वौकालाकाशा'-वित्यादौ व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। नन्वेकाग्नय इति कथं, कनाकिनिचोः प्राप्तेरत आह-**अत्रेति** । 'आकिनिचे'ति चेन 'मानपश्वङ्गयो'रित्यतो लुगप्यनुकृष्यते, स च कनाकिनिचोरेव। विधानसामर्थ्यात्पक्षे श्रवणं, तच्च भाष्यप्रयोगादभिधानाच्च व्यवस्थितमित्याहुः । भाष्ये-**तद्योऽसहायेति** । एवञ्चाऽसहाय' इत्यभिधेयनिर्देश इति भावः ॥ [**एकादाकिनि**] ॥५२॥
॥*॥इति **नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते पञ्चमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम्** ॥*॥

अतिशायने तमबि.। यद्यपि वृद्ध्या ण्यन्तनिर्देशनिश्चयस्तथाऽपि तत्राऽर्थाऽसङ्गतिरित्याशयेन सन्देह इत्याह-**किमयमिति** । ण्यन्तेऽर्थाऽसङ्गतिर्भाष्ये स्फुटीभविष्यति । अर्थाऽनुसारान्निर्णय इत्याशयेनोत्तरं-**देश्या इति** । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपो विधानादाह-**यावदिति** । यावत्तावच्छब्दाविमौ निपातावखण्डावित्यन्ये । कर्त्तरि ल्युडिति

१ 'तद्यथे'ति काचित्कम् । २ 'द्युम्न्य एकाः' । ३ 'एका-अन्या' पा०। ४ 'क्षुद्रैर्जितं' । ५ इदं न सार्वत्रिकम् । ६ 'अतिशायनमिति' पा० ।

कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ? ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तते, ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दो न च शब्दस्य प्रकर्षाऽपकर्षौ स्तः ॥ शब्देऽसम्भवादर्थे कार्यं[1] विज्ञास्यते ॥

प्र.] द्योतकस्तस्यैवाऽर्थस्य। यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्त्तते। स एव गतावपि। प्रशब्दस्तु तद्गतस्य प्रारम्भस्य द्योतकः-प्रतिष्ठत इति। **कस्य पुनरिति।** द्रव्यवाचिनीह प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति मत्वा **प्रश्नः। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तत इति।** ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम्। यदुक्तं-'प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्त्यन्त' इति, 'घकालतनेषु कालनाम्न' इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च। **नैष दोषः,**—प्रकृतेरिदमुपलक्षणम्। सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु, ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः। **न च शब्दस्येति।** शब्दस्याभिधानत्वादभिधानस्य चाभिधेये गुणभावाद्गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः। यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः,-उच्चतरः शब्दो, नीचतरः शब्द इति। ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्याऽपि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याप्याश्रीयताम्। नैतदस्ति,—शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः, शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात्स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्तोऽवगम-

उ.]भावः। अतिशये इत्यत्र कर्त्तर्यच्। ननु शेतेः कथम्प्रकर्षोऽर्थोऽत आह-**अभिभवे इति।** स्वाऽपेक्षयेतरस्य न्यूनीकरणरूपे इत्यर्थः। अत एव 'शुक्लमतिशेते' इति सकर्मकत्वमुपपन्नम्। **तस्यैवार्थस्येति।** तद्गताऽत्यन्तिकत्वरूपार्थस्येत्यर्थः। दृष्टान्तोपपादनबलेन तथैव लाभात्। ननूपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थप्रकर्षे प्रत्यय उत्पत्स्यत इति 'कस्य पुन' रिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—**द्रव्यवाचिनीति।** द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाऽभावमग्रे स्वयमेव वदिष्यति। **ननु सुबन्तेति। सुबन्तेन** समानाधिकरणा वृत्तिर्येषां तैरित्यर्थः। अनेन 'अतिशायने' इत्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं सूचयति। **एतैस्तद्धितै**रित्यनेनाऽत्यन्तस्वार्थिकानामन्येषाञ्चोक्तानां समानाऽधिकरणवृत्तित्वाऽभावं ध्वनयति। ननु शब्दस्याऽपि तारतारतरत्वादिप्रकर्षोऽस्त्येवेत्यत आह-**शब्दस्येति। अभिधानत्वादिति।** अभिधायकत्वादित्यर्थः। **अभिधेये गुणभावादिति।** अभिधेयप्रतिपादने व्यग्रत्वात्स्वगतप्रकर्षप्रतिपादने तस्य तात्पर्याऽभावादिति भावः। **उच्चतर इति।** अस्य हि शब्द एव वाच्य इति न तस्य गुणत्वमिति भावः। वस्तुतस्त्वत्राऽपि तद्गतगुणस्योच्चत्वादेरेव प्रकर्षो न तु स्वरूपतः शब्दे इति बोध्यम्। ननु गुणभूतगुणादिप्रकर्षे यथा प्रत्ययस्तथा गुणभूतशब्दप्रकर्षेऽप्यस्त्विति शङ्कते—**ननु च यथेति। शब्दस्याऽपीति।** वाचकस्याऽपीत्यर्थः। **शुक्लादय इति।** तेषां हि द्रव्याश्रितत्वेन तत्प्रकर्षस्य द्रव्यप्रकर्षप्रयोजकताया वक्तुं शक्यत्वेऽपि शब्दगतस्य तस्य तत्प्रकर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वादिति भावः। **गुणप्रकर्षाश्रय इति।** द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तदाश्रयणं युक्तमित्यर्थः। **तत्प्रकर्षम्प्रति**-द्रव्यप्रकर्षं प्रति-**अनपेक्ष एव**-तदनुपपादक एवेत्यर्थः। यद्यपि शब्दार्थयोरपि

1 'शब्दे कार्यासम्भवात्' पा०।

कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः ? ॥ द्रव्यम् ॥ न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते ॥ एवं तर्हि-गुणः ॥

प्र.] यितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्यनपेक्ष एव । **द्रव्यमिति ।** यत्किञ्चिदिदं तदितिसर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम् । तेन जातिगुणक्रिया अपि गृह्यन्ते । **न वै द्रव्यस्येति ।** यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः । तथा हि-'शुक्लतरं रूप'मित्यत्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणाद्द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात्प्रकर्षः । **एवं तर्हीति ।** आश्रितोऽभिधेयधर्मो गुणः, स च कश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं,-शुक्लतरः पट इति यथा । पटस्य स्वतो न शुक्लस्य नाऽप्यशुक्लस्य शुक्लो गुणो व्यपदेशहेतुरेवं स्वगतप्रकर्षद्वारेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति । तदुक्तं **हरिणा-'द्रव्यस्याऽव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते ॥' 'अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा । अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्याऽपीष्यते तथा ॥'** इति ॥ यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथाऽप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । क्रियाशब्देभ्यः पाचकादिभ्यः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्त-

उ.] तादात्म्याध्यासः 'तस्य भावः' इति सूत्रे कैयटेनोक्तः, पातञ्जलसूत्रतद्भाष्यादौ च स्पष्टः, शब्दालिङ्गितैव चाऽर्थप्रतीतिर्हर्यादिभिरुक्तेत्यस्त्येव तस्याऽप्यभिधेयसमवायस्तथापि स्वरूपत उच्चत्वादिरूपेण तद्गतप्रकर्षेण द्रव्यस्य प्रकर्षो न प्रतीयत इति तात्पर्यम् । न च शब्दस्य प्रकर्षाऽप्रकर्षाभ्यां तदर्थस्य **प्रकर्षाऽप्रकर्षौ स्तः**-प्रतीतिविषयौ भवत इति भाष्याक्षरार्थः । ननु रूपादिशब्दानां गुणोऽप्यर्थ इति 'प्रातिपदिकार्थो द्रव्य'मित्यनुपपन्नमेवेत्यत आह-**यत्किञ्चिदिदमिति ।** विशेष्यभूतमित्यर्थः । **स्वातन्त्र्येणेति ।** प्राधान्येन विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । ननु 'शुक्लतरं रूप'मित्यत्र प्रधानस्य स्वतः प्रकर्षोऽस्त्येवेत्यत आह-**गुणस्याऽपीति ।** प्राधान्येनाश्रयणात् द्रव्यरूपस्य गुणस्याऽपि आश्रिताद्रूपाश्रिताद्धर्मान्तरादेव प्रकर्षः । किम्पुनस्तान्त्रिकसम्मतद्रव्यस्येत्यर्थः । **निमित्तान्तरादिति ।** गुणगतशुक्लत्वादिजातिसमानाधिकरणनैर्मल्यादेरित्यर्थः । न तु स्वत एवेति भावः । 'एवन्तर्हि गुण' इति भाष्यस्य-'ङ्याप्प्रातिपदिकार्थ' इति शेषः । ननु गुणप्रकर्षे आश्रीयमाणे 'पाचकतरः' इति न स्यादत आह-**आश्रित इति । स्वतः**-विशेष्यभूतेन स्वरूपेण । **न शुक्लस्य**-न शुक्लव्यवहारविषयस्य । **नाप्यशुक्लस्य**-नाऽपि तद्व्यवहारविषयस्य । **शुक्लो गुण इति ।** प्रवृत्तिनिमित्तभूत इत्यर्थः । **व्यपदेशहेतुः**-'शुक्ल' इत्यादिव्यवहारहेतुः । **स्वगतप्रकर्षद्वारेणेति ।** स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । **प्रकृष्टव्यपदेशहेतुः**-प्रकृष्टव्यवहारहेतुरित्यर्थः । **अव्यपदेश्यस्य**-धर्मयोगमन्तरा स्वरूपेणाऽव्यवहार्यस्य । **व्यपदेशाय**-व्यवहाराय यो भेदको गुण उपादीयते तत्प्रकर्षस्तरबादिभिरभिधीयत इत्यर्थः । **अरूपम्**-स्वतस्तद्रूपाऽभाववत् स्फटिकादि, जपादिरूपेण रक्तत्वादिगुणमाख्यायत इत्यर्थः । यद्वाऽद्वैतिमते ब्रह्मैव द्रव्यं पररूपेण मायाकार्यरूपादिसम्बन्धेन तत्तद्रूपादिमत्त्वेन व्यवह्रियत इत्यर्थः । **क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वा-**

१ 'प्रातिपदिकार्थः' 'ङ्याप्प्रातिपदिकस्यार्थः' पा० । २ 'गुणस्य प्रकर्षे' पा० ।

एवमपि गुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । द्रव्यमपि ङ्याप्प्रातिपदिकार्थो[1], गुणोऽपि, तत्र कुत एतत्-'गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष'इति ? ॥

क्रियमाणे चाऽपि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं[2] कर्त्तव्यं, 'शुक्लात्कृष्णे मा भू'दिति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति-'अध्वर्युर्वै श्रेयान्' 'पापीयान्प्रतिप्रस्थाता' 'अन्धानां काणतम'इति ? ॥ समानगुणे एषा स्पर्द्धा भवति,-

प्र.] त्वात्तत्प्रकर्षे प्रत्ययः । जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः । उपाधिसंसर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो नाऽपि शब्दवाच्यत्वमस्ति । तदुक्तम्-**'सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना । प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥'** इति । तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा, आश्रितधर्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते, न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः । अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रष्टव्यः । **एवमपीति ।** यथा गुणस्य नित्यस्य नित्यद्रव्यसमवेतस्य कस्य चिन्महत्त्वादेः स्वतः प्रकर्षोऽनित्यस्य तु कारणकृतस्तथा द्रव्यस्यापीति मन्यते । **समानगुणग्रहणमिति ।** द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षसद्भावात् 'कृष्णाच्छुक्लतर' इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । **अध्वर्युर्वै श्रेयानिति ।** अध्वर्योः परिपूर्णं प्रशस्यत्वं, प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं, तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते । **अन्धानां काणतम इति ।** अन्धा नेत्रद्वयेन न पश्यन्ति, काणस्त्वेकेनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षं मन्यते । **समानगुण इति ।** समाने गुणे भिन्नाश्रयवर्त्तिनि विवक्षिते तदाश्रया स्पर्द्धेत्यर्थः । **कणिरय**

उ.] **दिति ।** प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धप्रतियोगित्वादित्यर्थः । सम्बन्धेऽपि स्वतः प्रकर्षाऽसम्भवात्तत्प्रतियोगिगतप्रकर्षाश्रयणमिति तात्पर्यम् । **वाहदोहादीति ।** यथा गोतर इत्यादौ ।

नन्वु द्रव्यस्य स्वत एव प्रकर्षः किंनाऽङ्गीक्रियतेऽत आह-**उपाधीति ।** स्वभावादिति भावः । **शब्देनेति ।** तरबादिनेत्यर्थः । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । नन्वेवमद्रव्यप्रकर्षे इत्यसङ्गतं स्यादत आह-**अद्रव्यप्रकर्ष इति ।** उपचरितो गुणक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो यत्र तादृशद्रव्येत्यर्थः। 'उच्चैस्तरस्तरु'रित्युदाहरणम् । अत्र उच्चैःशब्द उच्चत्वादिविशिष्टद्रव्यपरः उच्चैस्तमामित्यत्र त्वधिकरणशक्तिपर इति । अत्र उच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेऽपि तस्य न द्रव्यत्वम्, अधिकरणशक्तिप्रधानतया शक्तिविशेषणत्वेनैव तस्य भानेनाऽप्रधानतया सर्वनामपरामर्शाऽयोग्यत्वात् । एवञ्च 'पूर्वाह्णेतमा'मित्यादावपीति बोध्यम् । अत्राऽपि विभक्त्यर्थसम्बन्धनिरूपिता विशेषणतैव तप्रत्कृत्यर्थस्येति वदन्ति ।

महत्त्वादेरिति । 'आकाशं परममहत्' 'परमाणु'रित्यादिप्रयोगादिति भावः । **कारणकृत इति ।** रञ्जनद्रव्यप्रकर्षकृत इत्यर्थः । ननु भिन्नजातीययोः कथं स्पर्द्धेत्यत आह-**द्वयोरिति ।** भाष्ये-**शुक्लात्कृष्णे इति ।** कृष्णाऽवधिकप्रकर्षे शुक्लशब्दान्मा भूदित्यर्थः । नन्वध्वर्योरन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः प्रशस्यतरत्वमस्त्येवेत्यत आह-**अध्वर्योरिति । तदपेक्षमिति ।**

१ 'प्रातिपदिकार्थः' पा० । २ 'समानगुणग्रहणं कर्त्तव्य' मिति वार्त्तिकमिति **गौडाः ।**

'अध्वर्युर्वै श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः'। 'पापीयान्प्रतिप्रस्थाताऽन्येभ्यः पापेभ्यः'॥ अन्धानां काणतम इति,–काणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते–सर्व इमे किञ्चित्पश्यन्त्ययमेषां काणतम इति ॥

॥ * ॥ अदूरविप्रकर्षे । * ॥ अदूरविषं इति च वक्तव्यम् । इह माभूत्–महान्सर्षपः, महान्हिमवानिति ॥ * ॥ जातेर्न ॥ * ॥ जातेर्नेति च वक्तव्यम् । इह माभूत्- वृक्षोऽयं प्लक्षोऽयमिति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति–गोतरः गोतरा अश्वतरः अश्वतरेति ? ॥

नैष जातेः प्रकर्षः ॥ कस्य तर्हि ? ॥ गुणस्य । गौरयं यः शकटं वहति, गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरञ्च । गौरियं या समांसमां विजायते, गोतरेयं या समांसमां विजायते स्त्रीवत्सा च । अश्वोऽयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति, अश्वतरोऽयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति ॥

तथा–'तिङश्चे'त्यत्र क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् । साधनप्रकर्षे मा भूत्॥

प्र.] मिति । ततश्चाऽन्धानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धम् । तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च लोके प्रसिद्धिः–'अन्धानां काणो राजे'ति । **महान्हिमवानिति।** सर्षपान्महीयान् हिमवानिति मा भूदित्यर्थः । **जातेरिति** । आश्रयप्रकर्षाज्जातेः प्रकर्षं मन्यते । **कस्य तर्हीति**–प्रश्नः । **गुणस्येति**–परिहारः । अभिधेयसहचरितलोकप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः । केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तिं मन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः । **साधनप्रकर्षे मा भूदिति** । ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति । एवं मन्यते,–प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्वत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते, गुणगतेनापि ।

उ.] वैजात्येऽपि प्रकर्षं मन्यत इति भावः । **वास्तवं काणत्वमिति** । दृष्टिसौक्ष्म्यमित्यर्थः । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' 'कण निमीलने' इति धात्वनुसारादिति भावः । **न तु लोकेति** । तर्हि- एकचक्षुर्नाशवानेव काणत्वेन व्यवह्रियते । तत्र अन्धा अल्पद्रष्टारः, काणोऽपि अल्पद्रष्टा, तत्राऽयं किञ्चिदधिकमल्पद्रष्टेति काणतम उच्यत इति भावः । अन्धकाणशब्दौ पर्यायावित्येषाऽपि समानगुण एव स्पर्द्धेति तात्पर्यम् । **दर्शनप्रकर्षेति** । अल्पदर्शनप्रकर्षेत्यर्थः । 'अदर्शनप्रकर्षे'तिपाठेऽपि–अदर्शनशब्देनाऽप्यल्पदर्शनमेव । भाष्ये–**जातेर्नेति** । **जातेः** प्रकर्षे प्रत्ययो नेत्यर्थः । ननु जातौ कथं प्रकर्षोऽत आह–**आश्रयेति** । यथा आश्रितगुणप्रकर्षाद्द्रव्यप्रकर्षः, तथा लब्धप्रकर्षद्रव्यगतत्वेन जातेः प्रकर्षं मन्यत इति भावः । **अभिधेयसहचरितेति** । प्रवृत्तिनिमित्तजातिसहचरितेत्यर्थः । **केचित्त्विति** । पातञ्जला इत्यर्थः । 'स्त्रिया'मिति सूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतत् । **गुणसमुदाये इति** । वाहदोहादिगुणसमुदाये इत्यर्थः । **एवं मन्यत इति** । स्वगतप्रकर्षसम्भवे गुणप्रकर्षेण तद्वत्त्वव्यवहारे न मान-

१इदं क्वाचित्कम् । २ 'अश्वतर इति' पा० । ३महाहिमवान्' । ४ अत्र **'तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणम्'** इति वार्त्तिकं लुप्तं । 'तथा तिङश्चे'त्यादि तु तद्व्याख्येति तु **गौडाः** ५ 'लोके प्रसिद्ध'पा.

नैष दोषः। यत्तावदुच्यते-गुणग्रहणं कर्त्तव्यमिति,-न कर्त्तव्यम्। यस्य च[1] प्रकर्षोऽस्ति तस्य च[1] प्रकर्षे भविष्यति। गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य॥

कथं विज्ञायते?॥ एवं हि दृश्यते लोके,-इह समाने आयामे विस्तारे च[1] पटस्याऽन्योऽर्घो भवति काशिकस्य, अन्यो माथुरस्य।

गुणान्तरं च खल्वपि,-शिल्पिन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति, अन्येन शुद्धं[2] धौतकं कुर्वन्ति, अन्येन शैफालिकम्[2] अन्येन माध्यमिकम्[2]॥

यदप्युच्यते-'क्रियमाणे चाऽपि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भू'दिति,-न कर्त्तव्यम्। समानगुण एव स्पर्द्धा भवति-नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते। वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यं, न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्॥

यदप्युच्यते-'अदूरविप्रकर्षे इति च[1] वक्तव्य'मिति,-न वक्तव्यम्। अदूर-

---

प्र.] तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत्स्वगते यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। **नैष दोष इति।** बहूनामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः। **यस्य प्रकर्षोऽस्तीति।** संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपाधिनिर्देशस्येति भावः। **काशिकस्येति।** काशिषु भव इति ठञ्ञिठयोरेकतरः प्रत्ययः। **गुणान्तरमिति।** पूर्वं मूल्यान्तरदर्शनाद्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितोऽत्र तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः।

शुक्लादिति। कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्लशब्दात्प्रत्ययो मा भूदित्यर्थः। **नह्याढ्याभिरूपाविति।** स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्देनाऽनाश्रयणात्, शब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्ययः-'आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेया'निति। शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्ययः-'उज्ज्वलतरोऽयं कृष्णा'च्छुक्ल इति। **न च शुक्लादिति।** शुक्लतर' इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः, शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः।

उ.] मित्यत एवमुक्तिः। **स्वगते इति।** स्वगत एव यथा स्यादित्यर्थः। ननु द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षोऽस्त्वत आह-**सम्भवेति।** यदि तस्य स्वतः प्रकर्षस्तर्हि सर्वस्याऽपीति व्यभिचाराऽभावः, अन्यथाऽसम्भव इति भावः। **पूर्वं मूल्यान्तरेति।** यदि स्वत एव द्रव्ये प्रकर्षः स्यात्तदा देशभेदमात्रेण मूल्यान्तरं न स्यात्तदर्थो यत्नभेदश्च न स्यादिति भावः। तस्माद्देशभेदकृतगुणप्रकर्षकृतमेव मूल्यान्तरं, गुणप्रकर्षाय च यत्नभेद इति तस्यैव प्रकर्ष इति तात्पर्यम्।

गुणप्रकर्ष इति। देशभेदकृतगुणप्रकर्ष इत्यर्थः। धौतकशैफालिकादयः प्रक्षालनवैजात्यकृता वस्त्रस्य गुणविशेषाः। नन्वाढ्याऽभिरूपयोरपि प्रशस्यत्वे स्पर्द्धा भवत्येवेत्यत आह-**स्पर्द्धाहेतोरिति।** तत्प्रशस्यत्वस्य प्रकर्षे[3] हि तदा प्रत्ययः। न च तदुपात्तमस्ति। आढ्यादभिरूपतर इति तु न भवत्येवेत्यर्थः। **शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति।** न तु कृष्णाऽवधिकप्रकर्षेण द्रव्यप्रकर्षाऽवगम इत्यर्थः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतमत एव प्रत्यासन्नं यच्छुक्ल-

---

१ चकारः काचित्कः। २धौतक=धोया हुआ। शैफालिक=पालिस किया। माध्यमिक=माडील-गा। यद्वा धौतक धोती। शैफालिक-साडी। माध्यमिक-मऊ का गाढा-खादी। ३'प्रशस्यप्रकर्षे'पा.।

विप्रकर्षे एव स्पर्द्धा भवति,–नहि निष्कधनो शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते ॥

यदप्युच्यते–'जातेनेति च वक्तव्य'मिति,–न वक्तव्यम् । जननेन या प्राप्यते सा जातिः,–न चैतस्याऽर्थस्य प्रकर्षाऽपकर्षौ स्तः ॥

यदप्युच्यते–'तथा तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं साधनप्रकर्षे मा भू'दिति,–न कर्त्तव्यम् । साधनं वै द्रव्यं, न च द्रव्यस्य प्रकर्षाऽपकर्षौ स्तः ॥

प्र.] **नहि निष्कधन इति।** अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः । **जननेनेति।** अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात्तद्गताया जातेर्जननेनाऽप्राप्यत्वात्। अयत्नलभ्यश्चायमर्थः,–सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक् । घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायान्ति । यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद्गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो, जातेस्त्वाश्रयभेदेऽपि भेदाभावात्प्रकर्षापकर्षाऽयोगः । **साधनं वै द्रव्यमिति।** ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह'साधकतमं करण'मिति । नैष दोषः । पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः । न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षाऽस्ति । 'पचतितरा'मिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः । प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात् क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात्

उ.] गुणान्तरं द्रव्यान्तरीयशुक्लगुणस्तदपेक्षः प्रकर्षोयस्य तादृशो यः शुक्लगुणस्तन्निमित्तेत्यक्षरार्थः । **अदूरान्तरयोरिति।** अल्पविशेषयोरित्यर्थः । नित्यगतजातेर्जननेनाऽप्राप्यत्वादाह–**अयत्नेति । परमाण्वादीनामिति ।** साङ्ख्यादिमते प्रधानाऽवयवसत्त्वादिपरमाणवो बोध्याः । 'प्रकर्षाऽपकर्षभा'गिति पाठः । **व्यक्तिमायान्तीति।** तत्राऽभिव्यक्ता भवन्तीत्यर्थः । **अ[illegible]त्नलभ्यत्वमिति।** तथा च तद्वाचकादिष्टस्तरन्न स्यादिति भावः । ईश्वरयत्न[illegible]व्यावर्त्तक इति भावः । **तथापीति।** जननेन प्राप्यत्वोक्त्या एकत्वं नित्यत्वमनेकवृत्तित्वञ्च सूचितमिति भावः । **आश्रयभेदादिति।** एतच्च शुक्लगुणत्वाऽवच्छिन्नस्याऽयत्नलभ्यत्वाऽभावेन क्वचिद्यत्नेनाऽपकर्षे जाते तदपेक्षः प्रकर्षो बलाकाशौक्ल्ये इति तात्पर्यम् । **भेदाऽभावादिति।** आश्रतभेदकृतारोपविषयभेदस्याऽप्यभावादित्यर्थः। केचित्तु–'जननेन प्राप्यत' इति लक्षणमद्वैतिमते, तेषां ब्रह्माऽतिरिक्तं सर्वं जन्यमेव । ब्रह्मणस्तु निर्धर्मकत्वात्तत्र जातिरेव नास्ति । जीवानामप्युपाधिजन्यत्वेन विशिष्टानां जन्यत्वमेवेत्याहुः । **भेदस्याऽनवगमादिति।** द्रव्येणाऽभेदमापन्नैव शक्तिस्तिङाऽभिधीयत इति भावः । नन्वभेदेऽपि द्रव्याऽभेदाच्छक्तौ प्रकर्षाऽभावो वा कल्प्यः, शक्त्यभेदाद्द्रव्ये प्रकर्षो वा कल्प्य इत्यत्र विनिगमकाऽभाव इति चेन्न; शक्तिप्रकर्षेण द्रव्यप्रकर्षे 'परशुतरेणे'त्यापत्तिः, करणे सर्वकारकेभ्यः प्रकर्षसत्त्वात् । तस्माच्छक्तिप्रकर्षो न द्रव्यप्रकर्षकः, सुतरां तद्द्वारा न क्रियाप्रकर्षक इत्याशयात् । स्वयं युक्त्यन्तरमाह–**न च प्रधान-**

१ इदं काचित्कम् ।

किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहो स्विन्नाना ?॥ किं चाऽऽतः ? ॥

यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते, नहि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति॥ अथ नाना ?॥ समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यं–शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति ॥ अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत् ॥

प्र.] क्रियाप्रकृर्ष एव प्रत्ययः। एको द्वौ त्रय इत्यादिकायाः सङ्ख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाऽविशेषात्प्रकर्षाऽभावः। बहुत्वसङ्ख्यायास्त्वनियतसङ्ख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः–बहुतरा इति। एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाऽभावोऽपि विज्ञेयः। भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाऽभावोक्तन्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः। **किं पुनरेकमिति**। ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाऽग्रहणाच्च संशयो, न चैकानेकयोर्विशेषाऽग्रहणम्। नैष दोषः। एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते[1]। यथा परुद्भवान्पटुरासीत्पटुतरश्चैषमः, अन्यएवाऽयं संवृत्त इति। तथाऽनेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते, यथा[2] भिन्नापि क्रिया निवृत्तभेदा आख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते। तत्त्वतो हि 'भवद्भिरास्यते' 'भवन्त आसत' इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि। एकत्वं चाश्रित्योक्तं–'न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वा' दिति। एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदात्तूपचरितभेदम्, उतानेकमेवेति संशयात्प्रश्न उपपन्नः। **यद्येकमिति**। एकत्वे जातिवद्गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः। **समानगुणग्रहणमिति**। तेन तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्ष एवं कृष्णाद्यपेक्षोऽपीति तदपेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः।

ननु यस्याऽप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया। नैष दोषः। एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षोऽपि प्रकर्षो नोपपद्यते, यथा गोत्वं नात्मापेक्षया नापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते। गुणभेदवादी तु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम्। **विशेषवदिति**। ततो

उ.] **स्येति। प्रकर्षयुक्तेऽपीति**। साधनप्रकर्षेण क्रियाप्रकर्षो न नियत इति न तत्प्रकर्षव्यवहारेण क्रियाप्रकर्षव्यवहार इति भावः। **उक्तन्यायेति**। एकत्वरूपेत्यर्थः। 'वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यमिति न्याये'ति वक्तुं युक्तम्। तत्तत्समूहरूपद्वित्वस्य भेदो नाऽस्तीति न वक्तुं शक्यमित्यन्ये। **समानधर्मः**–साधारणधर्मः। **विशेषो**–वैधर्म्यम्। उक्तसंशयबीजवाऽत्र नाऽस्तीत्याह–**न चैकाऽनेकयोरिति**। एकत्वाऽनेकत्वरूपवैधर्म्यस्य स्पष्टत्वादिति भावः। एकत्वाऽनेकत्वयोर्वैधर्म्यत्वस्यैवाऽभाव इत्युत्तरयति–**एकस्याऽपीति। एकत्वे इति**। आश्रयभेदसत्त्वेऽपि न स प्रकर्षप्रयोजक इत्यभिमानः। भाष्ये–**न हि तेनैवेति**। तत्प्रतियोगिक एवेत्यर्थः। 'अस्मादयं शुक्लतर' इत्यस्यैतद्वृत्तिशुक्लगुणप्रतियोगिकाऽतिशयवच्छुक्लगुणवानयमिति बोध इति भावः। ननु भिन्नयोः कथं प्रकर्षः, अन्यथा आढ्याऽभिरूपयोरपि स स्यादत आह–**तुल्ये भेदे इति। प्रकर्षो नोपपद्यत इति**। एकत्वं स्ववाचकात्तरबुत्पत्तिनियामकप्रकर्षविरोधीति भावः। तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति–**यथेति। जात्य-**

१ 'व्यवहारा दृश्यन्ते' पा०। २ 'तथा' पा०।

किंकृतो विशेषः ? ॥ अल्पत्वमहत्त्वकृतः ॥

अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च ॥ ननु चोक्तं-'प्रकर्षो नोपपद्यते[1] नहि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवती'ति[2] ? ॥ गुणान्तरेण प्रच्छादनात्प्रकर्षो भविष्यति[3] ॥ अथवा पुनरस्तु नाना ॥ ननु चोक्तं-'समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भू'दिति ॥ न कर्त्तव्यं, समानगुणे[4] एव स्पर्द्धा भवति, नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते । वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यं, न च शुक्लात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् ? ॥ द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् । शुक्लमतिशेते शुक्लतरः । कृष्णमतिशेते कृष्णतरः ॥

यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात्,-कालोऽतिशेते कालीं-'कालितर'[5]-

---

प्र.] विशेषाश्रयत्वादन्यत्त्वा[6]दुपपन्नः प्रकर्षः । **अल्पत्वमहत्त्वकृत इति** । क्व चिदाश्रयेऽल्पं शौक्ल्यं क्व चित्तु महदित्यर्थः । **गुणान्तरेण प्रच्छादनादिति** । संभेदात्, मिश्रीकरणादित्यर्थः । यथा जात्युत्पलादिवासिताया मल्लिकायाः ।

किमन्तादिति । अतिशायन इति किं प्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारेण विचारः । **द्वितीयान्तादिति** । यदा तिङन्तेन विस्पष्टार्थं विग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः । कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यं-'शुक्लस्यातिशायन' इति । तदा षष्ठ्यादौ सन्देहो भवति,-कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात्, कर्मणि वा ? करणे ल्युट् स्यात् कर्त्तरि वेति ? । अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति

उ.]न्तराऽपेक्षयेति । जातिवाचकात्तरबुत्पत्तिनियामकस्तदर्थगतः प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः। एतेन 'ब्राह्मणत्वाच्छूद्रत्वं प्रशस्ततरमिति प्रकर्षोऽस्त्येवे'त्यपास्तम् । **सर्वत्रेति** । सजातीये विजातीये चेत्यर्थः । **विशेषाश्रयत्वादिति** । स च प्रकर्षः सजातीयाऽपेक्ष एव, न तु विजातीयकृष्णाद्यपेक्ष इति भावः । 'रूपादि साऽवयव'मिति साङ्ख्याऽनुसारेणेदम् । अत एवाऽल्पत्वमहत्त्वकृत इत्युक्तिः सङ्गच्छते । अग्रे-**निर्विशेष**मित्यस्य-निरवयवमित्यर्थः । **सम्भेदादिति** । गुणान्तरेण कृष्णादिना प्रच्छादितत्वादपकर्षः । औज्ज्वल्यादिगुणान्तराच्छादितस्य च प्रकर्ष इति भावः । 'न हि आढ्याऽभिरूपौ' इति भाष्यं स्वभावमूलकतया प्राग्व्याख्यातम् । एवञ्च भेदेऽपि स्वभावादेव सजातीयभिन्नाऽपेक्षयैव प्रकर्षो न तु भिन्नजातीयाऽपेक्षः प्रकर्षः-शुक्लादिभ्यस्तरबुत्पत्तिनिमित्तमिति भावः । अत्र भगवता शुक्लादिगुणेष्वनेकपक्षकथनेन व्यवहारोपपादकपदार्थानामवास्तवत्वं सूचितम् । **किंप्रत्ययार्थेति** । आद्ये द्वितीयान्तात्, अन्त्ये प्रथमान्तादिति बोध्यम् । नन्वतिशायनशब्दस्य कृदन्तत्वात्तद्योगे षष्ठ्या भाव्यमिति 'द्वितीयान्ता'दित्यसङ्गतमत आह-**यदा तिङन्तेनेति** । कृदन्तेन विग्रहे यथाऽस्पष्टार्थत्वं तथा दर्शयति-**तदा षष्ठ्यादाविति** । आदिना ल्युट् । षष्ठ्यादिविषये इत्यर्थः । तत्र यद्यपि कर्त्तरि षष्ठी, करणे ल्युडिति पक्षे शुक्लकर्त्तृकाऽभिभवकरणमित्यर्थः स्यात्, स च शुक्लतरशब्दान्नाऽवगम्यते, तथापि लक्षणशरणस्य सन्देहः स्यादे-

---

१ 'नोपपद्यते इति' पा०। २ 'प्रकर्षोऽस्तीति' 'प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः' इति वा पा०। ३ 'भविष्यतीति' इति पा०। ४ 'समानगुणयोरेव' पा०। ५ 'कालतरः' पा०। ६ 'विशेषाश्रयत्वादुपपन्नः' पा०।

इति प्राप्नोति, 'कालतर' इति चेष्यते। तथा काल्यतिशेते कालं 'कालतरे'ति प्राप्नोति, 'कालितरे'ति चेष्यते। तथा गार्ग्योऽतिशेते गर्गान् 'गर्गतर' इति प्राप्नोति 'गार्ग्यतर' इति चेष्यते। तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं 'गार्ग्यतराः' इति प्राप्नोति 'गर्गतराः' इति चेष्यते॥

एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति–कालोऽतिशेते कालतरः। काल्यतिशेते–कालितरा। गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यतरः। गर्गा अतिशेरते गर्गतराः॥

यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः–कुमारितरा किशोरितरा,–अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप्प्राप्नोति॥ तरपोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य[2] प्रत्ययो न भविष्यति॥ टाबपि तर्हि न प्राप्नोति॥ उक्तेऽपि हि भवन्त्येते टाबादयः, उक्तमेतत्[3]—'स्वार्थिकाष्टाबादय' इति॥ ङीबपि तर्हि प्राप्नोति॥

प्र.] षष्ठ्यपि गृह्यते। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः। **कालितर इति**। 'घरूपकल्पे'ति ह्रस्वः। **गर्गतर (इति) प्राप्नोतीति**। वृत्तावपि लुग्विधानात्सङ्ख्याविशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। **अव्यतिरिक्तं वय इति**। प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थ्यवयवप्रतिपत्तिः। वयःप्रकर्षेणैवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण, तस्य विप्रकर्षात्। शाब्दी तु वयःप्रतिपत्तिर्नास्तीति ङीपोऽप्रसङ्गः। स्वार्थिकत्वे तु शाब्द्येव वयःप्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः। **तरपोक्तत्वादिति**। तरपः स्वार्थिकत्वात्सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्य इति भावः। **ङीबपीति**। टाबपवादत्वान्ङीप इति भावः। अन्ये त्वाहुः–कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात्स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तव्यमिति

उ.] वेति भावः। **कर्त्तरि वेति**। कर्त्तरि ल्युट्, कर्मणि षष्ठीत्यर्थः। अत एव 'आढ्यतमो देवदत्त' इति सामानाधिकरण्योपपत्तिः। **अथ वेति**। अत्र पक्षे कर्मणि षष्ठी कर्त्तरि ल्युडिति निर्णयो व्याख्यानादिति भावः। तदाह–**प्रत्ययार्थेति**। ननु वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याऽवगमात्कथं बहुवचनान्तात्प्रत्ययोऽत आह–**वृत्तावपीति**। **लुग्विधानादिति**। यञो लुग्दर्शनादित्यर्थः। वस्तुतः सङ्ख्याविशेषाऽनवगमेपि गर्गाऽपत्यत्वेन बहुत्वप्रतीतिरिति बोध्यम्। भाष्ये–**प्रथमान्तादिति**। 'अतिशायने' इति कर्त्तृल्युडन्तम्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति भावः। 'काल्यतिशेते' इत्यादेर्दाव्यत्यादिवद्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासादतिशयकर्त्री काल्यादिक्रमेणाऽर्थः। ननु प्रत्ययार्थपक्षेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्ष एव प्रत्ययोत्पत्तेस्तत्राऽपि वयोवाचकत्वं दुर्वारमत आह–**प्रत्ययार्थेति**। तत्र अतिशयितुर्विशेष्यत्वेन वयसस्तद्विशेषणत्वाऽभावान्न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः। **विप्रकर्षादिति**। गुणान्तरस्य शब्दतोऽनुपस्थित्या विप्रकर्ष इति भावः। भाष्ये–**अव्यतिरिक्तं वय इति**। **वयः**–प्रकृष्टं वयः, केवलवयसोऽ**व्यतिरिक्तम्**–अनतिरिक्तमित्यर्थः। **तरपेति**। वस्तुत**स्तरपा**–तत्प्रकृतिभूतेन तदन्तघटकेन कुमारीशब्दादिनेत्यर्थः। तेन वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वेन तद्द्योतको ङीप्पुनर्नेति भावः। **स्त्रीत्वस्य**। वयोरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्येत्यर्थः।

१ इतिः क्वचिन्न। २ 'स्त्रीप्रत्ययो न' पा०। ३ 'स्त्रिया'मित्यत्रोक्तम।

एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते॥ एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति-शुक्लतरं शुक्लतरा शुक्लतरः शुक्लतरौ शुक्लतरा इति॥ आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति[1]। तद्यथा-शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च[2] तद्गुणस्याऽपि भविष्यति॥ अथवा क्रियाऽभिधीयते॥

प्र.]टाबेव भविष्यति। यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाऽधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्तात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी। भाष्यकारस्तु-निमित्तस्य संनिधानादपवादेनैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति-**एवं तर्हि गुण इति**। अतिशेतेऽनेनेति अतिशायनो गुणोऽभिधीयते। करणे ल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः[3]। ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्धान्ताद्वयोलक्षणङीबभावः। गुणाभिधाने कालितर इति सामानाधिकरण्याभावाद्धादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्वैयधिकरण्येऽपि भविष्यति। **एवमपीति**। षष्ठीप्रसङ्गस्तु द्रव्यवचनान्न चोदितः। सोऽयमित्यभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वात्। सत्यामपि त्वभेदविवक्षायां मञ्चादिवत्स्वलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागप्रसङ्गः। **आश्रयत इति**। 'विशेषणानां चाजाते'रिति वचनात्। तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः-शेषभूताः-शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते। **अथवा क्रियेति।**

उ.]तरबन्तस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तद्विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वेन 'वयसी'ति ङीबिति भावः। अत एव 'गोतरे'त्यादौ न ङीप्, तदाह-**स्त्रीत्वमात्रमिति**। ननु वयोमात्रविशिष्टार्थगतं, तदेव हि 'वयसि प्रथमे' इत्यस्य प्रवृत्तौ निमित्तमिति भावः। **यथेति**। सा हि प्रातिपदिकेनोक्तेऽप्यर्थे भवतीति भावः। इममाशयमजानान आह-भाष्ये-**टाबपीति**। उक्तैनैवाशयेनोत्तरम्। पुनस्तमजानान आह-**ङीबपीति। भाष्यकारस्त्विति**। भाष्यकारैकदेशी त्वित्यर्थः। **गुणोऽभिधीयत इति**। प्रकृष्टकालत्वादिगुण इति भावः। **करणे ल्युडिति**। अतिशायने गुणे प्रत्यय इत्यर्थः। शुक्लस्याऽतिशायनो गुण इति विग्रहः। शुक्लनिष्ठः स्वेतराऽभिभवकरणं शुक्लो गुण इत्यर्थः। एवञ्च न प्रागुक्ता दोषा इति तात्पर्यम्।

ङीबभाव इति। वयोविशिष्टद्रव्यवाचकाद्धि ङीप्, न चाऽयं तथा, किन्तु वयोमात्रवाचक इति भावः। **वचनादिति**। 'घरूपे'ति सूत्रे घेति वचनादित्यर्थः। **षष्ठीप्रसङ्गस्त्विति**। 'न चोदित' इत्यत्राऽन्वयः। द्रव्यवचनात् पटादिशब्दात् पटस्य शुक्लतर इत्येवमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह-**सोऽयमिति**। ननु सर्वथाऽभेदविवक्षायां कथं लिङ्गवचनाऽसिद्धिरत आह-**सत्यामपि त्विति। मञ्चादिवदिति**। मञ्चस्थस्त्रीणां मञ्चपदेन मञ्चाऽभेदेन बोधनादिति भावः। 'गङ्गायां घोष' इतिवच्चेत्यपि बोध्यम्। भाष्ये-**आश्रयत इति**। भेदसम्बन्धमूलकेन तत्त्वारोपेण लक्षणायामेव स्वलिङ्गाद्यत्यागः। अभेदेनैव तत्प्रतीतौ तु तत्त्याग इति भावः। तदुक्तम्-'अभेदस्य सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वा'दिति। **विशेषणानाञ्चेति। विशेष-**

१ 'भवन्ति' पा०। २ चकारः क्वाचित्कः। ३ 'प्रत्ययसिद्धिः' पा०।

एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति ॥ आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति ॥ एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति, यश्च ह्यतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ[1] भवतः ॥ नैष दोषः ॥ कथम् ? ॥ शेतिरकर्मकः ॥ अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ॥ कर्मापदिष्टा[2] विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकश्च शेतिः ॥

अथ यद्येव द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः; अथापि गुणोऽभिधीयतेऽथाऽपि क्रिया[3]; किं गतमेतदियता सूत्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम् ? ॥ 'गत'मित्याह ॥ कथम् ? ॥ यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकस्तदा 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्येवमत्र ल्युड्भविष्यति । यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव । यदाऽपि क्रिया—तदापि न्यायसिद्धमेव ॥ अथवाऽतिशाययतीत्यतिशायनः[4] ॥ कः प्रयोज्यार्थः ? ॥ गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति गुणी वा गुणान्प्रयोजयति ॥ कः पुनरिह शेत्यर्थः ? ॥

प्र.]अतिशयोऽतिशायनमिति भावे ल्युड्विधानात् । **आश्रयौ भवत इति** । उभयोर्निर्वर्त्तकत्वादिति भावः । **अकर्मका अपीति** । अर्थान्तरवृत्तित्वात् । **कर्मापदिष्टा इति** । अतिशयक्रिया कर्तर्येव समवेता नतु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसङ्ख्याभाव इत्युक्तं भवति । **कर्मादिष्टा इति** । द्विवचनमिह कर्मापदिष्टो विधिः, कर्माश्रित्य तस्य चोदितत्वात् । **आश्रयतो लिङ्गवचनानी**त्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः । **ल्युट् भविष्यतीति** । कर्तृसाधनः । **कः प्रयोज्यार्थ इति** । अचेतनत्वाद्गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते । **गुणा गुणिनमिति** । अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्वमतिशेष्वेति तत्समर्था-

उ.]**णानां**—गुणानां,**युक्तवत्**—स्वयुक्ताश्रयवल्लिङ्गवचनानीति तदर्थः। तदाह—**तत्र हीति**। **परोपकाराय**—परस्य द्रव्यस्येतरेभ्यो व्यवच्छेदाय । तस्यैव व्याख्यानं—**शेषभूता इति** । **भावे ल्युडिति** । शुक्लवृत्तिरितराऽभिभव इति बोधः । **निर्वर्त्तकत्वादिति** । तत्त्वमेव चाश्रयत्वमित्यभिमानः । **अर्थान्तरेति** । अभिभवार्थत्वादिति भावः । तरबादिविधेः कर्माऽपदिष्टत्वाऽभावादाह—**अतिशयक्रियेत्यादि**। एवञ्च पटाऽभिन्नः शुक्लवृत्तिरितराऽभिभव इति बोधात्तद्गतलिङ्गसङ्ख्ये। कर्त्रैवाऽभेदविवक्षा न तु कर्मणा स्वभावादिति तात्पर्यम् ।

भाष्याक्षराणि योजयितुमाह—**द्विवचनमिहेति**। तच्च यत्र कर्मण्यपि मुख्यव्यापाराश्रयत्वविवक्षा तत्र भवति,—यथा—देवदत्ततण्डुलौ पचत इति, न चैवं प्रकृते इति तात्पर्यम् । भाष्ये—**यदा गुण इति** । करणे तदा ल्युट् । **यदा क्रियेति** । भावे तदा ल्युट् । तत्र कर्त्तरि ल्युटि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेनाऽभिभवकर्त्तृत्वस्यैव द्योत्यत्वात्तस्य च विशेषणत्वात्-प्रकृत्यर्थविशेषणत्वोक्तिः । 'गुणोऽभिधीयत' इति पक्षं 'प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिक' इति पक्षञ्च प्रकारान्तरेण साधयति भाष्ये—**अथ वेति** । गुणोऽभिधीयत इति पक्षे प्रयोज्यार्थं दर्शयति—**गुणा गुणिनमिति** । **प्रयोज्यार्थं** इत्यस्य—प्रयोज्यत्वविशिष्टोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स प्रयोजक इत्यर्थः। गुणानां प्रयोजकत्वेऽभिभवप्रेरणाकर्त्तरि गुणे प्रत्ययः । **तत्समर्थाचरण-**

१'उभौ तस्याश्रयौ' पा.। २ 'कर्मापदिष्टाश्च' पा.। ३ 'क्रियाऽपि' पा.। ४ 'अतिशायनम्' पा. ।

इह यो यत्र भवति शेतेऽसौ तत्र । गुणा[1] गुणिनि शेरते ॥

'शेत्यर्थः[8] कारितार्थो वा निर्देशो[2]ऽयं समीक्षितः ।
शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं [3]कारितार्थं ब्रवीमि ते ॥ १ ॥
गुणी वा गुणसंयोगाद्गुणो [4]वा गुणिना यदि ।
अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति' ॥ २ ॥

इहाऽस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्याऽपि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति,-परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति ॥ * ॥ अतिशायने बहुव्रीहावुक्तम् ॥ * ॥ [अतिशायने [5]बहुव्रीहावुक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥*। "पूर्वपदा[6]तिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रता[7]द्यर्थं [इति], उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतराद्यर्थः"[इ[9]ति] ॥*॥

प्र.] चरणलक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम् । **कः पुनरिति** । शेतेरनेकार्थत्वात्प्रश्नः । **यो यत्रेति** । स्थानार्थः शेतिर्यथा–जलाशय इत्यत्रेति भावः । **गुणा गुणिनीति** । अवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तान् गुणान् गुण्यतिशाययति अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः । **शेत्यर्थ इति** । प्रकृत्यर्थो ण्यर्थोऽपि वाऽत्र गृह्यत इत्यर्थः। **शेत्यर्थे नास्तीति** । तस्य प्रसिद्धत्वात् । **गुणी वेति** । गुणसम्बन्धाद्गुणवानतिशेते गुणिसम्बन्धाद्गुणो वा । **अभिव्यज्येतेति** । प्रकृष्टत्वेनेतिभावः । **कारितार्थ इति** । गुणो गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिः । **परत्वादिति** । 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इति प्राप्नोति 'सूक्ष्मवस्त्रतर' इति चेष्यते । प्रकर्षस्याऽन्यपदार्थं प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः । **आतिशायिकादिति** । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। **उत्तरपदातिशय इति** । परविप्रतिषेधेन तत्र स्वरे विशेषस्तरबन्तेन समासे 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'ति बह्वाढ्यतरशब्दोऽन्तोदात्तो भवति । बहुव्रीहेस्तरपि सति

उ.]**लक्षणश्चेति** । अचेतनत्वात्तद्विरुद्धानाचरणरूपमेवाऽत्र तत्समर्थाचरणं बोध्यम् । अन्त्ये उपपत्तिमाह-**गुणी वेति** । गुणिनः प्रयोजकत्वेऽभिभवप्रेरणाकर्त्तरि वर्त्तमानात्प्रत्यय इति बोध्यम् । **कः पुनरिहेति** । 'गुणी वे'ति पक्ष इत्यर्थः । अभिभवार्थोऽत्र न सम्भवति, गुणविशिष्टो हि गुणी स्ववृत्तिगुणसजातीयगुणविशिष्टमितरमभिभवति न गुणा इति **प्रश्नः** । **अतिशयेनाऽवस्थापयतीति** । अतिशयवैशिष्ट्येनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । अतिशयवैशिष्ट्येन गुणाऽवस्थापनकर्त्तरि गुणिनि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रत्ययः स्वार्थे इत्यर्थः । तथात्वश्चाऽतिशयविशिष्टतया गुणबोध एवेति शब्दात्तत्प्रतीतिरुपपन्ना । **कारितेति** । हेतुमण्ण्यन्तस्य प्राचां सञ्ज्ञा भाष्ये । **गुणी गुणेन संयोगात्**–सम्बन्धात्,**गुणिना संयोगात्**सम्बन्धा·

१ 'गुणाश्च गुणिनि' पा० । २ 'निदेर्शेऽयं' 'निर्देशो यःसमी' पा० । ३ 'कारितार्थे' पा. । ४ 'गुणी वा गुणिना सह' पा.। ५ इदं व्याख्याभाष्यं लुप्तमित्यनुमिनुम इति गौडाः । ६ पूर्ववार्तिकावशिष्टांऽशोयमिति गौडाः । भाष्यकृत्कृतं स्मारणभाष्यमित्यन्ये ।

७ 'वस्त्रतराद्यर्थः॥' पा० । ८ इदं वार्त्तिकद्वयं वार्त्तिककृता वर्णो वर्णेन (२-१-६९) इत्यत्रोक्तम् । ९ इदं क्वचिन्नास्ति ।

इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि, तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरबन्ते, तत्र द्वयो[स्तरबन्तयो]रेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति, शुक्लशब्दादेव चेष्यते ॥*॥ शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम्॥*॥ [शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो विज्ञायते।] शुक्लतरशब्दे–शुक्लशब्दोऽस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ नैतद्विवदामहे–शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति नास्तीति ॥ किं तर्हि ? ॥ शुक्लतरशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । ॥*॥ तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति ॥*॥ तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दस्यातिशायिको दृश्यते–'देवो वः सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' ॥

एवं तर्हि–मध्यमाच्छुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या[४] । मध्यमश्च

प्र.]तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गः,तथा कपि विशेषो बह्वाढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति, बहुव्रीहेस्तु तरपि बह्वाढ्यकतर इति स्यात् । यदा त्वत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्रीहौ कृते तरब्न्नेदितव्यः। **प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति** । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तत्र प्रथममपकर्षयुक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षयाऽप्रकर्षयुक्तमन्त्यन्तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम् । **तत्रेति** । पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः । **शुक्लतरस्येति** । न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसम्भवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्त्यत इत्यर्थः । **शुक्लतरशब्द इति** । शुक्लतरः शब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः । **उत्पत्तिः प्राप्नोतीति** । अनिष्टमपि प्राप्नोति सत्यामपीष्टसिद्धावित्यर्थः । **श्रेष्ठतमायेति** । श्रेष्ठायेत्यर्थः । **मध्यमादिति** । मध्यमवाचिनः शुक्लादन्त्ये-

उ.]द्गुणो वा इतराऽभिभवकर्तृत्वेनाऽ**भिव्यज्येत**–प्रतीयेतेत्यर्थस्तदाह–**प्रकृष्टशब्देनेति** । इतराऽभिभवकर्तृत्वेन प्रतीयत इति ण्यर्थः प्रेरणाऽस्य स्पष्टैवेत्याशयः । अत्र पक्षे निपातनाऽनाश्रयणम् । **परत्वादिति** । 'बहुव्रीह्यपेक्षये'ति शेषः । ननु पूर्वं तरपि बहुव्रीहौ वा न रूपे विशेष इत्यत आह–**तत्र स्वरे इति** । त्रयाणामपि प्रकर्षाऽपकर्षोभययोगः कथमत आह–**अवयवधर्मेणेति** । क्वचिदवयवे प्रकर्षयोगः, क्वचिदप्रकर्षस्यैव, क्वचिदुभयोरिति त्र्यात्मकसमुदाये तदुपपत्तिः । भाष्ये–**प्रकर्षयुक्तादिति** । प्रकर्षयुक्तवाचकादित्यर्थः । शब्दार्थयोरभेदाच्च भगवतः प्रायेणेदृशो व्यवहार इति बोध्यम् । ननु शुक्लतरशब्दे विद्यमानशुक्लशब्दस्यैकार्थीभावापन्नत्वात्कथं तत उत्पत्तिप्रसङ्गोऽत आह–**शुक्लतरशब्द इति** । ननु'श्रेष्ठतमाये'त्यादावातिशायनिकात् दृश्यत एव स इति कथं तस्याऽनिष्टतेत्यतो भाष्ये–**तदन्ताच्च स्वार्थे इति** । एवञ्च लोकेऽन्यत्र च तरबाद्यन्तादतिशये तरबाद्यनिष्टमेवेति भावः । **शुक्लादन्त्येऽभिधेये इति** । अतिशय्यमानादतिशयकर्त्तरि प्रत्यय इति पक्षे **इदम्** ।

१ इदं क्वाचित्कम् । २ 'शुक्लशब्दादेवेष्यते' पा० । ३ इदं व्याख्याभाष्यं वार्त्तिकं वा लुप्तमिति सुधीभिश्चिन्त्यम् । ४ भविष्यति ।

शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः, परमपेक्ष्य न्यूनः। न च न्यूनः प्रवर्त्तते। अथ वोत्पद्यतां, लुग्भविष्यति। वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यं, न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात्॥

न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम्॥ केन तर्हि?॥ तमपा॥

पूर्वेण स्पर्द्धमानो[1] यो मध्यमो लभते[2] सितः।
परस्मिन्न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्त्तते॥ १॥

प्र.] ऽभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः,-शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति। अनेन च वक्तव्येन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्यते। मध्यमश्च शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति। तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव मध्यमशुक्लवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। **न च न्यूनः प्रवर्त्तत इति**। स्वगतप्रकर्षापेक्षायां तद्धितोत्पत्तावित्यर्थः। ततश्च पूर्वमतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लेऽभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति। **लुग्भविष्यतीति**। गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक्। एकेनैव तरपा आद्यमध्यमशुक्लापेक्षतृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात्। **न चेति**। शुक्लतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम्। **न खल्वपीति**। यदि तावत्त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते तदा 'शुक्लतम'मिति भाव्यं न तु 'शुक्लतर'मिति, अथ पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा,- शुक्लतर इति न कश्चिद्दोषः। पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकाः-**पूर्वेणेति**। **सितः**-शुक्लः।

उ.] तदेवाह-**शुक्लमतिशेते इति**। नन्वेवमपि तरबन्तादुत्पत्तिः कथं वारितेत्यत आह-**अनेन चेति**। **तृतीयशुक्लवाचिनः**-तृतीयेनाऽतिशय्यमानशुक्लवाचिन इत्यर्थः। वस्तुत उभाभ्यामप्युत्पत्तिसिद्धाविदं वचनं नियमार्थ-शुक्लशब्दादेव न शुक्लतरादिति वक्तुं युक्तम्। न्यायस्तु नाऽनुवाद्यविषय इत्यसकृदावेदितम्। ननु मध्यमस्याऽपि पूर्वाऽपेक्षया प्रकृष्टत्वात्तरपा भाव्यमिति मध्यमः शुक्लशब्द एव दुर्लभोऽत आह भाष्ये-**मध्यमश्चेति**। **तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वादिति**। विद्यमानोऽपि पूर्वापेक्षः प्रकर्षोऽकिञ्चित्करः, यथा राजसन्निधावमात्यस्येति भावः। ननु **न्यूनो**ऽतिशय्यमानवाचक एव **प्रवर्त्तते**-वृत्तिं लभतेऽत आह-**स्वगतेति**। पूर्वाऽभिभवकर्तृत्वेन विवक्षायां मध्यमेऽर्थे प्रथमवाचकात्प्रत्ययो नेत्यर्थः। 'प्रकृत्यर्थविशेषण'मिति पक्षे आह भाष्ये-**अथवेति**। तद्व्याचष्टे-**एकेनैवेति**। तृतीयादुत्पन्नेनेत्यर्थः। मध्यमात्तु न, विद्यमानस्याऽपि प्रकर्षस्योक्तरीत्याऽकिञ्चित्करत्वादिति भावः।

ननु युगपदुपस्थितौ तृतीयाऽपेक्षाऽपकर्षेणाऽऽद्यापेक्षोत्कर्षस्य तिरोधानेऽपि क्रमेण प्रकर्षविवक्षायां ततस्तरपि तदन्तात्पुनःस दुर्वारोऽतः पक्षान्तरमाह भाष्ये-**वाचकेन खल्वपीति**। वक्ष्यमाणेऽपीयमापत्तिर्दुर्वारेत्ययमेव समाधिर्मुख्यः। अत एवाऽग्रे सङ्ग्रहश्लोकेषु तदनुक्तिः। एतदन्तेन समाप्तिश्चेति ध्येयम्। 'श्रेष्ठतमाये'ति तु च्छान्दसम्, लोके त्वसाधुरेवेति निष्कर्षः।

१ स्पर्द्धमानोऽयमुत्तरो' पा०। २ 'य उत्तरो लभते' पा०।

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः।
परस्मिन्न्यूनतामेति यथाऽमात्यः स्थिते नृपे ॥ २॥
अस्तु वापि तरस्तस्मान्नाऽपशब्दो भविष्यति।
वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम् ॥ ३॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।५।३।५७।

'द्विवचन'इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति-'दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः' 'पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ' 'अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इति॥ यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्येत तत्राऽयमप्यर्थो-विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीहापि 'साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम्॥ नैवंजातीयिका द्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम्, इहापि

प्र.] **पूर्वेण स्पर्द्धमानः**-तदपेक्षयोत्तरः **प्रकर्षं लभते**। तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः। **अपेक्ष्येति**-पूर्वेण समानार्थो, दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः। **नापशब्द इति**। गतार्थत्वाल्लुगभावात् वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्य इति त्वं मन्यसे तदा-'शुक्लतरतर'मिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकः, तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। [**अतिशायने तम**]।

द्विवचन। द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम्। निपातनाद्भजेर्विपूर्वाद्यत्प्रत्ययः। द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः। तस्मिन्सति सुबन्तात्तिङन्ताच्चाऽतिशायने तरबीयसुनौ भवतः। तच्चोपपदं विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नाऽवश्यं प्रयुज्यते। एवं चोपपदग्रहणं विस्पष्टार्थम्। **तत्रेदं न सिध्यतीति**। पारिभाषिकद्विवचनाश्रयः पूर्वपक्षः। अर्थाश्रयस्तूत्तरः पक्षः। **अस्माकं चेति**। 'अस्मदो द्वयोश्चे'त्येकस्मिन् बहुवद्भावः। **यदि पुनरिति**। पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु क्वचिद्राशिद्वयापेक्षस्य क्वचिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रत्ययः सिद्ध इति भावः। **इहापीति**।

उ.] **अपेक्ष्येति**-श्लोकस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह-**पूर्वेणेति**। **अस्तु वेति** भाष्यस्य-प्राप्नोतु इत्यर्थः। क्रमेण प्रकर्षविवक्षायां प्राप्तिः। **वाचको**-लोके बोधकश्चेत्**प्रयोक्तव्य** इत्यस्य 'इतिसिद्धान्त' इति शेषः। अतो यदि बोधकः शिष्टसंमतस्तदा प्रयुज्यतां न तु तादृश इति न प्रयुज्यत इत्यर्थः। अनेन शास्त्रसिद्धोऽपि लोकाऽप्रयुक्तोऽसाधुरिति बोधितम् ॥ ५५॥

द्विवचनवि। निपातनादिति। एवञ्च लोके विभाज्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यम्, ण्यत्यपि विभाग्यमित्यस्यापत्तेः। **वृत्तौ त्विति**। द्व्यर्थादेर्बुद्धिस्थत्व एव तरबुत्पत्तेरिति भावः। नन्वस्माकमित्यस्य बहुत्वार्थकत्वात्कथं सिद्धान्तेऽपि तरबत आह-**अस्मद इति**। **क्वचिदिति**। 'दन्तोष्ठस्ये'त्यादौ। **क्वचित्**-'अस्माकञ्च देवदत्तस्ये'त्यादौ। **द्व्यर्थस्य**-द्व्यर्थ-

१ 'तरस्तस्मात्' पा०। २ इदं वार्त्तिकमिति **गौडाः**। ३ 'इत्युच्यते' पा०।
४ 'तत्राऽयमर्थः'। ५ 'जातीयका' पा०।

प्रसज्येत–'साङ्काश्यकानां पाटलिपुत्रकाणाञ्च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा' इति ॥ अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्त्तव्यं, यो हि[1] बहूनां विभागस्तदर्थम्, 'साङ्काश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा' इति ॥ तर्त्ताहि द्व्यर्थोपपद इति वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ नेदं पारिभाषिकस्य

प्र.] साङ्काश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसम्भवात् । **साङ्काश्यकानामिति ।** अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरप्स्यात् । साङ्काश्यकावयवः समुदायः साङ्काश्यकशब्देनोच्यते, पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते । एवं निर्द्धारणमुपपद्यते । **बहूनां विभाग इति ।** बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशेर्यत्र विभागस्तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरम्न स्यात् ।

तर्त्तर्हीति । ननु चैवंजातीयिका द्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनाऽस्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरङ्गीकरणम् ? । नैष दोषः । इह राशिद्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन 'यदि पुन'रित्याद्युक्तं, 'तत्रायमप्यर्थ' इति च । तत आचार्य्येणै**वंजातीयिके**तिराशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता दूषिता । ततोऽन्या द्व्यर्थताऽऽचार्य्यस्याभिमतेति ज्ञात्वा शिष्य आह–**तर्त्तर्हीति ।** आचार्य्य आह–**न वक्तव्यमिति ।** इयमाचार्य्यस्य द्व्यर्थताऽभिमता–इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति तिरोहितावयवभेदः समूहः समासार्थः । तत्रैतस्यां वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्योपादायित्वाद्वृत्तिपदस्य परित्यक्तभेदाङ्गीकृताऽभेदलक्षणैकत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रया द्व्यर्थताऽस्ति । यदा त्वितरेतरयोगद्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद् द्व्यर्थता नास्तीति तरम्न भवति–'प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा' इति । 'अस्माकं च देवदत्तस्य चे'त्यत्राप्यर्थद्वय-

उ.] शब्दस्य । नट 'साङ्काश्यकाना'मित्यत्र, साङ्काश्यकेभ्य इत्यत्र च बहुत्वाऽवगमात् कथं द्व्यर्थोपपदत्वमत आह–**राशिद्वयेति । समुदाय इति ।** उद्भूताऽवयवभेद इत्यर्थः । अत एव बहुवचनम् । वस्तुतो राश्योर्द्वित्वात्तरबापत्तिः । तस्माद्वस्तुतो राशिद्वयगतद्वित्वमाश्रित्य न तरबिति 'विभज्योपदे'इत्यवश्यवाच्यमिति तात्पर्यम् । फलान्तरमपि तस्याह–भाष्ये–**अवश्यं खल्वपीति ।** तद्व्याचष्टे–**बहूनामिति ।** तत्र आचार्याऽभिमतां द्व्यर्थतां स्फुटीकृत्य दर्शयति–**इयमित्यादिना । एतस्यां वृत्तौ**–समाहारद्वन्द्ववृत्तौ । **वर्त्तिपदस्य**–दन्तपदौष्ठपदरूपस्य, अभेदैकत्वसंख्यो**पादायित्वात्**–तदभिधायकत्वाद्विद्यमानस्यापि दन्तादिगतबहुत्वादेरप्रत्ययाद्द्व्यर्थतेत्यन्वयः । बहुत्वाऽप्रत्यायकत्वमेवोपपादयति–**परित्यक्तेति ।** परित्यक्तो व्यक्तिगतो भेदो येन, अङ्गीकृतो धर्मकृतोऽभेदो येन तल्लक्षणैकत्वेत्यर्थः । व्यक्तीनामभेदेन भानादेकत्वेन भानमिति व्यवहारो न तु तत्र सङ्ख्यारूपैकत्वभानमित्यनेन सूचयति । **द्व्यर्थताऽस्तीति ।** वास्तवी द्व्यर्थताऽस्ति, न तु दन्तोष्ठयोर्द्वित्ववैशिष्ट्येन भानमिति भ्रमितव्यम्, सङ्ख्याविशेषाणां सर्वथा भानाऽभावात् । पदद्वयोपस्थाप्यत्वेनाऽर्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्त्वम् । **यदा त्विति ।** यत्र त्वित्यर्थः । **तदा**–तत्रेत्यर्थः । **अवयवार्थभेदसद्भावादिति ।** तत्कृतबहुत्वसङ्ख्याभानादित्यर्थः । तत्रोदाहरणं दर्शयति–**प्लक्ष-**

१ यो बहूनां विभागः' पा० ।

द्विवचनस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणम्,–उच्यत इति वचनं, द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति ॥ एवमपि–

॥ * ॥ तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । 'परुद्भवान्पटुरासीत्पटुतर-**[1]

प्र.]सद्भावादस्ति द्व्यर्थत्वम्। 'साङ्काश्यकानां च पाटलिपुत्रकाणाश्च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा' इत्यपरित्यक्तभेदाः समूहिनः शब्देन प्रत्याय्यन्ते, न च राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता शब्देन प्रतिपादिता, राशिशब्दस्याप्रयोगादिति द्व्यर्थत्वाऽभावात्तरबभावः। अथात्र 'यतश्च निर्द्धारण' मिति कथं षष्ठी, यावता 'पञ्चमीविभक्त' इति पञ्चम्या तदपवादेन भाव्यम्। नैष दोषः। सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागोऽस्तीति विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः, स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य,–'माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा' इति। समुदायशब्दप्रयोगे तु 'गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमे'त्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पञ्चमी, नापि तरप्प्रत्ययः। निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयसंनिधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमासप्रतिषेधः[3]। इह तु नागानामुत्तमो नागोत्तम इति त्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव। 'सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा' इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरुपादानाद्विभागाऽविभागसद्भावाद्विभागविषयकार्याभावः। प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य विकर्ष आक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते। तेन समुदायशब्द उच्चार्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्यया-

उ.] **न्यग्रोधानामिति**। 'अपरित्यक्तभेदाः समूहिन' इति पाठः। **समूहिनः**–अवयवाः। उद्भूताऽवयवभेदः समूह इति यावत्। **समुदायशब्दप्रयोगे त्विति**। तद्बोधकशब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः। **गवां कृष्णे**त्यत्र–गोशब्दः समुदायबोधकः। प्रसङ्गादाह–**यस्मान्निर्धार्यत इति तत्रैव षष्ठीत्यादि**। तत्रैव षष्ठीसमासप्रतिषेधश्चेत्यर्थः। विनाऽपि च तात्पर्यवशात्समुच्चयप्रतीतेः। समासश्च षष्ठीसमास एव, प्रत्यासत्तेः, निर्धारणे षष्ठीसमासनिषेधस्यैवोक्तेश्च। तद्ध्वनयन्नाह–**इह त्विति**। ध्वनितं चेदं 'हलादिः शेषः' इति सूत्रे भाष्ये। सांकाश्यकानामिति प्रकृतोदाहरणे यथा षष्ठी तदाह–**साङ्काश्यकानामिति। शब्देन समुदायस्येति**। चशब्देनेत्यर्थः। 'चशब्देन समुदायस्ये'ति पाठान्तरम्। **द्विरुपादानादिति**। विभज्यमानस्य निर्धार्यमाणस्य निर्धारणाऽवधिकोटावप्युपादानात्समुदायरूपेणाऽविभागस्य, प्रत्येकरूपेण च विभागस्य सद्भाव इत्यर्थः। 'प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य विभागे आक्षिप्ते' इति पाठः। 'विकर्षे' इति पाठे विभागप्रयोजकीभूते धर्मे इत्यर्थः। सर्वं वाक्यं साऽवधारणमिति न्यायेन व्याख्यानादिति भावः। **विभज्यग्रहणादिति**। विभागे इत्येव वाऽर्थः विकर्षे इत्यस्य, अत एव विकल्पः। अत एव वाह–**वीति**। विभज्यर्थाऽत्र विभागाऽवधिभूतमेव गृह्यत इति बोध्यम्। ननु पाटवाऽतिशये प्रत्ययस्तच्च भिन्नमेवेति

१ काचित्कमेतत्। २ 'तरश्चैषम' पा०। ३ 'निषेधो भवति' पा०।

ऐषमः' इति । ॥*॥ सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'गुणप्रधानत्वात्'[1] । गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते, गुणान्तरयोगाच्चाऽन्यत्वं भवति, तमेव[2] गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्ति-'अन्योऽद्य भवान् संवृत्त इति ॥

अजादी गुणवचनादेव ।५।३।५८।

एवकारः किमर्थः ? ॥ नियमार्थः[3] ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥*॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि[4] ।*॥ यथैवं विज्ञायेत-अजादी गुणवचनादेवेति, मैवं विज्ञायि-अजादी एव गुणवचनादिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

प्रशस्यस्य श्रः ।५।३।६०।

इदमयुक्तं वर्त्तते ॥ किमत्रायुक्तम् ? ॥ अजादी गुणवचनादेवेत्युक्त्वाऽगुणवचनानामप्यजाद्योरादेशा उच्यन्ते ॥ नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति-'भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी' इति यदयमजाद्योः परत आदेशं शास्ति ॥ एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात्, तयोः परत इति॥ यदि पुनरयं विधिर्विज्ञायेत-[प्रशस्यस्य श्र आदेशो भवति अजादी च भवत इति] ॥ नैवं शक्यं,

---

प्र.]ऽप्रसङ्गः । परुद्धवानिति । पाटवस्यातिशयेऽपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद्गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात्प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते, तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तां प्रति गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते । तत्र गुणभेदेन गुणिनो भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः ॥ [द्विवचनविभज्योपपदे]

अजादी । नियमार्थ इति । अन्यथा प्रकर्षेऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षे विधिः स्यात् । सिद्धे विधिरिति । स्वरितत्वादतिशायनस्यानुवर्त्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थमित्यर्थः ॥

प्रशस्यस्य । एवमपीति । अन्यथा तरप्तमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभावस्य । यदि पुनरिति । 'अजादी' इत्यत्रानुवर्त्य प्रशस्यशब्दादजादी भवतः

उ.]व्यर्थमुपसङ्ख्यानमत आह-पाटवस्येति । स्वस्यैव स्वगतधर्मातिशये प्रतियोगित्वाऽसम्भव इत्याह-स एवाऽयमितीत्यादि । गुणिन एकत्वे गुणस्याऽप्येकत्वात्स्वगतगुणस्य स्वतोऽतिशये प्रतियोगित्वाऽसम्भव इत्यपि बोध्यम् । प्राधान्येनेति । विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । गुणस्याऽप्राधान्यमिति । आर्थ्यमित्यर्थः । वस्तुतः पाटवाऽतिशयेन द्रव्यस्याऽतिशये प्रतिपाद्ये प्रत्यय इति स्पष्टं पूर्वमुक्तमिति यथाश्रुतमेव भाष्यमित्यन्ये ॥ [द्विवचनविभज्योपपदे]

प्रशस्यस्य श्रः। भाष्ये-अगुणवचनानामिति । प्रशस्यशब्दस्य गुणकृता स्तुतिः प्रवृत्तिनिमित्तं, न तु गुणा इति भावः । नन्वयमादेशस्य विधिरिति विज्ञायेतेत्ययुक्तं, सिद्धान्तेऽपि

---

१ क्वाचित्कमेतत् । २ 'तद्यथा तमेव' पा० । ३ 'एवकारो नियमार्थः' इति वार्त्तिकमेतदिति गौडाः । ४ इदं वार्तिकमिति गौडाः । भाष्यमेवेदमित्यन्ये ।

व्यञ्जनादी हि न स्यातामुपाधीनां च सङ्करः स्यात्पुनर्विधानादजाद्योः॥ ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन् ॥ यद्यप्येतेऽनुवर्त्तेरन् व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् ॥ [नैषदोषः] एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'भवत एतेभ्योऽ[प्य]गुणवचनेभ्योऽजादी'इति-यदयमजाद्योरादेशं शास्ति।ननु चोक्तं-'तयोरिति वक्तव्य'मिति ॥ न वक्तव्यम्-प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते ॥

क्व प्रकृतम्?॥ 'अजादी गुणवचनादेवे'ति॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन[2] चेहाऽर्थः ॥ अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो[3] भविष्यति । तद्यथा-'उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनम्। 'देवदत्त'मिति गम्यते । 'देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम्, आढ्यो वैधवेयः।'देवदत्त'इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्था-

प्र.] आदेशश्चेत्येवं व्याख्यानात् । व्यञ्जनादी इति । विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाधनात्। ज्ञापकत्वे तु नियमाऽप्रवृत्तिज्ञापनात्स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद्व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याऽप्रसङ्गः । द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुनन्यत्रेष्ठन्नित्युपाधिसंकरोऽपि न भवति। ननु चैत इति । अतिशायन इष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्त्तिष्यत इत्यर्थः। व्यञ्जनादी तर्हीति । यदि च तरप्तमपावनुवर्त्तेयातां तदा तयोरपि श्रादय आदेशाः स्युः । तस्मात्तौ नानुवर्त्यौ । ततश्च विशेषविहिताभ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव । आचार्यप्रवृत्तिरिति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षात्, अन्यथा पुनरपि व्यञ्जनाद्योर्बाधः स्यात् ।

क्व प्रकृतमिति । अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं, यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र सम्बध्यतइति प्रश्नः। अर्थादिति । सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु चाजादी इति यथाश्रुतविभक्तिसम्बन्धे अजादिविधानार्थे संभवति कथं विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम् ?। नैष दोषः। प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात्स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात्प्राधान्यं प्रतीयते । तत्राऽजादी इत्यनुवर्त्तनादादेशविधौ प्रत्यययोर्गुणभावः । ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः। विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते । तस्य पूर्वशक्तित्यागेन शक्त्यन्तरोपजनेन विपरिणामव्यवहारः। प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगात्कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशि-

उ.] तद्विधित्वस्येष्टत्वादत आह-अजादी इतीति । ननु ज्ञापकेनाऽप्यजादविधानेन तरप्तमपौ न स्यातामत आह-नियमाऽप्रवृत्तीति । उपाधिसंकरो नेति। अत्राऽपि नियमाऽप्रवृत्तिज्ञापनादित्येव हेतुः । न तदेवाऽत्र सम्बध्यत इति । अयोग्यत्वादिति भावः। गुणभाव इति । 'उचित' इति शेषः । ततः सामर्थ्यादिति । गुणभावौचित्यरूपात्सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणामाऽसम्भवात् कथं विभक्तिविपरिणामोऽत आह-विभक्तिशब्देनेति । नन्वजादी इति प्रथमान्तस्य प्रातिपदिकार्थ एवाऽर्थो, न तु शक्तिविशिष्ट इति कथं पूर्वशक्तित्यागपूर्वकशक्त्यन्तरोपजननकृतो विपरिणामव्यवहारोऽत आह-प्रातिपदिकार्थ एवेति । एवञ्च स्वरूपेण प्रातिपदिकार्थस्य कर्मादिव्यव-

१ अयं पाठः क्वाचित्कः । २ 'षष्ठो' पा० । ३ 'विभक्तिपरिणामो' पा० ।

त्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवत्येवमिहाऽपि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ [प्रशस्यस्य श्रः]॥

प्रशसायां रूपप् ।५।३।६६।

स्त्रीलिङ्गेनाऽयं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च, तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः

प्र.] ष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्यः । अथ वा तात्त्विकेऽपि भेदे शब्दस्य सारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययत्यागोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोऽवसीयते । विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः । नहि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणामसंभवः ।

प्रशंसा । इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदङ्गत्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह–**स्त्रीलिङ्गेनायमिति** । ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति । अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याऽप्रसङ्गः कस्मान्न चोदितः? । तत्र **केचिदाहुः**–दोषोपलक्षणायैतदुक्तम् । **अन्ये** त्वाहुः–सोऽयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति । भेदविवक्षा तु तथा लक्षणप्रयोगाभावान्न क्रियते । यद्येवं 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'त्यतिशायनप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाद्दोषाभावः । अत्राहुः–प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहान्न्याय्यत्वादयं परि-

उ.] हारविषयत्वाऽभावेन सकलशक्तियुक्तः प्रातिपदिकबोध्यत्वात्प्रातिपदिकार्थः । ताः शक्तयस्तु न सर्वदा तद्बोध्याः, सहकार्यभावादिति भावः । **स एवेति ।** एवञ्च तदितरसकलशक्तिपरित्यागपूर्वकं यत्किञ्चिच्छक्तिवैशिष्ट्येन **विभक्त्यन्तवाच्यः,**–प्रथमाऽतिरिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इत्यर्थः । एवञ्च कृते औपश्लेषिकाधिकरणशक्तिकत्वेन बोधाद्विपरिणामव्यवहार इति भावः । **तात्त्विकेऽपि भेदे इति ।** प्रथमाप्रकृतेः सप्तमीप्रकृतेश्चेत्यर्थः । **विभक्तीत्यादि ।** विभक्तिरूपप्रत्ययेत्यर्थः । एवञ्च प्रथमाविशिष्टस्य प्रातिपदिकस्य सप्तमीविभक्तिवैशिष्ट्येन विपरिणाम इति भावः । **उपचरित इति ।** प्रातिपदिकगतविपरिणामारोपाश्रय इत्यर्थः ॥६०॥

प्रशंसायां रूपप् । ननु स्वार्थिकत्वादेषां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्कथमेतदत आह–**इहेति ।** 'गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा'दिति न्यायादिति भावः । यद्यपि भावे तस्याऽपत्यमित्यादौ लिङ्गवचनस्याऽविवक्षितत्वादित्युक्तरीत्याऽत्रापि समाधानं कर्तुं शक्यम् ,तथापि वास्तवं समाधानान्तरं वक्तुं पुनरत्रोपन्यासः । **अभेदविवक्षायामिति ।** ईदृशलक्षणायाञ्च स्वलिङ्गादिपरित्यागोऽपीति पटुरूप इत्यादिसिद्धिरिति भावः । तद्दूनयन्नाह–**भेदविवक्षात्विति ।** वक्ष्यमाणान्ये त्वित्यादि त्वरुचिग्रस्तमिति बोध्यम् । भाष्ये–**स्त्रीलिङ्गादेवेत्यादि** पञ्चमी–हेतौ । फलञ्चेह हेतुः । स्त्रीलिङ्गफलिकोत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एकवचनान्तादिपदानि धर्मपराणि । 'तथा लक्ष्यप्रयोगाऽभावा'दिति पाठः । 'तथालक्षणप्रयोगाऽभावा'दिति पाठे–भेदज्ञापकप्रयोगाऽभावादित्यर्थः । **अतिशायनप्रत्ययान्तवदिति । गुणो**ऽभिधीयते क्रिया वाऽभिधीयत इति पक्षयोरित्यर्थः । **दोषाऽभाव इति ।** 'पटुरूपेति प्राप्नोती'ति दोषाऽभाव इत्यर्थः । **उभयाऽनुग्रहादिति ।** प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यर्थाऽनुग्रहणादित्यर्थअनेन

स्यादेकवचनान्ताच्च, पुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचबहुवचनान्ताच्च न स्यात् ॥ नैषदोषो, नायं प्रत्ययार्थः ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्–'प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्माद्रूपब्भवति' ॥ कस्मिन्नर्थे ? ॥ स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥ * ॥ प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृतेरभाववचनम् ॥ * ॥ **प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृते रूपपोऽभावो वक्तव्यः । पचतिरूपं, पचतोरूपं, पचन्तिरूपमिति** ॥ * ॥ सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'क्रियाप्रधानत्वात्'। क्रियाप्रधान-**

प्र.]हारो भाष्यकारेण नाश्रितः । **अन्ये त्वाहुः**–प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम्। पश्चात्तु–सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्तद्वदभिधानेऽप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तेत प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे कुमारिरूपेत्यव्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्मान्न भवति ?। कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते । ननु ङीपैव तदभिव्यक्तमिति टान्न प्राप्नोति ?। नैतदस्ति–कुमारिरूप इत्युच्यमाने कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत। तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यं स्त्रीत्वमिति टाबुत्पद्यते। अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः । **तिङ्प्रकृतेरिति ।** तिङ्प्रकृतिर्यस्य रूपपः, ततः परस्या विभक्तेरभावो वक्तव्यः। **एका च क्रियेति।** आख्यातशब्दात् क्रियाभेदस्यानवगमात्क्रियाया एकत्वमुच्यते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनाऽदर्शनात्, पचतः पचन्तीत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः। एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्प्रत्ययान्तात्द्विवचन-

उ] प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे बीजं कथितम्। अन्यथा गुणत्वात्तेनाऽसम्बन्धः स्यादिति बोध्यम् । **अन्येत्विति।** इदमरुचिग्रस्तमित्युक्तमेव। **स्त्रीत्वमात्रमिति।** प्राशस्त्यविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्वम्, न तु वयोमात्रविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्वमित्यर्थः। अत एव 'गोरूपे'त्यादौ न ङीप् । **तदभिव्यक्तमिति।** वयोविशिष्टार्थगते तस्मिन्नभिव्यक्ते उक्तं स्त्रीत्वमात्रमप्यभिव्यक्तमेवेत्यभिमानः।

लिङ्गान्तरमिति। न च तादृशप्रतीतिरनुभवसिद्धेति टाबवश्यमुत्पाद्य इत्यभिमानः। मदुक्तव्याख्यानरीत्या तु शङ्कैव नेति ध्येयम्। ननु साधनभेदात्क्रियाया भेदेन कथमेका क्रिया, किञ्च तस्यां सङ्ख्याया अभावादेकेत्यप्ययुक्तमत आह–**आख्यातशब्दादिति।** आख्यातशब्दस्तिङन्ते शक्तो लोकव्यवहारात्। तेन–तदन्तशब्दादित्यर्थः। स्वतस्तस्यां भेदाऽनवगमेन द्वित्वाद्यभावः, एकत्वसत्ता च आकाश इवेति भावः। तत्र द्वित्वाद्यभावे एकत्वसत्त्वे च युक्तिमाह–**भवद्भिरित्यादि। वचनाऽदर्शनादिति।** एकवचनदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम्। **कर्त्तृसमवेतद्वित्वेति।** तदारोपाश्रय इत्यर्थः। तस्यैवारोपः शब्दशक्तिस्वभावात, न कालादिगतस्य, नाऽपि तद्वाच्यकारकगतस्य। अत एव 'दश दिनानि देवदत्तः पचति' 'भवद्भिरास्यते' 'तण्डुलान् पचती'त्येकवचनमेव, तत्कृतं रूपाद्यन्तात् द्विव-

१ काचित्कमेतत्।

माख्यातं भवति। एका च क्रिया। द्रव्यप्रधानं नाम॥ कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं [भवति] द्रव्यप्रधानं नामेति?॥ यत्क्रियां पृष्टस्तिङाऽऽचष्टे-'किं देवदत्तः करोति'—'पचती'ति। द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽचष्टे-'कतरो

प्र.]बहुवचनाऽभावः। **द्रव्यप्रधानं नामेति,**-प्रसङ्गेनोक्तं न त्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः। **किं देवदत्तः करोतीति।** करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः। तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तते, क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्द्वितीयान्तं नपुंसकं च। प्रकारणादिवशाच्च क्रियाप्रश्नावगतिः। गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात्,-वायकः किं शुक्लं वस्त्रं करोत्यथ कृष्णं? तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारकमिति। **केचित्तु** क्रियाप्रश्नेऽप्यभूततद्भाववचनं करोतिं मन्यन्ते। **किं करोति**-कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। तत्राख्यातवति प्रश्नवाक्ये प्रकरणादिवशात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसङ्ख्यासाधनोपग्रहाभिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वाऽवगमः। एकपदोपात्तार्थाऽपेक्षश्च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते। 'व्रीहीनवहन्ती'त्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याऽप्राधान्यम्। अथ वा यद्यप्यार्थं व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात्क्रियाया

उ.] चनादि तु न, तस्य तिङैवोक्तत्वादिति भावः। एतेन 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दि सूत्रस्थया हरिभाष्यसंमतस्वोक्त्या विरुद्धोऽयं ग्रन्थ-इति परास्तम्। क्रियाया असत्त्वलिङ्गकत्वेतरसङ्ख्याराहित्यमेवेति बोध्यम्। भाष्ये-**द्रव्यप्रधानं नामेति**। **नाम**शब्देन सुबन्तम्, तस्य सत्तालिङ्गसङ्ख्याकारकद्रव्यार्थकत्वेन तदपेक्षया द्रव्यस्य प्राधान्यम्। तस्य विभक्त्यर्थसम्बन्धम्प्रति विशेषणत्वेन 'काण्डे' इत्यादौ विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिरविरुद्धा। ननु'देवदत्तः किं करोती'ति कर्मविषयप्रश्ने कथं क्रियामात्रवाचकेनोत्तरम्?। किञ्च कृञ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचित्वेन तद्विषयप्रश्ने कथं 'पचती'त्युत्तरमत आह-**करोतिरत्रेत्यादि**। **द्वितीयान्तमिति**। प्रथमान्तमिति वक्तुं युक्तम्, फलविशेषणत्वाऽभावेन मुख्यव्यापारविशेषणत्वेन च कर्मत्वाऽप्राप्तेः। **प्रश्नाऽवगतिरिति**। जिज्ञासाविषया देवदत्तकर्तृका क्रियेति बोधः। **प्रकरणादिवशाच्चे**त्यस्य कृत्यं **दर्शयति-गुणद्रव्येत्यादि**। **अभूतेति**। अभूततद्भावः-उत्पत्तिः, तदनुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। **कां क्रियामिति**। किम्पदञ्च कर्मपरम्। तच्च प्रकरणादित एव क्रियारूपकर्मपरमिति भावः। **उपग्रहः**-परस्मैपदात्मनेपदनिमित्तविशेषः। अत एव 'भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्ये'ति निरुक्तभाष्य उक्तम्। आख्यातेनोत्तरोपादाने हेतुः-क्रियाप्रश्नाऽवगमः। तत्र हेतुः- प्रकरणादि। तत्र क्रियाप्रश्नाऽवगमेन प्रश्ने क्रियाप्रधानत्वाऽवगमः, तत एवोत्तरेऽपि तत्त्वाऽवगमः। 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ धावनार्थस्य दृशिं प्रति विशेषणत्वादाह-**एकपदोपात्तार्थाऽपेक्षश्चेति**। तदुपात्तकारकाऽपेक्षं प्राधान्यमित्यर्थः। तत्फलमन्यदप्याह-**व्रीहीति**। तथाच भिन्नपदोपात्तव्रीह्यपेक्षयाऽप्राधान्येऽपि न क्षतिः। नन्वेवं 'पच्यते' इत्यादौ स्वपदोपात्तकर्मकारकाऽपेक्षयाऽपीदृशमप्राधान्यं दुर्वारमत आह-**अथ वेति**। 'क्रियाप्रधान'मित्यत्र शाब्दमेव प्राधान्यं विवक्षितमित्यर्थः।

१ इदं क्वचिन्न।

देवदत्तः?, यः कारको यो[1] हारक इति ॥ यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति-पचतः पचन्तीति ॥ नैतानि क्रियापेक्षाणि ॥ किं तर्हि ?॥ साधनापेक्षाणि ॥ इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति-[पचतिरूपम्] पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति ॥

तिङोक्तत्वात्तस्याऽभिसम्बन्धस्य न भविष्यति ॥ एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति ॥ समयाद्भविष्यति ॥ द्विचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति ॥ एवं तर्ह्येकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते-तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचन-

प्र.] शाब्दं प्राधान्यं न तु व्रीहीणां, साधनत्वात् । **द्रव्यं पृष्ट इति** । यद्यपि 'यः पचती'ति तिङन्तेनापि उत्तरं भवति, तथापि सर्वनाम्ना परामृश्य पाकक्रियाया यः कर्त्ता स देवदत्त इत्यभिधानात्केवलेनाख्यातेनोत्तरस्याऽदानादाख्यातस्य साधनप्रधानत्वाऽप्रसङ्गः । पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणार्थं[3] गुणभावं क्रिया नीयते । **यदि तर्हीति** । क्रियागतसङ्ख्यापेक्षं वचनभेदं मन्यते । **नैतानीति** । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसङ्ख्यापेक्षो वचनभेद इत्यर्थः । **तिङोक्तत्वादिति** । 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायात् । **एकवचनमपीति** । 'पचतिरूप'मित्यत्र तिङोक्तत्वादिति भावः । **समयादिति** । 'परश्चे'ति नियमान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवंरूपात् । **द्विवचनबहुवचनान्यपीति** । तैरपि समयस्य परिपालनात् । यद्यपि प्राथम्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परिहारसम्भवस्तथापि परिहारान्तरमाह-**एकवचनमिति** । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने'इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यं-

उ.] यः कर्त्तेति । यत्कर्तृका पाकक्रिया स इत्यर्थः । **परामृश्येत्यस्य**-बुद्धिस्थीकृत्येत्यर्थः । **इत्यभिधानादिति** । इत्यर्थकस्योत्तरस्याऽभिधानात्कथनादित्यर्थः । **स** इत्यनेन पाकक्रियाकर्तृत्वविशिष्टस्य बोधात् । क्रियायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह-**पदान्तरेणेति** । आख्यातपदे एव स नियम इति भावः । **क्रियागतेति** । 'अनारोपिते'त्यादिः । **सङ्ख्यापेक्ष इति** । साधनगतसङ्ख्यारोपापेक्ष इत्यर्थः । यत्त्विदम्भाष्यमाख्यातार्थसङ्ख्यायाः कारकेऽन्वय इत्येवम्परतया व्याख्येयमिति, तन्न, प्रागुक्तेन 'एका क्रिये'त्यनेन एकत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयलाभेन द्वित्वादीनां कारकेऽन्वये वैरूप्यापत्तेः । तस्मादारोपपरमेव भाष्यं व्याख्यातुमुचितम् । अत एव भाष्ये द्विवचनाद्यसिद्धिरेव शङ्किता न तु वचनमात्राऽसिद्धिरिति दिक् । तत्र 'गौणी मुख्या चोत्तरा सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्यां बाधते' इत्यइउण्सूत्रभाष्योक्तेर्न 'पचत' इत्यादौ स्वगतैकत्वप्रयुक्तं कार्यमिति बोध्यम् । ननु क्रियाया एकत्वाश्रयत्वे 'तद्धितश्चे'ति सूत्रस्थेन-'किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चित्क्रियाप्रधानं, न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ती'त्यनेन विरोधः । अव्ययवाच्ययोरेतयोरर्थयोर्न ताभ्यां योग इति तदर्थेनाऽविरोधात् । **उक्तार्थानामिति** । आरोपितसङ्ख्याया उक्तत्वान्न तदाश्रयं वचनं रूपाद्यन्तात्, किन्तु स्वगतैकत्वाश्रयमेवेति भावः । **न केवलेति** । प्रातिपदिकत्वेनाऽस्यापि तत्र प्रकृतित्वादिति भावः । **तैरपीति** । अनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवञ्च 'यद्यपी'-त्यादि चिन्त्यम् ।

१ 'य' इति न सर्वत्र दृश्यते । २ इदं क्वचिन्नास्ति । ३ 'द्रव्योपलक्षणाय' पा० ।

बहुवचने अपवादौ भविष्यतः॥ एवमपि नपुंसकत्वं च वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्[1]। ॥*॥ उक्तं वा[2] ॥*॥ **किमुक्तम्?** ॥*॥ लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति ॥*॥

॥ * ॥ वृषलादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **वृषलादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्[5]। वृषलरूपः दस्युरूपः चौररूपं[3] इति** ॥*॥ सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्य[4]वचनात्॥*॥ **सिद्ध-**

प्र.] 'द्वयोर्द्विवचन'मित्येव कर्तव्यम्। तत्र 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो भवन्ती'ति सङ्ख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति। तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्ववत्यर्थे[6] अभेदैकत्ववति च सङ्ख्यारहितेऽव्ययाद्यर्थे चाऽवस्थितमेकवचनम्। तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विवचबहुवचनाभ्यां तिङोक्तार्थाभ्यामित्यर्थः। **लिङ्गमशिष्यमिति**। शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लोकव्यवहारगम्या।

वृषलादिभ्य इति। वृषलादीनां निकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसायास्तत्राऽभावं मन्यते। न्यासान्तराश्रयेण सिद्धिं मत्वाह-**सिद्धं त्विति**। ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः, सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारे ऽतिशयात् प्रशंसा क्रियते, वृषलादीनामप्यसावस्ति। एवं तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्ययाऽप्रसङ्गाद्व्यापकं वैस्पष्ट्यग्रहणमेव कर्त्तव्यम्। सत्येव पाटवादेर्वैस्पष्ट्ये प्रशंसासद्भावाद्विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते। यथा राक्षस इति,-पौरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते, निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा। अथ तमबादीनां रूपपश्च को विषय-

उ.] न कर्त्तव्यमिति। 'तद्धितश्चे'ति सूत्रेत्वेकग्रहणं न कर्त्तव्यम्, एकवचनमित्येत्राऽप्राप्तप्रापणार्थं सूत्रं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। 'पचतिरूप'मित्यादौ सर्वैकवचनन्त्वनभिधानाद्वारणीयं तत्पक्षे इति बोध्यम्। **अभेदैकत्ववतीति**। यथा 'राजपुरुष' इत्यादिवृत्तेरर्थबोधनाय प्रयुक्ते 'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ। नन्वेवं द्विशब्दादावप्युत्सर्गेणैकवचनेनैव समयपालनाद्द्विवचनाद्यनापत्तिः, अनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वे तु प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेन्न, द्वयोरेकस्य बहुषु 'णिजां त्रयाणा'मित्यादिनिर्देशैरुत्सर्गेणैव नियमपालनमिति नियमस्य सङ्ख्याशब्देऽनङ्गीकारेण तत्राऽर्थतो व्यवस्थयैवाऽ**नभिहित**सूत्रोक्तया समयपालनाऽङ्गीकारेणाऽदोषात्। तदाह-**एकवचनेनैवाऽत्र समय इति**। ननु वृषलत्वस्य पूर्णत्वे प्रशंसा भवत्येवेति सूत्रेणैव सिद्धमत आह-**वृषलादीनां निकृष्टत्वादिति**। न च वृषलत्वस्य जातित्वात्कथं निकृष्टत्वमिति वाच्यं, सहचरितधर्मनिकृष्टत्वेन तथा व्यवहारात्। वैस्पष्ट्यग्रहणस्य व्यापकत्वमुपपादयितुं वैस्पष्ट्ये सत्येव प्रशंसेत्याह-**सत्येवेत्यादि**। सूत्रेणैवाऽमुमर्थं साधयितुमाह-**विवक्षावशाच्च येषामेवेति**। एवञ्च प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकस्य तत्सहचरितगुणानां वा पूर्णत्वमेवाऽत्र प्रशंसा, तस्य परिपूर्णत्वेन क्वचिन्निन्दाप्रतीतिस्तु प्रकरणादिवशाद्गम्येति न दोषः। प्रशंसापराणामपि निन्दावचनत्वे दृष्टान्तमाह-**यथेति**। उदाहरणे-**पलाण्डुनेति**-सहयोगे तृतीया। पलाण्डुभोजनेऽपि वृषलत्वं, तत्सहितसुरापाने तु तदधिकमिति बोध्यम्।

१ अयं पाठः क्वाचित्कः। २ इतिः क्वचिन्नास्ति। ३ 'चोर' पा०। ४ 'वैशिष्ट्य' पा०। ५ 'वक्तव्यम्' पा०। ६ अत्र 'अभेदैकत्ववत्यर्थे' इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

मेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात्'] प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्ये इति[2] वक्तव्यम्। वृषलरूपोऽयम्, अप्ययं पलाण्डुना[3] सुरां पिबेत्। चौररूपोऽयम्[4],- अप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत्। दस्युरूपोऽयम्,-अप्ययं धावतो[5] लोहितं पिबेत् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।५।३।६७।

॥*॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ * ॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पं पटुकल्पा पटुकल्पः पटुकल्पौ पटुकल्पा इति। एकोऽयमर्थ ईषत्समाप्तिर्नाम तस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥ ॥*॥ प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम्[6] ॥*॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्? ॥ नायं प्रत्ययार्थः ॥ किंतर्हि ? ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्[7], ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मा-

प्र.] विभागो–यावता अतिशायनमपि पूजानिन्दाविषयम्–पटुतमः पापीयानिति। रूपप्प्रत्ययोऽप्युभयविषयः–पटुरूपः चोररूप इति ?। उच्यते। अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं, वैस्पष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः। 'अप्ययं पलाण्डुने'त्यादौ गर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ॥ [प्रशंसायां रूपप्] ॥

ईषदस। प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेर्मत्वाह–ईषदसमाप्ताविति। ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनाऽसिद्धिरित्यर्थः। एकवचनमिति। एकत्वादीषदसमाप्तेः। षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति, गुणगुणिनोरिह सर्वदा सोऽयमित्यभेदसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात्। यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचनदोषोऽपि नास्ति। नैवं शक्यम्–इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति,–यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति। अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति। का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिः ?। येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते, तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः। प्रकृत्यर्थविशेषण-

उ.] अपिर्गर्हायाम्। सर्वत्र सम्भावनायां लिङ्। दस्युर्हिंसकः सन् परस्वाऽपहर्त्ता। वैस्पष्ट्यमिति। प्रशंसाया अप्युपलक्षणमेतत् ॥ [प्रशंसायां रूपप्] ६६ ॥

ईषदसमाप्तौ। भाष्ये–क्रियाप्रधानत्वादिति। स्त्रीत्वविशिष्टक्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः। ईषदसमाप्तिः–आरोपितेषदसमाप्तिः। भावे क्तिन्निति भावः। भाष्ये–एकोऽयमर्थ इति। सूत्रे एकवचनान्तत्वेनोपादानादित्यर्थः। इदमुपलक्षणं 'स्त्रीलिङ्ग' इत्यस्यापि। 'एकवचन'मिति स्त्रीप्रत्ययस्याऽपि। षष्ठीप्रसङ्गमिति। 'देवदत्तस्य पटुकल्प' इति स्यादिति भावः। द्राक्षाश्रयत्वमिति। गुडस्येषदसमाप्तिरिति विग्रहः। गुडाश्रयत्वे वृत्तित्वं सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः। द्राक्षाश्रयत्वे प्रतियोगित्वं सम्बन्धः। गुडकल्पेति न सिध्यतीति। गुडाश्रयत्वेऽनुभवविरोधोऽपि बोध्यः। का पुनरिति। द्रव्यस्येषदसमाप्त्यसम्भवादिति भावः। येन माधुर्येणेति। गुणशब्दप्रयोगप्रयोजकमाधुर्यगुणप्रतियोगिकत्वं सम्बन्धः षष्ठ्य-

१ अयं पाठो लुप्त इदानीम्। २ इतिः क्वाचित्कः। ३ 'पलाण्डुसुरां'। ४ 'चोर'। ५ 'धावन्त्याः'। ६ 'सिद्धन्तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्' पा०। ७ 'विशेषणन्तत्'।

त्कल्पबादयो भवन्ति ॥ कस्मिन्नर्थे ?॥ स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते ॥

॥*॥ प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥*॥ **प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः–गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति ॥**

॥*॥ सिद्धं तु तत्सम्बन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात्[1]॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥**

प्र] **त्वादिति**। उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोऽपि द्योतकत्वात्तस्याः। एवं च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितोलिङ्गवचनानि सिध्यन्ति। यत्र तु नेष्यते तत्र 'णचः स्त्रियाम'ञिति ज्ञापकेन तदतिवृत्तिरिति वक्ष्यते। **प्रकृत्यर्थे चेदिति**। ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुडइयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षायां[2] वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः। नैतदस्ति। गुडादयः शब्दा इवार्थाभ्यन्तरीकरणेन सोयमित्यभेदसम्बन्धेन द्राक्षादिषु वर्त्तमाना अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव वर्तन्ते तत्र 'बहुगुडो द्राक्षे'त्यादि सिध्यति। गुणशब्देभ्यश्च पट्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो, जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्गसङ्ख्यजात्यभिधाने गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः।

सिद्धं त्विति। यद्यप्युत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात्प्रत्ययार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादिपदे यौगिको वर्त्तते, तेन गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं भवति,–गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता गुडकल्पेति। यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभाव आश्रीयते। पट्वादिभ्यो-

---

उ.] र्थइति भावः। **उभयाऽनुग्रहादिति**। ईषदसमाप्तिपदं तद्विशिष्टे औपचारिकम्। एवं पूर्वत्र प्रशंसापदं बोध्यम्। **यत्र त्विति**। 'गुडकल्पा द्राक्षे'त्यादौ। **अभेदविवक्षायामिति**। तादृशविवक्षायां शुक्लादौ स्वगतलिङ्गादिपरित्यागदर्शनादिति भावः। **इवार्थाऽभ्यन्तरीकरणेनेति। अभ्यन्तरीकरणं**–मूलत्वेनाश्रयणम्, इवार्थस्याऽभ्यन्तरीकरणं यत्रेत्यभेदसम्बन्धेनेत्यस्य विशेषणम्। तन्मूलकाऽभेदसम्बन्धेनेति यावत्। सादृश्यमूलकातिरिक्ताऽभेदसम्बन्धेन वृत्तौ हि तत्त्यागः। तन्मूलकाऽभेदसम्बन्धेनाऽन्यत्र वृत्तौ तु न स्वलिङ्गादित्याग इति भावः। **गुणशब्देभ्यः पट्वादिभ्यश्चेति**। तेषां त्रिलिङ्गत्वेनाऽपरित्यक्तलिङ्गादीनामेव प्रवृत्तेरिति भावः। ईषन्न्यूनौ पटू पटुकल्पाविति द्विवचनादेरपि सिद्धिः। **जातिशब्देभ्यस्त्विति**। प्रायेण ते नियतलिङ्गाः। ईषन्न्यूनो गुड इत्यर्थेऽपि 'गुडकल्पे द्राक्षे' इतीष्यत इति भावः।

दोष इति। प्रकृतिलिङ्गातिक्रमो दोषः। वार्त्तिके–**तत्सम्बन्ध** इति बहुव्रीहिः। तद्ध्वनयन्व्याचष्टे भाष्ये–**तत्सम्बन्धे इति। पश्चात्प्रत्ययार्थस्येति**। प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वमेवेति सूचयति। प्रत्ययार्थस्य द्रव्याऽभेदेनैव प्रतीतेराह–**प्रत्ययार्थस्येति। प्रत्ययार्थविशेषवाचिनीति**। नन्वीषदसमाप्तिसम्बन्धेतरपदार्थे प्रातिपदिकात्प्रत्ययस्योपमानवाचकाऽतिरिक्तात्कर्त्तुमशक्यत्वेनाह-**तेनेत्यादि। गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्तेति**। ईषदसमाप्तेत्युक्तिर्बहुसादृश्यबोधनाय। तद्ध्वनयन् वक्ष्यति-**ईषत्सादृश्ये प्रत्ययाऽभाव इति। सामर्थ्यादिति**। अन्यपदस्यार्थे

---

१ 'प्रत्ययविधानात्' पा०। २ 'द्राक्षादिषु' .०।

'तत्सम्बन्धे[1] उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात्'। तत्सम्बन्धे-[ईषदसमाप्तिसम्बन्धे[6]]-उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥

सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति ॥ परिहृतमेतत्-'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्ध'मिति । ननु चोक्तं-'प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्ति'रिति ॥ नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति[1]-'स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेऽपि[2] लिङ्गवचनानी'ति यदयं 'णचः स्त्रियाम'ञिति स्त्रीग्रहणं करोति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते[3]-बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नाप्यतिवर्त्तन्ते ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् ?॥ पटुकल्पो मृदुकल्प इति ॥ नैतदस्ति-निर्ज्ञातस्याऽर्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा[4] । गुणाश्चाऽनिर्ज्ञातः[5] ॥ इदं तर्हि गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्॥

इदं तर्हि कृतकल्पं भुक्तकल्पं[6] पीतकल्पम् ॥*॥ क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः

प्र.]ऽपि तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तिर्यस्य परिपूर्णं पाटवं स लोके पटुरिति प्रसिद्धः, तेन तुल्य ईषदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त इति तत्सम्बन्ध इति वचनादीषत्सादृश्ये प्रत्ययाऽभावः ।

सिध्यतीति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति, द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यतीत्युक्तम् । **स्त्रीग्रहणमिति** । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रिया'मिति स्त्रीलिङ्गे भावे णचो विधानात्तदन्तादञ्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात्स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम् । तत्क्रियमाणं-लिङ्गवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति। **नापीति** । उत्तरसूत्रे तुग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेर्ये लिङ्गवचने ते एव बहुच्युत्पन्ने भवतः । अथ वा स्त्रीग्रहणेनानुवृत्तिनियमाऽभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवृत्त्यतिवृत्ती यथाप्रयोगं भवतः । अथ वा 'कासूगोणीभ्यां ष्टर'चिति चित्करणेन स्त्रियां ङीषर्थेनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः । **किं पुनरिति** । गुणशब्दानामनक्तपरिमाणविषयत्वाद्गुणसम्बन्धमात्रेण मन्दमध्यमोत्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्त्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा **प्रश्नः** । **निर्ज्ञातस्येति** । अयमेवेत्येवं निश्चितस्येत्यर्थः । **विसमाप्तिश्चेति** । नञर्थे विशब्दः । **गुणश्चानिर्ज्ञात इति** । इयदेव पाटवमितीयत्तया न ज्ञायते गुणः । द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति-**इदं तर्हीति**। नन्वत्र न गुडादय ईषदसमाप्ताः किं तर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यम् ।

उ.] अन्यपदात्प्रत्ययस्य सादृश्यमगर्भीकृत्याऽन्वयबोधने सामर्थ्यादित्यर्थः । **वचनादिति** । ईषत्सादृश्ये ईषदसमाप्तिसम्बन्धत्वाऽभावादित्यर्थः । **अथ वेति** । 'तु'ग्रहणप्रत्याख्यानपरम् ।

ननु शुक्लादीनामल्पत्वमहत्त्ववत् पाटवादीनामपि तत्त्वसम्भवादीषदल्पत्वमेवेषदसमाप्तिरत आह-**गुणशब्दानामिति** । भाष्ये-**निर्ज्ञातस्येति** । 'एतावानेवे'ति निर्ज्ञातस्येत्यर्थः । तदाह-**अयमेवेति** । इयानेवेत्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः । अत एवाऽग्रे 'इयत्तया न ज्ञायते

---

१ सम्बद्धे पा०। २ अपिः क्वाचित्कः। ३ यद्यप्येतत्'पा०।४'समाप्तिर्विसमाप्तिश्च भवति' 'समाप्तिर्वा विसमाप्तिर्वा भवति' 'समाप्तिर्भवति विसमाप्तिर्वा'पा.।५'अनिर्ज्ञातश्च गुणः'। ६ अयं क्वचिन्न ।

क्तस्य[1] भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां चाऽसमाप्तिवचनात्॥*॥ क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः॥ किं कारणम्?॥ 'क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्'[1]। भूतकाललक्षणः क्तः। 'कल्पादीनां चाऽसमाप्तिवचनात्'। विसमाप्तिवचनाश्च[2] कल्पादयः। न चाऽस्ति संभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति। ॥*॥ सिद्धं त्वाशंसायां भूतवद्वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ आशंसायां भूतवच्चेत्येवमत्र क्तो भविष्यति॥ इदं चाप्युदाहरणं–पटुकल्पो मृदुकल्प इति॥

ननु चोक्तं–'निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा[3] भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चाऽनिर्ज्ञात' इति॥ लोकतो[4] व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम्; तद्यथा–पटुरयं ब्राह्मण

प्र.] नैष दोषः। यदपेक्षया परस्येषदसमाप्तिर्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम्। तत्रेवार्थमभ्यन्तरीकृत्याऽभेदोपचाराद्गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद्द्राक्षायां गुडत्वस्यारोपादारोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येषदसमाप्तत्वाद्गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। **द्रव्यमपीति।** इयता माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद्देशभेदेन च गुडस्य भेदात्कं गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्त उच्यत इत्येवमपरिज्ञानम्। **कृतकल्पमिति।** आशंसायां भूतवद्भविष्यति प्रत्ययविधानादस्तिक्रियाया ईषदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः।

इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह–**क्तान्तादिति।** क्रियाफलनिर्वृत्तौ क्रियापवर्गो भवति, सति च क्रियापवर्गे कुतः क्रियाया ईषदसमाप्तिरित्यर्थः। **सिद्धं त्विति।** भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशस्यमानत्वादित्यर्थः। ञीतः क्तो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयक्तान्तादपि प्रत्ययैर्भाव्यं,–ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति। तथा तिङन्तादपि–पचतिकल्पमिति। यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो–भवन्ति,–कृतकल्पं वस्त्रमिति। एवञ्च कृताऽकृतादय एकदेशकरणाऽकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः। सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्रतिसमाधाने। एवञ्च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति–पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्कल्पमिति। **लोकत इति।** यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावदा

उ.] गुण' इति वक्ष्यति। **अत्र**–'गुडकल्पे'त्यादौ। **ईषदसमाप्ताः**–माधुर्येषदसमाप्त्याश्रयाः। **किन्तर्हीति।** द्राक्षादिगतमाधुर्येषदसमाप्तेरेव प्रतीतेरीषदसमाप्तमाधुर्यवती द्राक्षेति बोधादिति भावः। **यदपेक्षयेति।** यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वाचिन इत्यर्थः। शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। एवञ्च सूत्रवार्त्तिकयोः समफलता भवति। ईषदसमाप्तमाधुर्यवद्गुडाऽभिन्ना द्राक्षेति बोध इति द्राक्षामाधुर्यस्याऽपीषदसमाप्तत्वमर्थलब्धमिति तयोः समफलतेति दिक्। ननु द्रव्यमक्तपरिमाणमिति कथं द्रव्यमनिर्ज्ञातमत आह–**इयतेति।** स्वयमुदाहरणान्तराण्याह–**ञीतः क्त इति। यदाऽपीति।** यथा 'प्रकृतः कट'मित्यादौ। एकदेशाऽपवर्गेण भूते प्रत्यये मानमाह–**कृताऽकृतेति।** नन्वेवं भाष्योक्तशङ्कासमाधाने निर्दले अत आह–**सकलेति।** स्वोक्तेऽर्थे युक्त्यन्तरमाह–**एवञ्चेति। तावदाश्रये इति।**

१ 'तस्य भूतलक्षणत्वात्' पा०। २ 'असमाप्ति' पा०। ३ 'समाप्तिर्भवति' पा०। ४ 'लोके' पा०।

इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान् साधयति। पटुकल्पोऽयमित्युच्यते यो न तथा साधयति॥ इदं चाप्युदाहरणम्–गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति॥ ननु चोक्तं 'द्रव्यमप्यनिर्ज्ञात'मिति॥ लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम्॥

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ।५।३।६८।

विभाषाग्रहणं किमर्थम्?॥ विभाषा बहुज्यथा स्याद्बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं–प्रकृता महाविभाषा, तया वाक्यमपि भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्[2]। बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽपि, तदुभयंवचनाद्भविष्यति॥ नैवं शक्यम्–अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणेऽनवकाशो बहुच्कल्पादीन्बाधेत॥

कल्पादयोप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति॥

सावकाशाः कल्पादयः[1]॥ कोऽवकाशः?॥ तिङन्तान्यवकाशः॥

अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम्॥ सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं,–नास्त्यत्र विशेषः,–सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा॥ यद्येवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन,–'सुप आत्मनः क्य'जिति, इहापि नास्ति विशेषः–सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा॥ अयमस्ति विशेषः–सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति, प्रातिपदिकादु-

प्र.] श्रय ईषदसमाप्तिसम्भवः। अथवा गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायां गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः॥

विभाषा। अथ सुब्ग्रहणमिति। सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्तनादर्थलभ्यं सुबन्तत्वमिति **प्रश्नः। प्रातिपदिकान्मा भूदिति।** अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात्प्रातिपदिकमपि स्वार्थादिपञ्चके प्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्त्तत इति ततोऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः। **नास्त्यत्र विशेष इति।** ननु सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां 'बहुसेच' इत्यादौ 'सात्पदाद्यो'रिति षत्वप्रतिषेधः सिध्यति, प्रातिपदिकात्तूत्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। सुबन्तादुत्पत्ताववश्यं पदसंज्ञानिबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः। बहुच्पूर्वस्य लुमता लुप्ते पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति,तन्नियमार्थं 'पदादिविधावेव न पदान्तविधा'विति। एवञ्च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ यत्नः करिष्यते–सात्पदाद्यो-

उ.]तावन्माधुर्याश्रये इत्यर्थः। **ईषदसमाप्तीति।** माधुर्येषदसमाप्तीत्यर्थः। **अथ वेति।** अत्रपक्षे ईषदसमाप्तगुडत्ववती द्राक्षेति बोधः। सादृश्यन्तु पर्यवस्यति पश्चान्मानसबोधविषय इति तत्त्वम्। **गुडत्वारोपादिति।** आरोपविषयत्वमेवेषदसमाप्तत्वमिति भावः। आद्यमेव तु युक्तम्॥

विभाषा सुपो। सुबन्तस्येति। इदं च 'कुत्सित' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। ननु सुबन्तस्यैवेषदसमाप्त्यादौ वृत्तिर्न प्रातिपदिकस्येत्यत आह–**अन्वयेति।** शास्त्रकल्पितावन्वयव्यतिरेकौ, तत्कल्पितार्थवत्ता च शास्त्रव्यवहारोपयोगिन्येवेति बोध्यम्। **इति भाव इति।**

१ 'कल्पबादयः' पा०। २ एतदपीत्यादेः स्थाने 'ननु च बहुज' इति पाठा.।

त्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न । प्राप्नोति ॥ ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसञ्ज्ञा सिद्धा ॥ कथम् ? ॥ आरभ्यते 'नः क्ये' इति, तच्चावश्यं वक्तव्यं[1]—सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थं, तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ॥ [यद्येवमिहाऽपि नार्थः सुब्ग्रहणेन, इहापि नास्ति विशेषः, सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा] ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–'सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्तिङन्तान्मा भू'दिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तते ॥ अत उत्तरं पठति–॥ * ॥ बहुचि सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् ॥ * ॥ बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते ॥ [किमर्थं ?॥ 'पूर्वत्र तिङो विधानम्'][2] पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चे'ति ॥ एवं तर्हि ॥*॥ बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङोविधानात् ॥*॥ बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते ॥ किंकारणम्?॥ 'पूर्वत्र तिङो विधानात्'। पूर्वत्र 'तिङश्चे'त्यनुवर्त्तते तदिहापि प्राप्नोति ॥ ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्त्तेत ॥ अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्त्यम् ,–अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरिति–पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थम् ॥ यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति । बहुपटव एवं स्वरः प्रसज्येत । बहुपटव इति चेष्यते ॥ पठिष्यति ह्याचार्यः–'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थ'मिति स्वरः कथम् ? ॥ ॥*॥ स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥*॥ सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति[3] ॥

प्र.] बहुचश्चेति । अतएव तुल्यन्यायतया 'सुप आत्मनः क्य'जित्यस्य सुब्ग्रहणस्याक्षेपः । **पूर्वत्र तिङो विधिरिति ।** अस्यैवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुब्ग्रहणं, तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । **नैतदस्तीति ।** ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोऽनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । **एवं स्वर इति ।** जस उदात्तत्वं स्यात् । पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः । **स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति ।** बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च जसोऽविधानात्तस्याऽप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नाया विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति । या त्वन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्तत्वाऽप्रसङ्गः । ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृति·

उ.] इत्यभिमान इत्यर्थः । नियममेव दर्शयति--**पदादीति । अत एव तुल्यन्यायेति ।** तत्रत्येनाऽस्य तुल्यन्यायतां बोधयितुमित्यर्थः । **आक्षेपः**–तत्स्मारणम् । ननु चितोऽन्तोदात्तत्वविधानात्कथं जसः, कथं वा पटोरुकारस्वरोऽत आह भाष्ये–**पठिष्यति हीति । स्वरः कथमिति ।** हि यत इति पठिष्यत्यतो हेतोः सुब्ग्रहणे कृते पटोरुकारस्य कथं स्वर इत्यर्थः । ननु तद्धितान्तत्वाऽभावात्कथं प्रातिपदिकत्वमत आह–**बहुचीति । अप्रत्यय इति प्रतिषेध इति ।** स च प्रत्ययान्तविषय एव न प्रत्ययविषय इति भावः । एतच्च तत्रैव निरूपितम् । ननु 'तु'ग्रहणेन पूर्वत्वस्य नित्यत्वं कथं बोधयितुं शक्यमवाचकत्वादित्यत

१'कर्त्तव्यम्'पा०। २ इदं क्वचिन्न दृश्यते। ३'प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकिकृते स्वरो भविष्यति'पा०।

अथ तुग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥*॥ तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् ॥*॥ **तुग्रहणं क्रियते [किमर्थम् ? ॥ 'नित्यपूर्वार्थम्'] नित्यं पूर्वो यथा स्याद्विभाषा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन पूर्वमभिसम्बध्यते[2] ॥ किं तर्हि ? ॥ बहुजभिसम्बध्यते-विभाषा बहुज्भवतीति । यदा च 'बहु'[1]ज्भवति तदा नित्यं पूर्वो भव[ती]ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्-प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेऽपि यथा स्यात्-बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति ॥**

एतदपि नास्ति प्रयोजनं-स्वार्थिकोऽयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-'स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानी'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति । ॥ * ॥ तमादिभ्यः कल्पादयो[3] विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ **तमादिभ्यः कल्पादयो[3] भवन्ति विप्रतिषेधेन । तमादीनामवकाशः-प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनं-पटुतरः । पटुतमः । कल्पादीनामवकाश ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्याऽवचनं-पटुकल्पो मृदुकल्पः । उभयत्र वचने उभयं प्राप्नोति-पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः, कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः[4] प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इष्यते ॥** ॥ * ॥ तमादिरीषत्प्रधा-

---

प्र.] प्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोषः । 'अप्रत्यय'इति प्रतिषेधो ज्ञापयति-'प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्यते' इति,-अन्यथाऽप्रत्यय इति निषेधोऽनर्थकः स्यात् । **नित्यपूर्वार्थमिति** । पुरस्तादेवेत्येवमवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन सम्बन्धः स्यादिति भावः । **किं तर्हि बहुजिति** । बहुजेव विधेयत्वात्प्रधानं विभाषाग्रहणेन सम्बध्यते । तस्य तु परदेशव्यावृत्तये 'पुरस्ता'दित्यनेन विशेषणेन विशेषो निर्दिश्यते, ततश्च विभाषाग्रहणेन पुरस्तादित्यस्य गुणस्य सम्बन्धाभावो 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्या'दिति न्यायात् । **प्रागुत्पत्तेरिति** । तुशब्दो नियमार्थः,-पुरस्तादेव सर्वं भवतीति । तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः, प्रयोगश्च प्राक्प्रकृतेः-पटुकल्पतर इति ।

ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमब्भ्यां न भाव्यम् । नैष दोषः । कल्पबादिभिः

उ.] आह-**पुरस्तादेवेति** । **विशेष इति** । देशविशेष इत्यर्थः । ननु देशविशिष्टप्रत्ययस्य विधेयत्वात्तस्याऽपि विधेयतालक्षणं प्राधान्यमस्त्येवेत्यत आह-**ततश्चेति** । **गुणस्येति** । विधेयांशे विशेषणत्वाद्गुणस्येत्यर्थः । **पुरस्तादेव सर्वमिति** । यत्सर्वं लिङ्गादि प्रत्ययोत्पत्तेः पुरस्ताद्वर्त्तते तदेव सर्वं भवतीत्यक्षरार्थः । **प्रयोगश्चेति** । पुरस्तात्पदमावर्त्तत इति भावः । भाष्ये-**यत्तुग्रहणमिति** । यदि तु पूर्वसूत्रोक्तरीत्या स्त्रीग्रहणमत्रार्थे ज्ञापकमित्युच्यते तदेदम्प्रत्याख्येयम् । **उभयं प्राप्नोतीति** । 'पटुतरकल्प' इत्यपि कदाचित्स्यादिति भावः ।

---

१ इदं कचिन्नास्ति । २ पूर्वत्वमभि'पा० । ३'कल्पबादयः'पा० । ४ 'तमादिप्रत्ययः''तमादिभ्यः प्र'पा०

नेत् ॥ * ॥ तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति ॥ कस्य च प्रकर्षोऽस्ति ? । प्रकृतेरेव ॥ [विभाषा सुपो] ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ।५।३।७१।कस्य च दः ।५।३।७२।

किमयं सुबन्तस्य प्राक् टेर्भवत्याहो स्विन्ङ्याप्प्रातिपदिकस्य ? ॥ कुतः सन्देहः ?॥ उभयं प्रकृतम्, अन्तरच्छक्यं विशेषयितुम् ॥ किं चातः ? ॥ यदि सुबन्तस्य,-युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिद्ध्यति । अथ प्रातिपदिकस्य,-त्वयका मयका त्वयकि मयकीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

अस्तु सुबन्तस्य ॥ कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः । युष्मकासु अस्मकासु। युवकयोः आवकयोरिति ? ॥ ॥*॥ अनोकारसकारादाविति वक्तव्यम् ॥ ॥*॥ [अनोकारसकारादाविति वक्तव्यम्]॥*॥अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् ॥*॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः । आसितव्यं किल तूष्णीकाम् [एतत्पश्यंत चिन्तितम्] ॥ * ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं शीलः तूष्णीकः ॥

प्र.]प्रकर्षस्याऽद्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कल्पबाद्यन्तात्प्रकर्षज्ञापनाय तरप्तमपौ भवतः। प्रकृतेरेवेति । कल्पबादीनां या प्रकृतिः पट्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः सम्भवति, नत्वीषदसमाप्तेः । असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषदर्थाभावान्नास्तीषदसमाप्तेः प्रकर्षः ॥ [विभाषा सुपो बहुच्]

अव्यय । अन्यतरदिति । प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकज्भवति, सुबन्तस्य वा प्राक्टेरित्येवं प्राक्टेरित्यनेनान्यतरच्छक्यते विशेषेऽवस्थापयितुमित्यर्थः । तूष्णीमः कामिति । मित्त्वादचोऽन्त्यात्परः काम्भवति। अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति। शीले क इति। शीलं स्वभावो नियमश्च । अज्ञाताद्यपवादः शीलं। शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते ।

उ.]भाष्ये-तमादिरीषत्प्रधानत्वादिति। कल्पान्तस्येषदसमाप्तिप्रत्यायकत्वादित्यर्थः। प्रधानत्वन्तु कल्पप्रयोगस्य तन्मात्रबोधकफलकत्वादिति बोध्यम् । तत्र च प्रकर्षाऽसम्भवात्तत्प्रकृत्यर्थप्रकर्षे एव तमादिः प्रत्यय इत्यर्थः । न त्वीषदसमाप्तेरिति । न हीषदर्थस्याऽसमाप्तेर्वा प्रकर्षे ईषदसमाप्तिर्भवतीति भावः ॥ [विभाषा सुपो] ॥ ६८ ॥

अव्ययसर्व। भाष्ये-उभयं प्रकृतमिति। एकमधिकारात्, सुबन्तन्तु सामर्थ्यादिति बोध्यम् । ननु 'प्राक्टे' रित्यस्य सुबन्तं प्रातिपदिकं वा विशेषणम्, न तु 'प्राक्टे'रित्येतत्तस्येति,-अन्यतरच्छक्यं विशेषयितु' मित्यसङ्गतम्,'अन्यतरेणशक्यं विशेषयितु'मित्युचितमत आह -विशेषेऽवस्थापयितुमिति। तत्र सुबन्तस्येति युष्मदस्मद्विषयकमेव, अन्यत्र तु प्रातिपदिकस्यैव टेरिति बोध्यम्, उदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् । अज्ञाताद्यपवादः शीलमिति । तक्रकौण्डिन्यन्यायादिति भावः। विधेयविषयत्वात्तस्य न्यायस्येदं चिन्त्यम् । यदि नेष्यते तत्र

---

१ 'प्रधानत्वात्' पा० । २ 'प्राक्टेर्भविष्यत्याहोस्वित्' पा० । ३ ङ्याप्प्राति' पा० । ४ 'एतत्पश्यति' पा० । [ ] एतदन्तर्गतः पाठः क्वाचित्कः ।

इह भिनत्ति च्छिनत्तीति,-श्नमि कृते शप्प्राप्नोति ॥ बहुकृतम् बहुभुक्तं बहु-पीतं,-बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति ॥ उच्चकैः नीचकैः,-अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति ॥ ननु च श्नम्बहुजकचोऽपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति ॥ ॥*॥ श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः ॥*॥ श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वान्न प्राप्नोति ॥[॥*॥ नवोक्तत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति ।*॥ श्नम्बहुजकक्षूक्तत्वात्तस्यार्थस्यपुनरुत्पत्तिर्न भविष्यति] ॥ * ॥ कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥ कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कविधेरवकाशः-कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनं-पटुकः मृदुकः। तमादीनामवकाशः-प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनं-पटुतरः पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति-पटुतरकः पटुतमकः[2]-तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥* ॥ कदा चिच्छिन्नकतरादयः॥*॥ कदाचिच्छिन्नकतरादयो भवन्ति [पूर्व]विप्रतिषेधेन। छिन्नकतरं छिन्नकतमम् ॥ ॥ * ॥ एकदेशिप्रधानश्च समासः ॥ * ॥ एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्द्धपिप्पलिका अर्द्धकोशातकिका ॥ ॥*॥ उत्तरपदार्थप्रधानश्च[3] संज्ञायां कन्विध्यर्थम् ॥ * ॥ उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'संज्ञायां कन्विध्यर्थम्'। संज्ञायां कन् यथा स्यात्। नवग्रामकम्। नवराष्ट्रकं। नवनगरकम्।

॥ * ॥ कदाचिद्द्वन्द्वः ॥ * ॥ कदाचिद् द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। प्लक्षकन्यग्रोधकौ[4] प्लक्ष न्यग्रोधकाविति वा ॥

प्र.] इह भिनत्तीति। भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यां ष्फङीष्भ्यां स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्यमानो वार्तिककार उत्सर्ग प्रतिषेधं शास्ति। भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत। कविधेरिति। अज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति। छिन्नकतरमिति। 'अनत्यन्तगतौ क्ता'दिति कनि कृते तरप्। अर्द्धपिप्पलिकेति। कुत्सितमर्द्धपिप्पल्या इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः। नवग्रामकमिति। समासात्संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे वा कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति। पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे क्रियमाणेऽन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। अत्र संज्ञा कुत्सनादिहेतुका विषयभावे-

उ.]कस्तदाऽनभिधानान्न। तद्वानिति। 'शीले' इत्यर्थे आद्यजन्तं बोध्यम्। तूष्णीक इति। 'केऽण' इति ह्रस्वाऽभावः, अणन्ताद्विहिते के एव ह्रस्वविधानात्। भाष्यकारस्त्विति। 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'त्यादिना। कुत्सितमर्द्धमिति। अन्यथा 'अर्द्धकपिप्पली'ति स्यादिति भावः। पूर्वं समासे स्वरे विशेषं दर्शयति-समासादिति। 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति समासः। यद्वा नवश्चासौ ग्रामश्चेति समासः। संज्ञायां कनिति सूत्र-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'पटुतमकःमृदुतरक' इति पा०। ३ 'उत्तरपदप्रधानश्च' पा०। ४ 'प्लक्षन्यग्रोधौ' पा०

कुत्सिते ।५।३।७४।

इह कुत्सितकः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति॥ नैष दोषः-कुत्सितस्यानुकम्पायाम्भविष्यत्यनुकम्पितस्यकुत्सायाम्॥

अथवा- स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।
समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥ १ ॥

प्र.]नास्ति, सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गादस्ति विप्रतिषेधः। [**अव्यय**]।

कुत्सिते । स्वशब्देनोक्तत्वादिति । अनिर्द्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते, यदा तु निर्ज्ञातविशेष एवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्याप्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वात् प्रत्ययाऽप्रसङ्गः । प्रतीतप्रत्यायनेनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः । **कुत्सितस्येति** । अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय इत्यर्थः । **अथ वेति** । कुत्सितकुत्सायामपि कुत्सितक इति भवतीत्यर्थः । स्वशब्दोऽत्रात्मीयवचनोऽर्थशब्दोऽभिधेयवचनः । स्वोऽर्थः-**स्वार्थः** । स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासम्बन्धस्वरूपलक्षणः । गौः शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति । तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं सम्बद्धं द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इत्यनेनैतद्दर्शयति-यथा द्रव्येऽभिधातव्ये स्वार्थोपेक्ष्यते[२] न तथा स्वार्थेऽभिधातव्येऽर्थगतं निमित्तान्तरमपेक्ष्यते[२] । द्रव्यशब्देन च 'इदं त-

उ.]द्वयम्, एकं 'कुत्सिते' इत्युत्तरम्, अपरं 'ह्रस्वे' इत्युत्तरम् । कुत्सायां ह्रस्वत्वे च कन्भवति, तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति तयोरर्थः। उभयोर्युगपत्प्राप्तिमुपपादयति-**अत्र संज्ञेति**।

कुत्सिते । नन्वेषां स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्युक्त एवाऽर्थे एते प्रत्यया इति किमुच्यते स्वशब्देनोक्तत्वादत आह-**अनिर्द्धारितेति । विशेषाः**-कुत्सादयः । अश्वादयश्च जातिविशिष्टमेवाऽर्थं कप्रत्ययरहिताः प्रतिपादयन्तीति भावः । तत्र कुत्साविशिष्टार्थबोधकताद्योतकः **प्रत्यय** उचितो न प्रकृते, प्रत्ययं विनाऽपि तद्विशिष्टार्थबोधकत्वादिति तात्पर्यम् । **चरितार्थत्वादिति** । उक्तार्थत्वादिति भावः । **अनवस्थेति** । पुनः पुनः कप्रत्ययापत्तिरिति भावः । **कुत्सितकुत्सायामपीति** । अपिनाऽनुकम्पायाम् । **जातीति** । 'नाऽगृहीतविशेषण'न्यायेन तस्यैव पदशक्यत्वादिति भावः । **क्रियासम्बन्धेति** । यद्यपि पाचकशब्देऽपि क्रियासम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति 'तस्य भाव'इति सूत्रे उक्तम्, तथापि **वसिष्ठब्राह्मणन्यायेन** 'क्रियासम्बन्धे'त्युक्तिः । **स्वरूपेति** । स्वरूपपदेन पदस्वरूपं व्यक्तिस्वरूपश्चेति बोध्यम् ।

'सम्बद्ध'मित्यर्थकस्य नियमेन प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वादाह-**तेन स्वार्थेनेति । समवेतं**-समवायेन सम्बद्धमित्यर्थः । **यथा द्रव्ये इति** । शब्दात्त्रिष्प्रकारकोपस्थितेरभावादित्यर्थः ।

स्वार्थेऽभिधातव्ये इति । विशेषणतयेत्यर्थः । केचित्त्वेवं व्याख्याने त्वोऽनुपपत्तिः, नहि प्रातिपदिकमात्रात्प्रक्रियादशायामपि प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोः क्रमेण बोधो भवति, तस्मात्स्वार्थं-जात्यादिकं, **शब्द**स्तद्विषयकाऽभिधाग्रहविषयो भूत्वा **निरपेक्ष**स्तच्छक्ति-

१ 'भविष्यती'ति क्वचिन्नास्ति । २ 'अपेक्षते' पा० ।

**अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम्[1] ।
प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥ २ ॥**

प्र.] दिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधियते । तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदाऽऽरोपित-स्वरूपां स्वरूपेणैकीकृतां जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः, जातिस्तु द्रव्यम् । यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः । शुक्लादयो यदा तु गुणजातौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः,–जातिर्द्रव्यम् । यदा तु गुणे वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो, गुणो द्रव्यम् । यदा द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः ॥ समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गं-वचनं विभक्तिं चाहेति सम्बन्धः । **तान्विशेषानिति** । लिङ्गादीनामेव परामर्शः । लिङ्ग–स्त्रीत्वादि, वचनं संख्या, विभक्तिः कारकं कर्मादि । क्व चिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येव[3] स्वार्थो यथा–स्त्री पुमान्नपुंसकम्, एको द्वौ बहवः, कर्म करणं सम्प्रदानमिति । प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्ग-सङ्ख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसङ्ख्याभिधानं यत्र–यथा–स नपुंसकोऽभवत्, गावो–विंशतिरिति,–तत्राऽयमेव क्रमो, यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसम्भवः–स्त्री पुमानेको द्वौ बहव इति,–तत्र पुनर्लिङ्गसङ्ख्ययोरभिधानाभावः । यद्यपि लोके पदादुच्चरिताद्युगप-त्पदार्थाः प्रतीयन्ते शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्य-वहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्याऽप्रयोगार्हस्य कल्पितामर्थवत्तां कल्पितन्यायवशात्क्रम-वतीमाश्रित्येदमुच्यते । तथा हि–'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि'रिति न्यायात्पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यम् । पश्चात्तद्विशिष्टस्य लिङ्गाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेन, ततो

उ.] ग्रहेतरानपेक्षः **सम्बद्धं** द्रव्यमाहेत्यर्थः । तस्यैव शक्तिग्रहविषयत्वेन तत्रैव स्वार्थत्वव्यवहार' इत्याहुः । **स्वरूपेण**–शब्दस्वरूपेण । **एकीकृतामिति** । मिश्रीकृतां, तादात्म्येन विशिष्टा-मित्यर्थः । जातिप्राधान्येऽपि यथा भावप्रत्ययाऽनुत्पत्तिस्तथोक्तम् । 'घटसम्बन्धी धर्म' इत्येवं बोधाऽननुभवाच्च न तदुत्पत्तिः । **गुणसामान्यं**–गुणगता जातिरित्यर्थः । **समवेतस्येति** । सम्बद्धस्य समवायिन इत्यर्थः । तदभिधाने सति तत्प्रत्ययसापेक्षो लिङ्गाद्याहेत्यन्वयः ।

लिङ्गादीनामेवेति । स्वार्थद्रव्ययोर्विशेषत्वाऽभावादिति भावः । **यत्र यथेति** । नपुंसकपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं नपुंसकत्वं, तद्व्यतिरिक्तश्च पुंस्त्वम् । एवं विंशति-रित्यत्रैकत्वम् । यत्र प्रवृत्तिनिमित्ताऽतिरिक्तलिङ्गाद्यभिधानं यथा 'नपुंसक'इत्यादि तत्राऽयमेव क्रम'इत्यन्वयः । **तत्र पुनर्लिङ्गेत्यादि** । तत्र तु प्रवृत्तिनिमित्ताऽति-रेकेण लिङ्गाद्यभिधानाऽभाव इत्यर्थः । **कल्पितन्यायवशादिति** । 'अर्थवत् प्रातिपदिकं' प्रातिपदिकान्ङीप्, ङ्यन्तात्स्वादयः' इत्येवं कल्पितन्यायलब्धक्रमेत्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षस्थले किञ्चिदंशे दृष्टक्रमस्याऽत्रारोपेण क्रमवत्त्वाऽभिमान इति भावः । **नाऽगृहीतेति** । 'नाऽ-गृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते' इति न्यायादिति भावः । **तद्विशिष्टस्येत्यनेन** उक्ते द्रव्यस्य लिङ्गादितः प्रथममभिधाने बीजकथनम् । **लिङ्गाद्याश्रयस्येति** । न चैवमुक्त-न्यायेन लिङ्गस्याऽपि प्रथमतो बोधापत्तिः । 'रमे'त्यादौ लिङ्गस्य प्रत्ययं विना बोधाऽभा-

---

१ 'पेक्ष्यमाणश्च' पा० । २ 'पेक्षमाणस्य' पा० । ३ 'लिङ्गं संख्या कारकाण्येव' पा० ।

प्र.] भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभिधीयते। ततः सङ्ख्या। सा हि-विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजातीया[1]पेक्षाऽन्तरङ्गा। सङ्ख्याविधानानन्तरं तु कारकाभिधानम्। एतान्विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः प्रवर्त्तते। पुनःशब्दस्तुशब्दस्यार्थे वर्त्तते। विभक्त्यन्तस्त्वित्यर्थः। तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति। यथा प्रकृष्टतम इति। प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः। तथा कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते,—नास्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति,—तदा प्रत्ययः।

अन्ये त्वाहुः—अनिर्द्धारितविशेषधर्मनिबन्धना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना तु कुत्सा प्रत्ययनिबन्धनम्। अनुकम्पितक इत्यत्रापि प्रयोक्तृ-धर्मेऽनुकम्पायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कप्रत्ययः। **केचित्तु**—निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने मुख्यसत्तानपेक्षणाद्बुद्ध्युपारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्व्याचक्षते। तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिर्यस्मा[2]त्स्वार्थादयः कुत्सादि-हेतवः। तथा हि कश्चित्स्वार्थकुत्सया कुत्स्यते—पटुकः पण्डितक इति। कश्चिल्लिङ्गेन—'यथा प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय' इति। कदा चित्सङ्ख्यया,—यथेदमेकक[3]मेव शतमिति। 'शतभरणे यद्दुःखं तदेकस्य भरणे' इति शतत्वारोपेण कुत्सा। यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न सम्भवति,—देवदत्तको डित्थक इति,—तत्राभिधेयसहचरित-धर्मान्तराश्रयकुत्साश्रयः प्रत्ययः।

उ.] वेन तस्य प्रथमतो बोधस्य वक्तुमशक्यत्वमिति भावात्। 'तुल्यजातीयाऽपेक्षान्तरङ्गे'ति पाठः। एकत्वमपि द्वित्वादिव्यवच्छेदबुद्धिजननात्तदपेक्षमिति बोध्यम्। स्वार्थादिपञ्चके—**वृत्तं**—वर्त्तनं वृत्तियस्येत्यर्थः। रूपमर्थश्च शब्दस्यात्मेति तज्ज्ञाने कृत्स्नात्मलाभ इति भावः। 'प्रिय-कुत्सनादिबोधनाय कृत्स्नमात्मानं यतोऽपेक्षमाणो भवत्यतस्तान्विशेषानभिधाय तद्गतकुत्स-नादिबोधनाय विभक्त्यन्तस्तु प्रवर्त्तते' इत्यन्वयः। अनेन 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ' इत्युक्तम्। **विभक्त्यन्तस्त्विति**। तत्तत्प्रयुक्तकार्यस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तेरिति भावः। **अत्रैवार्थे**—'घकालतनेषु' इति लिङ्गम्। **प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सातिरिक्तायामिति**। यथा सर्वोऽपि शब्दः स्वार्थव्यतिरिक्तां स्वार्थादिगतां कुत्सामभिधातुं प्रत्ययं लभते तथाऽयमपीत्यर्थः।

नाऽस्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति। कुत्साप्रयोजकसकलानाचरणादिति भावः। **अन्ये त्वाहुरिति**। अत्राऽरुचिर्भाष्यस्वरससिद्धत्वाऽभावः। **केचित्त्विति**। एत-न्मते 'अनपेक्षमाण' इत्यस्य बहिःसत्तामनपेक्षमाण इत्यर्थः। तत्तत्प्रत्ययाऽनपेक्षत्वस्यैव 'अपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मान'मितिभाष्यतो लाभादिदमप्यरुचिग्रस्तम्। स्वार्थादिपञ्चक-पूर्णस्येतरत्र वृत्तिरित्युपादानस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—**तत्र परिसमाप्तेत्यादि**। **कुत्सा-दिहेतव इति**। 'आश्रयतये'ति शेषः। **स्वार्थः**—प्रवृत्तिनिमित्तम्। **यथा गाण्डी-वेति**। तत्र हि 'अर्जुनसन्निधौ किमेते पुमांस' इति प्रतीयत इति भावः। **यत्र प्रवृत्तिनि-**

---

१ 'तुल्यजातीयक्रियापेक्षाऽन्तरङ्गा' पा०। २ 'तस्मात्' पा०। ३ 'एकमेव' पा०।

कथं पुनरिदं विज्ञायते—कुत्सितादीनामर्थ इति, आहो स्वित्कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति ?॥ कश्चात्र विशेषः ?। ॥ * ॥ कुत्सितादीनामर्थे [इति][1] चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥*॥ **कुत्सितादीनामर्थे [इति][1] चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः,—पटुकं पटुका पटुकः पटुकौ पटुका इति । एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि—'कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति ।** ॥ * ॥ कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टाबादिषु ॥ * ॥ **कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टाबादिषु ॥ कथं च टाबादिषु ?॥ उक्तं तत्र—'स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्ग'इति। एवमिहापि[कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेत्]**

प्र.] कथं पुनरिति । यदा कुत्सितशब्दो भावसाधनः—कुत्सा कुत्सितमिति,—तदा प्रत्ययार्थपक्षः । यदा तु कर्मसाधनः—कुत्स्यत इति कुत्सितं,—मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः,—क्रियावयवव्यपवर्गाश्रयो भूते वा,—तदा कुत्सितार्थवाचिनः कप्रत्ययो भवतीति सामानाधिकरण्यपक्षोपपत्तिः । कः[2] पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य सामानाधिकरण्यपक्षस्य च विशेषः ?। उच्यते,—समानाधिकरणे[3]पक्ष उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे त्वङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽनुगृहीतकुत्स[4]पदसामानाधिकरण्येऽव्ययसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन[5] न भाव्यम्,—पटुको नीचैरयं देवदत्त इति। यदा त्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराऽप्रयोगः तदा तेभ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति,—नीचकैरसकौ देवदत्तक इति । **लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति ।** यथेष्टं[6] लिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं,—कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने षष्ठ्यपि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोति । यद्यपि

उ.] मित्तेति । इदं लिङ्गादीनामुपलक्षणम् । एवं प्रकृतेऽपि कुत्सितशब्दार्थनिष्ठकुत्सान्तरविवक्षायां प्रत्ययः सुलभ इति भावः । पक्षद्वयोपपत्तिद्वारेण संशये बीजमाह—**यदेति । ननु** 'कुत्सित'मिति भूते क्ते अतीतकुत्सा प्रतीयते, अश्वकादिशब्दैश्च विद्यमानकुत्सस्य प्रतीतिरिति विरोधोऽत आह—**वर्त्तमाने क्त इति । क्रियाऽवयवेति ।** यस्य कस्यचिदवयवस्य भूतत्वेन समुदाये भूतत्वमारोप्य क्तः । तत्रारोपितभूतत्वेऽपि केषाञ्चिदवयवानां वास्तववर्त्तमानत्वेन न क्षतिरिति भावः। **उपात्तकुत्स इति।** वाच्यत्वेनाऽङ्गीकृतकुत्स इत्यर्थः । **अङ्गीकृतेति ।** 'वाच्यत्वेने'त्यादिः । **प्रकृत्यर्थेति ।** वस्तुगत्या कुत्साविशिष्टोयोऽर्थस्तत्प्रतिपादकेभ्य इति तत्पक्षे सूत्रार्थः । **अनुगृहीता**—वाच्यत्वेन स्वीकृता **कुत्सा** येन तादृशपदसामानाधिकरण्ये इत्यर्थः । तेनैव कुत्साया उक्तत्वात्प्रकृतेः कुत्सादिविशिष्टवाचकत्वाऽभावादव्ययादिभ्यो न भवति प्रत्यय इति भावः । नन्वेवमव्ययसर्वनाम्नामित्यस्य वैयर्थ्यमत आह—**यदा त्वङ्गीकृतेति । आश्रितकुत्सेभ्यः**—वाच्यत्वेनाश्रितकुत्सेभ्यः । **यथेष्टं**

१ क्वाचित्कोऽयं पाठः । २ 'कःप्रत्ययः' पा० । ३ 'सामानाधिकरण्यपक्षे' पा० ।
४ ('अ)गृहीतकुत्सापद' । ५ 'प्रत्ययेन भाव्यं' पा० । ६ 'यथेष्ट' ।

अतिप्रसङ्गो भवति–इदं घृतमिदं तैलम् ,–इदंशब्दादपि प्राप्नोति ॥

॥*॥ सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात्'] ॥ येन कुत्सितादयोऽर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्ति'रिति ॥ नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्–'कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं [वर्तते] तस्मात्कादयो भवन्ति ॥ कस्मिन्नर्थे ? ॥ स्वार्थे इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥**

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।५।३।८३।

॥ * ॥ चतुर्थात् ॥ * ॥ **चतुर्थाल्लोपो वक्तव्यः–बृहस्पतिदत्तकः बृहस्पतिकः। प्रजापतिदत्तकः प्रजापतिकः** ॥ * ॥ अनजादौ च ॥ * ॥ **अनजादौ च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको देवकः। यज्ञदत्तको यज्ञकः** ॥ * ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ॥*॥ **पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको दत्तकः। यज्ञदत्तको दत्तकः।** ॥*॥ अप्रत्यये तथैवेष्टः ॥ * ॥ **देवदत्तो दत्तः। यज्ञदत्तो दत्तः** ॥ * ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ **उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः। भानुदत्तको भानुलः। वसुदत्तको वसुलः ॥**

अथ ठग्रहणं किमर्थं, न–इके कृतेऽजादावित्येव सिद्धम् ? ॥

प्र.] गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोऽयमित्यभेदसंबन्धेन षष्ठ्या अप्रसङ्गो 'गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानी'ति दोषपरिहारोऽस्ति तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात्प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः। **इदंशब्दादिति।** कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य। **सिद्धं त्विति।** येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः॥

ठाजादा। अप्रत्यय इति। प्रत्ययाभावेऽपि पूर्वपदोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः। भाष्ये तु पूर्वपदलोप उदाहरणमात्रम्। **उवर्णादिति।** लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा।

उ.] लिङ्गेति। कुत्सितशब्दाभिधेयस्य नपुंसकत्वात्स्त्रीपुँल्लिङ्गानुपपत्तिरित्यर्थः। **षष्ठ्यपीति।** 'देवदत्तस्य पटुक' इत्यादौ। **येन धर्मेणेति।** यथाऽश्वक इत्यादौ अश्वसाध्य धावनादेः सम्यगननुष्ठानादिनेत्यर्थः। घृतादिशब्दसन्निधाने इदंशब्दः प्रत्यक्षविषयत्वेनैव तद्बोधको न तु कटुघृतत्वादिनेति भावः। [**कुत्सिते**] ॥

ठाजादा। लोपः पूर्वपदस्य चेति–अजाद्यनजादिसाधारणम्। **चेनोत्तरपदसङ्ग्रहः। पूर्वोत्तरपदयोरिति।** लक्ष्यानुसारेण च व्यवस्था। भाष्ये–**इलस्य चेति।** चेनोत्तरपदस्याऽपि। **सन्निपातेति।** ठग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादिकादेशात्पूर्वमेव लोप इति भावः।

१'घृतकं' 'तैलकं'। २ लुप्तमेतत्। ३ क्वाचित्कमेतत्। ४ श्लोकवार्त्तिकमेतत्। ५ लुप्तास्यव्याख्या।

॥ * ॥ ठग्रहणमुंको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥*॥ ठग्रहणं क्रियते ॥ [किमर्थम् ? ॥ 'उंको द्वितीयत्वे कविधानार्थम्']। उंको द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तको वायुकः । पितृदत्तकः पितृकः ॥ * ॥ अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः ॥ * ॥ अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा,- मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् ।॥*॥ द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥ द्वितीयादचो लोपे कर्त्तव्ये सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः । लहोडः लहिकः । कहोडः कहिकः ॥ [ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः] ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ।५।३।८४।

॥ * ॥ वरुणादीनां चं तृतीयात्स चाऽकृतसन्धीनाम् ॥ * ॥ वरुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते स चाऽकृतसन्धीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीर्दत्तः-सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः ॥ इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ जश्त्वं न स्यात् । ॥*॥ षडिके जश्त्वं उक्तम् ।॥*॥ [षडिके जश्त्वे उक्तम्]॥किमुक्तम्?॥'सिद्धमचः स्थानिवत्त्वा'दिति ॥ यद्येवम्,-

प्र.] तत्रादेः परस्येतीकारलोपः । कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षणपरिभाषाया आश्रयणात् । यदा च देवभान्वादिभ्यष्ठन्विधीयते तदेकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि ठग्रहणम् । तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनम् ॥

शेवल । वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यनिमित्तम् । सुपरिक इति । संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यात् । जश्त्वं न स्यादिति । भसंज्ञया पदसंज्ञाया अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायास्तद्धिताश्रयायाश्च द्विविधाया अप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात् । सिद्धमच इति । षडङ्गुलिशब्देऽङ्गुलिशब्दस्यानेन लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः क्रियते । तस्य स्थानिवत्त्वाद्भसंज्ञां प्रत्यकारान्तमेतद्भवति । अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रया तु षकारान्तस्य पदसंज्ञा, ततो भिन्नावधिक-

उ.]एतेन 'ह्यचश्चित्त्वस्य सामान्याऽपेक्षज्ञापकत्वेनेकस्य सर्वतः पूर्वं प्रवृत्तिरत एव शौवस्तिकादिसिद्धि'रिति परास्तम् । ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वाच्च । एवञ्च फलान्तरमपि सम्भवतीत्याह—यदेति । [ठाजादावूर्ध्वम्] ॥ ८३ ॥

शेवलसु । कृतसन्धिकार्यादित्यर्थकप्रथमादित्यधिकारादाह (भाष्ये)-अकृतसन्धीनामिति । सुपर्यिक इति । सुपर्याशीर्दत्तशब्दात्प्रत्यये इत्यर्थः । भाष्ये-अजादिलोपे कृत इति । 'एकाक्षरपूर्वपदाना'मिति वक्ष्यमाणवचनेनेति भावः । द्विविधाया अपीति । समानाश्रयत्वादिति भावः । अङ्गुलिशब्दस्याऽनेनेति । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्चे'ति

१ 'उग्द्वितीयत्वे' पा० । २ इदं क्वाचित्कम् । ३ 'यथा' पा० । ४ चः क्वाचित्कः । ५ 'सुपर्याशीः' पा० । ६ 'इति ठाजादि' पा० । ७ 'जश्त्वमुक्तम्' । ८ अयं पाठो लुप्तः ।

॥ * ॥ वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ **वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वागाशीः–वाचिक इति ।** ॥ * ॥ सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात्' ।] एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः । वाचिकः ।**

इहाऽपि तर्हि प्राप्नोति,–षडङ्गुलिः षडिक इति । ॥ * ॥ षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् ॥ * ॥ **षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत् ॥ [कथम् ? ॥ 'ठाजादिपूर्वपदाद्द्वितीयादच' इति ।] [** ठाजादादूर्ध्वं द्वितीयादचः] ।

प्र.] त्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यतइति तन्निबन्धनजश्त्वप्रवृत्तिः । या तु स्वादौ पदमितिपदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञया बाध्यते । न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्रावतरति, विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात् , इह पदान्तस्य कस्यचिदविधेयत्वात् । **पदवृत्तप्रतिषेध इति ।** पदस्य यद्वृत्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः । **सिद्धमिति ।** उत्तरपदस्याऽज्झल्समुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्थानिवत्त्वात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया द्विविधापि पदसंज्ञा बाध्यत इति पदनिबन्धनकार्याऽप्रसङ्गः । अत्रेदं चोद्यते-संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्कथं संज्ञिनोऽवगमः ? । नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता सा देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते । नचैकदेशेन समुदायोऽनुमीयते समुदायस्त्वर्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुम् ; उच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वम् । तत्र वर्णानामनुनिष्पादिनां शास्त्रेणाऽनन्वाख्यानादसाधुत्वम् । पदानामेव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते । यदुक्तम्–

'तुल्यायामनुनिष्पत्तौ 'देयसो'[3] इत्यसाधवः ।
न ह्यन्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिः ॥' इति ॥

उ.] सूत्रे एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरपदांशमपहाय लोपपदमात्रमनुवर्त्तते । न च सवितृशब्दाट्ठे 'तृ' शब्दस्य लोपापत्तिः, उपेन्द्रदत्ते 'चतुर्थादच' इति लोपापत्तिः। अनभिधानेनाऽतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः । **इह पदान्तस्येति ।** जश्त्वस्य वमेव निष्पन्नत्वेनेदानीं विधेयत्वाऽभावादिति भावः । वस्तुतोऽत्रैकादेशपर्यन्तं तत्तत्सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया न पूर्वं जश्त्वमितीदं चिन्त्यम् । तस्माद्द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपविधायकसामर्थ्येनाऽत्र भत्वेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति तात्पर्यम् । **षषष्ठेति**–भाष्ये । अत एव सूत्रे 'ऊर्ध्वं द्वितीयादच' इति चरितार्थम् । अन्यथा 'द्व्यच' इत्येव उत्तरपदलोपग्रहणाऽनुवृत्त्या सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अन्यत्र त्वनभिधानात्त्वयाऽपि नेष्यत एवेत्याहुः ।

न हि यस्येति । सा देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वोच्चारितान्न **प्रतीयते**–न श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानविषया भवतीत्यर्थः । 'न हि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दा'दित्यादि क्वचित्पाठः । **अनुमीयते इति ।** स्मर्यत इत्यर्थः । परोक्षत्वसादृश्यादनुमितिरेव स्मृतिरुक्ताऽत्रेत्याहुः । **उच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादिति ।** एतच्च 'अणुदि'त्सूत्र उपपादितम् ।

१ 'वागाशीर्दत्तः'पा० । २ 'क्षरपदाना'पा० । ३ अयंपाठः क्वचिदपि नास्ति । ४ काचित्कमेतत् ।

अल्पे ।५।३।८५। ह्रस्वे ।५।३।८६।

किमर्थमिमावुभावर्थौ [प्रति][1]निर्दिश्येते न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति[2] यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति ?॥ नैतयोरावश्यकः समावेशः,-अल्पं घृतमल्पं तैलमित्युच्यते, न कश्चिदाह-ह्रस्वं घृतं, ह्रस्वं तैलमिति। तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक इत्युच्यते[3], न[हि[1]]कश्चिदाह-अल्पः पटः अल्पः शाटक इति॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।५।३।८८।

॥ * ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम्[4] ॥ * ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुटी-कुटीरः[1]। शमी[1]-शमीरः। शुण्डा[1]-शुण्डार इति॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ स्वार्थिकोऽयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ किमुक्तम् ?। 'स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानी'ति॥ [कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः]।

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।५।३।९१।

॥ * ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः॥ * ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये

प्र.] दृष्टश्चायं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते। तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्पन्नम्। [शेवलसुपरि]॥

अल्पे। किमर्थमिति। वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः। न कश्चिदाहाल्पःपट इति। ननु चोच्यत एव अल्पः पट इति?। यद्यप्युच्यते तथाप्यायामविस्तारहीनोऽल्प उच्यते यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व उच्यते न त्वल्पोऽपि तु महान्। [अल्पे]॥

कुटी। पुंवद्वचनमिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते। [कुटीशमी]।

उ.] देयसो इति। देवस्याऽऽद्यं 'दे' इति, यज्ञदत्तस्य 'य' इति, सोमस्य 'सो' इति। तेषु-वर्णेषु। दत्तादिवत्। तेष्विव शास्त्रे स्मृतिरन्वाख्यायकं वचनम्। अन्वाख्यायते-क्रियत इत्यर्थः। तदेकदेश इति। 'देवदत्तो' 'दत्त'इत्यादौ। [शेवलसुपरि] ॥ ८४॥

अल्पे। नैतयोरिति। दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वि ह्रस्वत्वम्, महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि अल्पत्वमिति भेद इति भावः॥ [अल्पे]॥

कुटीशमी। ननु पुंवद्वचने स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरपि स्यादत आह-प्रकृतीति। कुटीशमीशुण्डाभ्यो यः प्रत्ययस्तत्संनियोगेन-तत्सम्बन्धेन विशिष्टस्य शब्दस्य पुंवदिति वार्त्तिकार्थः। गमकत्वात्सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिः॥ [कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः] ॥ ८८॥

---

१ क्वाचित्कोऽयं पाठः। २ 'तद्भविष्यति' पा०। ३ 'शाटक उच्यते' पा०। ४ 'पुंवद्भावे वचनं' पा०।

प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृशो वत्सो वत्सतर इति मा भूदिति ॥

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः। यस्य गुणस्य हि भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने–तस्मिन् गुणे वक्तव्ये–प्रत्ययेन भवितव्यं, न च कार्श्यस्य भावाद्द्रव्ये वत्सशब्दः ॥ [वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे]।

किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।५।३।९२।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।५।३।९३।

॥ * ॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥ * ॥ **किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ बहिर्धारणं निर्द्धारणमिति; यावता द्वयोरेकस्यैव[1] बहिर्धारणं भवति ॥**

अपर आह–'बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतम'जित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्नश्चाऽनिर्ज्ञातेऽनिर्ज्ञातं च बहुषु। द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातं, निर्ज्ञातत्वात्[2] द्व्येकयोः परिप्रश्नो न, परिप्रश्नाभावात्किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ? ॥ [किंयत्तदोः]।

प्र.] वत्सोक्षा। कार्श्ये प्रतिषेध इति। तनुत्व इति सामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इति भावः। **यस्य गुणस्येति।** अन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे[3] प्रत्यय इति भावः।

किंयत्त। उपाध्यानर्थक्यमिति। अयं भावः–द्वयोरित्यनर्थकं, बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच इष्टत्वादजातिपरिप्रश्नेऽपि कतमशब्ददर्शनाद्वा बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादेकस्येति न वक्तव्यम्। **बहुग्रहणमिति।** डतमच उत्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोऽपवादस्य विधानाद्बहूना-

---

उ.] वत्सोक्षा। शरीरकार्श्ये प्राप्नोतीति प्रतिषेधारम्भः। प्रवृत्तिनिमित्तकार्श्ये एवेष्यत इत्युत्तरम्। **[वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे] ॥**

किंयत्तदो। इष्टत्वादिति। 'बहुष्वासीनेषु कश्चित्कश्चित्पृच्छति–कतरो देवदत्त' इति **'प्रत्यय'** इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति भावः। **अजातिपरिप्रश्नेऽपीति। 'कतमा कतमा एषामाढ्यता'** इति 'प्रकारे गुणवचनस्ये'ति भाष्ये प्रयोगादिति भावः। वार्त्तिके **द्विबह्वर्थे इत्यु**पलक्षणमिति तात्पर्यम्। ननु द्वयोरित्यस्य वैयर्थ्यपरतया भाष्यव्याख्याने किं कारणम्, 'बहिर्धारण'मित्यादिभाष्याऽसङ्गतिः, न हि तेन ग्रन्थेन 'द्वयो'रित्यस्य प्रत्याख्यानं लभ्यते किन्त्वेकग्रहणस्येति चेन्न, तस्य भाष्यपाठस्याऽसाम्प्रदायिकत्वमित्याशयेनैवं व्याख्यानात्। तं पाठमभ्युपगम्याऽप्याह–**अथ वेति।** इदं चिन्त्यं, 'प्रत्यय'सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात्, प्रकृतवार्त्तिके 'द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधाना'दिति हेतूपादानस्याऽसङ्गत्यापत्तेश्च। 'अपर आहे'ति भाष्यं पूर्वसूत्रस्थोपाधिसत्त्वमाश्रित्यैतत्सूत्रस्थोपाधिप्रत्याख्यानपरतया व्याचष्टे–**डतमच इति।** केचित्तु–'द्विबह्वर्थे' इत्यस्य

---

१ 'रैव तस्येव बहि' पा०। २ 'पुनर्निर्ज्ञातत्वात्' पा०। ३ तनुत्वे।

एकाच्च प्राचाम् ।५।३।९४।

प्राग्वचनं किमर्थम् ?॥ विभाषा यथा स्यात् ।॥ *॥ प्राग्वचनानर्थक्यंच विभाषाप्रकरणात्[1]॥*॥ **प्राग्वचनमनर्थकम्॥ किं कारणम्?॥ 'विभाषाप्रकरणात्'। प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धम्॥** [एकाच्च प्राचाम्]।

अवक्षेपणे कन् ।५।३।९५।

अवक्षेपणे कन्विधीयते कुत्सिते कः, क एतयोरर्थयोर्विशेषः ? ॥ अवक्षेपणं करणं,कुत्सितं कर्म॥ अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं, तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति, तत्र कुत्सिते[2] इत्येव सिद्धं भवति॥ एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थ[3]मुपादीयते तदिहोदाहरणं-व्याकरणकेन नामायं गर्वितः[4],याज्ञिक्यकेन नामाऽयं गर्वितः[4] । यत्स्वकुत्सार्थमुपादीयते तत्त्रोदाहरणम्-देवदत्तकः यज्ञदत्तकः ॥ [अवक्षेपणे कन्]।

लुम्मनुष्ये ।५।३।९८।

किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते न लुगेवोच्येत ?॥ *॥ लिङ्गसिद्ध्यर्थं लुम्मनुष्ये ॥*॥ **लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। चञ्चेव चञ्चा। बध्रिकेव बध्रिका। खरकुटीव खरकुटी।**

प्र.] मेव निर्द्धारणे डतमच्भविष्यतीत्यर्थः। **'किं कारणं किमेत'**दित्यादिरिहाऽग्रन्थः। 'किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति चे'त्यत्रत्य एवायं ग्रन्थ इत्याहुः। नहीह सङ्ख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यात्। अत्यन्तासम्बद्धश्चेहायं ग्रन्थः-एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य सम्भवात्- 'को भवान्' 'कतरो भवतोः कठ' इति। [**किंयत्तदोर्निर्धारणे**]।

अवक्षे। क एतयोरर्थयोर्विशेष इति। यद्यपि ककनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थ-भेदे 'कुत्सिते कंश्चे'त्येव वक्तव्यम्। न तु पृथग्योगद्वयम्। पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयो-र्भेदः स तु न निश्चीयते इति **प्रश्नः। अवक्षेपणमिति।** येनावक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः कन्प्रत्ययो, यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः। **अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति।** न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षेपणस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः। **यत्परस्य कुत्सार्थमिति।** व्याकरणादिकं स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषे मद[5]मुपाहरदव-क्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः। [**अवक्षेपणे कन्**]॥

लुम्मनुष्ये। लिङ्गसिद्ध्यर्थमिति। वचनं त्वभिधेयवदेव भवति, 'चञ्चेव मनुष्यौ'-

---

उ.] द्वयोर्विहितस्य बह्वर्थेऽपि विधानदर्शनाद्बह्वर्थे विहितस्य **द्व्यर्थे**ऽपि विधानदर्शना'दित्यर्थेन 'बहुग्रहणप्रत्याख्यानपरमपीदं वार्त्तिकम्। तद्ध्नयन्नाह भाष्ये-**अपर आहेति**-'इत्याहुः।

अवक्षेप। परस्येति। आश्रयस्येत्यर्थः। [**अवक्षेपणे कन्**]।

लुम्मनुष्ये। ननु युक्तवद्भावेन लिङ्गवचनयोरुभयोर्विधानाल्लिङ्गमात्रग्रहणमयुक्त-

---

१ 'प्रकरणम्' पा०। २ 'कुत्सितमित्येव' पा०। ३ 'कुत्साद्यर्थः' पा०।
४ 'गर्वित' इत्यस्य क्वचिदेव पाठः। ५ गर्वं कुर्वत्।

जीविकार्थे चाऽपण्ये ।५।३।९९।

'अपण्ये' इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति-शिवः स्कन्दः विशाख इति ?॥ किं कारणम् ?॥ मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः[1]॥ भवेत्तासु न स्याद्यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति[2]॥ [जीविकार्थे]॥

समासाच्च तद्विषयात् ।५।३।१०६।

'त'दित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?॥ छः॥ कथं पुनः समासो नाम च्छविषयः स्यात्?॥ एवं तर्हीवार्थः॥ यदि तर्हि समासोऽपीवार्थे प्रत्ययोऽपि,- समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि द्वाविवार्थौ॥ कथम्?॥ काका-

प्र.] इति। तदुक्तम्-'हरीतक्यादिषु व्यक्ति'रिति। लुकि मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः। [लुम्मनुष्ये]॥

जीविकार्थे। यास्त्वेता इति। याः परिगृह्य गृहाद्गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः। यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति-'शिवकान्विक्रीणीते' इति॥ [जीविकार्थे चापण्ये]॥

समासा। तदित्यनेनेति। इवार्थश्छश्च प्रकृत इति कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति **प्रश्नः।** आचार्यदेशीय आह-**छ इति। कथं पुनरिति।** अनेनैव छस्य विधानाच्छविषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः। **एवं तर्हीवार्थ इति।** प्रधानस्यापि च्छस्य परामर्शस्याऽयुक्तत्वाद्गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः। छे च विधीयमानेऽस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः, सुप्सुपेति वा। **समासेनोक्तत्वादिति।** वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेच्छस्त्रीश्यामादिभ्यो-

उ.] मत आह-**वचनन्त्विति।** हरीतक्यादिष्वस्य पाठादिति भावः। 'मनुष्यलुपि प्रतिषेध' इति विशेषणविषयमिति बोध्यम्। [**लुम्मनुष्ये**]।

जीविकार्थेचा। मौर्याः-विक्रेतुं प्रतिमाशिल्पवन्तः। **तैरर्चाः प्रकल्पिताः**-'विक्रेतु'-मिति शेषः। अतस्तासां पण्यत्वात्तत्र प्रत्ययश्रयणप्रसङ्ग इति भावः। तत्र प्रत्ययश्रवणमिष्टमेवेति वदन् सूत्रस्योदाहरणं दर्शयति भाष्ये-**भवेदित्यादि। यास्त्वेता इति च। सम्प्रति पूजार्थाः। सम्प्रति**-स्वनिर्माणसमकालमेव फलजनिका या **पूजा**-जीविकाप्रदत्वेन-तदर्था इत्यर्थः। तदाह-**याः परिगृह्येति।** यास्तु गृहे पूज्यन्ते शिष्टैस्तासु शिवाऽभेदबुद्धेः सत्त्वेन सादृश्यबुद्ध्यभावेन प्रत्ययस्यैवाऽभावः। एवं चित्रेष्वपि द्रष्टव्यम्॥

समासाच्च। आचार्यदेशीय इति। छस्य विधेयतया प्राधान्येन तस्यैव परामर्शो युक्त इत्यभिमानः। **छविषयस्येति।** समासस्येत्यर्थः। शस्त्रीश्यामादीनां वक्ष्यमाणरीत्योदाहरणत्वासम्भवादाह-**छे च विधीयमानेऽस्मादेवेति।** छप्रत्ययविषय एव ज्ञापकसिद्धः समासः, सन्नियोगशिष्टत्वात् 'सुप्सुपे'त्ययं चाऽभिधानस्वाभाव्यादित्यर्थः। **सुप्सुपेति वेति।** अत्राऽपि पक्षे इवाऽर्थाऽन्तर्भावेण वृत्तौ ज्ञापकमेवाश्रयणीयम्, पूर्वत्रोभयोर्ज्ञापकसिद्धत्वाश्रयणमिति विशेषः। **अतिप्रसङ्ग इति।** यद्यत्यन्तस्वार्थिक इति

१ 'कल्पिताः' पा०। २ **देवपथादिभ्यश्चे**त्यनन्तरम्-'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु॥' इति श्लोकवार्तिकं **वार्त्तिकपाठे।**

गमनमिव[2] तालपतनमिव काकतालं[2], काकतालमिव काकतालीयम् ॥

अभिजीद्भिदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥

॥*॥अणो गोत्राद्गोत्रवचनम्॥*॥ अणो गोत्राद्गोत्रग्रहणं कर्त्तव्यम्[5]। गोत्रादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्–आभिजितो मुहूर्तः। आभिजितः स्थालीपाक इति ॥ गोत्र इति[3] च वक्तव्यम्[5] ॥ किं प्रयोजनम्?॥ आभिजितकः[4] ॥

प्र.]ऽतिप्रसङ्गः। एवं तर्हीति। शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण सम्बन्धाभावाच्छस्य प्रसङ्गः। काकागमनमिवेति। वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ। तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं, तालपतनं दस्यूपनिपातस्य। तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते॥ [समासाच्च तद्विषयात्] ॥

अभिजि। अणो गोत्रादिति। गोत्रेणाऽण्विशेष्यते। गोत्रे यो विहितोऽण्तदन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यञ्यथा स्यात्। आभिजित इति। एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्। अपरत्र–सास्य देवतेति। गोत्रमिति च वक्तव्यमिति। एवं मन्यते–गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद्गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न स्यात्। गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति। आभिजितक इति। आभिजित्य-

---

उ.] भावः। नन्वेवमपि शस्त्रीश्यामादौ दोषोऽत आह–शस्त्रीति। यद्यपि शस्त्र्युपमितदेवदत्तस्याऽन्यत्रोपमानत्वं वक्तुं शक्यं,तथापि तत्र यदि श्यामत्वेनैव सादृश्यं तर्हि शस्त्रीश्यामपदप्रयोगेणैव सिद्धावितरवैयर्थ्यम्, धर्मान्तरेण तु सादृश्यं न प्रतीयत इति भावः। किञ्च तद्विषयादित्यस्येवार्थविषयसर्वाऽवयवकादित्यर्थः। शस्त्रीश्यामेत्यादौ पूर्वपदमेव इवार्थविषयमिति न दोषः। वृत्तिविषय इति। तत्राद्योपमाया उपमेयं गम्यम्, तच्च कृद्वाच्यक्रियारूपमेव, क्रियोपमेयत्वस्य क्रियायामेव सम्भवात्तदाह–तत्रेति। अत्र पूर्वोत्तरपदयोः काकागमनसदृशतालपतनसदृशयोर्लक्षणा, सामानाऽधिकरण्येन च तदर्थयोरन्वयः। एतेन 'पूर्वोत्तरपदयोरनन्वयेनाऽसामर्थ्यात्समासो दुर्लभ' इत्यपास्तम्। उपमेयवाचकतत्तत्पदसमभिव्याहारेण कदाचित्काकमरणे क[illegible]तोपभोगे लक्षणा, उपमानमात्रवाचकाऽभावाच्चेदृशे विषये उपमानलोपव्यवहार आलङ्कारिकाणाम्। तदाह–तालेन त्विति। अतर्कितोपनतत्वञ्च साधारणधर्म इति बोध्यम्। [समासाच्च]।

अभिजिद्भिद। अणन्तप्रकृतिकगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थभ्रमं वारयति–गोत्रेणेति। अत्र गोत्रमपत्यमात्रम्, अपत्याधिकारादन्यत्वात्। ननु स्वार्थिकत्वादेवास्य गोत्रत्वं सिद्धमत आह–एवं मन्यत इति। 'गोत्रमिति वक्तव्य'मिति पाठः, गोत्रवदिति तदर्थः। 'गोत्र इति वक्तव्य'मिति पाठे गोत्रे यः प्रत्ययस्तद्वदिति वक्तव्यमित्यर्थः। भाष्ये–वुञ्यथा

---

१ काचित्कोऽस्य पाठः। २ 'काकतालपतनं, काकतालपतनमिव' पा०। ३ 'गोत्रमिति' इति पा०। ४ 'आभिजितकम्' पा०। ५ पूर्ववार्तिक व्याख्यैषा।

[**गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् ॥ गोत्र इति शक्यमकर्त्तुम् ॥ कथमाभिजितकः?॥] गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति।** ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥*॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ।५।४।१।

॥*॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥*॥ **पादशतग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यत्रापि दर्शनात्' । अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते,–द्विमोदकिकां ददाति ॥ त्रिमोदकिकां ददातीति ।** [पादशतस्य सङ्ख्यादेः] ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।५।४।३।

॥*॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । चञ्चत्कः बृहत्कः ॥** [स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्] ।

अनत्यन्तगतौ क्तात् ।५।४।४।

॥*॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ **अनत्यन्तगतौ**

प्र.]स्यायमिति वुञ् । 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाती'ति यलोपः । **गोत्रादयमिति ।** 'गोत्रचरणाद्वु'ञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यञो भवति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्वौपगवक इत्यादावणाद्यन्ताद्वुञ् न स्यात् ॥११८॥ इत्युपाध्यायकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादशतस्य । पादशतग्रहणमिति । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गो न भवत्यनभिधानात् । यस्येतिलोपेन सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरनिमित्तकत्वार्थम् । तेन लोपस्याऽस्याऽस्थानिवत्त्वात् द्विपदिकेत्यादौ 'पादः प'दिति पद्भावः सिध्यति ॥

स्थूला । चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य द्योतकः कन्प्रत्ययः । अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः, स्यन्दमानप्रभत्वात् । अबृहन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः ॥ [**स्थूलादिभ्यः**] ॥

उ.]**स्यादिति ।** ननु 'जातिलक्षणो ङीष्, आपत्यत्वप्रयुक्तो यञश्चेत्ति ङीब्यथा स्या'दित्यपि वक्तुं युक्तमिति चेन्न, मण्डूकप्लुत्याऽस्त्रियामित्यस्याऽनुवृत्तेः स्त्रियामेतदप्रवृत्तेरित्याशयात् । स्पष्टञ्चेदं वृत्तौ । ॥*॥ **इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते पञ्चमस्य** तृतीयेपादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः ॥*॥

पादशतस्य । परनिमित्तकत्वार्थमिति । सहविधाने हि तत्त्वं न, नियमतः पूर्ववर्त्तिबुद्धिविषयस्यैव निमित्तत्वादिति 'धिन्विकृण्वो'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

स्थूलादभ्यः । सूत्रे प्रकारशब्देन सादृश्यं ह्यते तदाह–**सादृश्येति । चञ्चन्निवेति ।** विद्युदिव क्षणदृश्यमानप्रभ इत्यर्थः । **स्यन्दमानेति ।** गलत्प्रभत्वादित्यर्थः ।

१ 'गोत्रमिति' पा० । २ 'जितकं' पा० । [ ] एतदन्तर्गतः पाठः क्वाचित्कः । ३ ॥*॥ 'गोत्रादयं स्वार्थिकः ॥*॥ यावता गोत्रादयंस्वार्थि' पा० । ४ 'क्तान्ताद्' पा० ।

क्तात्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । अनत्यन्तगतौ क्तात्कन्भवतीत्यस्याऽवकाशः-अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्याऽवचनं-छिन्नकं भिन्नकम्। तमादीनामवकाशः-प्रकर्षस्य वचनमनत्यन्तगतेरवचनं-पटुतरः पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति-भिन्नतरकं छिन्नतरकम्-तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् ॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः । भिन्नतरकं छिन्नतरकम् ॥ [अनत्यन्तगतौ क्तात्] ॥

न सामिवचने ।५।४।५।

॥ * ॥ सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥ सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः॥ किं कारणम् ?॥ 'प्रकृत्यभिहितत्वात्'। प्रकृत्याऽभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा कन्न भविष्यति ॥ [न सामिवचने]।

अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ।५।४।७।

प्र.] अनत्यन्त । भिन्नतरकमिति । भेदस्य प्रकर्षानत्यन्तगत्योर्युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते क्तान्तत्वाभावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह-तदन्ताच्चेति। स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न तु शुद्धः । शुद्धे हि स्वार्थे कनि सत्यनत्यन्तगतिर्न द्योतिता स्यात् । नन्वेष स्वार्थमात्रे कन्प्रतिपादितो दृश्यते चासौ,-यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति, बहुतरकं व्याप्यते, सुकरतरकं मन्यत इति । एवं तर्हि 'न सामिवचने'इति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते । नहि सामिकृतादिभ्योऽनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः प्रसङ्गोऽसमासे सामिवचनेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात् । समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं हि कनं ज्ञापयति ॥ [अनत्यन्तगतौ क्तात्] ॥

उ.]अनत्यन्त । भेदस्य प्रकर्षेति । भेदगतप्रकर्षेत्याद्यर्थः। इत्याहेति। अत आहेत्यर्थः। नन्वेष इति । 'तदन्ताच्चे'ति वचनविहितः । स्वार्थमात्रे इति । न त्वनत्यन्तगतियुक्ते इत्यर्थः। दृश्यते चेति । तदयुक्तेऽपि स्वार्थमात्रे इत्यर्थः। समासेभ्य इति । समासरूपेभ्यः सामिकृतादिभ्य इत्यर्थः। क्तान्तत्वाऽभावाच्चेति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः। चेनाऽसमासोक्तहेतोः सङ्ग्रहः। गतिकारकत्वाभावादिति । एवञ्च 'कृद्ग्रहणे' इति न्यायेनाऽपि न समासे क्तान्तत्वमिति भावः। अस्य क्रियाविशेषणत्वात् कारकत्वमस्त्येवेति चिन्त्यम्। ज्ञापयतीति । ननु 'न सामी'ति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात्कथमेतज्ज्ञापकमिति चेन्न, तस्य भाष्यस्य पूर्वसूत्रविहितस्य नाऽयं निषेध इत्यर्थमात्रतात्पर्यकत्वात्। तत्रसूत्रे 'प्रकृत्यभिहितत्वा'दिति भाष्यस्य प्रकृतिसहचरितसामिशब्देनाऽभिहितत्वादित्यर्थः।'सुकरतरक' मित्यादौ यावादेराकृतिगणत्वात् कनः सिद्धया ज्ञापकस्य नोपयोग इत्यन्ये। [अनत्यन्तगतौ क्तात्] ॥ ४ ॥

१ 'क्तान्तात्' पा०। २ 'तदन्तात्स्वार्थे' पा०।

॥*॥ अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् ॥*॥ अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः ॥ किं कारणत् ?॥ 'विग्रहाभावात्'। विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिर्न चाऽध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते ॥ ॥*॥ तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर्[1] ॥*॥ तस्मात्तत्रेदमित्यस्मिन्नर्थे सधीनप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्[2] । राजनीदं राजाधीनम् ॥ यदि सधीनक्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति, इह च स्त्र्यधीनो[3] स्त्र्यधीन इत्यङ्गस्येतीयङुवङौ स्यातां, सूत्रञ्च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तम'ध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावा'दिति ॥ नैष दोषः,–अस्ति कारणं येनाऽत्र विग्रहो न भवति ॥ किं कारणम् ? ॥ नित्यप्रत्ययोऽयम् ॥ के पुनर्नित्यप्रत्ययाः ? ॥ 'तमादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चे'ति ॥

प्र.] अषड । विग्रहाभावादिति । अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते। यथा यावो यावक इति । यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते,–यथा 'त्रेर्मम्नित्य'मिति। इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किं चिन्निवर्त्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति, न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः । सूत्रमुपालभ्य न्यासान्तरं पठति–तस्मात्तत्रेदमिति । तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति–राजनीदमायत्तमिति । पक्षे प्रत्ययः–राजाधीनमिति । भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति–यदीति । पदसंज्ञा नलोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया । तमादय इति । 'अवक्षेपणे क'न्नित्यस्मात्कनः प्रागित्यर्थः । शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिद्योतनायावश्यप्रयोज्यास्तमादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः । आमादय इति । 'किमेत्तिङव्ययघा'दित्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मय'डित्यस्मात् प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य ग्रहणम् ।

उ.] अषडक्षा । ननु वृत्त्यभावो न विग्रहाऽभावनियतः, नित्यसमासादीनां दर्शनादत आह–अन्यत्रेति । नोपपद्यत इति । नित्यपदाऽभावान्न नित्यं प्रत्ययः, विकल्पस्तु नेष्यत इत्यनुपपत्तिरिति भावः । नन्वधीनप्रत्यय एवास्त्वत आह–पदसंज्ञा चेति । सा च सित्त्वं विना दुर्लभेति भावः । 'अभ्युपेये'ति पाठे ईङो दैवादिकादचो यति रूपम् । नन्वधीनर् सिच्चेति न्यासः कार्य इत्यभिप्रायेण भाष्ये दोषान्तरमाह– इह चेति । 'तमादयः प्राक्कन' इति' प्रायिकम्, 'विभाषा सुप' इति सूत्रे महाविभाषया वाक्ये सिद्धे 'विभाषेति कल्पाद्यर्थ'मिति भाष्येण, 'एकाच्च प्रा चा'मिति सूत्रे 'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचांग्रहणं न कर्त्तव्य'मिति भाष्येण च तथा बोधनात् । शुक्ल इत्युक्त इति । सामान्यशब्दात्–सामान्यबोधकादस्माच्छब्दात् प्रकर्षानवगमादित्यर्थः । 'सामान्यशब्दत्वा'दिति क्वचित्पाठः । सामर्थ्यात्ते नित्या इति तु चिन्त्यमेव, प्रकरणादिसत्त्वे तन्मात्रादपि तादृग्बोधस्य वक्तुं शक्यत्वात्, तुल्यन्यायात्पाशादीनामपि नित्यत्वापत्तेश्च । तस्माद्भाष्योक्त्या वाचनिकमेषां नित्यत्वं बोध्यम् । नन्वधिशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्याद्यभावेन

१ 'सधीनन्' पा० । २ 'मिति सधीनप्रत्ययो वक्तव्यः' पा० । ३ 'स्त्र्यधीन' पा० ।

एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते ॥ किं तर्हि ?॥ प्रकृतिरुपालभ्यते- अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति[1] ॥ किं कारणम् ?॥ 'विग्रहाभावात्'। विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिर्न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते ॥

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ किं कृतं भवति ?॥ भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः-तद्यथा-शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति[2] ॥ नैवं शक्यम्- इह हि 'महदधीन'मित्यात्वं कप्[3] च प्रसज्येयाताम् ॥ एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति॥ एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति॥ राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । अथवा सप्तमीसमासोऽयम् । अधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥ [अषडक्षाशितङ्ग्वलं] ।

प्र.] किं तर्हि प्रकृतिरिति । प्रकृत्यभावात्प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति । एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते । **एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति** । वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिःकरिष्यते । विशेषणत्वविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः । यद्यधिखट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः क्रियते तदाऽधेः पूर्वनिपातः स्यात् । **कप्चेति** । 'शेषाद्विभाषे'त्यनेन । तस्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाभावात्खो न स्यात् । **एवमप्यधेरिति** । यथाऽधिस्त्रीति । **राजदन्तादिष्विति** । ननु विभक्त्यर्थवृत्तेरधेरव्ययीभावो विधीयमानोऽधिकरणप्रधानः स्यान्नाधेयप्रधानः । नैष दोषः । साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति । खप्रत्यये च कृते कुटीरादिवद्यथेष्टं लिङ्गसङ्ख्यं भविष्यति, राजदन्तादिषु चाधेयेऽधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं, तेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणप्रधानत्वेऽधेः परनिपाताभावः । **अधिः शौण्डादिष्विति** । 'अधिरीश्वर' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य **चेश्वरवचन**मितिसप्तम्यन्ता राजादयोऽधिना समस्यन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति,एवं राजन्यधि राजाधीनमिति । वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्त्तते । अथ वाऽधिकरण एव सप्तमी, वृत्तिविषये च ससाधनक्रिया-

उ.] कथं बहुव्रीहिरत आह-**वृत्तिविषये इति । ससाधनेति** । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः । **विशेषणत्वविवक्षयेति** । 'राजदन्तादित्वा'दिति वक्तुं युक्तम् । **तस्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाऽभावादिति** । समासाऽवयवत्वे कस्य तच्चरमाऽवयवत्वेनाऽधेस्तच्चरमाऽवयवत्वाऽभाव इति भावः। **साहचर्यादिति** । अधिकरणत्वशक्तेराधेयाऽविनाभावेन सा तत्सहचरितेति तयाधेयं लक्ष्यमिति भावः । ननु लक्षणयाऽऽधेयप्रधानत्वेऽपि स्वगतलिङ्गाऽत्यागाच्छक्तिप्रधाने सामान्ये नपुंसकत्वस्यैव सत्त्वेन खान्तमपि नपुंसकमेव स्यादत आह-**कुटीरादिवदिति** । नन्वेवमधिस्त्रीत्यादावप्यधेः परनिपातापत्तिरत आह- **राजदन्तादिषु चेति** ।

नन्वधियोगे कथं सप्तमीत्यत आह-**अधिरिति** । राजाऽधीनो देवदत्त' इति सामानाऽधिकरण्यसिद्धये आह-**वृत्तिविषये चेति । अथ वा अधिकरण एवेति** । 'कर्तृकर्मणो'रिति सूत्रस्थभाष्यरीत्याऽधिकृतार्थत्वेऽप्यधेस्तदर्थस्य कारकविभक्त्यर्थान्वयप्रयोजकक्रिया-

१ 'नास्तीति' पा० । २ इतिः कात्तिकः । ३ 'आत्त्वकपौ' पा० ।

विभाषाऽञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ।५।४।८।

दिग्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने 'प्राचीना ब्राह्मणी' '[1]प्राचीना शिखे'त्यत्रापि प्रसज्येत, दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थं न[2] यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव[3] ॥ भवति वै कश्चिद्दिक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि,-तद्यथा,-प्राक्प्राचीनम् । प्रत्यक्-प्रतीचीनम् । उदक्-उदीचीनम् ।

णचः स्त्रियामञ् ।५।४।१४।

स्त्रीग्रहणं[4] किमर्थं, न स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ? ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-'स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानी'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

एकस्य सकृच्च ।५।४।१९।

सकृदादेशेऽभ्यावृत्तिग्रहणं[5] निवर्त्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ पुनः पुन-

प्र.] वचनोऽधिर्न तु वाक्ये इत्यस्वपदेन विग्रहो,-राजान्यधिकृतं राजाधीनं। राजायत्तमित्यर्थः।

विभाषाञ्चे । इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् । 'द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय' इति न्यायात्। **दिग्ग्रहणमिति** । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्येव[6] वर्तत इति प्रश्नः । **प्राचीना ब्राह्मणीति** । क्रियानिमित्तको दिग्देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्त्तत इति खस्य प्रतिषेधाऽभावः । **प्रागिति** । प्राचीशब्दाद्दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याऽञ्चेर्लुगिति लुक् । ततोऽव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम् । [**विभाषाऽञ्चेरदिक्**] ॥

एकस्य । सकृदादेश इति । अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्याऽसामर्थ्यात् **पुनः** पुनरावृत्तिक्रियायाःक्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्त्तमानात् सङ्ख्याशब्दात्कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते । यदा त्वभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपीह

उ.] त्वाऽभावाच्चिन्त्यमिदम् । तस्मात्समासाऽलौकिके सप्तम्यन्तेन समासविधानात्सप्तमीस्थितिरिति बोध्यम् । [**अषडक्षा**] ।

विभाषाऽञ्चे । द्वयोरिति । 'पादशतस्ये'त्यादौ महाविभाषाधिकारादिति **भावः** । नन्वञ्चत्यन्तस्य दिग्देशकालबोधकस्य कथं ब्राह्मण्यां वृत्तिरत आह-**क्रियानिमित्तक इति** । प्रकर्षेणाऽञ्चतीति क्रियानिमित्तक इत्यर्थः । **दिग्देशेत्यादि** । तत्तद्दिगादिस्थे लक्षणेति भावः । **स्त्रीत्वाभाव इति** । एवञ्च नाऽयं स्त्रीविषय इति भावः ॥

एकस्य सकृच्च । नन्वभ्यावृत्तिर्जन्म, तद्गणने सकृच्छब्दस्याऽपि वृत्तिसम्भवादाह-

१ 'अवाचीना' पा० । २ 'किमर्थं यावता' पा० । ३ 'एव भवति' पा० ।
४ 'स्त्रीवचनं' पा० । ५ 'भ्यासप्रवृत्तिग्रहणं निवृत्त्यर्थम्' पा० । ६ 'दिक्ष्वेव' पा० ।

रावृत्तिरभ्यावृत्तिर्न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवति॥

अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न ?॥ किं चार्थोऽनुवृत्त्या ?॥ बाढमर्थः,–इह मा भूत्–'एको भुङ्क्ते' इति॥ अथाऽनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति–'एकः पाक' इति। पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति–द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः पाकाः, पञ्चपाकाः, दश पाका इति ?॥

प्र.] दोषाभावः। अस्मिन्पक्षे धात्वर्थस्यानुवादक आङ्। यथा 'अधिपरी अनर्थका'वि[1]ति। **किं प्रयोजनमिति।** अभिमुखीवृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थे न दोष इति प्रश्नः। **न चैकस्येति।** ननु चैकस्यैव पुनः पुनरावृत्तिर्यथा-पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति। एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते। तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसङ्ख्यया गण्यन्ते। सत्यमेवमेतत्। अयं त्वत्रार्थः–न चैककालस्य पुनःपुनरावृत्तिर्भवतीति। इह सकृद्भुङ्क्ते इति भोजनमेककालं विवक्षितं तस्यैकस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्त्यभावस्तत्र यथा' साधु पचती'ति भवत्येव'मेकं भुङ्क्ते'इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम्।

अथ क्रियाग्रहणमिति। प्रधाने निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा **प्रश्नः। किं चार्थ इति।** यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्वरितत्वात् क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेऽप्यभ्यावृत्तिग्रहणेऽनुवर्त्तिष्यत इति भावः। **एको भुङ्क्तइति।** अनेकोऽपि भुङ्क्त इति तन्निवृत्त्यर्थमेकशब्दप्रयोगः। **अथानुवर्त्तमानेऽपीति।** यथा 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादेर्ग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादिसिद्ध्यर्थं तथेहापि ग्रहणेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। **द्वौ पाकाविति।** यदैकमेव पाक्यं द्विष्पाकं तदैतदुदाहरणं–सुत-

उ.] **पुनःपुनरिति। अभिमुखीति।** व्यवहाराऽभिमुखी वृत्तिर्जन्मेत्यर्थः। नन्वत्रार्थे आङुपादानं व्यर्थमत आह–**अस्मिन् पक्ष इति। एकैवाऽत्रेति।** एकत्वविशिष्टैवाऽऽख्यातेनाऽभिधीयत इत्यर्थः, शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। **पञ्चावृत्तय इति।** कृत्वसुजादिसमभिव्याहारे सङ्ख्याशब्दानां तत्सङ्ख्याजन्मपरता, तत्सङ्ख्याऽऽवृत्तिपरता वेत्यर्थः। **इतिभोजनमिति।** सकृच्छब्देनेत्यर्थः। **तस्यैकस्येति।** निवृत्तभेदस्यैवाख्यातेन प्रत्यायनादिति भावः। **एककालस्येति।** अस्य प्रयोजनं–**कालभेदादप्यलब्धभेदस्येति।** अत एव–**पुनरावृत्त्यभावादिति। इदं सूत्रमिति। तत्र** चाभ्यावृत्त्यसम्भवात्तन्निवृत्तिरावश्यकीति भावः। **एकस्येति** भाष्यस्य,–एककालस्य एकशब्दबोध्यस्य चेत्यर्थ इति तात्पर्यम्। **प्रधाने**–अभ्यावृत्तिपदे। **स्वरितत्वादिति।** एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यर्थः। ननु 'भुङ्क्ते' इत्येकवचनेनैव कर्त्रेकत्वप्रतीतेः 'एक' इति व्यर्थमत आह–**अनेकोऽपीति।** तादृशप्रयोगस्याऽपि दर्शनादिति भावः। ननु घञन्तवाच्यस्य द्रव्यरूपत्वेन क्रियात्वाभावात्कथं तत्र कृत्वसुचः प्राप्तिरत आह–**यथा तुमुन्ण्वुलाविति।**

ननु पाक्यद्वयस्य पाकद्वयेऽभ्यावृत्त्यभावात्प्रत्ययप्राप्तिरेव नेत्यत आह–**यदैकमेवेति।** 'यदैकमेव पाक्यं द्विपाक'मिति पाठः। **द्विपाकमिति**–बहुव्रीहिः। 'द्विष्पाक'मिति-

१ इतिः क्वाचित्कः।

नैतत्क्रियागणनम् ?॥ किं तर्हि ?॥ द्रव्यगणनमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति ॥ इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति–'सकृद्भुक्त्वा' 'सकृद्भोक्तु'मिति । पूर्वयोश्चाऽपि योगयोः–द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम्, पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम्, दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति ॥ यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात्त्रिरावृत्तेर्द्विरिति ॥

प्र.] र्णस्य द्वौ पाकाविति। एवमभ्यावृत्तिर्भवति,तद्भेदाच्च पाक्यस्य भेदः। यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाऽप्रसङ्गः। **नैतत्क्रियागणनमिति** । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः। नहि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति,साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः।तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं, तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते। पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाऽभिधीयते। सिद्धतायां घञादिविधानात्। यद्यपि धातुनाऽत्र साध्यस्वभावा क्रियाऽभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धताधर्मयुक्तपाकाद्यग्रहोऽन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति। यादृशो च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्त्तत इत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहार उपपन्नः॥

यथोक्तन्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद्घञादीनामव्ययकृतां च विशेषमबुद्ध्वा पृच्छति–**इहापि तर्हीति** । दोषान्तरं चाह–**यदि खल्वपीति** । आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति किं तर्ह्यभिमुखीति। एतच्चाभिग्रहणाल्लभ्यते।

उ.] त्वपाठः। 'द्विष्पक्व'मिति क्वचित्पाठः। नन्वेकस्य पाकद्वयं व्यर्थमत आह–**तद्भेदाच्चेति** । पाकभेदाच्च पाक्यभेदः, तत्कृतः पाक्यस्य विशेष इत्यर्थः। नन्वेकपाक्यस्य वारंवारं पाके क्रियागणनस्य सम्भवादाह–**अभ्यावृत्तिग्रहणादेवेति** । द्रव्यगुणयोर्न गणनायोग्यं पुनः पुनर्जन्म, यत एकैव तेषामुत्पत्तिः, क्रियायास्तु धातुतो निवृत्तभेदाया एव प्रत्ययेन भवति पुनः पुनरुत्पन्नेति प्रतीतिः, आवृत्तिश्च। द्रव्यस्य स्वनिवृत्तभेदस्यैव शब्देनोपादानात्, न पुनः पुनरुपपत्तिः, नाऽप्यावृत्तिः, पुनः पुनर्जन्मयोग्यस्य जन्मैव चाऽभ्यावृत्तिपदेनोच्यते; अभिमुखीत्यर्थकाभिपदस्वारस्यादिति भावः। तदाह–**न हीति। स्वभावसिद्धयोः शब्देनेति** । सिद्धतया शब्देन प्रतिपाद्यमानयोरित्यर्थः। तस्याऽपि इवेतत इत्यादेः शब्दात्साध्यत्वेन प्रतीतौ सम्भवत्येवाऽभ्यावृत्तिरित्येवमुक्तम् । केचित्तु–साध्यत्वविशिष्टा धातुना, सिद्धत्वविशिष्टा घञोच्यत इति वदन्ति, तन्मते शङ्कते–**यद्यपीति** ।

साध्यस्वभावेति । सैवेत्यर्थः। **साध्यत्वं**–तद्विशिष्टा क्रिया। गुणभूतमित्यत्र हेतुः। **प्रत्ययार्थप्राधान्यादिति** । सिद्धत्वसाध्यत्वधर्मभेदेन तस्मिन् विशेष्यताविशेषणतयोः स्वीकारादिति भावः। **क्रियाग्रहणादिहेति** । प्रधानतया भासमानसाध्यक्रियाग्रहणादित्यर्थः। **आद्या हीति** । आवृत्तिशब्दस्य द्वितीयादिप्रवृत्तावेव रूढत्वादिति भावः।

१ 'ननु चोक्तम्–इहापि तर्हि' पा०। २ 'द्विरावृत्तिः सकृदितिस्यात्, द्विरावृत्तिस्त्रिरावृत्तिः'।

एवं तर्ह्यनुवर्त्ततेऽभ्यावृत्तिग्रहणं, न तु पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः ॥ किं तर्हि? । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः। पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी, परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ ॥ यदप्युच्यते-"अनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति-एकः पाकः इति। पूर्वयोश्चापि योगयोः-द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति"-परिहृतमेतत्। नैतत्क्रियागणनं ? ॥ किं तर्हि ? ॥ द्रव्यगणनमेतत् ॥ कथं ॥ कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥

ननु चोक्तम्-"इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तु-

प्र.] अन्यथा हि[1] क्रियावृत्तिगणन इति ब्रूयात्। **पूर्वा चेति**। अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा,-एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति। सकृद्भुङ्क्ते इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्याभिमुख्यमस्ति। **द्रव्यवदपीति**। यथा द्रव्यं लिङ्गसङ्ख्यासाधनैः सम्बध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः। अव्ययकृदभिहितस्तु भावो लिङ्गसंङ्ख्यासाधनसम्बन्धाभावात् साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावाद्भवत्येव प्रत्ययः। अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षश्च'क्रियाव'दित्यतिदेशः। पूर्वसूत्रे सङ्ख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूर्यादिनिवृत्त्यर्थम्। ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां सङ्ख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः॥ अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं ? पञ्चपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूत्। अभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात्क्रियाया विशेषो गृह्यते नान्यथा। तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो

उ.] **एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति**। 'प्रवृत्तयो जन्मानीति व्यवहारे' इति शेषः। **एकसाधनानामित्यनेन**-भिन्नकर्मकर्तृकत्वे आवृत्तिव्यवहाराऽभाव इति सूचितम्।

नन्वेवमपि वृत्त्यन्तराऽपेक्षत्वादाभिमुख्यस्यैकप्रवृत्तावभावात्कथमत्राऽनुवर्त्तत इत्युक्तिरत आह-**सकृद्भुङ्क्त इत्यादौ त्विति**। **स्वरूपलाभमिति**। स्वरूपमात्रप्रयुक्तेदृशव्यवहारलाभम्प्रतीत्यर्थः। जन्मार्थकाऽभ्यावृत्तिग्रहणादेकः पाको द्वौ पाकावित्याद्यपि सिद्धमिति। एतदजानान एकदेश्याह-**यदपीत्यादिना क्रियावदित्यन्तेन**। 'द्वौ पाका'वित्यादौ न जन्मगणने द्व्यादीनां वृत्तिः, तथा सति 'पाका'वित्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिरिति तत्त्वम्। 'द्रव्यवदपि क्रियावदपी'ति भाष्यं-लक्ष्यभेदेन व्यवस्थितमित्याह-**यथेति**। **साधनैरिति**। साधनपदेन शक्तिः। ननु तस्याऽपि क्रियात्वे 'क्रियाव'दिति वतिरनुपपन्नोऽत आह-**अविप्रतिपत्तीति**। **द्रव्यवदिति**-वतिरप्येवम्। ननु गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दानामेवेति पूर्वत्र सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थमत आह-**पूर्वसूत्रे इति**। **अनियतविशेषवाचीति**। अनियतसङ्ख्याविशेषवाचीत्यर्थः। **निषिद्धग्रहणा इति**। वस्तुतस्तेषां सङ्ख्यात्वमेव नेत्युक्तं **बहुगणेति** सूत्रे। **अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थमिति**। सङ्ख्यायाः क्रियागणन इत्युक्तावपि निवृत्तभेदायाः क्रियायाः स्वरूपेण गणनाऽसम्भवादभ्यावृत्तिद्वारकगणनं एव भविष्यतीति किं तेनेति प्रश्नः। **क्रियाविशेष इति**। स चोक्तरूपः। **यदैकस्या**

१ इदं क्वाचित्कम्।

मिति,पूर्वयोश्चापि योगयोः–द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं, त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुं, पञ्चकृत्वो-भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुं, दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति'' इति। नैष दोषः। क्रियागणनाद्भविष्यति॥ कथम्?॥ कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि[2] भवति॥ [एकस्य सकृच्च]॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ।५।४।२४।

'देवतान्ता'दित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–पितृदेवत्यमिति,–नहि पितरो

प्र.]गण्यन्ते तदा कृत्वसुजादयो भवन्ति नान्यदा। यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवन्ति कथं 'द्विरावृत्तिः' 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचन'मित्यादयः प्रयोगाः?। 'द्विर्वचनेची'ति ज्ञापकात्क्वचिद्घञाद्यन्तप्रयोगेऽपि कृत्वोऽर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः। गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थम्, अन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावित्युच्यमाने सप्तदशप्राजापत्यानजांस्तूपरानेकवर्णानालभेतेत्यत्राप्यालम्भनक्रियाया आभिमुख्येन प्रवृत्तिसम्भवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपन्नभेदालम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोपि सप्तदशशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। इह 'पञ्चकृत्वः पाक' इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः। यथा 'पञ्चकृत्वः पटो रक्त' इति॥ [**एकस्य सकृच्च**]॥

देवतान्ता। नहि पितर इति। देवताशब्दस्य जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधा-

उ.]**एवेति।** एतेन 'पञ्चकृत्वः पच्यते' इत्यादौ जन्मभेदेन क्रियाभेदाद्बहुवचनं स्या'दित्यपास्तम्। जन्मभेदेऽपि क्रियाया एकत्वेनैव प्रतीतेः, शब्दशक्तिस्वभावेन जन्मगतसंख्यायास्तत्राऽनारोपात्। **क्वचिदिति।** तेन 'सिद्धान्वाख्यानमेवे'ति सूचितम्। एतेन 'साध्यस्वभावैव यत्र क्रिये'त्यादिग्रन्थस्य प्रागुक्तस्याऽयुक्तत्वं सूचितं स्वयमेवेति दिक्। ननु गणनग्रहणं व्यर्थं, यावती सङ्ख्या गणनात्मिकैव। न च 'शतं वारान् भुङ्क्ते' इत्यादौ प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं, वारशब्देनाऽभ्यावृत्तेरुक्तत्वेन सङ्ख्याशब्दस्य तद्वृत्तित्वाऽभावादत आह–**गणनग्रहणमिति। सप्तदश प्राजापत्यानिति।** अभिमुखी प्रवृत्तिर्जन्म। **साधनभेदेति।** तद्भेदेन सामर्थ्यादर्थतो न तु शब्दतः प्रतिपन्नो भेदो यया तादृशी या–आलम्भनक्रिया तदभ्यावृत्तिविषय इत्यर्थः। शब्दतस्तदभ्यावृत्त्यप्रतीतावप्यर्थतस्तत्प्रतीतिरस्त्येवेति तत्राऽपि कृत्वसुजाद्यतिप्रसङ्ग इति भावः। न चालम्भनक्रियायाः प्रतिपशु वस्तुतोऽभ्यावृत्तिसत्त्वेऽपि सप्तदशपदस्य न तद्वृत्तित्वमिति वाच्यं, तदभावेऽभ्यावृत्तिविषये सङ्ख्यावाचकात्प्रत्यय इत्येवार्थः स्यादिति तद्भावात्। एवञ्च 'शतं वारान् भुङ्क्ते' इत्यपि प्रत्युदाहरणं बोध्यम्। केचित्तु व्याख्यानतोऽभ्यावृत्तिरूपसङ्ख्येये वर्त्तमानात्सङ्ख्यावाचकात्प्रत्यय इत्यर्थेन न प्रागुक्ता दोषाः। तस्माद्गणनायां ये प्रसिद्धाः सङ्ख्यावाचकास्तद्ग्रहणार्थम्। तेन उभशब्दाद्युग्मशब्दाच्च न कृत्वसुच्, न ह्येक उभौ त्रय इति लोके गण्यत इत्याहुः।

ज्ञापकस्य सुज्विषयत्वादाह–**इह पञ्चेति। पटो रक्त इति।** क्रियत इति शेषः।

१ इदं क्वचिन्न। २ 'द्रव्यवदपि भवति क्रियावदपीति' इति पा०।

देवता ॥ नैष दोषो दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल्। एवंच कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति ॥ [देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्] ॥

देवात्तल् ।५।४।२७।

॥ * ॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् ॥ * ॥ तलि स्त्री[1]लिङ्गं वक्तव्यम्। देवता ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ देवशब्दोऽयं पुँल्लिङ्गः, स्वार्थिकश्चायं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते । ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा[2]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानी'ति ॥ [देवात्तल्] ॥

लोहितान्मणौ ।५।४।३०।

॥ * ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ * ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्। लोहितिका लोहिनिका ॥ * ॥ अक्षरसमूहेच्छन्दस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अक्षरसमूहे च्छन्दस उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। 'ओ श्रावये'ति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः,–एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥ ॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः । ॥ * ॥ अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ * ॥ अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । अग्निरीशे वसव्यस्य ॥

प्र.] यिना सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः। **दिवेरिति** । क्रियाशब्दो देवताशब्दो न तु जातिवाचीत्यर्थः । **देवदेवत्यमिति** । जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्। [**देवतान्तात्तादर्थ्ये**] ॥

लोहिता। लोहितादिति। प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्पूर्वमेव कन् स्यात्। तथा च

उ.] **देवतान्तात्ता** । ननु पितॄणामपि श्राद्धादौ देवतात्वमस्त्येवेत्यत आह–**देवताशब्दस्येति । क्रियाशब्द इति ।** तेन त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वं, मन्त्रस्तुत्यत्वञ्च देवतात्वमिति भावः ! **द्वयोः**–देवदेवताशब्दयोः । [**देवतान्तात्तादर्थ्ये**]।

लोहितान्मणौ । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधकप्रत्यये ततः कनि लोहिनिकेति सिद्धम् , स्त्रीप्रत्ययस्य ङीपो वैकल्पिकत्वेन तदभावे 'लोहितिके'ति चेति, किमर्थं वचनमत आह–**प्रतिपदेति** । यद्यपि 'लोहितक' इत्यत्र चारितार्थ्यादिदमप्रयोजकं, तथाऽप्यर्थान्तराऽभावेन 'कुत्सित' इति सूत्रोक्तन्यायाऽप्रवृत्त्याऽस्मादेव वा वचनाज्ज्ञापकादत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकादेवोत्पत्त्यङ्गीकारेण परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च कना नित्यं स्त्रीप्रत्ययबाधनं प्राप्तमिति विकल्पेन तद्बाधबोधनार्थं वचनमावश्यकमिति तात्पर्यम्। एतज्ज्ञापकादेव चाऽत्र ङ्याप्पदस्याऽसम्बन्धः । तेन 'एतिके'त्येवेति प्रपञ्चितं ङ्याप्सूत्रेऽस्माभिः ।

भाष्ये–बहुभिर्वसव्यैरिति । इदं छन्दसि दृश्यमानयत्प्रत्ययान्तोपलक्षणं,

१ 'तलि च लिङ्ग' पा० । २ अयं पाठः क्काचित्कः ।

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ ॥ * ॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति ॥ * ॥ अपस्यो वसानाः अपो वसानाः । स्व ओक्यः[२] स्व ओकः । कव्योऽसि हव्यसूदन[३], कविरसि । रौद्रेणानीकेन[४] कव्यतायै, कवितायै । आमुष्यायणस्याऽमुष्यपुत्रस्य क्षेम्यस्येशे, क्षेमस्येशे । क्षेम्यमध्यवस्यति, क्षेममध्यवस्यति । वायुर्वर्चस्यम्[५][६] वर्च[६] एव वर्चस्यम् । निष्केवल्यं निष्केवलम् । उक्थ्यम्, उक्थम् । जन्यन्ताभिः[३] सजन्यं ताभिः । जनं ताभिः सजनं ताभिः । स्तोमैर्जनयामि नव्यं, नवम् । प्रणो नव्येभिः, नवैः । ब्रह्मपूर्व्यं, पाथः पूर्व्यं, तनुषु पूर्व्यं, पूर्वं, पूर्व्याहः, पूर्वाहः । पूर्व्याः विशः, पूर्वा विशः । पूर्व्यासः, पूर्वासः । स प्र पूर्व्यः, स प्र पूर्वः । अग्निं वः पूर्व्यं, पूर्वं । तं जुषस्व यविष्ठ्य, यविष्ठ । होत्रवाहं यविष्ठ्यं, यविष्ठम् । त्वं ह यद्यविष्ठ्य, यविष्ठ । समावद्वसति समावद्गृह्णाति, समं वसति समं गृह्णाति । समावद्देवयज्ञे हस्तौ, समं । समावद्वीर्यावहानि, समानि । समावद्वीर्याणि करोति, समानि । य ई वते लोके, य इवते ब्रह्मणे, य इवते[७] ।

प्र.] 'लोहिनिके'ति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गार्थप्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम् ।

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति । 'वसोः समूहे चे'त्यत्रोक्तम् । **अपस्योवसाना इति** । अप्शब्दाद्द्वितीयाबहुवचनान्ताद्यत्प्रत्ययो विभक्तेश्चाऽलुक् । **[लोहितान्मणौ]** ।

उ.] 'तद्ध्वनयन्नुदाहरति–**ईशे वसव्यस्येति** । तदेतद्वचनद्वयम्–'अक्षरसमूहे च्छन्दस' इति 'छन्दसि बहुभिर्वसव्यैः' इति च–प्रत्याचष्टे–**उक्तं वेति** । क्वोक्तं तत्राह–**वसोः समूहे चेति** । अस्यार्थः–यथा छन्दस्यन्यत्राऽपि स्वार्थिकाः प्रत्ययाः 'यत्' 'य' 'आ' 'व'दादयो दृश्यन्ते, यथा वा ईवत' इत्यादौ दीर्घः, तथाऽत्रापि स्वार्थिकस्तत एव सिद्ध इतीदं वचनं व्यर्थमिति । तदेव ध्वनयन्–प्रयोगान्दर्शयति–**अपस्योवसाना इति** । यत्तु कैयटेन चतुर्थशेषे 'स्वार्थविज्ञाना'दित्यस्य 'वसोरिति योगविभागात्स्वार्थे भविष्यती'ति व्याख्यानं कृतं; तच्चिन्त्यम् , तावताऽपि 'अपस्य' इत्याद्यसिद्धेः । **विभक्तेश्चाऽलुगिति** । छान्दसत्वादिति भावः । अत एव यदन्तात्प्रथमैकवचनं पुंल्लिङ्गता च ।

केचित्तु–'वसो'रिति योगविभागेन स्वार्थिकयता 'वसव्यै'रिति 'वसव्यस्ये'ति च सिद्धम् , वार्त्तिके 'बहुभिर्वसव्यै'रिति वसुशब्दस्यैवोपलक्षणम् । **स्वार्थविज्ञानादि**त्यस्य कैयटोक्तैव व्याख्या । अपस्य इत्याद्यर्थश्च वार्त्तिकान्यारभ्याण्येवे'ति व्याचख्युः । तन्मते गौरवं स्पष्टमेव, भाष्ये तत्साधकवचनाऽनुक्तेरुदाहरणमात्रोपन्यासाच्च । 'आमुष्यायणस्यामुष्यपुत्रस्य क्षेम्यस्येशे' इति वाक्ये 'क्षेम्यस्ये'त्युदाहरणम् । आमुष्यायणाऽमुष्यपुत्रयोरलुक् 'आमुष्यायण' इत्यादिवार्त्तिकात् , मनोज्ञादिपाठाच्च । अत्र क्षेम्ये यप्रत्ययः, अन्तोदात्तस्येष्टत्वात् । अन्यथा 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । **समावदिति** । समशब्दात्स्वार्थे

१ भाष्यमेवेदमित्यन्ये । २ 'ओक्ये ओके पा० । ३ 'कव्यवाहन' पा० । ४ नीके कव्यतायै' पा० । ५ क्वचिल्लुप्तमेतत् । ६ 'वच' । ७ 'य ईयते' 'ईवते' पा० ।

॥ * ॥ नवस्य नू त्नप्तनप्खाश्च ॥ * ॥ नवस्य 'नू'इत्ययमादेशो वक्तव्यस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नत्नं नूतनं नवीनम् । ॥ * ॥ नश्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥ नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। प्रणं प्रत्नं प्रतनं प्रीणम् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ।५।४।३६।

'त'दित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ? ॥ वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते-तत्कर्मणा क्रियते ॥ ॥ * ॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालाऽमित्रेभ्यश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालाऽमित्रेभ्यश्छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। कौलालः। वारुडः । नैषादः । चाण्डालः । आमित्रः ॥

॥ * ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥*॥ भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः । भागधेयं रूपधेयं नामधेयम् ॥ * ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्रधेये यतस्व । ॥*॥ अणमित्राच्च ॥*॥ अणमित्राच्चेति वक्तव्यम् । मैत्रम् । आमित्रः ॥ * ॥ सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनानि । ॥ * ॥ [सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवष्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनानि] निपात्यन्ते । सान्नाय्यः । आनुजावरः । आनुषूकः । चातुष्प्राश्यः । राक्षोघ्नः । वैयातः । वैकृतः । वारिवस्कृतः । आग्रायणः । आग्रहायणः । सान्तपनः ॥ * ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ्वक्तव्यः । आग्नीध्रम् । साधारणम् । [॥*॥ स्त्रियां ङीप् ॥*॥ स्त्रियां ङीब्वक्तव्यः । आग्नीध्री साधारणी ।] ॥*॥ अयवसमरुद्भ्यां छन्दसि ॥ * ॥ अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः । आयवसे वर्द्धन्ते । मारुतं शर्धः ।

प्र.] तद्युक्तात् । यदेव वाचेति । 'इदं त्वया कर्तव्य'मिति सन्देशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः । [तद्युक्तात्कर्मणः] ॥

उ.] वतुप् , छान्दसत्वाद्दीर्घः। तदपि छन्दस्यन्यत्रावश्यकमित्याह—य ईवत इति । तद्युक्तात्क । इदं त्वयेति । 'यदेव वाचा व्याह्रियते' इति भाष्यस्य—सन्देशद्वारा प्राप्यत इत्यक्षरार्थः। एवञ्च व्याहृतार्था वाक् तच्छब्देन परामृश्यत इति भावः । परन्त्विदं वागेवेति भाष्यस्थैवकारविरुद्धम् । व्याह्रियत इत्यस्य कथ्यत इत्येवार्थ उचितः, अन्यथा 'वाचो व्याहृतार्थाया'मित्यस्यैव प्रक्रान्तत्वात्प्रश्नस्योत्तरस्यैवकारस्य चाऽसङ्गतेरित्यन्ये । वार्त्तिके सान्नाय्यग्रहणमन्तोदात्तार्थम् , रूपन्तु 'पाय्यसान्नाय्य' इत्येव सिद्धम् । अनुजादवर इति । अत एव निपातनात्समासः । चातुष्प्राश्यम्—आधाने ब्रह्मौदनस्य नाम । आग्रायणं—कर्मविशेषः ।

१ लुप्तोऽयं पाठः सम्प्रति गौडैरुद्धृतः । २ 'सान्नाय्यम्' पा० । ३ 'आनुष्टुभः' पा० । ४ 'अपवस' । ५ 'वर्द्धते' । ६ शब्दः, 'छन्दः' पा ।

॥ * ॥ नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत् ॥ * ॥ **नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः। नव्यः। सूर्यः। मर्त्यः। यविष्ठ्यः** ॥ * ॥ क्षेमाद्यः ॥ * ॥ **क्षेमाद्यो वक्तव्यः। क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः** ॥ [तद्युक्तात्कर्मणोऽण्]

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ।५।४।४२।

॥ * ॥ बह्वल्पार्थान्मङ्गलाऽमङ्गलवचनम् ॥ * ॥ **बह्वल्पार्थान्मङ्गलाऽमङ्गलवचनं[1] कर्त्तव्यम्। बहुशो देहि। अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूदिष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात्। अल्पशो देहि। इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूदनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात्** ॥ [बह्वल्पार्थात्]।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।५।४।४४।

॥ * ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। आदितः मध्यतः अन्ततः** ॥

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।५।४।५०।

॥ * ॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणम् ॥ * ॥ **च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्-संपद्यन्ते यवाः संपद्यन्ते शालय इति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति- संपद्यन्तेऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति ?** ॥ * ॥ प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च ॥ * ॥ **प्रकृतिविवक्षाग्रहणञ्च कर्त्तव्यम्** ॥

प्र.] **कृभ्वस्तियोगे सं। च्विविधाविति।** अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्ट्वाऽन्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम्। **संपद्यन्तेऽस्मिन्निति।** अभूत्वा भवन्ति संपद्यकर्त्तारश्चेति च्विप्रसङ्गः। एतच्चोपलक्षणम्,-कृभ्वस्तियोगाभावादत्र च्वेरप्रसङ्गात्। तस्मादिदमुदाहरणं-भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। **प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति।** तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वाच्च्वेरभावः। यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मतामापद्यमाना[2] विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः,-'अङ्कुरीभवन्ति यवा' इति। अत्राऽभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात

उ.] **बह्वल्पा। अनिष्टेष्विति।** अनिष्टश्राद्धादिदानेषु विषये बहूनि श्राद्धादिदानानि देहीत्यर्थे 'बहुशो देही'ति मा भूत्। **प्राशित्रम्**-पुरोडाशादीनि। तत्साध्यकर्मविषयदानानि बहूनि देहीत्यर्थे यथा स्यादित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। [**बह्वल्पार्थाच्छस्**] ॥४२॥

कृभ्वस्तियोगे सं। एतच्चोपलक्षणमिति। सम्पद्यन्ते यवा इत्यप्येवं। भवन्ति यवा इत्युदाहरणं बोध्यम्। 'सम्पद्यकर्त्तरी'त्यत्राऽस्मादेव निपातनात्कर्त्तरि पाघ्रादित्वाऽभावेपि शः। दिवादित्वाच्छ्यन्। **सम्पद्यमाने**-भ्वाद्यर्थकर्त्तरीत्यर्थः। कर्मधारयः समासः। **प्रकृतिविवक्षेति।** प्रकृतेरुपादानकारणस्याऽन्यरूपेण विवक्षेत्यर्थः। **प्रकृतेरविवक्षितत्वादिति।** प्रकृतेरन्यरूपेणाऽविवक्षितत्वादित्यर्थः। तदाह-**यदा त्विति।** 'विकाराऽभेदेने'ति पाठ उचितो 'विकारात्मना सम्पद्यमाने'त्यस्य व्याख्यारूपत्वात्। 'विकारभेदेने'ति पाठे तु-

---

१ 'मङ्गलवचनं' इत्येव क्वचित् पा०। २ 'विकारात्मना संपद्यमाना' पा०।

॥ * ॥ समीपादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **समीपादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । समीपीभवति । अभ्याशीभवति । अन्तिकीभवति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ न ह्यसमीपं समीपं भवति ॥ किं तर्हि ? ॥ असमीपस्थं समीपस्थं भवति ॥ तर्त्तिह वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ॥** [कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः] ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ।५।४।५७।

किमर्थश्चकारः ? ॥ स्वरार्थः । चितोऽन्तउदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्,-एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ डाचि चित्करणं विशेषणार्थं [लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति] ॥ * ॥ **डाचि चित्करणं क्रियते ॥ [किं प्रयो-**

प्र.]इत्याहुः। येन रूपेण प्रागभूतं कारणं[2] तेन रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादति-प्रसङ्गाभावः। संपद्यकर्तृत्वादेवाभूततद्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभोऽथ वा जन्मग्रहणे कर्त्तव्येऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः । विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां[3] प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात्स्वार्थे च्विप्रत्ययः । **समीपादिभ्य इति ।** प्रकृतिविकारभावाभावान्न प्राप्नोतीति वचनम् । **तात्स्थ्यादिति ।** असमीपस्थस्य तस्य समीपस्थत्वभावात्सिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः । **[कृभ्वस्तियोगे] ।**

उ.]भेदघटितसादृश्येनेत्यर्थः । अनेन विकारशब्दस्य स्वसदृशप्रकृतिपरत्वं गौण्या वृत्त्येति सूचितम् । अत एवौत्सूत्रे, 'आन्महत' इति सूत्रे च 'गोऽभवत्' 'महद्भूत'इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञा, आत्वं च गौणमुख्यन्यायेन वारितम् । भाष्ये-**अभेदेनेति ।** सादृश्यमूलकाऽभेदेनेति व्याख्येयम् । **तेन रूपेण तस्य भाव इति ।** अत एव विकृतिवाचकादेव प्रत्यय इत्याहुः ।

नन्वजातस्य जन्मभाव इत्येव शब्दात्प्रतीयत इति कथं तत इयदर्थलाभोऽत आह-**सम्पद्येति ।** नन्वाधिक्यरूपेऽर्थेऽपि सम्पत्तिरित्यादौ सम्पदेः प्रयोगदर्शनान्न नियमेनोक्तार्थलाभस्ततोऽत आह-**अथ वा जन्मेति । प्रकृतिविकारभेदविवक्षायामिति ।** तद्घटितसादृश्यविवक्षायामित्यर्थः । 'अभेदे'ति पाठे-साद्दश्यमूलकाऽभेदविवक्षायामित्यर्थः । 'विकाराऽवस्थां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमाना'दित्यन्वयः । गौण्या वृत्त्येति भावः । एवञ्च च्व्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमित्युक्तं भवति । 'ब्रह्मीभूत' इत्यादि तु च्छान्दसम् । 'कारणीभूत' इत्यादि त्वसाध्वेवेति बोध्यम् । **समीपस्थत्वभावादिति ।** समीपस्थत्वसादृश्यभावादित्यर्थः । मुख्यसमीपस्थत्वे तु नेष्यते प्रत्यय इति भावः ॥ **[कृभ्वस्तियोगे]** ॥५०॥

अव्यक्ताऽनु । भाष्ये-**इत्येवमेतस्येति ।** 'सूत्रे ग्रहण'मिति शेषः । **इदं तर्हि नाभा पृथिव्या इति ।** अत्र ङेर्डादेशे 'नाभा' इति, तदनुकरणे पटपटायतीत्यादाविव च नाभा इति भवतीत्यर्थे क्यषो वारणायेति भावः ॥

१ अयमंशो लुप्तः सम्प्रति । २ 'करणं' । ३ 'विकारावस्थायां' पा० ।

जनं ?] ॥ 'विशेषणार्थम्' ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ?॥ 'लोहितादिडाज्भ्यः क्य' षिति। 'डा'इति ह्युच्यमाने 'इडा'अतोऽपि प्रसज्येत ॥ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'तीत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ इदं तर्हि नाभा पृथिव्या निहितो दविद्युतत्[1] ॥ तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः ॥ [अव्यक्तानुकरणात्] ॥

मद्रात्परिवापणे ।५।४।६७।

॥ * ॥ भद्राच्च[2] ॥ * ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति ॥ [मद्रात्परि]

समासान्ताः[4] ।५।४।६८।

अन्तग्रहणं किमर्थम् ?॥ अन्तो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं-॥ * ॥ तद्ग्रहणेन ग्रहणम्[2] ॥ * ॥ तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥ कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि ?॥ * ॥ प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः[3] ॥*॥ अव्ययीभावःप्रयोजनं प्रतिराजम्। उपराजम्। अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं * 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य * इदं तर्हि प्रयोजनं 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या'इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्ययीभावः॥

द्विगुः-द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवम्। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं * लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य *। इदं तर्हि प्रयोजनं-द्विपुरी त्रिपुरी । द्विगोरकारान्तादितीकारो यथा स्यात्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोऽयमकारान्तस्तेन समासो भविष्यति। आतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह-'क्षेमे सुभिक्षे

प्र.] समासान्ताः। अन्तग्रहणमिति । समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः । अवयव-

उ.] समासान्ताः । भाष्ये-पुरशब्दोऽयमकारान्त इति । 'ऋक्पू'रिति सूत्रे पूर्ग्रहणञ्च न कार्यम्, तेन च न समासोऽनभिधानादिति भावः । द्विधुरी त्रिधुरीति । न चाऽकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् कथं स्त्रीत्वम्। लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेनाऽदोषात् । लिङ्गप्रकरणं ह्युदाहरणमात्रं, न नियम इति बोध्यम् । अतएव 'द्विनावमर्धखार'मित्यादौ परवल्लिङ्गशास्त्रसत्त्वेऽपि नपुंसकत्वं दृश्यते । यत्तु 'द्विधुरी'त्यादौ वाचनिकस्त्रीत्वाभावेऽपि धूःशब्दस्य स्वाभाविकस्त्रीत्वात्परवल्लिङ्गताऽभिप्रायमिदं भाष्यमिति तन्न,तस्य 'स नपुंसक'मित्यनेन बाधादित्याहुः। द्वन्द्वेति । अत्र चाऽत इति वर्त्तत इति भावः । भाष्ये-निर्धुर इति । न चाऽत्र समासाऽवयवत्वेऽपि परत्वात्पूर्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरे ततः समासान्ते सति शिष्टत्वात्समासान्तस्वरस्यैवाऽत्रास्थितिरिति वाच्यं, समासान्तानां समासात्प्राग्लौकिकवाक्ये प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वात् । तत्र समासाऽनवयवत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रयुक्तनिघातस्योत्तरपद एव प्रवृत्तिः स्यात्, न तु

१'दविद्युत्'पा०। २ इदं सम्प्रति लुप्तम्। ३ अस्य वार्त्तिकस्य सम्प्रति 'अव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसन्ज्ञाः प्रयोजनम्'इति व्याख्याभाष्यं लुप्तं स्यादिति केचित्। ४'समासान्तः'पा०।

कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोप'मिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं-द्विधुरी। त्रिधुरी। द्विगोरकारान्तादिति ङीब्यथा स्यात्। द्विगु ॥

द्वन्द्व-द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनं—वाक्त्वचं स्रक्त्वचम्[1]। द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं-॥* 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' *॥ इदं तर्हि प्रयोजनं,-कोशश्च निषच्च कोशनिषदं, कोशनिषदिनी। 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनि'रितीनिर्यथा स्यात्। द्वन्द्व ॥ तत्पुरुष-तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनं-परमधुरा उत्तमधुरा। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति परवल्लिङ्गता यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्-उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्-अर्द्धधुरा॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं,-॥* 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' *॥ इदं तर्हि-निर्धुरः। अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। तत्पुरुषः॥

बहुव्रीहि-बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम्,-उच्चधुरः नीचधुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्॥ [समासान्ताः]॥

न पूजनात् ।५।४।६९।

इदं विप्रतिषिद्धम्॥ को विप्रतिषेधः?॥ परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न च तत्र काचित्पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते[2]॥ नैतद्विप्रतिषिद्धं, नैवं विज्ञायते-'याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्ती'ति॥ कथं तर्हि?॥ न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्ती'ति। ॥*॥ पूजायां स्वतिग्रहणम्॥*॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्। सुराजा अतिराजा॥ क्व मा भूत्?॥ परमगवः उत्तमगवः ॥*॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च ॥*॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च[3] कर्तव्यम्। इह माभूत्-स्वक्षः अत्यक्ष इति॥

प्र.] वचनाश्रयेणोत्तरमाह-अन्तो यथा स्यादिति। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह-नैतदस्तीति। इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयन्नाह- इदं तर्हीति। [समासान्ताः]॥

उ.] समासान्ताऽकारस्यापीति स्वरद्वयश्रवणाऽप्राप्तिर्दोषः। इत्येष इत्यस्य-एष एवेत्यर्थः। ननु 'यावतः पदत्वं भावि तावति सन्निहिताज्मात्रस्य निघात'इति सिद्धान्तात्तस्याऽपि निघातः सूपपाद इति वाच्यं, 'तत्पुरुष' इत्यादि श्रुत्या तत्संज्ञप्रकृतिकसुबन्तपदस्यैव ग्रहणात्। यद्यपि प्रकृते न तस्य पदत्वं कदाचिदपि, तथापि पदत्वयोग्यमित्यर्थो भविष्यति। न चैवमपि समासान्ते तत्प्रयुक्तनिघाते च पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाऽभावात् कथं पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिरिति वाच्यं, ङचश्चित्त्वेन समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्याऽसम्बन्धज्ञापनेनाऽदोषात्। अस्वरकस्यैवाऽकारस्य श्रवणं स्यादिति च दोष इति दिक्। [समासान्ताः]॥

न पूजनात्। न चेत्ताः पूजनात्परा इति। पूजनात्परो यः शब्दस्तदन्ता इत्यर्थः।

१ 'स्रुक्' पा०। २ 'दृश्यते' पा०। ३ चः क्वाचित्कः।

किमः क्षेपे ।५।४।७०।

क्षेप इति किमर्थम् ?॥ कस्य राजा किंराजः ॥ [॥ * ॥ क्षेप इति शक्यमकर्त्तुम् ॥*॥] **क्षेप इति शक्यमकर्त्तुम् ॥ कस्मान्न भवति–कस्य राजा किंराज इति ? ॥** * 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति * ॥ [किमः क्षेपे] ॥

बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् ।५।४।७३।

॥ * ॥ डच्प्रकरणे सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योसङ्ख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम् ॥ * ॥ **डच्प्रकरणे सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'निस्त्रिंशाद्यर्थम्'। निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि ।** ॥ * ॥ अन्यत्राधिकलोपात् ॥*॥ **अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम् । इह मा भूदेकाधिका विंशतिः एकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः ।** ॥ * ॥ अव्ययादेः ॥ * ॥ **अव्ययादेरिति च वक्तव्यम् । इह मा भूत्–गोत्रिंशत् । गोचत्वारिंशदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ यद्यप्येतदुच्यते, अथ वैतर्हि 'अन्यत्राधिकलोपा'दित्येतन्न क्रियते ॥**

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।५।४।७४।

अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते–न चेदक्षधूरन्तः समास इति, आहोस्विन्न चेदक्षः समासार्थ इति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते–'न चेदक्षधूरन्तः समास' इति,–सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति, इदं तु न सिध्यति–दृढधूरयमक्ष इति ॥ अस्तु तर्हि–'न चेदक्षः समासार्थ' इति ॥ सिद्धं दृढधूरक्ष

प्र.] ऋक्पूरब्धू । कथमिदमिति । यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहणमक्षे पूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवतीति तदा 'न चेदक्षधूरन्तः समास' इत्ययं पक्षो भवति, यदा त्वक्ष इत्यर्थग्रहणं तदा 'न चेदक्षः समासार्थ' इत्ययं पक्षः । उभयथा च दोषप्रसङ्ग इति **प्रश्नः** । 'अक्षधूरन्त' इत्यस्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूःशब्दस्तदन्तः समास इति । **न चेदक्षस्य**

उ.]प्राग्बहुव्रीहिग्रहणमिति । 'बहुव्रीहौ संख्येये' इत्यतः प्राक् समासान्तविधेरभावाद्बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागित्यर्थः । **[न पूजनात्] ॥ ६९ ॥**

बहुव्रीहौ संख्येये । संख्यायास्तत्पुरुषस्येति । सङ्ख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तो डजित्यर्थः । **निस्त्रिंशाद्यर्थमित्यादिशब्दः** प्रकारे, तेन यत्र डित्त्वफलसम्भावना तत्रैवेदम् । तेन **'अतिद्वि'**रित्यत्र न । भाष्ये–**तत्तर्हीति** । अव्ययादेरित्येतदित्यर्थः । **अथवैतर्हीति**–एवं तर्हीत्यर्थकं, तथापीत्यर्थकं वा । अत्र–**अन्यत्राऽधिकलोपादि**त्येतदेकविंशतिरित्यादौ तत्पुरुषस्वीकर्तृवार्त्तिकनये । तत्र 'द्वन्द्व एवे'ति भाष्यमते तु तदनावश्यकमेवेत्याहुः ॥

ऋक्पूरब्धूः । सन्देहोपपत्तये पक्षद्वयबीजं दर्शयति–**यद्यक्ष इति ।** 'अक्षधूरन्त' इति भाष्यस्यार्थमाह–**अक्षशब्दस्य समीपे इति ।** इदमर्थकथनं न तु विग्रहः, समीपपदार्था-

१ वार्तिकमेतदिति केचित् । २ अयं पाठः काचित्कः ।

इति, इदं तु न सिध्यति-अक्षस्य धूरक्षधूरिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते 'न चेदक्षधूरन्तः समास' इति, नापि 'न चेदक्षः समासार्थ' इति ॥ कथं तर्हि ?॥ न चेदक्षस्य धूरिति। एवं च कृत्वा,-नाऽपि 'न चेदक्षधूरन्तः समास' इति विज्ञायते नापि 'न चेदक्षः समासार्थ' इत्यथ चोभयोर्न भवति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ।५।४।७६।

'अदर्शना'दित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति-कम्बराक्षम्[1] ॥ अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् ॥ कथं ब्राह्मणाक्षि क्षत्रियाक्षि[2] ?॥ [॥ * ॥ अप्राण्यङ्गात्[3] ॥ * ॥] अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदार-गवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरु-षायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

॥ * आद्यास्त्रयो[4] बहुव्रीहयः, * ॥-अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः । विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः । सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः[4]-स्त्रीपुंस । धेन्वनडुह । ऋक्साम । वाङ्मनस । अक्षिभ्रुव । दारगव । ऊर्वष्ठीव । पदष्ठीव । नक्तन्दिव । रात्रिन्दिव । अहर्दिव । ततोऽव्ययीभावः[4]-सह रजसा सरजसम् । ततस्तत्पुरुषः[4]- निश्चित्तं श्रेयो निःश्रेयसम् । ततः षष्ठीसमासः[4]-पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ।

प्र.] धूरिति । अक्षस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनक्ष इत्यधिकरणसप्तमी । चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः शकटावयवोऽक्षः ॥ [ऋक्पूरब्धूः] ।

अक्ष्णो । अदर्शनादितिवचनादक्षीवाक्षीत्यक्षिसदृशार्थवृत्तिरिहाऽक्षिशब्द उपात्तः । लवणाक्षमित्याद्युदाहरणम् । दर्शनवाचित्वे तु ब्राह्मणाक्षीत्यादौ समासान्ताभावः । कम्बराक्षमिति । अश्वानां बहुच्छिद्रं मुखावरणमुच्यते । तेनाश्वाः पश्यन्तीति दर्शनत्वात्समासान्ताऽप्रसङ्गः । एवं गवाक्षेपि । अप्राण्यङ्गादिति । तेन गवाक्षकम्बराक्षे सिध्यतः ।

अच । अद्रष्टा चतुर्णामिति । अर्थप्रदर्शनमेतत्,अदृश्यानि चत्वार्यस्येति अन्यपदार्थबहुव्रीहय आद्यास्त्रयः कर्तव्याः । [अचतुर] ।

उ.] ऽन्वयेऽसामर्थ्यात्समासाऽप्राप्तेः । तस्मात्समीपेऽवयवत्वारोपेण समासः । समीपे इति आरोपबीजकथनम् । अक्षपूर्वपदको धूरन्त इति मध्यमपदलोपी समासो वा । भाष्ये-न चेदक्षस्येति । अधिकरणत्वाऽविवक्षायां तन्मूलकाऽवयवाऽवयविभावसम्बन्धविवक्षया षष्ठी ॥

अक्ष्णोऽद । नन्वक्षिशब्दस्य दर्शनबोधकत्वादक्ष्णोऽदर्शनादित्ययुक्तमत आह-अदर्शनादिति वचनादिति । लवणाक्षमिति । लवणमक्षीवेति विग्रहः । अप्राण्यङ्गादितीति । सूत्रस्थदर्शनशब्दो व्याख्यानेन चक्षुःपर्याय इति भावः । [अक्ष्णोऽदर्शनात्] ॥७६॥

अचतुरवि । अद्रष्टा चतुर्णामित्यर्थे बहुव्रीह्यसम्भवादाह-अर्थप्रदर्शनमिति ।

---

१ 'कबराक्षम्' पा०। २ क्वाचित्कमेतत्। ३वार्त्तिकमेतल्लुप्तमित्यन्ये। ४वार्त्तिकान्येवैतानीत्यन्ये।

ततो[1] द्विगु-**द्वे आयुषी द्व्यायुषं, त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम्** । ततो द्वन्द्वः[1]-**ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम्** । ॥ * ॥ जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः ॥ * ॥ **जात उक्षा जातोक्षः । महानुक्षा महोक्षः । वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः ।** ततोऽव्ययीभावः-**शुनः समीपमुपशुनम् ।** ततः सप्तमीसमासः-**गोष्ठे श्वा इव गोष्ठश्वः ॥**

॥*॥ चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः उपचतुराः ॥** [अचतुर] ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।५।४।७८।

॥ * ॥ पल्यराजभ्यां च ॥ * ॥ **पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । पल्यवर्चसम् राजवर्चसम् ॥** [ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः] ॥

अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।५।४।८७।

॥ * ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ * ॥ **अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम् ॥ किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति, न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात् ? ॥** ॥ * ॥ तत्पुरुषाभावात् ॥ * ॥ **नहि रात्र्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोऽस्ति ॥** [अहःसर्वैकदेश] ॥

अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।५।४।८८।

॥*॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यं चाऽह्नष्टखोर्नियमवचनात् ॥*॥ **अह्नोऽह्नवचनञ्चा[2]नर्थ-**

प्र.] अह्नो । अह्नोह्नवचनानर्थक्यमिति । 'अह्न एतेभ्य'इत्येतावत्सूत्रमज्विधानार्थं कर्त्तव्यम् , टजचोरत्र विशेषाभावात् । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति वचनात्स्त्रियां वृत्त्यभावात्तत्रा-

---

उ.] अहर्दिवेत्यत्राऽस्मादेव निपातनाद्द्वन्द्वः । **त्रिचतुरा इत्यत्र** 'सङ्ख्ययाऽव्यये'ति बहुव्रीहौ डजपवादोऽच् । **[अचतुर]** ॥७७॥

अहः सर्वैक । भाष्ये-न हीति । अन्यतरस्य गौणत्वेन प्रकारान्तरेण वा सम्भवेऽपि न तथा प्रयोगोऽस्तीति भावः । **[अहःसर्वैकदेश]** ॥८७॥

अह्नोऽह्न । स्त्रियां वृत्त्यभावादिति । अयं भावः-यद्यपि 'द्वयोरह्नोर्भवा' इत्यर्थे सङ्ख्यापूर्वस्य स्त्रीत्वसम्भवः । 'रात्राह्नाहा' इत्यस्य रात्राहशब्दघटितसमासमात्रार्थनिमित्तलिङ्गस्याऽन्तरङ्गस्य सार्वत्रिकस्य च बाधेनोपपत्तौ बहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्गबाधकत्वे मानाऽभावात्, तथाऽपि तत्र क्लीबभाव एव, उपसर्जनत्वात् । 'पुण्याह'मित्यत्र 'उत्तमैकाभ्यां चे'ति निषेधाद्विशेषाऽभाव एव, पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबत्वस्य सत्त्वाच्च । सर्वैकदेशसङ्ख्याताऽव्ययपूर्वपदस्य तु 'रात्राह्नाहा' इति वचनात्स्त्रीत्वमेव नास्तीति **केचित् । अन्ये** त्वेवं सत्युपस्थितरात्राह्नाहशब्दार्थविशेष्यत्वप्राप्तलिङ्गस्यैव बाधः स्यान्न तु बहिर्भूतसमाहारविशेष्यत्वप्राप्तस्येति, अत्राऽन्तरङ्गन्यायाऽप्राप्तिरेवेति, तद्धितार्थद्विगुरपि न स्त्रीलिङ्ग" इति कैयटाशयमाहुः । **परे तु** सूत्रमतेऽप्यस्य टजपवादाऽजह्नादेशोभयविधायकत्वमेव, 'समा-

---

१ वार्त्तिकमेतदित्यन्ये । २ चकारः क्वाचित्कः ।

कम् ॥ [किं कारणम् ? ॥] 'अह्नष्टखोर्नियमवचनात्'। अह्नष्टखोरेवेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ [अह्नोऽह्न एतेभ्यः] ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।५।४।१०३।

॥ * ॥ अनसन्तान्नपुंसकाद्वा[2] ॥ * ॥ **'अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम्। ब्रह्मसामम् ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसं देवच्छन्दः ॥** [अनसन्तान्नपुंसका]।

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ।५।४।११३।

किमर्थं षच्प्रत्ययान्तरं विधीयते, न टच्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते ? । अत उत्तरं पठति–॥ * ॥ षचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् ॥ * ॥ **षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'अनन्तोदात्तार्थम्'। अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति । चक्रसक्थं[4] चक्रसक्थि[5] ॥**

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।५।४।११८।

किमर्थं मूर्ध्नश्च षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते[3]।

प्र.]ऽह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावादल्लोपेन पूर्वाह्णादयः सिद्धा इति नार्थोऽह्नादेशविधानेनेत्यर्थः। [**अह्नोऽह्न एतेभ्यः**]

बहुव्रीहौ । अनन्तोदात्तार्थमिति । 'सक्थं चाक्रान्ता'दिति विभाषाऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्रान्तोदात्तान्ङीब्ङीषोर्नास्ति विशेषः। ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तत्वं तदा ङीषि सतीकारस्योदात्तत्वं भवति, ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः। **चक्रसक्थीति ।** अयुक्तोऽयं पाठोऽत्र ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। तस्मात् 'गौरसक्थी'त्यन्तोदात्तत्वाऽभावपक्ष उदाहार्यः। [**बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः**]।

द्वित्रिभ्याम् । द्विमूर्द्ध इति । यद्यत्र षच् स्यात्तदा चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात्।

उ.] सान्ता' इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामे मानाऽभावात्, नियमाऽस्मरणमूलकं सूत्रमित्युभयोरावश्यकम्। अच्प्रकरणाऽस्मरणमूलकत्वञ्चाऽधिकं त्वया कल्प्यम्। 'टजचो'रित्यादि-कैयटस्तु स्वरूपनिरूपणपर इत्याहुः। [**अह्नोऽह्न एतेभ्यः**] ॥ ८८ ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्य । भाष्ये–**न टच्प्रकृत इति ।** टचि चित्त्वादन्तोदात्तत्वे ङीप्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वं भविष्यतीति भावः। ननु टजन्तो नित्यान्तोदात्त इत्यनन्तोदात्तार्थ इत्ययुक्तमत आह–**सक्थश्चेति ।** कृतसमासान्तः सक्थशब्दोऽन्तोदात्तो वा भवति चक्रशब्दान्तात्परश्चेन्न भवतीत्यर्थः। **गौरसक्थीति ।** 'चक्रसक्थी'ति भाष्ये पाठः। 'वञ्चु प्रलम्भने' इत्यस्य निष्ठायां रूपमित्यन्ये। [**बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः**] ॥११३॥

द्वित्रिभ्यां ष । तदा चित्त्वादिति । चित्त्वसामर्थ्येन चित्स्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर-

---

१ इदं क्वाचित्कम्। २ इदं क्वचिदपि न। ३ 'सोऽनुवर्त्तेत' पा०। ४ 'वक्रसक्थम्'। ५ 'वक्तसक्थीति' चक्रसक्थी–इति 'वज्रसक्थीति' पा०।

॥*॥ मूर्ध्नश्च षवचनम् ॥*॥ [मूर्ध्नश्च षवचनं]॥ किम् ?॥ अनन्तोदात्तार्थमित्येव। द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः ॥ [द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः] ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ।५।४।११६।

॥*॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥*॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्। प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्–कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ अथेह कथं भवितव्यं–कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति ? ॥ कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोऽत्र प्रधानम्। ॥*॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः ॥*॥ छन्दसि च ॥*॥ छन्दसि[२] च नेतुरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः। [१]॥*॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्विधिः ॥*॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्विधेयः। पञ्चकमासिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः। [अप्पूरणीप्रमाण्योः]।

अन्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।५।४।११८।

॥*॥ खरखुराभ्यां [च[२]] नस् ॥*॥ [खरखुराभ्यां च नस् वक्तव्यः।] खरणाः।

प्र.] द्वित्रिभ्यां पाद्न्मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद्द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम्। षे तु सति समासान्तपक्षेऽपि पक्षेन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः। [**द्वित्रिभ्यां ष**]।

अप्पूरणी। कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्र वर्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वात्। यथा वृक्ष इत्यस्य शब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयोऽवयवा अनुमीयमानस्याऽशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः।

कल्याणीपञ्चमा इति। अत्रावयवेन विग्रहः समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थत्वात्प्राधान्यं पूरण्याः। **पञ्चकमासिक इति।** पञ्च भृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। 'सोऽस्यांशवस्नभृतय'इति संख्यायाः कन्। पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ्।

अन्नासि। खरखुराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं वचनं

उ.] बाधकत्वादिति भावः। ननु 'द्वित्रिभ्यां पाद्न्'इति विकल्पः सामर्थ्याच्चित्स्वरस्य बाधकः स्यादत आह–**द्वित्रिभ्यामिति। अनित्यत्वादिति।** अत्र चेदमेव षविधानं ज्ञापकमिति भावः। **षे तु सतीति।** न च तदा मूर्धन्शब्दोत्तरपदकबहुव्रीहेरभावः, समासान्तानां समासाऽवयवत्वेन तदक्षतेः। [**द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः**] ॥११५॥

अप्पूर। ननु पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन पूरण्यपि प्रधानमेवेत्यत आह–**पक्षस्येति। अवयवेन**–तद्बोधकेन। **विग्रहः**–वर्तिपदार्थबोधनम्। तद्बोधनस्यैव विग्रहफलत्वात् ॥

---

१ इदं क्वचिदपि नास्ति। २ इदं क्वाचित्कम्।

खुरणाः ॥ * शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः *। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः।

उपसर्गाच्च ।५।४।११९।

[॥*वेर्ग्रः*[1]॥] वेर्ग्रो वक्तव्यः । विग्रः । ।*॥ ख्यश्च ॥*॥ख्यश्च वक्तव्यः । विख्यः[2] ॥

ऊधसोनङ् ।५।४।१३१।

॥*॥ ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणम् ॥*॥ ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भून्महोधाः पर्जन्य इति ॥ [ऊधसोऽनङ्] ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।५।४।१३५।

॥ * ॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥*॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्-शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति ॥

अथाऽनुलिप्ते कथं भवितव्यम् ? ॥ यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं 'सुगन्धि'रिति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णं-'सुगन्ध' इति भवितव्यम् ॥

शेषाद्विभाषा ।५।४।१५४।

शेषादित्युच्यते कः शेषो नाम ? ॥

याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स शेषः ।

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ? ॥ याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधी-

---

प्र.] उप । विग्र इति । विगता नासिका यस्य स विग्रः ॥ [उपसर्गाच्च] ॥

गन्धस्ये । गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची-गन्धान्पिनष्टीति । अस्ति च गुणवाची,-चन्दनगन्ध इति । तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह-गन्धस्येत्त्व इति । रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तत्स्थस्योपलम्भादित्याश्रीयते । यदनुगतमिति । अनुगतं निलीनमविभागापन्नं कुङ्कुमादिर्यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वादित्त्वं भवति । प्रविशीर्णमिति । विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥ [गधस्येदुत्पूति]

शेषाद्वि । कः शेष इति । अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेष आश्रीयतइति प्रश्नः । इतरः सामान्येनाह-याभ्य इति । समासान्तविशेषस्तु न प्रदर्शितः । किमर्थमिति ।

उ.] गन्धस्येदु । नन्वेकान्तशब्देनाऽवयव उच्यते, गुणश्च कथमवयवोऽत आह-रूपादीति । 'अयुतसिद्धाऽवयवाऽनुगतस्तत्समूहो द्रव्य'मिति पतञ्जलेर्मतम् । न्यायनये आह-रूपादिव्यतिरिक्तेति । तत्स्थस्येति । ततो भेदेनाऽगृह्यमाणस्येत्यर्थः । तत्स्थत्वात्ततो भेदेनाऽगृह्यमाणत्वात् । [गन्धस्येदुत्पूति] ॥१३५॥

शेषाद्विभाषा । किमपेक्ष इति। किं कबपेक्षः, उत समासान्तमात्राऽपेक्षः, उताऽनन्तरबहुव्रीह्यधिकाराऽपेक्ष इत्यर्थः । सामान्येनेति । समासान्तमात्राऽपेक्षत्वेनेत्यर्थः ।

---

१ इदं भाष्यमेव न वार्त्तिकमित्यन्ये। २इदं क्वचिन्न। ३ एतदग्रे 'वेःख्रो वक्तव्यः। विख्रः'इति पा०।

यते ताभ्यः कब्मा भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं,–ये प्रतिपदं विधीयन्ते तेऽत्र बाधका भविष्यन्ति ॥ अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ विभाषा कप्, यदा न कप्सोऽवकाशः । कपः प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति ॥ परत्वात्कप्प्राप्नोति । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरिदं शेषग्रहणं कबपेक्षं–'यस्माद्बहुव्रीहेः कब्न विहित'इति, आहोस्वित्समासान्तापेक्षं–'यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित' इति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते कबपेक्षम्–अनृचो बह्वृच इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अथ समासान्तापेक्षम्-अनृकं साम बह्वृकं सूक्तमितिन सिद्ध्यति ॥ अस्तु कबपेक्षम् ॥ कथमनृचो बह्वृच इति? ॥ विशेष एतद्वक्तव्यम्–॥* अनृचो माणवे'[1]। 'बह्वृचश्चरणाख्याया'मिति । * ॥ इदं तर्हि ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति॥ एवं तर्हि नैव कबपेक्षं शेषग्रहणं, नापि समासान्ता-

प्र.] सामान्येन विभाषा कब्विधीयताम् । तस्य विशेषे समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति प्रश्नः । **परत्वात्कप्प्राप्नोतीति** । उपदश्चा उपविंशा इत्यादिषु नित्यं डजादय इष्यन्ते । **किं पुनरिति,**–पूर्वं याभ्यः प्रकृतिभ्य इति सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय **प्रश्नः** । यद्यपि कबपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नित्यं कब्विधानसामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेव कब्विकल्पविज्ञानात्, तथापि विचारमात्रं क्रियते । **अनृच इति** । ऋगन्तात्कन्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्प्रसङ्गः । कबभावपक्षेऽस्त्वकारस्यावकाशः समासान्तरं च । **विशेष एतदिति** । तत एव विशेषविशेषविषयाद्वचनादत्र कप्न भविष्यतीत्यर्थः । **तस्मिन् क्रियमाणेऽपीति** । अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोध्नीत्यत्र पक्षे परत्वात्कप्प्राप्नोति । क्रियमाणेऽपि स्त्रीग्रहणे तस्य पुन्नपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षे परत्वात्कपः प्रसङ्ग एव । एतचोदाहरणमात्रम् । उपदशादिषु पक्षे कप्प्रसङ्गात् । **नैव कबपेक्ष-**

उ.]**न प्रदर्शित इति** । अग्रे तु वक्ष्यति । ननु शेषपदार्थप्रदर्शनेनैव फलमप्युक्तप्रायमिति 'किमर्थ'मिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–**सामान्येनेति । उपदशा इत्यादि** । इदं चिन्त्यम् अस्य बहुव्रीहेः शेषाऽधिकारस्थत्वाऽभावात् । स्पष्टश्चेदमुक्तं बहुव्रीहिप्रकरणे भाष्ये स्वयश्च । 'स्वक्ष इत्यादौ नित्यं षजिष्यत' इति वक्तुमुचितम् । **विशेषज्ञापनायेति** । गुरुणा विशेषं ज्ञापयितुमित्यर्थः । भाष्ये–**अथ समासान्ताऽपेक्षमनृक्कमिति** । प्रियपथिकादेरुपलक्षणमिदम् । ननु विशेषवचनसत्त्वेऽपि पक्षे कप्कुतो नेत्यत आह–**तत एवेति** । विनिगमनाविरहेण–'अनृचो माणवे एव' 'माणवेऽनृच एवे'त्युभयविधनियमाश्रयणादिति भावः । ऊधसोनङि दोष इत्युक्ते स्त्रीग्रहणेन पुनर्विधानार्थेन कपो बाध इति कश्चिद्भ्राम्येदतो भाष्ये–स्त्रीग्रहणं चोदितम् । 'तस्मिन्क्रियमाणेऽपी'त्युक्तं, तत्र अपिशब्दार्थमाह–**अक्रियमाणे इति** । क्रियमाणे प्रागुक्ताऽनुपपत्तिपरिहारायाह–**तस्य पुन्नपुंसकेति** । एवञ्च पुनर्विधाने मानाऽभाव इति भावः । उपदशा इत्यत्र दोषश्चिन्त्यः, शेषाऽधिकारस्थत्वाऽ-

[1] वार्तिकमेतदिति **परे** ।

ऽपेक्षम् ॥ किन्तर्हि ? ॥ अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यते–'अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित' इति ॥ कथमनृचो बह्वृच इति ? ॥ वक्तव्यमेवैतत्– * अनृचो माणवे' 'बह्वृचश्चरणाख्यायाम्' *॥ इति।

ईयसश्च ।५।४।१५६।

॥*॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥*॥ **ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम्। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी** ॥ * ॥ पुंवद्वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

प्र.] **मिति।** शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। यस्माद्धि नित्यः कब्विहितस्तस्माद्विभाषा न प्राप्नोति विरोधादिति पूर्वोक्तन्यायात् समासान्तापेक्षमपि न भवति। अनृकं बह्वृकमित्यत्र कपोऽप्रसङ्गात्। **अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकार इति।** एवं चोधसोऽनङ्स्त्यिनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारेऽनङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ स्त्रियां कम्न भवति। **कथमनृच इति।** बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसङ्गः। **वक्तव्यमेवैतदिति।** यद्येवं समासान्तापेक्षेपि शेषत्वेऽनृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृकबह्वृकयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्यचिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते। बहुव्रीह्यधिकाराच्च तत्पुरुषादिभ्यः कपोऽप्रसङ्गः। किं चोपदशा इत्यादौ पक्षे कप्प्राप्नोति, अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्। तथा प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम् ॥ [**शेषाद्विभाषा**]।

ईयस। उपसर्जनदीर्घत्वमिति। ह्रस्वापवादो दीर्घत्वं विधेयम्। **पुंवद्वचनादिति।**

उ.] भावेन तत्र कपोऽप्राप्तेः। **आनर्थक्यप्रसङ्गादिति।** प्रागुक्तदोषाच्चेत्यपि बोध्यम्। **अनन्तरे इति।** उपदशा इत्यादिबहुव्रीहेस्तु शेषाधिकारस्थत्वाऽभावान्न ततः कप्, अत एव 'दक्षिणपूर्वा' 'सपुत्र' इत्यादौ न कबिति भावः। **चिन्त्यमेतद्भाष्यमिति।** वस्तुतस्तु पूर्वोक्तपक्षोपमर्देनैवाऽस्य भाष्यस्य प्रवृत्तेरनन्तरबहुव्रीह्यपेक्षया शेषग्रहणमेवोचितम्। 'प्रियः पन्था यस्य' इत्यर्थे प्रियपथिक इत्यादेः पक्षे सिद्धिरेव च प्रयोजनम्, भाष्यादिष्टत्वस्यैव लाभात्। 'समासान्ता' इतिसूत्रस्थ 'उच्चधुर' इति प्रयोगस्तु कबभावपक्षे बोध्यः। न च समाससामान्यापेक्षत्वेन 'ऋक्पू'रित्यादेरन्तरङ्गत्वात्कपं बाधित्वा तस्यैव प्रवृत्त्यापत्तौ कथं 'प्रियपथिक' इष्ट इति वाच्यं, तस्यापि प्रकृतिविशेषाऽपेक्षत्वेन समत्वात्। सामान्याऽपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वस्य भाष्ये काप्यनाश्रयणाच्च। न च 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रित्यतः पूर्वमेव कप्प्रकरणपाठेन विशेषविधिभिः परत्वाद्बाधेनैव सिद्धौ तदर्थकशेषग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, 'विभाषा श्यावे'त्यादिविषये पक्षे कबापत्तेः, मम त्वनुक्तसमासान्तबहुव्रीहित्वाऽभावान्न दोष इति सुधियो विचारयन्तु। [**शेषाद्विभाषा**] ॥ १५४ ॥

ईयसश्च। ह्रस्वाऽपवाद इति। 'गोस्त्रियो'रित्येतद्ध्रस्वेत्यर्थः। अत एव वार्त्तिके उपसर्जनपदं चरितार्थम्। तेन हि उपसर्जनत्वप्रयुक्तं दीर्घविधानमिति लभ्यते। न चैवं

पुंवद्वचनात्सिद्धमेतत् । पुंवद्भावोऽत्र भवति-'ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति ॥

॥ * ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।५।४।२। ॥ * ॥

समाप्तोऽयं पञ्चमोऽध्यायः ।

प्र.] 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन विनिवर्त्यते । यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवत्येवमीयसः परस्येति श्रवणं भवति। बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते । **केचिदाहुः**--(तदादिनियमात्)हल्ङ्यादिलोपेन न भाव्यम् । ङ्यापोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात्, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान्ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । **अन्ये त्वाहुः**–दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं कृतम्,–अतिखट्व इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापयतीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम् ।

* इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोध्यायश्च समाप्तः ॥ *

अस्मिन्नध्यायेऽष्टावाह्निकानि ।

उ.] वचनेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तं, नपुंसकह्रस्वप्रतिबन्धाय तदावश्यकमित्याशयात् । अत एव तत्र 'पुंव'दित्युक्तम् । अन्यथा 'ने'त्येव वदेदित्याहुः । **केचिदाहुरिति ।** अत्राऽरुचिबीजन्तु ङ्याबन्तान्तात्परत्वसत्त्वेन लोपप्रवृत्तेरक्षतत्वात् । अत एव दीर्घग्रहणं चरितार्थमित्याशयमाहुः। **अन्ये त्वाहुरिति । लोपं ज्ञापयतीति ।** स्वादीनां प्रत्ययत्वेन ङ्यापोश्च प्रत्ययत्वेन द्वेधा यस्माद्विहितस्तदादेरुपस्थित्या तदन्तविधिद्वयेन पूर्वोक्तार्थज्ञापनद्वारेति भावः ॥

* इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।
पादोऽध्यायश्चाऽयं समाप्तः ॥५।४।१॥ *

मरुमण्डलमार्त्तण्डस्नेहिरामजिशास्त्रिणाम् ।
पौत्रेणाऽयं महाभाष्यजीर्णोद्धारः प्रवर्त्तितः ॥

